

LIETUVOS TEISĖS UNIVERSITETAS

ALFONSAS VAIŠVILA

TEISĖS TEORIJA

VADOVĖLIS

Justitia
Vilnius 2000

Vaišvila A. Teisės teorija : vadovėlis. Vilnius: Justitia, 2000. 376 p.

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota 1999 m. rugsėjo 20 d., posėdžio protokolas Nr. 6.

TURINYS

PRATARMĖ.....	13
ĮVADAS	
BENDROJI TEISĖS TEORIJOS CHARAKTERISTIKA.....	21
1. Naujos teisės sampratos poreikis.....	21
2. Teisės pažinimas - atviras procesas.....	22
3. Teisės teorijos objektas.....	23
3.1 Teisės mokslo uždaviniai ir specifika.....	23
3.2 Teisės pažinimo specifika.....	25
3.3 Teisės teorijos objektas - teisės samprata ir jos funkcionalumą garantuojantis bendrųjų teisės sąvokų aparatas.....	26
3.3.1 Teisė- iš lygiaverčių mainų.....	26
3.3.2 Teisė - iš jėgos persvara garantuoto intereso.....	27
4. Teisės teorijos metodas.....	30
4.1 Mokslinio metodo samprata: mokslas-objektyvių žinių gamyba.....	30
4.2 Filosofinis teisės pažinimo metodas ir jo priemonės.....	32
4.2.1 Raidos, arba evoliucijos, idėja.....	33
4.2.2 Tiesos konkretumas.....	33
4.2.3 Mokslinės analizės visapusiškumas.....	34
4.2.4 Analizės teoriškumas (konceptualumas).....	34
4.3 Sociologinis metodas.....	35
4.4 Kiti teisės teorijos metodai.....	36
4.4.1 Dogmatinis teisės metodas.....	37
4.4.2 Istorinis teisės pažinimo metodas.....	37
4.4.3 Kritikos metodas.....	38
4.4.4 Vieno metodo vyravimo priežastys.....	39
5. Teisės teorijos vieta teisės mokslo sistemoje.....	41
5.1 Vidinė teisės mokslo struktūra.....	41
5.2 Metodologinė teisės teorijos funkcija.....	43

5.3 Pažintinė, arba analitinė, teisės teorijos funkcija	44
5.4 Konstruktyvioji, arba prognostinė, teisės teorijos funkcija ...	45
6. Akademinėms teisės studijoms - „smėlio laikrodžio" pavidalas. ...	45
6.1 Vientiso požiūrio stadija.....	45
6.2 Visumos suskaidymo į dalis stadija.....	46
6.3 Suskaidytos visumos vientisumo atkūrimo stadija.....	47
6.4 Šiuolaikinės teisininko kvalifikacijos ypatumai.....	48
7. Valstybė kaip teisės kategorija.....	51

BENDROJI DALIS

TEISĖS SAMPRATA IR JOS RAIDA.....	53
--	-----------

I SKYRIUS

TEISĖ KAIP PROCESAS.....	55
---------------------------------	-----------

1. Teisės samprata - teisės mokslų įvairovės vienovė.....	55
1.1 Teisės sampratos santykis su politiniu režimu.....	56
1.2 Teisė - fundamentinė žmoniškumo kategorija.....	57
1.3 Terminas „teisė" daugiareikšmiškumas.....	57
2. Trys teisinės būties lygmenys.....	58
3. Teisė kaip kultūros reiškinyje.....	60
4. Teisinės būties lygmenys kaip teisės teorijos vidinės struktūros atskleidimo metodas.....	61

II SKYRIUS

TEISĖS SAMPRATŲ	ĮVAIROVĖ.....	63
------------------------	----------------------	-----------

1. Teisės sampratų diferenciacija pagal teisės kildinimą iš jėgos persvara garantuoto intereso.....	63
1.1 L. Gumplovičiaus prievartos teorija.....	64
1.2 Klasinės teisės (marksistinė) teorija.....	65
1.3 Realistinė teisės samprata, arba R. von Iheringo „interesųjurisprudencija".....	69
2. Teorijos, grindžiančios teisės esmę priešingų interesų kompromisu.....	70
2.1 Visuomeninės sutarties teorija.....	71
2.2 Solidarumo, arba socialinės priklausomybės (funkcijų), teorija.....	71
2.3 Kompromisinės krypties teisės sampratų įvertinimas.....	74

3. Teisės sampratų diferenciacija pagal teisės šaltinio pobūdį	74
3.1 Teologinė, arba dieviškoji, teisės kilmės teorija	75
3.2 Prigimtinės teisės teorija	76
3.3 Teisinis pozityvizmas	80
3.3.1 Normatyvistinė (etatistinė) teisės samprata	83
3.3.2 Institucinis pozityvizmas	86
3.4 Sociologinė teisės samprata	86
3.5 Sociologinės teisės sampratos vertinimas	89
4. Teisės hermeneutika	89
5. Teisės sampratų įvairovės apibendrinimas	90

III SKYRIUS

ŠIUOLAIKINĖ TEISĖS SAMPRATA	93
1. Teisė kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė (pusiausvyra).	94
1.1 Teisės funkcinę struktūrą lemiantys veiksniai	94
1.2 Pagarbos reikalavimo legalizavimas įsipareigojimui jai	95
1.3 Teisės tapatybė - vidinis jos prieštarumas (priešybių vienybė)	96
1.4 Iš teisių ir pareigų vienovės - visų subjektinių teisių santykumas	99
1.5 Teisių ir pareigų vienovė - visuomeninės sutarties išraiška . . .	100
1.6 Pareiga - autentiškas subjektinių teisių šaltinis	101
1.7 Teisių ir pareigų vienovės atpažinimas istorinėse teisės definicijose	102
1.8 Istorinis ekskursas į teisės kaip visuomeninės sutarties sampratą	102
1.9 Teisių ir pareigų vienovė - tik demokratiškų visuomenių teisės esmė	103
1.10 Teisių ir pareigų vienovė - ne „teisės principas“, o pati teisės esmė	104
1.11 Teisių ir pareigų vienovės fiksavimo teisės aktuose būdas	105
1.12 Teisių ir pareigų vienovė - teisės šakas ir teisės mokslus jungiantis metodas	106
2. Terminų <i>teisė</i> etimologija	107
2.1 „Teisė“ - „subjektinių teisių ir pareigų vienovės“ žodinė santrumpa	107

2.2 „Tiesumas“-pirminė „teisės“ reikšmė.....	108
2.3 Tiesa - taip pat teisių ir pareigų vienovės simbolis.....	109
3. Prigimtinės ir pozityviosios teisės santykis kaip teisės turinio ir formos santykis.....	111
3.1 Prigimtinė teisė ir tendencija ją ontologizuoti, arba natūralizmo ir konvencionalizmo polemika teisės sampratoje.....	115
3.2 Teisės ontologizavimo reikšmė.....	116
3.3 Neprigimta „prigimtinė teisė“.....	117
3.4 Praktinė prigimtinių teisių pobūdžio supozicijos reikšmė. . . .	121
3.5 Institucinė teisės samprata kaip valstybinės valdžios įtraukimas į teisės esmę.....	121
3.6 Teisės ir valstybės santykis.....	122
4. Teisės principai.....	123
4.1 Teisės principų pavidalai.....	125
4.2 Teisės principų rūšys.....	126
4.2.1 Teisės principai, formuluojantys bendruosius teisių ir pareigų vienovės tikslus, šaltinius ir įgyvendinimo sąlygas.....	127
4.2.2 Teisės principai, konkretinantys teisių ir pareigų vienovę tarpšakiniu lygmeniu.....	129
4.2.3 Teisės principai, konkretinantys teisių ir pareigų vienovę teisės šakos lygmeniu.....	130
4.2.4 Teisės principai, konkretinantys (įgyvendinantys) teisių ir pareigų vienovę teisės institutų lygmeniu.	132
5. Teisės idėjos raida: teisės samprata - <i>temporis filia</i> (laiko dukra).....	132
5.1 Iki kapitalistinės, arba neišplėtos, teisės stadija.....	133
5.2 Kapitalistinės teisės epocha.....	134
IV SKYRIUS	
TEISĖS SOCIALINĖ PASKIRTIS IR FUNKCIJOS	137
1. Teisės socialinė paskirtis ir jos raida.....	137
1.1 Žmogaus teisės kaip pozityviosios teisės socialinės paskirties objektas.....	139
1.1.1 Juridinė žmogaus teisių samprata.....	140

TURINYS

1.1.2 Teisinės ir ekonominės (paskirstomosios) lygybės santykis kaip tarpusavio papildymo santykis	144
1.1.3 Žmogaus teisės riboja žmogaus teisės.....	145
2. Teisės funkcijos.....	146

SPECIALIOJI DALIS

BENDRŲJŲ TEISINIO MĄSTYMO SĄVOKŲ APARATAS.....	151
---	------------

IVADAS

TEISINIS REGULIAVIMAS.....	153
1. Teisinio reguliavimo sąvoka ir priežastys.....	153
2. Teisinio reguliavimo objektas (sritis).....	154
3. Teisinio reguliavimo objekto priklausomybė nuo teisės sampratos.....	155
4. Teisinio reguliavimo objekto konkretinimas.....	156
5. Teisinio reguliavimo metodas.....	159
6. Teisinio reguliavimo stadijos.....	165
7. Asmuo ir valstybė - teisinio reguliavimo subjektai.....	166

I SKYRIUS

PIRMASIS TEISĖS EGZISTAVIMO LYGMUO-TEISINĖS IDĖJOS	167
1. Teisinė sąmonė.....	167
1.1 Teisinių idėjų samprata.....	167
1.2 Teisinės sąmonės sąvoka.....	169
1.3 Teisinės sąmonės struktūra.....	170
1.4 Teisinės sąmonės funkcijos.....	174
1.5 Teisinės psichologijos ir teisinės ideologijos santykis	175
1.6 Teisinės sąmonės rūšys.....	175

II SKYRIUS

PEREINAMASIS LYGMUO: NUO TEISINĖS IDĖJOS PRIE TEISĖS NORMOS ...	177
1. Teisėkūra-teisinio reguliavimo priemonių gamyba.....	177
1.1 Teisėkūros subjektai.....	178
1.2 Teisėkūros būdai.....	178
1.3 Teisėkūros rūšys.....	178
1.4 Teisėkūros stadijos.....	181
1.5 Teisėkūros principai.....	184
1.6 Teisėkūros juridinė technika.....	187

III SKYRIUS

ANTRASIS TEISĖS EGZISTAVIMO LYGMUO – TEISĖS NORMA 195

1. Teisės norma kaip teisinio reguliavimopriemonė: pagrindiniai požymiai.....	195
2. Teisės normos socialinių normų sistemoje.....	204
2.1 Socialinės normos sąvoka	204
2.2 Socialinių normų klasifikacija.....	205
2.3 Teisės normų ir kitų socialinių neteisimų normų skirtumai ...	205
2.3.1 Tapatūs ir skiriamieji teisės normų ir moralės normų požymiai.....	205
2.3.2 Teisės normų ir papročių normų santykis	210
2.3.3 Teisės normų santykis su korporacijų normomis	210
2.4 Techninės normos ir jų vartimo teisinėmis sąlygos.....	211
3. Vidinė teisės normos struktūra.....	213
3.1 Metodologinės, techninės priemonės atskleisti teisės normos vidinę struktūrą	220
3.2 Diskusija dėl teisės normos struktūros	221
3.3 Loginė ir tekstinė teisės normos struktūra	224
3.4 Teisės normų loginės ir tekstinės struktūrų santykis	225
4. Teisės normų klasifikacija	227
5. Teisės normų išraiškos (materializavimo) forma	234
5.1 „Teisės šaltinio“ daugiareikšmiškumas	236
5.2 „Teisės normų šaltinis“ ir „teisinės minties šaltinis“	237
5.3 Teisės formos rūšys	239
5.3.1 Teisinis paprotys.....	239
5.3.2 Teisinis precedentas	240
5.3.3 Specifinė teisės formos rūšis - norminės sutartys	244
5.3.4 Teisės aktas ir jo rūšys.....	244
6. Norminių teisės aktų galiojimas laiko, teritorijos ir asmenų atžvilgiu.....	254
7. Teisės normų sistema	260
7.1 Teisės normų sisteminimo poreikis	260
7.2 Teisės normų sistemos sudarymo metodologiniai pagrindai ...	261
7.2.1 Subordinacija ir koordinacija – teisės sistemos sudarymo metodai	261

TURINYS

7.2.2 Teisės normų sisteminimo lygmenys	261
7.3 Teisės šakų katalogas ir bendroji jų charakteristika	265
7.4 Viešojo ir privačiojo teisė	272
8. Teisės aktų sisteminimas ir jo rūšys	277
8.1 Norminių teisės aktų apskaita	278
8.2 Teisės aktų inkorporacija	278
8.3 Teisės aktų konsolidacija	282
8.4 Teisės aktų kodifikacija	283
IV SKYRIUS	
PEREINAMASIS LYGMUO:	
NUO TEISĖS NORMOS PRIE TEISINIŲ SANTYKIŲ	285
1. Teisės normų aiškinimas	285
1.1 Teisės aiškinimo priežastys	285
1.2 Teisės aiškinimo reglamentavimo būklė Lietuvoje	287
1.3 Teisės aiškinimo sąvoka ir stadijos	287
1.4 Teisės normų aiškinimo būdai	288
1.5 Teisės aiškinimo rūšys	293
1.6 Teisės aiškinimo aktai: sąvoka ir rūšys	296
1.7 Ar teisės aiškinimas — teisėkūros aktas?	296
2. Teisės normų įgyvendinimas	299
2.1 Teisės įgyvendinimo sąvoka	299
2.2 Teisės taikymas kaip valstybės	
pagalba ir kaip teisingumo vykdymas	303
2.2.1 Teisės taikymo stadijos	307
2.2.2 Teisės taikymo aktas	309
2.2.3 Skiriamieji teisės taikymo akto	
ir bendrųjų teisės normų akto požymiai	310
2.2.4 Teisės taikymo akto struktūra	312
2.2.5 Teisės spragos, jų šalinimas	
taikant įstatymo ar teisės analogiją	312
V SKYRIUS	
TREČIASIS TEISĖS EGZISTAVIMO LYGMUO—TEISINIAI SANTYKIAI	317
1. Teisiniai santykiai	317
1.1 Teisinių santykių sąvoka	317
1.2 Bendrieji teisinių santykių požymiai	318

1.3. Teisinios santykių prielaidos.....	319
1.4. Teisiniai faktai kaip teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ar pasibaigimo pagrindas	320
1.5. Teisinių santykių struktūra.....	322
1.5.1. Teisinių santykių objektas	322
1.5.2. Teisinių santykių subjektai, arba dalyviai	325
1.5.3. Teisinių santykių turinys.....	331
1.6. Teisės subjektas ir teisinių santykių subjektas	334
1.7. Teisinių santykių rūšys.....	337
VI SKYRIUS	
TEISINĖ ATSAKOMYBĖ: NUO BENDROJO	
PRIE INDIVIDUALIOJO TEISINIO REGULIAVIMO	339
1. Teisėtas elgesys ir jo rūšys.....	339
2. Teisės pažeidimas.....	343
3. Teisinė atsakomybė.....	348
3.1. Atsakomybė apskritai.....	348
3.2. Teisinės atsakomybės sąvoka	349
3.3. Teisinė atsakomybė kaip procesas	351
3.3.1. Pozityvioji teisinė atsakomybė.....	351
3.3.2. Negatyvioji, arba retrospektyvi, teisinė atsakomybė	356
3.3.3. Dvi teisinės atsakomybės stadijos: pozityvioji ir negatyvioji.....	358
3.3.4. Teisinės atsakomybės atsiradimo sąlygos (pagrindai)....	358
3.3.5. Negatyviosios teisinės atsakomybės rūšys.....	360
3.4. Teisinės atsakomybės principai.....	362
VII SKYRIUS	
TEISĖS VEIKSMINGUMAS	367
1. Teisinė kultūra ir jos santykis su teisine sąmone.....	367
2. Teisės veiksmingumas kaip vieno teisės objektyvizavimosi ciklo pabaiga ir naujo ciklo pradžia.....	371
LITERATŪRA 374

PRATARME

Nė viena Lietuvos teisės mokslo sritis šiandien taip nestokoja teisės literatūros ir mokslinio įdirbio kaip teisės teorija¹. Šis stygius ypač išryškėja dabar, Lietuvai atgavus Nepriklausomybę ir kilus reikalui kurti nacionalinę teisinę sistemą, laisvą nuo politinio diktato ir orientuotą į demokratinės visuomenės teisinio reguliavimo poreikius.

To priežastys įvairios. Viena iš jų glūdi ir pačiame teisės moksle. Tai etatistinė (normatyvistinė) teisės samprata, iki šiol vyravusi Lietuvos jurisprudencijoje ir pozityviojoje teisėje, teise laikiusi bet kokią valdžios imperatyvą, paverstą privalomo elgesio taisykle. Klausimas, ar bent šaltinių požiūriu teisė gali būti nepriklausoma nuo valdžios valios ir ar ta valdžios valia, kurianti įstatymus, gali būti saistoma, ribojama nuo jos nepriklausomomis vertybėmis, nebuvo keliamas. Valiniai politinės valdžios įsakymai, o ne teoriniai samprotavimai lėmė, kas yra teisė ir kokios teisės reikia politiniam režimui. Todėl iš teisininkų reikalauta ne

¹ Lietuvių kalba išėję tokie teisės teorijos vadovėliai ir pagalbinė literatūra: Leonas P. Teisės enciklopedija. Kaunas, 1931; Valstybės ir teisės teorija / aut. kolektyvas. Vilnius, 1989; Vansevičius S. Teisės teorija. Vilnius, 1995; Katuoka S. Valstybės ir teisės pagrindinės kategorijos. Vilnius, 1997; Raulinaitis P. V. Bendrosios teisės paskaitos, skaitytos 1925 m. Administracinės teisės kursų klausytojams Kaune, atspausdinta rotatoriumi. Rankraštis saugomas M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje. Iš vertimų minėtina: Gareis K. Teisės enciklopedija ir metodologija. Kaunas, 1924; Šeršenevičius G. F. Bendrasis teisės ir valstybės mokslas. Paskaitos, skaitytos Maskvos liaudies universitete / versta iš rusų kalbos. Šiauliai, 1925. 119 p.; Hart H. L. A. Teisės samprata. Vilnius, 1997; Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Vilnius, 1997. Kai kurie vienu vadovėlių skyriai ideologiniu ar koncepcijos požiūriu nūdienos sąlygomis nepakankami, kai kurie neapima teisės praktikai svarbesnių klausimų arba jų teiginiai reikalingi permaštyti atsižvelgiant į šiuolaikinę teisės sampratą ir žmogaus teisių saugos poreikius.

Iš dabar Lietuvoje skelbtų teisės mokslo darbų reikšmingumu teisės teorijai išsiskiria prof. V. Mikelėno darbai: Civilinė atsakomybė (1993), Civilinės atsakomybės problemos: lyginamieji aspektai (1995), Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai (kartu su D. Mikelėniene) (1999).

vertinti, o aiškinti ir taikyti įstatymus. Kas yra teisė ir kokia ji turi būti — ne teisininkų reikalas.

Teisės esmės klausimai buvo tarsi „išimti“ iš jurisprudencijos kompetencijos. Atskirta nuo autentiškos teisės sampratos ir pritaikyta prie praktinių totalitarinio režimo poreikių, prie einamosios politikos, jurisprudencija virto jo praktinio įtvirtinimo ideologija, normine sistema: visa teisinė sistema buvo to režimo kūrinys ir tiesiogiai jam tarnavo. Todėl jurisprudencija tapo bene labiausiai totalitarinio režimo pažeista Lietuvos mokslo sritimi, vienu iš labiausiai ideologizuotų visuomenės mokslų.

Nediskutuodami dėl teisės sampratos, turėjome šakinius teisės mokslus, bet neturėjome labiau išplėto to teisės mokslo apskritai, kuris rodytų didesnę teorinės minties aktyvumą, negu to reikėjo režimo palaikymo ir įtvirtinimo interesais.

Todėl suprantama, kodėl šiandien, pasikeitus vertybių sistemai ir atsiradus kitokiam socialiniam užsakymui, kitokios teisės sampratos poreikiui, buvusi ideologiškai „drausminga“ ir normatyvizmo idėjiškai nuskurdiota jurisprudencija turi bene daugiausiai metodologinio pobūdžio problemų. Pirmiausia jai tenka įveikti subjektyvistinę teisės sampratą, kildinti teisę ne tiek iš valstybės valios, kiek iš visuomenės, paties asmens kultūrinio aktyvumo, mainų lygiavertiškumo, t. y. iš visuomenės vertybių, kurios būtų privalomos ir įstatymų leidėjui, saistytų jo valią, neleistų bet kurio įstatymų leidėjo paliepimo, įforminto įstatymu, laikyti teise. O tokios teisės sampratos pagrindu turi formuotis ir gerokai kitokios prasmės bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatas, darantis šią sampratą funkcionalią.

Todėl teisės teorijoje dera ne tik išdėstyti šiuolaikinę teisės sampratą, bet ir jos pagrindu iš naujo įvertinti ligšiolinę šios srities patirtį, atskirti tai, kas gyvastinga, nuo to, kas atgyvenę, įveikti tą jurisprudencijos klodą, kuris buvo tiesiogiai susijęs su totalitariniu režimu ir efemeriška jo teisės samprata.

Dėl to kai kur prireikė derinti jau nusistovėjusią teisės teorijos vadovėlių tradiciją su monografinio tyrinėjimo rezultatais, plačiau argumentuoti tas tezes, kurios etatistinės tradicijos požiūriu gali atrodyti nepriimtinos, neįtikimos.

Nesistengta vengti problemiškų (nors ir sunkinančių tekstą) dalykų, manant, kad sąlytis su problemomis žadina jaunų žmonių mąstymą, teikia galimybę studijuoti gyvą teisės mokslą, keliantį problemas ir jas sprendžiantį, kuriantį vis tikslesnę žmogaus teisių sampratą, veiksmingesnę tų

teisų saugos mechanizmą, o patį to mechanizmo taikymą darantį skaidresnį, sąmoningesnį. Problemiškas mokslas yra ne tik gyvas, bet ir intriguojantis mokslas, nes kiekviena problema ir jos sprendimo paieškos – tai paslaptis ir jos įminimas. Kita vertus, vengiant problemų, būtų sunku nediskutuojant įveikti kai kurias teisės teorijoje išikerojusias tradicines pažiūras, kurios šiandien jau nebesuderinamos su besikeičiančia vertybių sistema ir teisės samprata. Be to, orientuotasi ne vien į pirmo kurso studento teisininko kvalifikacijos poreikius (pasirodžiusias „pernelyg sudėtingas“ teksto vietas jis galės praleisti), bet ir į aukštesnių kursų studentiją ir apskritai teisininkus, kurie teisės teorijoje galbūt ieškos paramos sprendami šakinių teisės mokslų problemas.

Šis vadovėlis, kaip ir bet kuris kitas, dėl suprantamų priežasčių negali būti ištisai originalus. Bet stengiasi pasakyti ir kai ką savo, pirmiausiai grindžiant visą teisės teorijos kursą dviem pagrindinėmis idėjomis: teisės kaip proceso (trių teisinės būties lygmenų) ir teisės kaip subjektinių teisų ir pareigų vienovės. Pirmąja siekta užtikrinti kurso struktūros, o antrąją – conceptualų (vertybinį, metodologinį) turinio vientisumą. Teko kai kur priėti prie kitokių išvadų negu tradicinių vadovėlių tik todėl, kad mėginta nuosekliai laikytis pradinių supozicijų, sisteminio požiūrio.

Naudotasi R. Z. Lifšico², R. von Iheringo³, N. Matuzovo⁴, P. Leono⁵, S. Aleksejevo⁶, A. Redelbacho⁷ ir kitų autorių rengtais ar redaguotais vadovėliais. Suvokdamas aptariamų temų problemškumą tiek turinio, metodikos, tiek ir išsamumo požiūriu, autorius bus dėkingas kiekvienam rimtam kritikui, pateikusiam pastabų ir siūlymų, kaip šis darbas galėtų būti toliau tobulinamas prireikus rengti antrąją leidimą. Teorinė Lietuvos teisės mintis laukia mokslinių diskusijų, įvairių požiūrių kaip savo tolesnės raidos postūmių.

Be to, šiandien bręsta klausimas, ar teisės žinių sritį, iki šiol Lietuvoje vadintą teisės teorija, toliau vadinti tuo pačiu terminu, ar keisti

² P. 3. Teop npaa. Moc, 1994.

³ Ihering von R. Der Zweck im Recht. Bd. I. Leipzig, 1923.

⁴ Teop rocy npa / . pe. H. H. Ma ya , A. B. Ma o . Moc, 1997.

⁵ Leonas P. Teisės enciklopedija. Kaunas, 1931; taip pat: Valstybės ir teisės teorija / ats. red. prof. S. Vansevičius. Vilnius, 1989.

⁶ A C. C. Teop npaa. Moc, 1995.

⁷ Redelbach A., Wronkowska S., Ziembinski Z. Zarys teorii panstwa i prawa. Warszawa, 1993.

jį „teisės filosofija“, t. y. terminu, kuris po Antrojo pasaulinio karo vis plačiau išigali Vakarų teisės literatūroje dėl aiškaus teisinės sistemos orientavimo tarnauti žmogaus teisėms judant nuo technokratinės prie humanistinės jurisprudencijos. Terminas „teisės teorija“, kai kurių autorių (prof. Z. Ziembinskio) manymu, atsirado veikiant filosofiniam pozityvizmui, kuris siekė iš visų žmogaus veiksmų pašalinti vertybinį, žmogiškąjį elementą ir nagrinėti socialinius, taip pat teisinius, reiškinius pagal analogiją su gamtos reiškiniais, nes šie neturi vertybinio, žmogiškojo turinio, o tik yra saistomi mechaninės priklausomybės (priežastinių arba subordinacijos ryšių). Šitaip norėta taikyti teisės mokslui tuos pačius objektyvumo kriterijus kaip ir gamtos mokslams. Manyta, kad vertybinio požiūrio išsileidimas į teisės mokslą kartu reikš ir subjektyvumo pripažinimą arba palaikymą (tuos pačius dalykus skirtingi žmonės vertina skirtingai), kad mokslinė tiesa – grynas objektyvumas, o tikrojo moksliško etalonas – gamtos mokslai.

Absoliutinant tiesos objektyvumą ignoruotas faktas, kad tiesa yra turinio (objektyvumo) ir formos (subjektyvumo – žmogaus pažintinių galių) vienovė ir kad tiesa tik todėl yra istorinė, kad jai būdingas tapsmas, kad jos egzistavimo forma subjektyvi (priklausoma nuo žmogaus). Tiesa neegzistuoja šalia žmogaus, nes ji yra ne savaiminė duotybė, o žmogaus tiesa, todėl atspindi ne tik objektyvią tikrovę, bet ir tam tikro meto pažintines žmogaus galias suvokti tą tikrovę, kurios galiausiai taip pat yra objektyviai determinuotos.

Terminą „teisės teorija“ pasiūlė ir pagrindė rusų teisininkas Leonas Petražyckis, dėstęs teisės mokslus Peterburgo universitete 1898-1917 metais. Ši idėja iš Rusijos perėjo į Lenkiją, Lietuvą, Vakarų Europos kraštus. L. Petražyckiu sekė jo mokiniai, ypač W. Friedmannas veikale „Teisės teorija“ (*Legal Theory*, 1944), taip pat H. Kelzenas „Bendrojoje teisės ir valstybės teorijoje“ (*General Theory of Law and State*, 1945). *Teisės teorijos* terminui išpopuliarėti turėjo reikšmės ir Berne (Šveicarija) nuo 1926 metų leistas mokslinis teisės žurnalas „Tarptautinė teisės teorijos apžvalga – Teisės teorijos žurnalas“ (*Revue internationale de la Theorie du droit — „Zeitschrift für Theorie des Rechts“*). Nuo 1970 m. Vokietijoje leidžiamas žurnalas „Teisės teorija“ (*Rechtstheorie*), po kurio laiko pervardyta į „teisinės technologijos“ krypties žurnalą „*Zeitschrift für Logik, Methodenlehre, Kybernetik und Soziologie des Rechts*“.

Terminui *teisės teorija* paplisti ir išvirtinti padėjo ir normatyvistinės teisės sampratos išplitimas, nulemtas pozityvistinės ir neopozityvis-

tinės metodologijos paplitimo gamtos ir socialiniuose moksluose XX a. pirmoje pusėje. Normatyvizmas buvo nedėmesingas turiningai teisės sampratai, nes ji - „metafizikos užuovėja". Teisė pozityvizmui nebuvo problema, nes viskas, ką valdžia paverčia visuotinai privalomo elgesio taisykle, ir yra teisė. Tai labai paprasta ir aišku. Todėl šios orientacijos teisės teorija daugiausia dėmesio skyrė ne teisės sampratai, o bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatui. Bet praleidus teisės sampratą ir palikus tik teisinio mąstymo priemones (teisės kategorijas), šią teisės žinių sritį tada iš tiesų tegalima vadinti *teisės enciklopedija*, *teisės teorija*, kur *enciklopedija* ir *teorija* reiškia tik tam tikrų teisės sąvokų aiškinimą, beje, orientuotą ne į teisėkūros, o į teisės normų taikymo poreikius. O tokia *teisės teorija* ar *enciklopedija* negalėjo būti conceptuali. Čia mėginta atskirti teisės sampratą (teisės filosofiją) nuo bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparato (*teisės enciklopedijos*), nes tai atitiko totalitarinio režimo (valstybės primato) siekį neišleisti į teisės praktiką fundamentalesnės nei įstatymas teisės, kurią „prarasti" itin suinterisuota etatistinė tokio režimo jurisprudencija. Mat su teise į bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatą gali ateiti įstatymo sutikimo su teise problema, kurią aiškinantis gali išryškėti ir savavališkas totalitarinio režimo įstatymų turinys, kurį lengviau paslėpti *teisės enciklopedijai*, nagrinėjančiai pavienes įstatymines normas be ryšio su teisės samprata.

Teisės samprata tampa reikalinga tik kai teisės imperatyvams norma palenkti ne tik teisės taikymą, bet ir teisėkūrą, kai šia samprata užčiuopiamos ir grindžiamos vertybės, galinčios saistyti ir įstatymų leidėjo valią. Normatyvizmas orientuotas į teisės normų taikymą, o societarizmas - ir į tų normų kūrybą ir dėl to jis integrolesnis. Savo ruožtu etatistiniam normatyvizmui reikia vertybiniu požiūriu neutralios, arba „diplomatiškos", teisės teorijos (nes nenorima tiesiai sakyti, kad galiojanti teisė pirmiausiai tarnauja ją sukūrusiai valstybinei valdžiai); tuo tarpu societarizmas, atvirkščiai, nori plėtoti į žmogaus teisės aiškiai orientuotą teisės filosofiją, kuri sujungtų teisės sampratą (pagrindines žmogaus teises) su padedančiu ją įgyvendinti bendrųjų teisės sąvokų aparatu grindžiant teisėkūros sąsistemą pagrindinėmis žmogaus teisėmis. Tai reiškia, kad vertybinis teisės aspektas tampa viršesnis už norminį, daro jį sau pavaldų.

Plėtojama šia linkme, teisės samprata ėmė sutapti su bendra po Antrojo pasaulinio karo Vakaruose išryškėjusia mokslo, taip pat jurisprudencijos humanizavimo tendencija. Visus imta laikyti paties žmo-

gaus savitarnos priemonėmis, šalia šios savitarnos funkcijos neturinčius prasmės. Metodologiniu požiūriu ši tendencija reiškė mokslų integracijos tendenciją. Todėl Prancūzijoje, Vokietijoje, Austrijoje ir kitose Europos šalyse tą teisės žinių sritį, kuri tiria visiems teisės mokslams bendrą teisės sampratą ir padedantį ją įgyvendinti bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatą, vis dažniau imama vadinti *teisės filosofija*, arba *teisės filosofijos įvadu*⁸. Lenkijoje tendencija suprasti teisės teoriją kaip teisės filosofiją išryškėjo jau šeštame dešimtmetyje. Šiuo klausimu diskutuojama ir Vokietijoje⁹. Kai kurie vokiečių teisės teoretikai teisės teoriją, kuri užsiima tik techninių teisinio reguliavimo klausimų analize, vadina *teisės teorija be teisės*¹⁰. Čia visą teisę norima paaiškinti (įprasminti) žmogumi ir dėl žmogaus: pozityvioji teisė — ne šiaip elgesio norminimo technika, o žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo juridinė technika. Tuo siekiama pabrėžti ne tik formalius teisės požymius (elgesio normą), bet ir turinio bruožus: teisingumą (vienodą pagarbą skirtingų socialinių grupių interesams), kompromisinį priešingų interesų derinimą, subjektinės teisės priklausomybę nuo atitinkamos pareigos vykdymo ir kita.

Plėtojantis pilietinei teisės sampratai, mokslų humanizavimas tapo vyraujančiu integracijos tendencijų po Antrojo pasaulinio karo Vakaruose turiniu. Tai reikalavo, kad teisės teorija orientuotųsi ne tik į teisės taikymo, bet ir į teisėkūros poreikius. Todėl žmogaus teisės, mažai „dominusios“ normatyvizmą, ima pirmauti. Pripažinus jų pirmumą, teisės samprata ima įgyti ypatingą reikšmę, nes jos paskirtis – pagrįsti tas žmogaus vertybes, kuriomis dabar turėjo būti saistoma įstatymų leidėjo valia.

Poreikis sujungti teisės sampratą (*teisės filosofiją*) su bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatu (*teisės enciklopedija*) iš tiesų subręsta tik demokratinėje visuomenėje, kai teisę pirmiausia siekiama išvesti ne iš valstybinės valdžios valios, o iš visuomenės. Tai, ką normatyvizmas buvo atskyręs, societarizmas siekia sujungti. O šią teisės sampratą ir bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatą sąjunga, manau, ir yra tiks-

⁸ Žr.: Univ. Prof. Dr. Luf G. Grundfragen der Rechtsphilosophie. Oesterreich: Univ. Wien, 1997/1998; Pound R. An Introductio to the Philosophy of Law (1946); Coing H. Grundzuge der Rechtsphilosophie. Berlin, 1993; kita.

⁹ Dreier R. Was ist und wozu allgemeine Rechtstheorie? // Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart. Hefte 444/445. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tubingen, 1975.

¹⁰ Ten pat, p. 6.

PRATARMĖ

linga vadinti teisės filosofija, nes šitaip teisėje susijungia vertybinis ir norminis teisės lygmenys, žadėdami visapusiškesnį teisės pažinimą.

Žinant, kad kelios Lietuvos teisininkų kartos formavosi studijuodamos *teisės teoriją*, prie šio termino labiau pripratusios, jis vartojamas ir šiame vadovėlyje. Čia keliamas klausimas tebūnie diskusijų ir ateities sprendimų paskata".

Šio vadovėlio tekstas išsiplėtojo iš Lietuvos teisės akademijoje autoriaus 1996–1999 m. dėstyto teisės teorijos kurso.

Esu dėkingas prof. habil. dr. Mindaugui Maksimaičiui ir prof. Pranui Rasimavičiui, skaičiusiems rankraštį ir pateikusiems vertingų pastabų.

Autorius

¹¹ Apie *teisės teorijos* ir *teisės filosofijos* terminų skirtumus plačiau žr.: Landė J. *Studia z filozofii prawa / opracował K. Opalek*. Warszawa, 1959; Petražycki L. *O nauce prawa i moralności: Pisma wybrane / opracował A. Kojdar*. Warszawa, 1985; Lustacz L. *Teoria czy filozofia prawa oraz pansrvva // Panstwo i prawo*. 1992, Nr. 9, s. 41-44.

IVADAS

BENDROJI TEISĖS TEORIJS CHARAKTERISTIKA

1. NAUJOS TEISĖS SAMPRATOS POREIKIS

Šiandien Lietuvoje ir visoje Rytų Europoje vyksta revoliucinės reikšmės vertybių pokyčiai. Griuvus pasaulinei totalitarinio socializmo sistemai, pernelyg sureikšminusiai valstybės, klasės (visumos) prioritetus, populiarumą praranda ir valstybiškai suprantamo kolektyviškumo, socialumo idėja. Ją keičia individo primatas ir jį išreiškiančios liberalizmo, individualizmo idėjos. Atitinkamai keičiasi valstybės ir jos institucijų paskirtis, kompetencija, visuotinio pripažinimo netenka ir iki tol Lietuvos teisininkų teisinėje sąmonėje vyravusi etatistinė (normatyvistinė) teisės samprata, teoriškai grindusi šią valstybės primatą, teise laikiusi visa tai, ką valstybė nustato ir įsako. Ji neskaitino domėtis teisiniu įstatymų turiniu, tenkino si teisės kaip elgesio taisyklės konstatavimu, teisėtumui teikė pirmumą prieš teisingumą, valstybės valią laikė vieninteliu teisės šaltiniu ir t. t.

Šis perėjimas į kitą vertybių sistemą (iš planinės, valstybinės ekonomikos į rinkos ekonomiką) atskleidžia turėtų teisės definicijų nepakankamumą. Tai suponuoja būtinybę permąstyti, kaip šie vertybiniai persiorientavimai veikia nūdienos žmogaus teisių saugą, dera su vyraujančia Lietuvoje teisės samprata, koku laipsniu turimas teisinis mechanizmas pajėgus teisės požiūriu paaiškinti naujai kylančias žmogaus teisių apsaugos problemas, kiek jis pakankamas pasiūlyti ir pagrįsti modernius tų problemų sprendimus. Tad kokia turi būti Šiuolaikinė teisė, kad ji adekvačiai išreikštų šiuos procesus, sugebėtų būti tų procesų socializavimo ir humanizavimo teisė?

Tai klausimai, kurie šiandien Lietuvoje, manyčiau, yra vieno-dai aktualūs tiek tiems, kurie tik pradeda teisės studijas, tiek tiems,

kurie tas studijas jau yra baigę ir mano jau žina, kas yra teisė. Pirmiesiems tai svarbu todėl, kad tai pirmoji pažintis su teise apskritai, antriesiems todėl, kad, atsižvelgiant į naują padėtį, reikia iš naujo permąstyti savo vaizdinius apie pačią teisės esmę, jos paskirtį, funkcijas, teisinio reguliavimo galimybes, tuo labiau kad esame istorinės būtinybės pašaukti kurti ir įgyvendinti ne bet kokią teisę, o pajėgią atsiliepti į demokratinės visuomenės teisinio reguliavimo poreikius.

Ieškoti atsakymų į šiuos klausimus pirmiausiai reikia teisės teorijai, kuri iš prigimties skirta apmąstyti visuomenės socialinius procesus atsižvelgiant į žmogaus teisių saugos poreikius, be to, jai tenka teoriškai pagrįsti pagrindinius tų procesų teisinio reguliavimo principus ir kryptis, o svarbiausia, visa tai performuluoti į teisės sampratą, bendrą visiems teisės mokslams. Tik žinodami, kas yra teisė, galėsime žinoti, kokie turi būti įstatymai, kad juos galėtume laikyti teisiniais.

2. TEISĖS PAŽINIMAS - ATVIRAS PROCESAS

Teisė, reikšdama žmonių pastangas versti savo interesus visai visuomenei privaloma tvarka ir ja remiantis viešpatauti arba sugyventi, yra vienas iš reikšmingiausių ir kartu sudėtingiausių žmogaus kūrynių. Pats klausimas, *kas yra teisė*, tradiciškas, bet atsakymai į jį ne-tradiciniai. Tai klausimas, kuris neturi galutinių atsakymų; kiekviena epocha, o neretai ir kiekviena žmonių karta vis iš naujo atsakinėja, regis, į jau seniai atsakytus klausimus. Ir atsakinėja ne todėl, kad būtų užmiršusi ankstesnių kartų atsakymus, o todėl, kad tie atsakymai nuolat praranda savo pakankamumą keičiantis žmogaus egzistavimo sąlygoms: įveikindamas vienas grėsmes savo teisėms, žmogus kuria naujas. Todėl nuolatinį tapsmą patiriančiai, nuolat savo tapatybę prarandančiai, bet niekada gyvo dinamiško ryšio su besikeičiančiais žmogaus interesais neprarandančiai teisei suvokti reikia ir atitinkamai dinamiškos teisės teorijos, kuri pajėgtų ne tik fiksuoti šį išorinį teisės dinamiškumą, bet ir atrasti jo dėsningumus: kas yra santykiškai pastovu ir tapatu istoriškai nepastovioje teisėje ir jos nepastovumo šaltinyje - visuomenėje.

Pažintis su teisės teorija, kaip ir su kiekvienu kitu mokslu, prasideda nuo mokslo objekto nustatymo, t. y. išsiaiškinimo, kokią tikrovės sritį, koku požiūriu ir kokiais metodais tas mokslas tyrinėja.

3. TEISĖS TEORIJOS OBJEKTAS¹²

Teisės teorija pirmiausia siekia pažinti, kas yra teisė, kodėl žmonės sukuria tokį jų elgesį socializuojantį įrankį kaip teisė, kas lemia jo pobūdį ir turinio permainas, kodėl įvairiose epochose ir įvairiose tautose jis vis kitoks, kaip teisė turėtų būti plėtojama, kad pajėgtų konkrečioje tautoje konkrečiu laiku užtikrinti asmens saugumą, socialinę santarvę ir socialinį stabilumą.

Tai bendriausi teisės teorijos klausimai, kurie bendrais bruožais aprėžia tolimiausias teisės teorijos interesų ribas. Atsakymų į Šiuos klausimus tenka ieškoti besikeičiančiuose žmonių interesuose ir tų interesų kuriamuose žmonių santykiuose. Tai reiškia, kad čia nagrinėjama ne gamtinė (objektyvioji), o paties žmogaus sukurta ir kuriama tikrovė siekiant jos priemonėmis valdyti žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo procesą.

Dėl šios specifikos teisės teorija yra vienas iš visuomenės mokslų. Todėl prieš konkretinant jos objektą tikslinga tarti bent keletą žodžių, kas yra teisės mokslas kaip visuomenės mokslas ir kuo jis skiriasi nuo kitų, ypač gamtos, mokslų.

3.1 TEISĖS MOKSLO UŽDAVINIAI IR SPECIFIKA

Visi visuomenės mokslai, kuriems priklauso ir jurisprudencija, kelia sau tris uždavinius: 1) nustatyti socialinės tikrovės faktus ir reiškinius, jų savybes; 2) juos paaiškinti (atskleisti priežastinius šių faktų ryšius); ir 3) įvertinti tiriamą tikrovę jos naudingumo ar grėsmingumo žmogaus teisių saugai požiūriu.

Šiuo atžvilgiu visuomenės mokslai gerokai skiriasi nuo gamtos mokslų. Pastariesiems rūpi tik du pirmieji uždaviniai - nustatyti faktus ir juos paaiškinti. Gyvybės formų įvairovė sužadina norą jas aprašyti, atskleisti jų panašumus ir skirtumus, surasti tos įvairovės priežastį, išaiškinti vienu formų virtimo kitomis būdus ir priežastis. Bet klausimas, kuri nors gyvybės forma yra gera ar bloga, būtų beprasmiškas arba, tiksliau, klaidingai keliamas, nes gamtoje viskas vyksta taip, kaip vyksta, - viską lemia būtina vidinė priklausomybė; čia

¹² Nevartotini iš rusų kalbos nekritiškai perimti, nors mūsų teisės literatūroje ir plačiai paplitę, terminai *teisės teorijos dalykas*, *prievolių dalykas* ir kiti kaip daugiareikšmiai ir netiksliai orientuojantys.

nėra gėrio ir blogio kategorijų. Galima lietu ar sausrą girti ar peikti, bet negalima pritarimu ar smerkimu sukelti ar sustabdyti šių gamtos reiškinių, jie vyksta nepriklausomai nuo žmogaus valios ir nėra jos kontroliuojami. Žmonės pažino gamtos dėsni, dėl kurio šildomas kūnas plečiasi, o šaldomas - traukiasi. Jie negali pakeisti šio dėsniu, bet gali pažinti jo veikimą, o pažinę jį panaudoti savo teisiu saugai ir bendrai gerovei didinti.

Kas kita socialiniuose moksluose, kuriu objektas - žmonių interesai, virstantys socialine tvarka. Skirtingai nuo gamtinės, ji, kaip sakytą, yra ne objektyvi duotybė, o pačių žmonių kūrinys, skirta garantuoti, įgyvendinti jų teises (interesus). Neperžengiant tam tikrų ribų ta tvarka gali būti nustatoma, keičiama žmonių nuožiūra (atsižvelgiant į jų tarpusavio jėgų santykį). Žmogus turi santykiškai laisvą valią, vadinasi, gali iš dalies laikinai nustatyti ir kitokią socialinę tvarką, negu reikalauja tam tikrų reiškinių prigimtis. Visuomenėje nusistovi tam tikra visuotinai privaloma socialinė tvarka tik todėl, kad taip norėjo atitinkamus interesus ir socialinės jėgos persvarą turinčių žmonių grupę, kuriai nustatyti tokią tvarką yra palankiausias būdas įgyvendinti savo interesus. Jeigu šie žmonės panorės kitaip ir socialinių jėgų persvara išliks jų naudai, tai bendra visuomeninio gyvenimo tvarka gali radikaliai pasikeisti. Vieni žmonės, disponuojantys jėgos persvara, gali kitiems smurtu primesti savo interesus išreiškiančią tvarką. Tarybų Sąjunga, įvykdžiusi 1940 m. Lietuvos okupaciją, nustatė ne Lietuvai, o sau naudingą socialinę tvarką. Rusija 1917 m. „panorėjo“ savo kapitalistinę socialinio gyvenimo tvarką pakeisti socialistine, o nuo 1991 m. - vėl kapitalistine.

Tai rodo, kad socialinės tvarkos kūrėjas yra pats žmogus, veikiantis savo interesais, ir kad ta tvarka - tai tik jėgos persvarą turinčio ir tam tikrais interesais besivadovaujančio žmogaus (žmonių grupių) kūrinys, įgyjantis visiems privalomo elgesio taisyklių (įstatymų) sistemos pavidalą.

Todėl ta tvarka gali būti ne tik aprašoma, kokia ji yra, bet ir vertinama, kokia ji turi ar gali būti, kad atitiktų tam tikrų socialinių grupių siekius ir interesus. O tai reiškia, kad jai gali būti taikomos gėrio ir blogio, teisingumo ir savivalės kategorijos. Kadangi visuomenė yra socialiai diferencijuota (ją sudaro įvairių interesų socialinės grupės), tai kiekviena tokia grupė gali turėti skirtingas tos pačios so-

dalinės tvarkos vizijas ir skirtingai jas vertinti. Todėl visuomenės mokslams tenka veikti, kaip sakytų H. Kelzenas, tarp „Sein“ ir „Sol-len“ (tarp to, kas yra, ir to, kas privalo būti arba norima, kad būtų).

Taigi socialiniams mokslams, tiriantiems žmogaus interesų kuriamą tikrovę, dar prisideda trečias uždavinys - įvertinti tas visuomeninio elgesio taisykles, pagal kurias to meto visuomenė gamina vartojamas vertes - savo teisių įgyvendinimo priemonės, jas pasiskirsto ir naudojasi tokia savo teisių sauga, kokią konkrečiam asmeniui garantuoja jo padėtis plėtojant šią gamybą ir paskirstant jos rezultatus. Tos taisyklės, kaip kylančios iš žmogaus interesų ir gali būti vertinamos tų pačių interesų požiūriu. Todėl į teisės mokslo tyrimo sritį kaip esminis elementas įeina ne tik teisė kaip visuomeninė tvarka, bet ir socialiniai interesai kaip tos tvarkos šaltinis ir jos vertinimo kriterijus.

Gamta yra tai, kas yra, o teisinė tvarka — kas yra ir kas pageidaujama, kad būtų. Todėl teisinėje tvarkoje glūdi idealo, arba „ideali-os tvarkos“, idėja, kurią kuria pats žmogus. Joje yra įkūnytos žmogaus pastangos būti ne tik biologine, bet ir socialine būtybe.

3.2 TEISĖS PAŽINIMO SPECIFIKA

Studijuojant teisę, būtina atsižvelgti į jos sąveiką su visuomenės socialine struktūra ir socialinių jėgų santykiu. Todėl suprantama, kodėl daugelis autorių, siekdami aprėžti teisės teorijos tyrimo sritį, teisės aiškinimą paprastai pradeda nuo dalykų, regis, labai nutolusių nuo teisės: jie aptarinėja visuomenės formavimosi priežastis, jos socialinę struktūrą, visuomenės politinių, ekonominių santvarkų raidą, socialinių interesų diferenciaciją ir daugelį kitų klausimų. Ir tam turi pagrindo, nes teisė, būdama žmogaus elgesio tvarkytoja, kaip matėme, nėra duota iš karto gatavu pavidalu, ji neatsiranda staiga, pati iš savęs ir šalia žmogaus reikalų. Ji pavaldi bendrai vienos kokybės atsiradimo iš kitos logikai. Teisė, arba teisinė tvarka, kaip tam tikru būdu sutvarkytų socialinių santykių (elgesio) tikrovė, atsiranda iš jai priešingos tikrovės: biologinių, psichologinių, socialinių žmogaus interesų, ir atsiranda tam, kad, **normindama**, derindama tuos interesus, juos apsaugotų, įgyvendintų, o galiausiai juos visuomenintų (darytų žmoniškesnius), kad vieno asmens interesų įgyvendinimas nevirstų kito asmens interesų varžymu ar likvidavimu.

3.3 TEISĖS TEORIJOS OBJEKTAS - TEISĖS SAMPRATA IR JOS FUNKCIONALUMA GARANTUOJANTIS BENDRŲJŲ TEISĖS SĄVOKŲ APARATAS

Teorinė teisinio žinojimo sritis prasideda nuo suvokimo tų veiksmų, kurie formuoja konkrečioje visuomenėje vyraujančią teisės sampratą, lemia jos turinį ir pobūdį. Ji siekia nustatyti, kaip iš biologinių, psichologinių, ekonominių žmogaus interesų (neteisinės tikrovės) atsiranda teisinė tikrovė, kas lemia tokią transformaciją.

Pažinti teisės formavimosi eigą - tai kartu pažinti ir pačios visuomenės formavimąsi, kuris nevyko ir nevyksta kitaip, kaip tik suteikiant jai teisinės tvarkos pavidalus, nes visuomeninis gyvenimas reikalauja konkrečių asmenų valios derinimo, būtino siekiant įveikti kiekvieno asmens kultūrinį nepakankamumą.

Visuomenės pažinimas gali prasidėti nuo klausimo, kas vienija savo egoistiniais interesais besivadovaujančius individus į visuomenę, kas palaiko tą visuomenę iš vidaus, garantuoja jos plėtrą, sukuria ir palaiko interesų įvairovės vienovę („bendrą valią“). Tad kaip reikėtų tuos santykiuos organizuoti, valdyti, kad kiekvienas asmuo, gyvendamas tarp panašių į save, galėtų saugiai jaustis, laisvai ugdyti savo asmenybę, siekti žmogiškos laimės?

3.3.1 TEISĖ - IŠ LYGIAYERČIŲ MAINŲ

Tas iš vidaus individus į visuomenę buriantis ryšys - jų interesai, noras juos įgyvendinti, apsaugoti. Pagrindinė organizacinė priemonė siekti šio tikslo - bendruomeninis žmonių gyvenimas kaip nuolatinis keitimasis paslaugomis. Tokio bendravimo būtinybė kyla iš to, kad kiekvienas individas, pasak Platono ir Aristotelio, yra pats sau kultūriškai nepakankamas: objektyviai nepajėgia susikurti, pasigaminti visų jo teisių saugai būtinų reikmenų. Šis kultūrinis nepakankamumas suvokiamas kaip egzistencinis nesaugumas. Siekdamas jį įveikti, žmogus priverstas bendrauti su kitais į save panašiais - keistis su jais savo kūrybos (gamybos) rezultatais kaip teisių apsaugos ir įgyvendinimo priemonėmis.

Kad vyktų abipusis paslaugų teikimas, šis bendravimas turi remtis lygiaverčiais mainais, t. y. būti laisvų ir dėl to lygiateisių asmenų bendravimas, į kurį veda abipusė nauda. Būtent žmonių lygiateisiškumo prezumpcija ir suformuoja mainų lygiavertiškumo im-

peratyvą. Jis reiškia, kad asmuo gali pretenduoti į kitų asmenų paslaugas tik tiek, kiek ir kokios kokybės savo kūrinių (paslaugų) jiems yra pateikęs. Tik besiremiantis šia nuostata bendravimas ir yra tikrai žmoniškas, neša ir garantuoja socialinę taiką ir rimtį. Žmonėms ilgai šitaip elgiantis, mainų lygiavertiškumo principas standartizuojasi, virsta kokybiškai nauja socialine tikrove - teise kaip subjektyvių teisių ir pareigų vienvė. Šitaip ekonominė tikrovė transformuojasi į teisinę tikrovę, kad šios padedama taptų funkcionali, visuotiniškai privaloma.

3.3.2 TEISĖ - IŠ JĖGOS PERSVARA GARANTUOTO INTERESO

Visuomeninis žmonių gyvenimas yra ne tik galimybė keistis paslaugomis ir šitaip didinti kiekvieno asmens teisių saugą. Bendrasis gyvenimas - viduje prieštaringas: gyvenant visuomenėje susidaro galimybė ne tik tinkamiau apsaugoti ir įgyvendinti savo interesus, bet ir vienam asmeniui, socialinei grupei pavergti, išnaudoti kitą, nes čia atsiranda vieno asmens priklausomybė nuo kitų nuosavybės arba fizinės, politinės jėgos. Todėl tik visuomenėje gali formotis ir egzistuoti valdžios ir pavaldumo santykiai, kurie dažniausiai išsigimsta į viešpatavimo ir pavergimo santykius. Šiomis sąlygomis kuriama visuomeninė tvarka jau remiasi ne šalių lygiateisiškumu, abipuse tolerancija, o jėga ir diktatu. „Teise“ čia jau vadinamas stipriojo interesas, smurtu paverstas visiems privalomo elgesio taisykle. Todėl tokiais atvejais kalbama ne apie teisę, o apie įstatymus, kurie kuriami tam, kad legalizuotų šį silpnųjų beteisiškumą, jį viešai sankcionuotų, pašventintų, padarytų „natūralų“, „teisėtą“ ir kartu legalizuotų stipriųjų viešpatavimą. Čia, kaip sakytų C. F. Bastiatas, bet kuri niekšybė, jeigu tik jai suteikiama įstatymo forma, nustoja būti niekšybe ir virsta „teise“. Šiuo atveju teisme (įstatymu) tikrove jau virsta ne mainų lygiavertiškumas, o jėgos persvara besiremiantis interesas.

Tai pagrindas formotis toje pačioje visuomenėje dviem viena kitai priešingų teisės sampratų galimybėms: pirmu atveju teise vadinant santykio dalyvių lygiateisiškumą (subjektyvių teisių ir pareigų vienvė), antruoju - stipriojo laisvę ir silpnąjo nelaisvę, pavergimą, išnaudojimą (privilegijų ir prievolių priešpriešą).

Būtent dėl šio visuomeninio gyvenimo prieštaringumo teisės vaidmuo istorijoje niekada nebuvo ir nėra vienareikšmis. Teisė gali

būti tiek pavergimo, tiek išlaisvinimo priemonė: tai priklauso nuo to, teise yra paverstas vienos socialinės grupės interesas ar skirtingų interesų kompromisas. Pirmuoju atveju teisė funkcionuos kaip socialinio diktato ir pavergimo, antruoju - kaip socialinio išlaisvinimo ir santarvės priemonė. Vadinasi, kas konkrečiu laiku konkrečioje visuomenėje bus teisė, priklauso nuo visuomenės socialinės struktūros, joje susiklosčiusių jėgų santykio, bendro kultūros lygio ir kitų toje visuomenėje slypinčių veiksnių, kurių centruota, suminė, norminė išraiška ir yra galiojanti teisė bei jos pobūdis. Teisė - tai vizitinė visuomenės kortelė, kuri centruotu pavidalu išreiškia visą jos esmę - socialinę interesų struktūrą ir socialinių jėgų santykį.

Šis vidinis teisės suaugimas su visa istorine, ekonomine, politine, kultūrine žmogaus būtimi daro teisę sudėtingu socialiniu reiškiniu, o jos pažinimą - kompleksinį. Teisės esmė (pagrindiniai požymiai) gali būti atskleista tik tyrinėjant ją kaip glaudžiai sąveikaujančią su visa socialine žmogaus būtimi, kur teisė iškyla kaip tos būties determinuotas ir kartu tą būtį integruojantis, norminantis pradai: viskas, kas vyksta civilizuotoje visuomeninėje remiantis privaloma tvarka, vyksta teisės - įstatymo pagrindu.

Tai padeda suprasti, kodėl į teisės teorijos pažinimo lauką patenka ne tik pati teisė, bet ir visuomenės socialinė struktūra, politiniai, ekonominiai, ideologiniai socialinių grupių santykiai, nuosavybės formos, socialinė santvarka, bendras civilizacijos raidos lygis, taip pat valstybė, apleidžianti teisę ir garantuojanti jos (teisės) išakmumą, žodžiu, visi pagrindiniai socialiniai procesai, kiek jie yra žmogaus teisių (interesų) įgyvendinimo procesai ir centruotai atsispindi teisėje.

Taigi objekto atžvilgiu teisės teorija - tai mokslas, tiriantis visuomenės socialinę struktūrą, socialinių jėgų santykį ir kitus sociokultūrinius veiksnius, formuojančius, keičiančius vyraujančią visuomenėje teisės sampratą kaip visiems teisės mokslams bendrą metodologinį pagrindą; taip pat bendrųjų teisės sąvokų aparatą, darančią teisės sampratą praktiškai funkcionalią, pajėgią metodologiškai, vertybiškai vadovauti šakinių teisės mokslų tyrimams ir vertinimams.

Teisės teorijos objektas, siejamas su teisės tikslais, gali būti apibrėžiamas ir bendriau: *teisės teorija - tai mokslas, tiriantis žmonių interesus siekiant nustatyti tokių žmonių tarpusavio elgesį, kad jis garantuotų norminiu požiūriu vienodą tų interesų apsaugą ir įgyven-*

dinimą. Interesų priešingumas ir jų pripažinimas reikalauja, kad teisė būtų plėtojama kaip priešingų interesų derinimo priemonė, o jurisprudencija - kaip tokio derinimo mokslas.

Teisės teorijos objektas teisės literatūroje dažnai painiojamas su jos tikslais nurodant, kad „teisės teorijos objektą sudaro [...] teisės atsiradimo, plėtros ir funkcionavimo dėsningumai“¹³. Kiti autoriai vartoja „diplomatiškesnę“ formulę: „Teisės teorija - tai [...] mokslas apie pagrindinius [...] teisės dėsningumus [...]“¹⁴

Dėsningumai — tai vidinė, būtina ir pasikartojanti daiktų priežastinė sąveika ir todėl nėra tiesiogiai prieinami tyrinėtojiui analizės pradžioje. Jie yra tam tikrų faktų ir reiškinių įvairovės vienovė, tai atradimas principo, sujungiančio į sistemą įvairiausią tam tikros pažinimo srities empirinę medžiagą. Dėsniai visur yra mokslinių tyrinėjimų tikslas, o ne objektas, todėl yra ne analizės pradžia, o jos pabaiga. Jeigu būtų kitaip, tai pati analizė taptų beprasmė: kokia prasme tirti tai, kas jau duota pačioje analizės pradžioje, kas žinoma ir be analizės.

Teisės teorija tiria ne „teisės dėsningumus“, o socialinius mechanizmus, kaip ir kodėl socialiniai žmonių interesai virsta tam tikros vertybinės orientacijos teisės samprata, o ši - atitinkamomis teisės normomis (visuomenės gyvenimo tvarka). Kokia yra teisinės tvarkos ir jos pobūdžio priklausomybė nuo jau minėtų veiksnių - visuomenės socialinės struktūros, esamo socialinių jėgų santykio konkrečioje visuomenėje konkrečiu laiku? Į visus Šiuos klausimus teisės teorija ir ieško atsakymų. Būtent juose ir siekiama formuluoti analizės atskleistus „teisės atsiradimo, plėtros ir funkcionavimo dėsningumus“ - būtiną politiškai ir ekonomiškai vyraujančios visuomenės dalies interesų ir galiojančios teisinės tvarkos priklausomybę.

Kartu teisės teorija tiria ir valstybę kaip organizaciją, kuriai talkinant ir vyksta ši socialinių interesų transformacija į visai visuomenei privalomą tvarką ir kurios dėka ta tvarka įgyja organizuotos jėgos apsaugą. Demokratinė valstybė garantuoja, kad esant teisei tvarkai nė vienos socialinės grupės interesas negalėtų tikėtis būti įgyvendintas ignoruojant kitų asmenų interesus, jog teisinė tvarka tik tam ir yra,

¹³ Теорія права / за ред. Н. Н. Мала, А. Б. М. Моча, 1997. С. 20.

¹⁴ Žr.: Valstybės ir teisės teorija / ats. red. S. Vansevičius. Vilnius, 1989. P. 4; Vansevičius S. Teisės teorija. Vilnius, 1998. P. 4.

kad skirtingų socialinių grupių interesų polinkis save absoliutinti būtų sutramdomas socialiniu kompromisu, įtvirtinamu įstatymuose.

Todėl bendriausiu požiūriu galima sakyti, kad *teisės teorija tiria teisę ir valstybę iš pradžių kaip žmonių viešpatavimo, o vėliau - kaip tarpusavio bendradarbiavimo ir gyvenimo santarvėje priemones.*

**Metodas - tai šviesulys, nušviečiantis keliautojui kelią tamsoje.
Dargi šlubis eidamas keliu aplenkia tą, kuris eina be kelio.**

F. Bekonas

4. TEISĖS TEORIJOS METODAS

Teisės mokslo pažanga priklauso nuo metodų, kuriais tas mokslas naudojasi ir kurie lemia teisinio mąstymo sistemingumą, kritiškumą ir savarankiškumą. Teisės teorijos metodas - tai sistema būdų ir priemonių, kuriais teisės teorija tiria socialinių interesų transformavimosi į teisinę tvarką veiksnius ir sąlygas. Metodas - graikų kalbos terminas, reiškiantis pažinimo arba tyrimo kelią. Mokslo objektas atsako į klausimą, ką mokslas tiria, o metodas - kaip ir koku būdu tas objektas tiriamas.

4.1 MOKSLINIO METODO SAMPRATA: MOKSLAS - OBJEKTYVIŲ ŽINIŲ GAMYBA

Prieš aptariant teisės teorijos metodą, tikslinga bent keliais žodžiais paaiškinti, kas yra mokslo teorija ir mokslinis metodas. Mokslinė teorija - tai idėjinis tam tikros tikrovės srities modelis, sisteminis tos tikrovės pagrindinių požymių atspindys žmogaus sąmonėje. Pažinti pasaulį - tai jį logizuoti, t. y. verstį tikrovės reiškinių požymius ir sąveiką loginėmis sąvokomis ir jų sąveika. Pažįstame daiktus, kad juos valdytume, kad žinotume, kuo konkretūs daiktai ar reiškiniai gali būti mums pavojingi ir kuo naudingi. Todėl ir teisę pažįstame, kad žinotume, kokių praktinių tikslų galime ja pasiekti, kokios joje slypi galimybės humanizuoti žmonių santykius.

Kiekviena mokslo teorija apima du struktūrinius elementus: gnoseologinę (objektyvias žinias) ir metodologinę (jų įgijimo būdus ir priemones). Priklausomai nuo to, kuri iš šių struktūrinių dalių apibrėžiant mokslą labiau pabrėžiama, galima suformuluoti skirtingas mokslo teorijos definicijas. Jeigu pirmumą teiksime pačioms moks-

lo žinioms, tai mokslas (teorija) yra objektyvių žinių apie tikrovę sistema; o jeigu pirmumą teiksime metodui, tai mokslą reikės apibrėžti akcentuojant ne jo rezultatus (žinias), o tokių žinių įgijimo procedūras, pačią pažintinę, tiriamąją žmonių veiklą. O į pirmą vietą iškelus pažintinę veiklą, pirmumą jau reikės teikti jos priemonėms - metodams, nes tik jais remiantis ir įmanoma pati pažintinė veikla. Tada mokslas (teorija) - tai pažintinė žmonių veikla, kuria siekiama įgyti objektyvių žinių apie tikrovės reiškinių savybes, jų tarpusavio priklausomybę, kitaip sakant, *mokslas - tai objektyvių žinių gamyba*. Šitaip mokslą suartiname su materialijų verčių (daiktų) gamyba; išnyksta principinis šių žmogaus kūrybos (kultūros) sričių skirtumas: pirmu atveju veiklos sėkmę pirmiausia lemia pažinimo metodai ir metodikos, antruoju - darbo įrankiai ir technologijos.

Pasak G. Hegelio, žmogus turi valdžią gamtai taikydamas metodus ir dėl metodų: plūgas yra svarbesnis už tuos rezultatus, kuriuos jis duoda, nes rezultatus galima suvartoti ir jie išnyksta, o plūgas leidžia vėl atkurti tuos pačius rezultatus. Ne veltui sakoma: „Jei nori alkaną žmogų papenėti, ne duok jam žuvį, o išmokyk jį žvejoti.“ Metodas yra tikrovės pažinimo ir pertvarkymo būdas.

Mokslinio pažinimo metodai yra svarbūs ir tuo, kad jie parodo, kaip įgyjamos ir patikrinamos žinios. Nuo metodų pobūdžio priklauso turimų žinių patikimumas, žinojimo sąmoningumas, mokslinės pažangos greitis, kokybė. Mokslinio racionalumo ir ekonomiško požiūriu reikšminga ir tai, kad tais pačiais metodais savo problemas gali tyrinėti skirtingi mokslai. Vienų metodų perkėlimas į kitus mokslus lemia kokybiškai naują tų mokslų pažangą, atsiranda net naujų mokslo disciplinų. Pavyzdžiui, biologijos požiūriu į gyvybę kaip į save valdančią sistemą perkėlimas į technikos mokslus sudarė galimybę kurti ir plėtoti kompiuterinę techniką. Šiuo pagrindu atsirado tokios naujos tarpinės technikos mokslo ir biologijos disciplinos kaip bionika, kibernetika, genų inžinerija ir kitos. Būtent metodai yra skirtingų mokslų, skirtingų veiklos sričių integracijos priemonė. Šiuolaikinė mokslų matematizacija, kibernetizacija, ekologizacija, humanizacija, sociologizacija kaip tik ir yra vieno kurio nors mokslo metodų, požiūrių (matematikos, biologijos, sociologijos) ekstrapoliacija į kitus mokslus. Tyrimo objektai mokslus skiria, o metodai - vienija.

Pažinimo ir veiklos metodų įvaldymas yra svarbi ne tik kiekvieno mokslo, bet ir kiekvieno profesinio bei apskritai kvalifikuoto išsilavinimo dalis, lemianti to išsilavinimo kokybę, nes metodai didina intelektines, pažintines žmogaus galias. Metodų žinojimas ir gebėjimas jais naudotis užtikrina asmens mąstymo savarankiškumą ieškant tiesos, taip pat mąstymo kritiškumą vertinant į tiesą pretenduojančių teiginių patikimumą; tada žinome ne tik kas teisinga, bet ir kodėl teisinga. Šiuo atžvilgiu metodas suteikia asmeniui dvasinę laisvę, išlaisvina jį iš autoriteto valdžios, daro jį aktyvu ir savarankišką, savimi pasitikintį ieškant tiesos, t. y. suteikia tai, kas didina kiekvieno specialisto socialinės veiklos naudingumą.

Tačiau metodo nereikia priešinti teorijai, nes tarp jų - tik santykinis skirtumas. Metodas - tai ta pati teorija, tik iš vidaus vienos ar kelių pagrindinių sąvokų suorganizuota į sistemą ir naudojama gauti naujų žinių arba patikrinti jau gautas. Būdama sukurta, teorija toliau atlieka jau mokslinio metodo funkciją - ja remiantis gaminamos, pagrindžiamos, sisteminamos naujos žinios.

Mokslų yra daugiau negu konkrečių metodų. Todėl tais pačiais metodais, kaip sakytą, naudojasi daugelis mokslų. Teisės teorija taip pat neturi kokio nors specialaus tik jai vienai būdingo metodo. Dažniausiai ji naudojasi tais pačiais mokslinio pažinimo metodais, kuriais remiasi ir kiti mokslai, pirmiausia filosofiniu, sociologiniu, taip pat formaliosios logikos metodais.

4.2 FILOSOFINIS TEISĖS PAŽINIMO METODAS IR JO PRIEMONĖS

Filosofija - tai visuminis pasaulio ir žmogaus vietos jame suvokimas. Tai toks sisteminis pažinimo metodas, kuris reikalauja pažinti dalį tarpininkaujant visumai, t. y. siekia atskleisti teisės specifiką nustatant teisės vietą žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo priemonių sistemoje. Todėl aiškinant teisę filosofiniu požiūriu neužtenka pasakyti, kad teisė yra elgesio taisyklė (tai tik formos dalykas), reikalinga atskleisti ir jos turinį t. y. ryšį su tais socialiniais interesais, kurių norminė išraiška ir yra ši elgesio taisyklė; taip pat suvokti teisės vietą kitų socialinio reguliavimo veiksmų sistemoje.

Kadangi kiekviena sistema (taip pat teisė) yra atvira, susiklostanti istoriškai, tai sisteminis (filosofinis) metodas dėl savo konkrečios formos yra dialektinis istorinis metodas. Jis padeda suvokti tei-

sę kaip dinamišką ir su visa socialine tikrove susijusį reiškinių. Šiam metodui būdingi toliau aptariamai požymiai.

4.2.1 RAIDOS, ARBA EVOLIUCIJOS, IDĖJA

Šios idėjos taikymas jurisprudencijai reiškia, kad, siekiant visapusiško teisės pažinimo, į teisę reikia žiūrėti kaip į istorinį reiškinį, t. y. kaip į atsirandančią, besikeičiančią, nuolat netapачią pačiai sau. Raida - tai periodiшkas vienos kokybės virtimas kita, dažniausiai savo priešybe. Todėl ir teisės esmė nėra duota iš karto ir visiems laikams, ta esmė - istoriškai susiklostanti. Teisė pastovi tik tuo, kad ji yra visuomeninė tvarka, o turinio (intereso specifikos) požiūriu - nuolat kintantis procesas, nes teise verčiami vis kitų socialinių grupių interesai, ir kitokiu būdu. Vienu atveju ji gali reikšti vienos grupės interesų vyravimą, kitu - priešingų interesų kompromisą. Iš pradžių teisė reiškė vergvaldžių, vėliau - feodalų, dar vėliau - stambiojo kapitalo turėtojų interesus, dabar ji siekia reikšti įvairiausių socialinių grupių interesus, juos derindama kompromisu.

Istorinis požiūris į teisę leidžia suvokti ir bendrąją teisės plėtos linkmę - teisinis reguliavimas plėtojasi garantuojant asmeniui vis platesnę laisvę: nuo vergijos prie baudžios ir galiausiai prie teisinės laisvės, kur vieno asmens laisvę gali riboti tik kito asmens laisvė.

4.2.2 TIESOS KONKRETUMAS

Jo esmė, kad kiekviena mokslinė tiesa visada istoriškai ir dėl to konkreti, t. y. išlieka tiesa tik atžvilgiu *hic et mine* (čia ir dabar) egzistuojančių faktų ir aplinkybių, kuriais remiantis ji buvo nustatyta. Be to, tiesos konkretumas - tai ne jos jutimiškumas, o vienareikšmiшkas apibrėžtumas. Kalbėjimas gyvenimo pavyzdžiais yra ne konkreti, o abstrakti kalba, nes tai nevienareikšmė kalba, nes tie patys gyvenimo faktai skirtingose sistemose gali turėti skirtingą prasmę. Pavyzdžiui, teisingumo vykdymas kaip faktas pats savaime yra abstrakti, nevienareikšmė sąvoka, nes vieną prasmę teisingumo vykdymas turės savavaliaujančio totalitarinio režimo ir visai kitą - demokratijos sąlygomis. Vadinas, šiuo atveju teisingumo vykdymo prasmei vienareikšmio apibrėžtumo (konkretumo) suteikia jo santykis su politinio režimo tipu. Tai rodo, kad tiesos konkretumas - ne jutiminė, o loginė (proto) kategorija, būdinga ne konkrečiam faktui, o faktų sistemai. Tik sistema, suteikdama kon-

krečiam teiginiui (faktui) vienareikšmio apibrėžtumo, kartu suteikia jam ir tiesos konkretumo.

Taikydami šį tiesos konkretumo reikalavimą jurisprudencijai, turėsime sakyti, kad tiriamo ar studijuojame ne apskritai teisę, o konkrečios epochos, konkrečios šalies ar konkretaus regiono teisę, nes teisės sampratą, turinį, įgyvendinimo laipsnį lemia konkrečios šalies ir konkretaus meto žmogaus teisių apsaugos poreikiai, kultūrinės galimybės garantuoti tą apsaugą, taip pat teisinė sąmonė, atitinkamai suvokianti tuos poreikius ir organizuojanti jų įgyvendinimą. Jeigu teisė yra įrankis sukurti ir palaikyti visuomenės tvarką, tai ši turi būti tokia, kokios reikalauja toje visuomenėje esamu laiku subrendę žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo poreikiai.

4.2.3 MOKSLINĖS ANALIZĖS VISAPUSIŠKUMAS

Tai reikalavimas, kad teisė, jos raida būtų tiriamos visapusiškai, t. y. atsižvelgiant į sąveiką su kitais tos epochos socialiniais reiškiniiais, jų raida ir poreikiais: kaip tie reiškiniai inspiruoja teisę, lemia jos pobūdį, kokios yra šalies konkretaus meto galimybės ją pasinaudoti, ją taikyti, kaip teisė grįžtamuoju ryšiu veikia tuos reiškinius. Be to, reikia tirti ne tik išorinius, formalius teisės požymius, bet ir vidinius, turininguosius, kad šitaip būtų garantuojamas teisės, kaip turinio ir formos vienovės, pažinimas. Formalieji teisės požymiai - norminis pobūdis (elgesio taisyklė), visuotinis privalomumas ir kiti, o turiningieji - asmenų lygiateisiškumas, vienodas pradinės jų vertės pripažinimas, teisingumas. Bet tada teisę jau reikia apibrėžti ne tik kaip elgesio taisyklę, bet ir kaip tam tikros socialinės grupės (ar grupių) interesą, tam tikru būdu transformuotą į elgesio taisyklę.

4.2.4 ANALIZĖS TEORIŠKUMAS (KONCEPTUALUMAS)

Šis metodologinis postulatas skelbia, kad, siekiant visapusiškai pažinti teisę, reikia remtis ne tik jutimine, stebėtojo patirtimi, bet ir abstrakčiu, teorimu mąstymu, galinčiu pakilti virš tiriamo reiškinio detalių, atsitiktinių savybių ir šitaip pasiekti giluminės (esminės) teisės savybes (laisvę, lygybę, teisingumą, teisių ir pareigų vienovę), nes jos, nebūdamos teisės paviršiuje, tiesiogiai neprieinamos jutimui stebėjimui ar empiriniam mąstymui. Faktas, kad teisė yra žmonių interesus, paverstas visuotinai privalomo elgesio taisykle, nėra prieina-

mas mūsų jutiminiam stebėjimui; tai galima suvokti tik abstrakčiai maštant, analizuojant teisės ir žmonių interesų sąveiką, vėliau ją atitinkamai apibendrinant. Akys mato teisėje tik elgesio taisyklę, bet nemato joje intereso bei jo išikūnijimo toje taisyklėje būdo.

Visi minėti sisteminio-istorinio metodo požymiai sudaro sistemą: jie egzistuoja kaip tikslo ir jo pasiekimo priemonių vienvėdis. Tiesos konkretumas yra šio metodo siekiamasis tikslas, o visi kiti jo požymiai (evoliucijos idėja, analizės visapusiškumas, empirijos ir teorijos vienvėdis, analizės konceptualumas) - priemonės siekti tiesos konkretumo.

4.3 SOCIOLOGINIS METODAS

Kad pažintume teisę, nepakanka žinoti, kas yra teisė apskritai. Todėl jai nepakanka dialektinio metodo. Dar reikia žinoti, kokius konkrečius raiškos pavidalus teisė įgyja konkrečioje šalyje konkrečiu metu. Tai suponuoja būtinybę prisiliesti prie gyvos *hic et mine* galiojančios teisės, kad žinotume, kokios yra kasdienės policijos, prokuratūros, teismų, parlamento, vyriausybės ir kitų valstybės institucijų veiklos įgyvendinant teisės normas problemos ir kaip jos turėtų būti atrandamos ir sprendžiamos atsižvelgiant į konkretaus regiono žmogaus teisių saugos poreikius.

Siekti šių tikslų teisės teorijai padeda sociologinis metodas (stebėjimas, anketavimas, interviu, eksperimentas, statistinis tyrimas ir kt), padedantis aprašyti kylančius konkrečius sunkumus kuriant įstatymus, juos vykdant, garantuojant teisės priemonėmis žmogaus teisių saugą, visuomenės socialinį stabilumą.

Šiuo metodu teisės teorija siekia patikrinti, kiek teisės samprata atitinka konkrečios šalies teisinę tvarką, taip pat teisinio reguliavimo teisinį ir socialinį veiksmingumą: ar konkreti teisės norma ir visa teisinė sistema pasiekia savo tikslus - optimaliomis priemonėmis garantuoja žmogaus teisių saugą ir bendrąją socialinę pažangą, kiek visuomenėje išsisknijęs teisinis nihilizmas, kas jį skatina, palaiko, kokios socialinės grupės ir kodėl jos konfliktiškiausios galiojančios teisės atžvilgiu, kokie socialiniai veiksniai lemia įstatymų turinį ir t. t. Sociologiniu metodu yra užtikrinamas grįžtamasis teisės ryšys, jos pasitikrinimas gyvenimu ir kartu pačios teisės atsinaujinimas laiku, prisitaikymas prie besikeičiančių žmogaus teisių apsaugos poreikių.

Sociologinio metodo gautų duomenų pagrindu formuojasi naujos teisės idėjos (teisinio reguliavimo vizijos), jas teisėkūra paverčia naujomis teisės normomis (įstatymais), o šios virsta teisiniais santykiais, žodžiu, sociologinis metodas padeda teisės tapsmui nuolat sukurti savo autentiškuoju (tobulybę simbolizuojančiu) „ratu“ - suvienyti to proceso pabaigą ir pradžią, kad teisė niekada neturėtų pabaigos, t. y. nevirstų uždara sistema.

Be sociologinio metodo teisė prarastų ryšį su socialine tikrove, nebūtų aišku, kaip teisė veikia žmonių santykius, kokių įstatymų reikia konkrečiam meto visuomenei, kaip ir kuria linkme reikėtų tobulinti įstatymus, jų įgyvendinimo organizaciją, ir apskritai būtų neaišku, ką reiškia „tobulinti teisėkūrą“. Be sociologinio metodo teisė pakibtų ore, sako R. Lukič, jos lyg ir neveiktų pačioje visuomenėje slypinčios jėgos, ji niekam netarnautų, o jeigu šitai ir darytų, tai neaišku, kaip rezultatyviai¹⁵.

Sociologinis metodas nereikalingas arba mažai reikalingas tik tai teisei sistemai, kuri remiasi etatistine (normatyvistine) teisės samprata. Jeigu teisė - tik stipriojo įsakymas, garantuojamas prievarta, tai tokiam įstatymų leidėjui neįdomu, ką žmonės mąsto apie juo leidžiamus įstatymus ir kaip nuo jų nukentčia. Savo teisės veiksmingumą jis sieja ne su žmonių pritarimu, o su turimos jėgos (prievartos) pakankamumu. Jam svarbiau, kad įstatymai būtų vykdomi - įgyvendinamas politinės valdžios viešpatavimas, o ne tai, kaip tais įstatymais garantuojama žmogaus teisių sauga.

Tarybų Sąjunga neplėtojo sociologijos, taip pat teisės sociologijos - nenorėjo žinoti savo konkrečių einamojo meto problemų ir galiausiai tapo tų problemų auka. Mums svarbu žinoti savo problemas, kad išvengtume jų transformacijos į katastrofas.

4.4 KITI TEISĖS TEORIJOS METODAI

Prie specialiųjų teisės pažinimo metodų priskirtini ir formaliosios, arba matematinės, logikos metodai: indukcija, dedukcija, analogija, įrodymas, apibrėžimų teorija, apibendrinimas, subordinacija, koordinacija, lyginimas, modeliavimas, mintinis eksperimentas (hipotezė), predikatų logika ir kiti. Sisteminiis šių logikos metodų taikymas teisės kategorijų analizei vadinamas dogmatiniu metodu.

4.4.1 DOGMATINIS TEISĖS METODAS

Tai loginės procedūros, skirtos tyrinėti teisę kaip norminio pobūdžio reiškinių. Tai ne teisės plėtojimo, o teisės statinės būsenos fiksavimo, jos vidinio tvarkymo, loginio tobulinimo metodas siekiant pirmiausia tenkinti techninius teisės įgyvendinimo poreikius: padėti teisės subjektams - adresatams aiškiau suvokti teisės normos prasmę, tiksliau ją pritaikyti konkrečiam atvejui, išvengti teisės normų prieštaravimų, operatyviau rasti normų gausybėje konkrečią normą ir kita. Tai teisės sistemos egzistavimo formų tobulinimo metodas. Todėl jis veikiau techninio, procedūrinio pobūdžio ir skirtas ne tiek gauti naują teisinę informaciją, kiek griežtai formuluoti, sisteminti teisės normas, atrasti ir šalinti loginius jų prieštaravimus. Konkrečiomis jo procedūromis laikoma: teisės normų kodifikacija, inkorporacija, konsolidacija, teisinis komentaras. Šioms operacijoms vykdyti naudojami minėti formaliosios logikos metodai. Pirmomis trimis operacijomis (kodifikacija, inkorporacija, konsolidacija) sisteminami, pertvarkomi teisės aktai ir teisės normos, sudaromi atitinkami teisės aktų sąvadai, kodeksai, statutai, o teisiniu komentaru aiškinamos jau susistemintos kurios nors teisės šakos normos siekiant jas padaryti aiškesnes, patogesnes taikyti praktiškai. Čia siekiama išskleisti teisės normų prasmę, kartu nurodant, kaip jas supranta teismų praktika, mokslinė literatūra.

Tai teisės praktikai tiesiogiai „dirbantis“ metodas. Jis siūlo technines priemones, kaip nuo teisės normų pereiti prie teisinių santykių. Teisės analizė čia pradedama ir baigiama teisės normomis. Kadangi neišeinama už teisės ribų, šis metodas ir vadinamas dogmatiniu. Juo labiausiai suinteresuoti teisininkai praktikai.

Šalia dogmatinio metodo specialiaisiais teisės teorijos metodais kai kurie autoriai (pvz., G. F. Šeršenevič) dar laiko istorinį ir kritikos metodus.

4.4.2 ISTORINIS TEISĖS PAŽINIMO METODAS

Apie istorizmą ir jo metodologinę reikšmę teisės tapsmui jau kalbėjome. Bet istorinis metodas gali turėti ir siauresnę reikšmę: jis gali būti suprantamas kaip tikslesnio teisės normų prasmės suvokimo priemonė. Todėl teisės teorijoje jis naudojamas kaip vienas iš teisės normų aiškinimo metodų.

Neseniai krašte išleisto kurios nors teisės šakos kodekso straipsnių prasmė aiški iš paties kodekso, nes visi straipsniai sukurti vienu laiku, vienodomis sąlygomis, viena kalba ir atitinkamai tarpusavyje suderinti. Kitaip yra tais atvejais, kai galioja įstatymų kodeksai, sudaryti iš įstatymų, priimtų skirtingu laiku, įvairiose valstybėse, įvairiomis kalbomis (tokia padėtis buvo Antrojoje Lietuvos Respublikoje). Panaši padėtis susiklostė ir Trečiojoje Lietuvos Respublikoje, kai kurie sovietiniai įstatymai buvo palikti galioti ir atkūrus Nepriklausomybę, todėl jų prasmė gali būti suprantama tik žinant aplinkybes, kuriomis jie buvo priimti, ir tikslus, kurių jais siekta. Kad suprastume tokius įstatymus vienareikšmiškai, turime kreiptis į jais nustatomo teisinio reguliavimo istoriją: išsiaiškinti, koku tikslu jie buvo priimti, kokią teisinių santykių būseną jais norėta sukurti. Pasak vokiečių teisininko Zitelmanno, kiekvienas įstatymas yra istoriškai nulemtas praeities ir todėl gali būti teisingai suprastas tik istorijai tarpininkaujant.

4.4.3 KRITIKOS METODAS

Tai būdas vertinti, kaip teisė (teisinis reguliavimas) tenkina tam tikro meto žmogaus teisių saugos poreikius, nes „istorija - tai savo tikslų siekiančio žmogaus veikla" (K. Marksas). Galiojanti teisė, atsilikdama nuo ekonominio gyvenimo poreikių, idėjų, kurias puoselėja tam tikro laiko žmonės, nebepajėgdama patikimai garantuoti žmogaus teisių saugos, susilaukia nepasitenkinimo ir kritikos. Tokia teisė ima varžyti žmonių laisvę labiau, nei reikalauja kitų žmonių teisių apsaugos ar bendrosios kultūros pažangos poreikiai. Tai suvokiama kaip galiojančios teisės netobulumas, atsilikimas nuo gyvenimo. Siekiant įveikti šį teisinio reguliavimo ribotumą, kuriam naujos pageidautinos teisės vizija (ideologija), siūlomi naujų įstatymų projektai, naujos teisinės institucijos ir jų kompetencija įgyvendinti tą viziją. Šis procesas ir yra konstruktyvios kritikos metodas. Jis susideda iš trijų stadijų (dalių): 1) galiojančios teisės kritikos ir neigimo; 2) teisės idealizavimo (geidžiamos teisės vizijos kūrimo - konstruktyvios kritikos); ir 3) siūlymo priemonių ir būdų, kaip geidžiamos teisės viziją paversti galiojančia teise ir praktiniu žmonių elgesiu.

4.4.4 VIENO METODO VYRAVIMO PRIEŽASTYS

Nors teisės mokslas naudojami visais minėtais metodais, bet konkrečiu laiku konkrečioje šalyje ilgiau ar trumpiau vyrauja kuris nors vienas iš jų priklausomai nuo to, kuri tyrimų kryptis vyrauja to meto moksle. Kai kurioje nors šalyje iš pagrindų pajuda vertybių sistema, kai reikia naujų vertybių pagrindų garantuoti žmogaus teisių saugą, tada neišvengiamai turi vyrauti kritikos metodas, orientuotas į buvusią ar esamą teisinę sistemą, kiek ji teisinėmis priemonėmis nepajėgia garantuoti žmogaus teisių saugos naujų vertybių įsitvirtinimo sąlygomis. Remiantis kritikos metodu kuriama nauja teisinė sistema, naujos vertybės verčiamos atitinkamais žmonių santykiais, tiems santykiams suteikiama teisinė forma; žodžiu, kuriamas teisinis mechanizmas saugoti žmogaus teises naujų vertybių sąlygomis. Tokiomis sąlygomis dogmatinis metodas dar laukia savo valandos, nes nėra pakankamai aiškūs tie vertybiniai pagrindai, kuriais norėtų remtis naujoji teisė, nenusistovėjęs vertybinis teisės sąvokų turinys, kurį turėtų įtvirtinti, **formalizuoti** naujosios teisės kodifikacija, jos sąvokų loginis tobulinimas. Čia kol kas svarbiau žinoti, kokia turi būti teisės vertybinė orientacija, negu kokie yra konkretūs jos pavidalai.

Bet kai tik naujoji teisė ir jos formalizuojama vertybių sistema santykiškai stabilizuojasi, tada teisė kodifikuojama, gryninama, skaidrinama jos pagrindinių kategorijų, teisinių procedūrų taikymo prasmė. Tada pakeisti kritikos metodą ir jo dominantę ateina dogmatinis metodas. Šalies teisinei sistemai prasideda tam tikros ramybės laikas, arba „aukso amžius“, o tai ir yra dogmatinio metodo vyравimas teisės tyrimuose. Visuomenė tada atrodo lyg ir patenkinta savo teise, ji nepakenčia kritikos, nori ne keisti, o geriau pažinti, sistemiškai sutvarkyti teisę, ja naudotis, išmėginti jos galimybes. Ji labiau susirūpinusi tobulinti savo teisės išraiškos formą negu turinį.

Bet kai teisė per ilgai susižavi savo išorinėmis techninėmis problemomis, mažai domisi, kaip atitinka besikeičiančius žmogaus teisių saugos poreikius, kai teisinė tvarka per ilgai nerevizuojama ir dėl to sustabarėja, ji ima kaustyti, slopinti asmens laisvę, mažina žmogaus teisių saugumą, asmens galimybes įgyvendinti savo teises. Todėl didėja nepasitenkinimas esamu teisinio reguliavimo modeliu. To-

kiomis sąlygomis vėl populiarėja teisės kritikos metodas, mažindamas dogmatinio metodo populiarumą ir siaurindamas jo kompetenciją.

Šitaip vyksta periodiška šių metodų tarpusavio konkurencija, kaitaliojimasis vietomis populiarumo požiūriu.

Istorinis metodas ima vyrauti tuo laikotarpiu, kai mažėja kurios nors visuomenės viltis pakeisti esamą teisinę tvarką (okupacinę tvarką Lietuvoje iki 1990 m.). Kova, kovota dėl naujos tvarkos (teisės), baigėsi pralaimėjimu arba nepasiekė trokštamo tikslo: tada dabartis atrodo nepakenčiama, o ją pakeisti nėra jėgų, nėra ir dvasinių galių gyventi neaiškia ateitimi. Tada belieka kreiptis į praeitį, guostis buvusią jos galybę. Šitaip Lietuvoje po pralaimėto 1863 m. sukilimo išivyravo tautos istorinio romantizmo nuotaikos. Laimingesnio gyvenimo ateitis neaiški, o dabartis (tolesnis gyvenimas okupacijos sąlygomis) nepakenčiama ir nepriimtina. Viena paguoda - kreiptis į savo istoriją: didžiuotis didinga Lietuvos valstybės praeitimi, Europoje precedento neturinčiais trimis Lietuvos Statutais, iš praeities semtis vidinių jėgų ateities išsilaisvinimo kovoms. Istorinis metodas leidžia tautai pajusti, kad ji kadaise buvo laisva, kad pavergimas yra istorinis ir dėl to laikinas reiškinys.

Tai priežastis, dėl kurios šis metodas paprastai turi pasisekimą reakcijos laikais taip pavergtų tautų, socialinių grupių. Kartu tai padeda suprasti, kodėl šiandien Lietuvoje istorinis metodas *mažai* kam įdomus; gyvenama dabartimi ir įsitikinimu, kad dabartyje slypi visos priemonės ir galimybės garantuoti savo teisių saugą. Istorinė patirtis šiuo požiūriu atrodo lyg ir nereikšminga.

Bet istoriniu metodu gali būti domimasi ir dėl kitų motyvų, pavyzdžiui, siekiant sužadinti visuomenės sąmonę įveikti tam tikrus teisės moksle išikerojusius prietarus (pvz., prievolės ir pareigos tapatinimą). Tada istorinis metodas, priešindamas vieną teisinę tvarką kitai, žadina kritišką mintį ir skatina jos pažangą.

Plačiai teisės mokslas naudojasi *lyginamuoju metodu*, kuris, greitingamas įvairių šalių arba toje pačioje šalyje įvairiais istorijos etapais egzistavusias teisės sistemas, teisės institutus, jų praktiką, padeda atsirasti naujiems požiūriams, idėjoms; šių tyrimų pagrindu formuojasi net naujos teisės mokslo disciplinos (lyginamoji teisė). Tai būdas pasinaudoti įvairių šalių teisine patirtimi darant savo teisinę kūrybą veiksmingesnę. Tai plečia teisinio tyrimo lauką, aktyvina teisinę mintį, o galiausiai - ir pačią jurisprudencijos pažangą. Remda-

masi lyginamuoju metodu šiandien plėtojasi atskira mokslo disciplina — komparatyvistika¹⁶.

Tačiau lyginamuoju, kaip ir kitu metodu, negalima piktnaudžiauti (tai populiarė tendencija dabartinėje Lietuvoje). Lyginamoji analizė neturi pakeisti loginės. Būdama atlikta, loginė kurios nors problemos analizė toliau konkretinama, plečiama lyginamąja, nes ši – istorinio metodo prototipas. Apsiribojimas tik lyginamąja analize skatina tyrimų paviršutiniškumą, nes tada gilinamasi ne į problemos esmę (logiką), o tik į jos istorinės raiškos pavidalus įvairiose šalyse nesuvokiant, kuris iš jų logiškai būtinas ir kuris – tik istorinio atsitiktinumo rezultatas.

Turiningųjų ir formalųjų loginių metodų derinimas leidžia teisės teorijai visapusiškai pažinti teisę ir jos ryšius su visuomene bei valstybe.

5. TEISĖS TEORIJOS VIETA TEISĖS MOKSLO SISTEMOJE

Teisė, būdama žmonių santykių reguliatorius, yra daugialypis reiškiny. Todėl ji yra tiriama įvairių teisės mokslų: vieni teisės mokslai ją tiria bendruoju požiūriu, aiškindamiesi, kas yra teisė apskritai, koks jos santykis su žmonių interesais, kaip ir dėl ko ji keičiasi, kiti teisės mokslai ją tiria kaip konkrečių visuomeninių santykių reguliavimo techniką. Abu šie teisės tyrimo lygiai vadinami vienu bendru vardu – teisės mokslas, arba jurisprudencija (lot. *jurisprudentia* – teisės žinojimas, arba žinios apie teisę). Tačiau kiekvienas išplėtotas mokslas yra diferencijuotas. Iš jurisprudencijos diferenciacijos randasi šakiniai teisės mokslai. Todėl iškyla vientiso mokslo struktūrinimo problema.

5.1 VIDINĖ TEISĖS MOKSLO STRUKTŪRA

Įvairūs autoriai skirtingai klasifikuoja teisės mokslus. Tačiau bene labiausiai Europoje nusistovėjusi juridinių mokslų klasifikacija yra ta, pagal kurią visi teisės mokslai skirstomi į tris pagrindines grupes:

1) *Bendrieji teisės mokslai:*

teisės teorija (filosofija), teisės istorija, politinių ir teisinių teirijų istorija, lyginamoji teisė, teisės sociologija.

¹⁶ Plačiau apie teisės metodologiją žr.: Farrar J. H., Dugdale A. M. Introduction to Legal Method. London, 1990. 338 p.; Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin: Springer Verlag, 1992. 383 p.

Šie mokslai tiria bendruosius teisės požymius: teisės sampratą, jos istorinę raidą, teisės poveikio visuomeniniams santykiams veiksmingumą, tapačius ir skiriamuosius įvairių šalių teisinių sistemų požymius, padeda įvairių šalių teisinėms sistemoms keistis kūrybine patirtimi.

2) *Šakiniai teisės mokslai:*

konstitucinė teisė, civilinė teisė, santuokos ir šeimos teisė, finansų teisė, administracinė teisė, baudžiamoji teisė, darbo teisė, žemės teisė, civilinio proceso teisė, baudžiamojo proceso teisė, administracinio proceso teisė, tarptautinė teisė ir kiti.

Šie mokslai, remdamiesi bendrųjų teisės mokslų suformuluota teisės samprata ir jų sąvokų aparatu, sprendžia techninius konkrečios teisinio reguliavimo srities klausimus.

Kai kurie teisės teoretikai (R. Z. Lifšicas) dar išskiria trečią grupę teisės mokslų, atsiradusių dėl tarpdisciplininės integracijos: teisės filosofiją, teisės sociologiją, ekologinę teisę, kriminalistiką, teismo mediciną, teismo statistiką ir kita. Šios teisės disciplinos atsirado pritaikius filosofijos, sociologijos, technikos, matematikos, medicinos, statistikos, informatikos ir kitų mokslų metodus spręsti įvairias teisinio reguliavimo, jo socialinio veiksmingumo, teisingumo vykdymo problemas.

Kitų mokslų metodų ir rezultatų skverbimasis į teisės mokslą, minėta, yra didžiai pažangus dalykas, nes leidžia kitų mokslų pasiektą metodologinę pažangą panaudoti didinti pažintines jurisprudencijos galimybes ir teisinį poveikį. Kompiuterinės, lazerinės ir kitokios technikos išradimas, jos panaudojimas vykdyti teisingumą padidina teisėsaugos institucijų galimybes nustatyti objektyvią tiesą konkrečioje byloje — išaiškinti teisės pažeidėjus, patraukti juos teisinėn atsakomybėn, apginti nukentėjusiųjų teises ir šitaip didinti teisės viešpatavimo užtikrinimo galimybes.

Toks teisės mokslų skirstymas, suprantama, nėra griežtas, nes tie patys teisės mokslai gali atsidurti ir pirmoje, ir trečioje grupėje. Pavyzdžiui, teisės filosofija ir teisės sociologija savo svarstomų problemų pobūdžio ir apimties požiūriu priskirtinos prie pirmos teisės mokslų grupės, o kilmės (**susiformavimo** metodo) atžvilgiu — prie trečios. Šis skirstymas nėra ir išsamus. Plėtojantis rinkos ekonomikai, atsiranda naujų teisės subjektų (pvz., akcinės bendrovės, komer-

ciniai bankai, kitokie komerciniai dariniai), naujų teisinių reiškinių (hipoteka, holdingas, užstatas ir kt). Jų pagrindu klostosi nauji žmonių tarpusavio santykiai, keičiasi jų pobūdis. Juos reguliuoti, nukreipti bendrosios gerovės linkme neužtenka kurios nors jau esamos teisės šakos normų, nes reikia kitokiu metodu ir kitokiu mastu reguliuoti naujai atsiveriančią socialinių santykių sritį. Todėl atsiranda naujų teisės šakų, posakių: ekologinė teisė, komercijos teisė, biržos teisė, mokesčių teisė, kosmoso naudojimo teisė, kompiuterinės technikos naudojimo teisė ir kita.

Be to, šis teisės mokslų skirstymas nėra ir principinis (esminis), nes jurisprudencijoje iš esmės nėra nei pagrindinių, nei antraeilių teisės mokslų. Kiekvienas būsimam teisininkui yra būtinas, nes jam iš pradžių svarbu studijuoti visus teisės mokslus. Nuo to priklauso juridinio išsilavinimo visapusiškumas, kokybė. Be to, neaišku, kokiaje teisėsaugos ar apskritai valstybinio valdymo srityje teisės studijų absolventui teks dirbti baigus studijas. Ir tik vėliau, atsižvelgiant į pasirinktą teisinio išsilavinimo specializaciją, teisininkas profesionalas vienas teisės mokslo sričiai skirs daugiau dėmesio, kitai - mažiau.

Teisės mokslas, siekiantis žmogaus teisių saugos požiūriu apmąstyti ir įvaldyti į teisinio reguliavimo sritį ateinančią kokybiškai naują socialinį turinį, jaučia aiškesnį savo teorinių pagrindų, geresnio sprendžiamų problemų suvokimo, įtikinamesnės argumentacijos poreikį, kad galiausiai pajėgtų kurti veiksmingesnes teisinio reguliavimo priemones. Si teisės mokslo conceptualizacija — tai vadinis jo prisitaikymas prie šių procesų logikos.

Talkindama teisės mokslams, teisės teorija atlieka tris funkcijas: metodologinę, analitinę ir prognostinę (konstruktyviąją)

5.2 METODOLOGINĖ TEISĖS TEORIJOS FUNKCIJA

Jau sakėme, kad teisės teorija tiria visa tai, kas yra bendra ir vienodai reikšminga visiems šakiniams teisės mokslams. O bendra jiems yra teisės samprata ir ją technologizuojantis bendrijų teisės sąvokų aparatas, kuriuo remiasi pats teisinis mąstymas - kuriamas žmonių elgesio teisinis modelis, vykdomas teisingumas, o galiausiai organizuojama žmogaus teisių apsauga ir įgyvendinimas.

Kurdama šias priemones, teisės teorija tampa bendrąja teisės mokslų metodologija. Jos parama teisės mokslams reiškiasi tokiais aspektais.

Teisės teorija apibendrina šakinių teisės mokslų rezultatus, teisės samprata pagrindžia bendrą vertybinę teisinio reguliavimo kryptį. Šito ji pasiekia tokiu būdu, kad, tyrinėdama ir atskleisdama konkrečioje visuomenėje konkrečiu metu esamus žmogaus teisių apsaugos poreikius ir jų įgyvendinimo galimybes, visa tai **performuluoja**, perdirba į atitinkamą teisės sampratą, kuri ir tampa visų šakinių teisės mokslų bendruoju metodologiniu pagrindu. Šakinio reguliavimo vertybine linkme.

Šią šakinių teisės mokslų integraciją teisės teorija vykdo ir plėtodama, tikslindama bendrųjų teisės sąvokų aparatą - teisinio mąstymo instrumentariją. Pavyzdžiui, šakiniai teisės mokslai vartoja tokias bendrąsias teisės sąvokas: *teisės norma, teisės principas, teisinis santykis, teisės pažeidimo sudėtis, teisinė atsakomybė, teismumas, veiksnumas, teisės subjektas* ir t.t., ir vartoja jas tokia prasme, kokią joms **suformuluoja**, pagrindžia teisės teorija, apibendrindama įvairių teisės šakų vykdomo teisinio reguliavimo patirtį. Pavyzdžiui, *teisinės atsakomybės* turinys, suformuluotas teisės teorijos, yra ta pačia prasme suprantamas ir taikomas tiek civilinėje teisėje (civilinė atsakomybė), tiek baudžiamojoje teisėje (baudžiamoji atsakomybė), tiek ir administracinėje teisėje (administracinė atsakomybė).

Pats teisinis mąstymas, socialinis tikrovės pažinimas ir jos įvaldymas teisinėmis priemonėmis remiasi šiomis sąvokomis. Kadangi šių sąvokų bendrumas garantuoja teisinio mąstymo vienareikšmiškumą, operatyvumą, komunikabilumą visuose teisės moksluose, tai šias sąvokas tobulinanti teisės teorija prisideda ir prie kiekvieno šakinio teisės mokslo pažangos.

5.3 PAŽINTINĖ,

ARBA ANALITINĖ, TEISĖS TEORIJOS FUNKCIJA

Šią funkciją teisės teorija vykdo tirdama visuomenėje vykstančius socialinius procesus, siekdama suvokti, kaip ir kokiomis priemonėmis tie procesai turėtų būti reguliuojami, kad kuo veiksmingiau būtų apsaugomos ir įgyvendinamos žmogaus teisės. Tai darydama teisės teorija aiškinasi, koks yra priimamų įstatymų poveikio visuomeniniams santykiams veiksmingumas: kaip ir koku mastu pasiekiamas tų socialinių tikslų, kurių siekia įstatymų leidėjas, išleisdamas vieną ar kitą įstatymą. Šią funkciją iš teisės teorijos gali perimti teisės sociologija.

5.4 KONSTRUKTYVIOJI, ARBA PROGNOSTINĖ, TEISĖS TEORIJOS FUNKCIJA

Ji yra pažintinės funkcijos tęsinys, išplėtojimas. Remdamasi atlikta teisinio reguliavimo veiksmingumo analize, teisės teorija formuluoja naujas teises idėjas — siūlymus, kaip toliau plėtoti ir tobulinti teisimo reguliavimo priemonės - teisės normas ir metodus, padeda numatyti socialinės tvarkos plėtojimo tendencijas.

Taigi *teisės teorija — tai koncentruotai išreikštas visas teisės mokslas, jo esmės kvintesencija (santrauka)*. Tai metodologinė teisės mokslų įvairovės vienovė. Ji domisi ne kuo šakiniai teisės mokslai skinasi vienas nuo kito, o kuo sutampa. O sutampa ta pačia teisės samprata ir tuo pačiu bendrųjų teisės sąvokų aparatu. Šitaip reiškiasi pagrindinė teisės teorijos parama šakiniams teisės mokslams.

Tai kartu lemia ir centrinę teisės teorijos vietą tiek teisės mokslų, tiek teisimo išsilavinimo sistemoje. Ši išskirtinė teisės teorijos vieta jurisprudencijoje lemia ir jos studijų **komplikuotumą** - studijuojant teisės teoriją, reikia apmąstyti ne konkrečią teisės šaką, o visą teisę - visas teisės šakas iš karto „vienu proto aktu“. O „ta visa teisė“ - tai pirmiausia teisės samprata, kurioje telpa visos teisės mokslo šakos, kurioje jos susivienija ir nuo kurios priklauso tų šakų bendroji vertybinė (konceptuali) orientacija: naujos idėjos organizuotai vienu metu gali ateiti į visus teisės mokslus tik teisės sampratos ir ją formuluojančios teisės teorijos padedamos.

6. AKADEMINĖMS TEISĖS STUDIJOMS - „SMĖLIO LAIKRODŽIO“ PAVIDALAS

6.1 VIENTISO POŽIŪRIO STADIJA

Akademines teisės studijos pirmiausia prasideda bendraisiais teoriniais teisės mokslais - teisės teorija, nes iš pradžių svarbu vienu žvilgsniu, bendrais bruožais aprėpti tą tikrovės sritį, kurią tiria teisės mokslai, atskleisti tos tikrovės specifiką, jos tyrimo metodus, atriboti teisės mokslą nuo kitų, gretutinių mokslų (filosofijos, istorijos, politinės ekonomikos, politologijos, etikos ir kt.)- Todėl šioje stadijoje pažintis su teise prasideda ir apsiriboja bendrąja teisės samprata, istorine jos raida, bendraisiais teisinio ir apskritai mokslinio

pažinimo metodais, bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparatu. Tai abstrakčios integracijos persvara prieš diferenciaciją. Bet abstrakti teisė - neveiksminga. O siekiant padaryti veiksmingą, neveiksmingą abstrakciją reikia skaidyti į dalis.

6.2 VISUMOS SUSKAITYMO Į DALIS STADIJA

Toliau gilinantis į teisę, iškyla reikalas šią vientisą teisės sampratą - abstrakčią bendrąbę konkretinti, aiškintis, kaip ji reiškiasi, tampa konkreti konkrečiose teisinio reguliavimo srityse atsižvelgiant į reguliuojamų socialinių santykių specifiką. Todėl bendrasis teisės pažinimas suskyla į atskiras teisės sampratos reikšimosi formas - į šakinius teisės mokslus, kur bendroji teisės samprata virsta civiline, administracine, baudžiamąja ar kita šakine teisės samprata. Čia studijuojama konkreti įvairių teisinio reguliavimo šakų teisinė technika, kuri padeda praktiškai įgyvendinti teisės sampratą atsižvelgiant į konkrečios teisinio reguliavimo srities specifiką. Todėl vientisas požiūris į teisę išnyksta, jis suskyla į atskiras, tarpusavio ryšius prarandančias dalis - šakinius teisės mokslus; čia domimasi ne kuo teisės mokslai sutampa, o kuo jie vienas nuo kito skiriasi. Tai reikalinga, kad būtų plėtojama įvairialypio teisinio reguliavimo (teisės sampratos reikšimosi) specifiką atsižvelgiant į konkrečios žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo srities savitumą. Tai pozityvusis teisės diferencijavimosi aspektas, kaitų atskleidžiantis ir negatyvius savo bruožus. Vykstant diferenciacijai stengiamasi pažinti, kuo konstitucinė teisė skiriasi nuo administracinės, baudžiamosios ar kitos teisės, bet nesidomima, koku pagrindu jos sąveikauja, dėl ko viena kitai reikalingos, kur baigiasi konkrečios teisės šakos reguliavimo galimybės. Žodžiu, diferenciacijai persvėrus integraciją, teisė ima prarasti savo disciplinų įvairovės vienovę, sistemingumą, tarpusavio priklausomybę, viena kitos paramą ir galiausiai - savo galimybių tikrumo pojūtį. Tada turime krūvą teisės šakų, bet neturime teisės sistemos, parodančios tikrąją kiekvienos teisės šakos kompetenciją ir vietą kitų teisės šakų atžvilgiu. Tada silpsta pozityvus teisės poveikis žmogaus teisių saugai, nes tos saugos sargyboje ima budėti ne visa teisės sistema, o tik pavienės, izoliuotos, viena kitos nesustiprinančios teisės šakos.

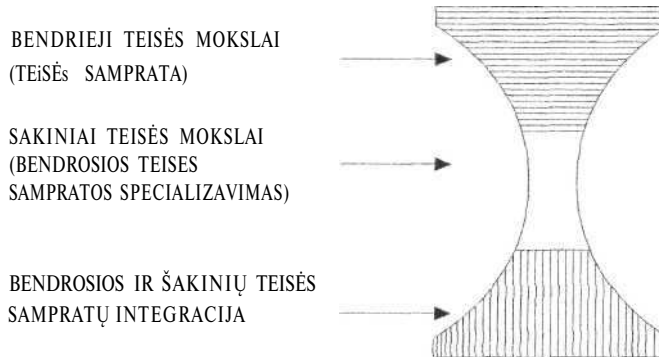
6.3 SUSKAIDYTOS VISUMOS VIENTISUMO ATKŪRIMO STADIJA

Kad šis vientisos teisės sampratos išsikristalizavimas į šakines teisės sampratas (tarpšakinė izoliacija) netaptų kliūtimi teisės šakoms pasinaudoti viena kitos paslaugomis ir dėl to nelėtintų bendros teisės mokslo pažangos, būtina vėl grįžti prie teisės kaip visumos, tik jau dabar ne kaip prie abstrakčios, o kaip prie konkrečios visumos, praturtintos konkrečių teisės šakų specifikos žinojimu. Bendroji teisės samprata dabar jau yra papildyta, sukonkretinta šakinėmis teisės sampratomis ir dėl to yra konkreti (informatyvi) bendrybė. Diferenciacija pagilinama nauja integracija, vėl pabrėžiant ne tik kuo teisės šakos skiriasi viena nuo kitos, bet ir kuo sutampa. Naujai gauta informacija apie teisės šakų skirtumus vėl iš naujo suvedama į sistemą, vėl mezgami analizės nutraukti ryšiai tarp teisės mokslų, atkuriamas vidinis jų vieningumas. O integracijos ir diferenciacijos pusiausvyros atkūrimas garantuoja teisės studijų konkretumą, gilumą ir vienareikšmį apibrėžtumą.

Taigi akademinės teisės studijos pradedamos teise kaip abstrakčia visuma (teisės samprata), o ši vėliau suskaidoma į konkrečias raiškos formas (civilinę, baudžiamąją, administracinę ir kitokią teisę), o paskui vėl grįžtama prie teisės kaip visumos, tik jau prie konkrečios, kur jau aiškiai suvokiama ne tik kuo šakiniai teisės mokslai skiriasi vienas nuo kito, bet ir kuo jie sutampa, kaip viena teisės šaka yra papildoma, sustiprinama sąveikos su kitos teisės šakos normomis. Pavyzdžiui, konstitucinės teisės norma „nuosavybė neliečiama“ (Lietuvos Respublikos Konstitucijos 23 str.) yra tik tiek reali ir veiksminga žmogaus teisių saugos priemonė, kiek ji yra garantuota civilinės teisės normomis (leidimu sudaryti civilinius sandorius, didinti jais asmens nuosavybę, ja naudotis), administracinės ir baudžiamosios teisės normomis, saugančiomis nuosavybės teisę nuo neteisėto kėsینimosi. Be to, šių teisės normų prasmė gali būti autentiškai suprasta tik vadovaujantis šioje konstitucinėje normoje įkūnyta teisės samprata: ta nuosavybės teisė yra absoliuti ar santykinė.

Šiai baigiamųjų, integruojančių akademinių disciplinų grupei galėtų priklausyti teisės metodologija, teisinės valstybės koncepcija, teisės sociologija, užsienio šalių valstybės ir teisės istorija, teisinės min-

ties arba politinių, teisinių teorijų istorija, kriminologija, profesinė etika ir kita¹⁷.

Taigi akademinų teisės studijų organizavimas savotiškai primena „smėlio laikrodį“ – judėjimą nuo abstrakčios bendrybės prie konkretybės ir nuo jos – vėl prie bendrybės, tik šį kartą konkrečios.

6.4 ŠIUOLAIKINĖS TEISININKO KVALIFIKACIJOS YPATUMAI

Šiuolaikinė teisės samprata remiasi aiškiu teisės ir įstatymo skirimu pripažįstant teisę fundamentalesniu dalyku negu įstatymas, kuris gali būti ir savavališkas. Tai tampa pagrindu skirti dvi teisininkų kvalifikacijos koncepcijas ir atitinkamai — dvi jų rengimo (mokymo arba studijų) programas. Jeigu teisė tapatinama su įstatymu, tai teisės

¹⁷ *Pastaba:* Užsienio šalių valstybės ir teisės istorija bei kitos su teisės istorija susijusios akademinės disciplinos paprastai dėstomos pirmo kurso teisės fakultetų studentams, kurie dar nėra studijavę šakinių teisės mokslų ir neturi teisės teorijos, konstitucinės, administracinės, baudžiamosios, civilinės, šeimos ir kitų teisės šakų sąvokų, kuriomis remdamiesi galėtų naudingai klausytis šios disciplinos paskaitų ar savarankiškai studijuoti istorinius teisės tekstus. Šio kurso poveikis teisiniam išsilavinimui gerokai padidėtų, jeigu jis būtų skaitomas aukštesniųjų kursų studentams, jau turintiems teorinį ir dalykinį pasirengimą. Jis pagilintų specialiąsias, šakines teisininkų studijas, nes sujungtų šiuolaikinės teisės šakų žinias ir problemas su istorine šios srities įvairių tautų teisės patirtimi, leistų pajauti teisės tapsmą, gilumines analogijas, teisinio reguliavimo pažangos mastą.

praktikos požiūriu **pirmumas** teikiamas ne teisingumui, o teisėtumui. O teisėtumo primatu grindžiama teisininko kvalifikacija reiškia teisininką legistą (lot. *lex* - įstatymas), iš kurio reikalaujama gerai išmanyti įstatymus, jų taikymo procedūras, tiksliai juos taikyti (kvalifikuoti teisei priešingas veikas, formuluoti teisės taikymo aktų tekstus ir kt). Todėl teisininko legisto kvalifikacija - tai faktiškai daugiau ar mažiau pasyvaus (teisės atžvilgiu) vykdytojo kvalifikacija. Atitinkamai tokio teisininko kvalifikacija turės būti formalistinė.

Bet jeigu ne teisė taikoma prie įstatymo, o įstatymas prie teisės, tai pripažįstamas ne bet koks teisėtumas, o tik teisingumo teisėtumas, kuris privalomas ne tik įstatymų vykdytojams, bet ir jų leidėjams. Tai reiškia, kad reikalaujama kurti teisinius įstatymus ir tik tokių įstatymų laikytis, juos vykdyti. Tik tokiai nuostatai palaikyti bei garantuoti ir atsiranda konstitucinė ir administracinė valstybinės valdžios veiklos teisėtumo kontrolė, jos institucionalizavimas, įpareigojantis teisininkus - konstitucinio ir administracinio teismų teisėjus ne tik išmanyti, aiškinti, taikyti įstatymus, bet ir vertinti juos sutikimo su konstitucija (tam tikru požiūriu - teise) atžvilgiu. Tai reiškia, kad šiandien teisingumo nešėjas jau yra ne tik įstatymų leidėjas, bet ir teisėjas, ypač konstitucinio ir administracinio teismų, sprendžiantis, ar valdžios įstatymai ir kiti teisės aktai atitinka konstitucijoje suformuluotą teisingumą (teisę), kurį turi atpažinti ir kuriuo remdamiesi privalo vertinti konkretaus įstatymo teisinę vertę. Apie teisingumą dabar sprendžiama ne tik įstatymų vykdymo, bet ir jų kūrybos stadijoje. Konstitucijai prieštaraujantis įstatymas tik todėl yra neteisėtas, kad jis yra neteisinis (priešingas teisei). Ir tai jau sprendžia ne kas kitas, o teisininkai. Kad pajėgtų kvalifikuotai tai atlikti, jie turi turėti autentiškos teisės sampratą ir sugebėti ją atpažinti konstitucijoje, kuri su tam tikromis išlygomis gali būti laikoma institucionalizuota teise. Žinant, kad ne viskas gali būti reglamentuota įstatymų ir tilpti į išmuktas normas bei procedūras, teisininkui dažnai tenka spręsti ir remiantis bendrąja teisės samprata, visuotinai pripažintais teisės principais. Be to, demokratinėje visuomenėje teisininkui tenka dalyvauti rengiant ar vertinant įvairių teisės aktų projektus. O tų projektų logikos jis yra įpareigojamas analizuoti ir vertinti įvairius socialinius reiškinius žmogaus teisių saugos ir įgyvendinimo požiūriu, išmanyti tų reiškinių specifiką. Todėl tokio teisininko išsilavinimui sunku išsitenkti

vien teisės moksluose; jam reikia išmanyti ir gretutinius socialinį procesą tiriančius mokslus - filosofiją, sociologiją, ekonomiką, psichologiją, vadybą.... Jam reikia priimti sprendimus dėl įvairių socialinių vertybių. O tai įmanoma tik suvokiant tų vertybių specifiką ir jų reikšmę krašto pažangai, žmogaus teisių saugai. Išsilavinimo integralumo reikalauja pati teisės prigimtis: jeigu teisė yra socialinis interesas, perdirbtas į teisės normą, tai norinčiam sėkmingai veikti teisininkui svarbu žinoti ne tik pačią normą, bet ir joje slypintį interesą bei tas sąlygas, kurioms esant tas interesas virsta visuomenine tvarka, garantuojančia socialinę santarvę ir rimtį. „Teisininkas, kuris savo studijomis niekuomet ir visiškai nėra išėjęs iš teisės mokslų ribų į socialinę ar sociologinę sritį, kuris teisės nuostatus studijavo tiktai dogmatiškai ir kuriam visuomenė sudaro tokią pat paslaptį, kaip chemija ar botanika [...] nieko nežinodamas apie gyvus socialinius procesus, apie tą apatinį judėjimą, kuris nuolat vyksta teisės normų pamatuose [...], toks teisininkas [yra] grynas formalistas, socialinei teisės funkcijai [jis] didelės naudos neduos, o tam tikru atžvilgiu gali jai net kenkti. Tik teisininkas - visuomenininkas gali būti kompetentingas socialinis kūrėjas ir tvarkytojas.“¹⁸

Visi žymieji pasaulio teisininkai: G. Leibnizas, Ch. Montesquieu, L. von Šteinas, K. Marxas, R. von Mohlis, A. Koni's, mūsų - M. Romeris, P. Leonas ir kiti, ar ne dėl to laikomi žymiais, kad disponavo integralia kompetencija - pajėgė ne tik aiškinti ir taikyti įstatymus, bet ir kurti teisinio reguliavimo strategiją. Kvalifikacijos integralumas — būtinas jos socialinio veiksmingumo požymis.

Todėl vienaip reikės organizuoti teisininkų legistų ir kitaip — teisininkų juristų rengimą, jų akademines studijas. Į teisininko juristo rengimą orientuojančios akademinės studijos pirmiausiai turėtų sudaryti teisės studentui kuo daugiau galimybių pajusti pačią teisės esmę, jos kaitos priežastį, socialinę paskirtį, kad remdamasis visu tuo jis vėliau pajėgtų teisiškai pasielgti sprenddamas įvairius su žmogaus teisių apsauga ir įgyvendinimu susijusius klausimus, ypač tais atvejais, kai reguliuoti situaciją nėra konkretaus įstatymo.

Čia galima visiškai sutikti su prof. V. Mikelėno nuomone, kad Lietuvos teismų sistemos veiklos turinio posūkis priklausys nuo to, „ar teisėjas tikrai bus racionaliai mąstantis žmogus“. O tai „labai

¹⁸ Romeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. T. 1. Vilnius, 1995. P. 286.

priklauso nuo aukštojoje mokykloje įgytų žinių ir nuo pačios aukštosios mokyklos dvasios. Tik aukštojoje mokykloje, kuri skatina ir garantuoja savarankišką, laisvą mąstymą ir ugdo mąstančią asmenybę, įmanoma užtikrinti ir kūrybiškos, racionalios teisinės sąmonės ir teisinės kultūros formavimąsi.”¹⁹

Teisininko kvalifikacijos kokybė - tai ne tik jo paties asmeninis reikalas. Tai kartu ir visos visuomenės vertybė, nes nuo jos priklauso visos teisinės sistemos socialinis veiksmingumas.

7. VALSTYBĖ KAIP TEISĖS KATEGORIJA

Baigiant aptarti įvadinę teisės teorijos dalį, pasakytina, kad šio kurso turinys pirmiausia yra skiriamas ne valstybės ir teisės teorijai, o teisės teorijai. Tai daroma todėl, kad valstybė, kiek ji susijusi su politinės valdžios kūrimu ir organizavimu, pirmiausia yra politologijos kategorija ir turi tam tikrą autonomiškumą teisės atžvilgiu. Tačiau šis atsiribojimas, suprantama, nėra ir negali būti didelis, nes valstybė yra ne tik politologijos, bet ir teisės kategorija. Iš valstybės, matysime, ateina tokie esminiai teisės požymiai kaip visuotinis jos imperatyvų privalomumas ir jo garantavimas legalios prievartos priemonėmis. Šiuo požiūriu valstybė esminio (būtinio) elemento teisėmis įeina į teisės esmę ir jos atžvilgiu išiprasmina kaip žmogaus teisių įgyvendinimo organizacija. Valstybė išvedama iš teisės poreikių ir tais poreikiais apribota jos veikla.

Todėl apie valstybę kalbėsime visais tais atvejais, kai bus kalbama apie teisėkūros ir teisės įgyvendinimo subjektus bei garantus, nes tada valstybė reiškiasi kaip teisės kategorija.

¹⁹ Mikelėnienė D., Mikelėnas V. Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. Vilnius: Justitia, 1999. P. 70.

BENDROJI DALIS

TEISĖS SAMPRATA
IR JOS RAIDA

TEISĖ KAIP PROCESAS

1. TEISĖS SAMPRATA - TEISĖS MOKSLŲ ĮVAIROVĖS VIENOVĖ

XX amžiaus žmogumi pripažintas Albertas Einšteinas rašė: „Svarbiausias nūdienos fizikos uždavinys yra surasti pačius **bendriausius** gyvenimo dėsnius, pagal kuriuos būtų galima sudaryti vientisą pasaulio vaizdą." (Bonpoc . 1986, Nr. 9)

Mes sakytume, kad svarbiausia sukurti teisės sampratą, kuri užtikrintų šiuolaikinių šakinių teisės mokslų metodologinį, vertybinį vientisumą. Tokios sampratos būtinybė kildinama iš praktinio reikalo pažinti galiojančią teisę, jos laikytis, taikyti ją praktiškai, prognozuoti jos raidą.

Jeigu teisininko kvalifikacija būtų tik įstatymų ir jų taikymo procedūrų išmanymas, tai jos siekiantis asmuo galėtų susirinkti kodeksus, įstatymų sąvadus, „Valstybės žinias" ir studijuoti iš eilės visus Lietuvoje galiojančius įstatymus. Tačiau jis greitai įsitikintų, kad įstatymų yra tiek daug, jog nė vienas žmogus nesugebės jų visų mechaniškai išmokti, atsiminti. Bet jeigu tokių gabumų žmogus ir atsirastų, tai visas jo darbas galiausiai pasirodytų esąs bergždžias: kol baigtų studijuoti esamus įstatymus, jo jau pažinti įstatymai per tą laiką gerokai pasikeistų ir jam vėl tektų viską pradėti iš naujo. Jo triūsas primintų Sizifo darbą.

Todėl net ir geriausias įstatymų išmanymas, išmokus juos viena paskui kitą, nesuteiktų bendrosios jų esmės, vidinio jų sąryšio supratimo. O ta visiems įstatymams bendra esmė - teisės samprata, kuri, reikšdamasi įvairiais įstatymais, kartu visuose įstatymuose išlieka ta pati, daro juos esmės požiūriu tapačius. Ji - įstatymų įvairovės vienovė. Tai reiškia, kad pažindami, kas yra teisė, kartu pažįstame, kas yra esmingiausia ir stabiliausia kiekviename ir visuose

įstatymuose. Tada žinome, kokių reikalavimų turi laikytis ir patys įstatymai, kad jie būtų teisiniai įstatymai, o ne įstatymų leidėjo savivalė, įgavusi įstatymo pavidalą.

Tai reiškia, kad teisės samprata yra pagrindinė jurisprudencijos sąvoka. Pasak vengrų teisininko Felixo Samlo, ji yra tas „Atlantas, ant kurio pečių rymo visas teisinio pasaulio rutulys“. Todėl jeigu ji neaiški, tai neaiškos vertės bus ir pats teisės mokslas, besiremiantis ta sąvoka, abejotinos vertės bus ją įgyvendinanti teisės praktika. Be šios sąvokos aiškumo neįmanoma sukurti ir stabilesnės teisinės tvarkos visuomenėje, pasiekti jos laikymosi sąmoningumo.

1.1 TEISĖS SAMPRATOS SANTYKIS SU POLITINIU REŽIMU

Ne kiekvienoje visuomenėje vienodai jaučiamas teisės sampratos poreikis. Totalitariniams režimams teisės samprata tarsi nereikalinga, nes teisės praktika čia remiasi tik įstatymu, o įstatymas – valdančiosios jėgos valia. Neatsitiktinai tarybinės teisės teorijos vadovėliuose daugiausiai kalbėta ne apie teisės sampratą, o apie „teisės kilmę“, pagrindines teisės kategorijas, kuriomis teisė orientuojama į imperatyvų įstatymo normų taikymą. O tokią taikymą aptarnauti siekiančiai teisės teorijai daugelio teorinių klausimų svarstymas nėra būtinas, nes praktiškai nereikšmingas. Pavyzdžiui, praktinio įstatymų taikymo požiūriu nėra jokio skirtumo, ar teigsime, kad baudžiamoji teisė draudžia tam tikras veikas ar ji tik baudžia, įstatymą vadinsime „teisės šaltiniu“ ar „teisės forma“, ar teisė „prigimtinė“, ar „valstybės nustatyta“, nes teisės praktikai reikia turėti reikalą tik su pačia įstatymo norma, o ne su jos „metafizika“. Čia visa teisininko misija – pritaikyti tą normą pagal jos teksto prasmę.

Teisės sampratos poreikis išryškėja tik demokratinės visuomenės teisės praktikoje, nes čia daugeliu atvejų reikia remtis ne tik įstatymu, bet ir teise. Čia pripažįstama ir precedento teisė, besiremianti ir bendraisiais teisės principais, didesnis paties teismo savarankiškumas įgyvendinant teisingumą, vykdoma konstitucinė ir administracinė įstatymų ir kitų teisės aktų teisėtumo kontrolė. Teisės ekvivalentu tada bent formaliai pripažįstama konstitucija, laikant ją teisiniu įstatymu. Konstitucijai visi įstatymai turi paklusti ne tik dėl to, kad ji turi aukščiausią juridinę galią, bet ir dėl to, kad ji įkūnija teisę – tautos valią, privalomą ne tik piliečiams, bet ir pačiam įstatymų leidėjui.

Vadinasi, jeigu pretenduojame į demokratinę visuomenę, tai tradicinis klausimas — kas yra teisė — nėra formalus.

1.2 TEISĖ-FUNDAMENTINĖ ŽMONIŠKUMOKATEGORIJA

Teisė socialine svarba prilygsta tokioms fundamentinėms, žmoniškumą išreiškiančioms kategorijoms kaip visuomenė, moralė, valstybė, kultūra ir kitos. Mat teisė, kaip ir minėtos kategorijos, padeda žmogui tapti žmogumi ne kaip biologinei rūšiai, o kaip socialinei būtybei, sugebančiai būti ne tik savaime, bet ir drauge su kitais. Žmogus yra ne tas, kas jis yra pats savaime, bet kas jis yra artimui. Šią žmogaus visuomeninimo misiją teisė atlieka įpareigodama kiekvieną asmenį elgtis pagal subjektyvių teisių ir pareigų vienovę. Su šitaip suprantama teise į individo sąmonę ateina tarpusavio sugyvenimo (socialumo) sąmonė, dėl kurios žmogus baigia visų karą su visais, pereina iš laukinės būties į civilizuoto žmogaus būseną.

Todėl, teisei įsitvirtinant žmonių santykiuose, vyko ir tebevyksta žmogaus žmoniškėjimas. Neatsitiktinai teisė (įstatymai), pradedant Platonu, laikoma būtina moralaus ir civilizuoto gyvenimo sąlyga²⁰. Žmogų, atskirtą nuo teisės (įstatymo) ir teisingumo, Aristotelis laikė pačiu blogiausiu²¹.

1.3 TERMINO „TEISĖ“ DAUGIAREIKŠMIŠKUMAS.

Pats *teisės* temimas nėra vienareikšmis: turime *žmogaus teisę, prigimtine teisę, objektinę teisę* (teisės normų sistemą), *pozityviąją teisę* (sukurtą valstybės), *subjektinę teisę* (pareigų vykdymu konkretaus asmens susikurtą leistiną elgesį).

Apie šias *teisės* termino reikšmes dar bus kalbama kituose šios knygos skyriuose, o dabar užtenka pabrėžti, kad *teisė yra socialinis interesas, paverstas visuotinai privalomo elgesio taisykle, skirta norminti žmonių elgesį, derinti priešingus interesus*.

Bet jeigu taip, tai pažinti teisę reiškia ne ką kita, kaip pažinti tokio intereso juridizavimąsi, būtinas jo stadijas ir tų stadijų sukuriamus konkretaus teisės buvimo (būties) pavidalus ar lygmenis, kurie kartais vadinami ontologiniais²² teisės lygmenimis.

²⁰ Sabine G. H. ir kt. Politinių teorijų istorija. Vilnius, 1995. P. 129.

²¹ Aristotelis. Politika. Vilnius, 1997. P. 67.

²² Gr. *on* (kilm. *ontos*) - esantis.

2. TRYS TEISINĖS BŪTIES LYGMENYS

Pradinis teisinės būties lygmuo yra teisinės idėjos.

I elgesio taisyklę pretenduojantis interesas iš pradžių turi būti įsisąmonintas, vadinasi, perkeltas į žmogaus sąmonę ir transformuotas į atitinkamą idėją kaip būsimą, pageidaujamo elgesio viziją (projektą). „Idėjos yra visų daiktų (kultūrinių — A. V.) pradžios“, — rašė kultūrologiškai mąstantis Platonas²³. Šiuo atveju teisinės idėjos — tai pageidaujamo socialinių santykių modelio vaizdiniai. Teisė čia dar egzistuoja žmonių sąmonėje kaip idėja, kaip dvasinė būsimą elgesio galimybė. Už šios sąmonės ribų dar nėra teisės kaip jėgos, galinčios daryti realų poveikį praktiniam žmonių elgesiui. Tačiau šioje idėjoje jau slypi ryžtingas ir kryptingas siekis virsti „kūnu“ — teisės normomis, įsakmiu žmonių elgesio imperatyvu.

Antrasis teisinės būties lygmuo, arba interesų juridizavimosi žingsnis, — teisės norma.

Tai tas pats idėjinis elgesio taisyklės projektas (modelis), tik jau oficialiai valstybės paskelbtas, suvienytas su valstybės prievarta ir dėl to tapęs visuotinai privalomo elgesio taisykle, pajėgia daryti tiesioginį poveikį žmonių elgesiui, jį normuoti, valdyti, kreipti įstatymų leidėjui (objektyvizuojamo intereso turėtojui) norima linkme.

Trečioji (baigiamoji) teisės tapimo, arba interesų juridizavimosi, stadija — teisiniai santykiai.

Tai teisės normų **formuluojami** leidimai ir imperatyvai, virtę praktiniu žmonių elgesiu (teisiniais santykiais).

Atitinkamai teisę kaip interesų **juridizavimąsi** galima pavaizduoti tokia formule:

Psichologinė, ekonominė, politinė ir kita žmogaus būtis (socialiniai interesai) => **Teisinė būtis** (Teisinės idėjos —> Teisės normos —> Teisiniai santykiai) => Socialinių interesų įsikūnijimas visuotinai privalomu žmonių elgesiu

Atsekti, kaip atsiranda viena ar kita teisės norma, - tai suvokti jos judėjimą pagal šią formulę. Pavyzdžiui, kad konkrečioje visuomenėje atsirastų teisės norma, įtvirtinanti asmens neliečiamybę, pirmiausia visuomenės sąmonėje turėjo susiformuoti tokios normos idėja (vertybės suvokimas) - siekis apsaugoti asmens orumą nuo valstybinės valdžios, pavienių piliečių ar jų susivienijimų kišimosi į individualų asmens gyvenimą (sąžinės, ištikinimų, estetinio suvokimo ir kitokią individualybės sritį). Ši idėja iš pradžių funkcionuoja kaip įrodinėjimas būtinybės gerbti privatų asmens gyvenimą ir iš tokios pagarbos išplaukiančią naudą visuomenei. Ši idėja nėra privalomas imperatyvas. Ji - tik moralinis pavienių asmenų pageidavimas. Ir tik tada, kai šiai idėjai pritaria visuomenės dauguma, kai įstatymų leidėjas suteikia jai įstatymo formą, ji virsta visiems privalomo elgesio taisykle (teisės norma), garantuojama valstybės prievarta. Atsižvelgdami į šią taisyklę, žmonės ima atitinkamai elgtis tarpusavyje - atsiranda nauji žmonių santykiai, kuriais jau realiai reiškiama pagarba asmeniui, jo orumui.

Šiuo atveju teisės tapsmas prasideda nuo teisinės idėjos ir rutuliojasi teisės normos ir teisinių santykių link, o vėliau šis procesas gali judėti priešinga linkme - nuo teisinių santykių teisinės idėjos kryptimi. Mat anksčiau ar vėliau paaiškėja, kad, keičiantis žmonių gyvenimo sąlygoms, vertybinei orientacijai, turimos teisės normos nepajėgia toliau palaikyti visuomenėje pakankamo žmogaus teisių saugos laipsnio, o dėl to - ir socialinės santarvės bei rimties. Tokio neatitikimo, nesaugumo suvokimas skatina formuoti naujas teises idėjas, siūlančias kitokių, patikimesnių tų pačių santykių tvarkymo modelį. Šitaip vėl prasideda naujos teisės objektyvizavimasis. Ji kyla tai iš apačios (socialinių santykių) į viršų (idėjas), tai vėl iš viršaus leidžiasi žemyn - į teisės normas ir socialinių santykių tikrovę. Todėl teisė kaip procesas cirkuliuoja ir užtikrina nuolatinį teisės atsinaujinimą, prisiderinimą prie istoriškai besikeičiančių žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo poreikių.

Pirmasis teisinės būties lygmuo užtikrina teisės sąmoningumą, antrasis - to sąmoningumo norminį pobūdį ir privalomumą, trečiasis — praktinį jos funkcionalumą (realumą).

Šis teisės cikliškumas neleidžia išskirti nė vieno iš minėtų teisinės būties lygmenų kaip pagrindinio, svarbiausio, nes teisė yra ne kuri nors viena iš tų stadijų, o tik visos kartu ir, be to, egzistuojan-

čios ne šalia viena kitos, o viena į kitą nuolat pereinančios, viena kitą parengiančios. Šitaip atsiskleidžia dinamiška teisės prigimtis, nuolatinis jos ryšys su žmonių interesais ir tų interesų transformavimusi į visuomeninę tvarką, praktinį žmonių elgesį. Teisės objektyvizavimasis - tai asmens interesų socializavimasis, prisiderinimas prie kitų žmonių interesų.

Neskirdami trijų teisinės būties lygmenų, turėtume laikytis teisinio normatyvizmo pažiūros - tapatinti teisę su teisės normomis ir šitaip susiaurinti pačią teisės sąvoką. Tada prie teisės negalėtume priskirti teisės principų (teisinių idėjų), legalizuoti precedentų teisės: teismas neturėtų teisės grįsti savo sprendinius „visuotinai pripažintais teisės principais“, nes tie principai, nebūdami teisės normos, nepatektų į teisės sąvoką ir negalėtų būti teisinis argumentas. Vadinasi, kur vyrauja normatyvizmas, ten teisės teorija neoperuoja ontologinių teisės lygmenų sąvoka ir dėl to neturi teorinio pagrindo plėtoti precedentų teisę, nes ją legalizuoti nėra teisinių argumentų.

Būtent reikalas papildyti statutinę teisę precedentų teise reikalauja aiškinti teisę kaip procesą - trijų ontologinių lygmenų tapsmą: įtraukti į teisės sąvoką ne tik teisės normas, bet ir teises idėjas bei teisinius santykius. Tai išplečia teisės sąvoką ir tuo padidina jos galimybes reguliuoti socialinius santykius.

Ontologinių teisės lygmenų idėją bene pirmasis suformulavo vokiečių teisininkas Rudolfas von Iheringas veikale „Teisės tikslas“ (*Der Zweck im Recht*, 1872) (pastaruoju metu ją nuosekliai plėtojo rusų teisininkas R. Z. Lifšicas (Teisės teorija, 1994), Minsko universiteto teisės profesorius S. G. Drobiazko (Šiuolaikinė teisės samprata ir jos aspektai, 1998) ir kiti.

TRIS ONTOLOGINIUS TEISĖS LYGMENIS INTEGRUOJANTI TEISĖS DEFINICIJA

Teisė — tai humanistinė idėja (įsisąmoninti žmonių interesai), paversta visuotinai privalomo elgesio taisykle (teisės norma), o galiausiai — žmonių elgesio realybe (teisiniais santykiais).

3. TEISĖ KAIP KULTŪROS REIŠKINYS

Teisės egzistavimo kaip triados būdas padeda įrodyti ir kitą tiesą: teisė yra ne tik procesas, bet ir kultūros reiškinys. Kultūra - tai žmogaus kūryba, o kūryba - tai dvasios objektyvizacija, jos reiškimasis regimais pavidalais, išikūnijimas gamtinėje medžiagoje ar praktinia-

me žmonių elgesyje, suteikiant šiam teisinį (socializuotą) pavidalą. Vadinasi, teisė tik todėl yra kultūros reiškiny, kad ji - žmogaus kūrinys. O būdama žmogaus kūrinys, ji prasideda ir turi prasidėti nuo žmogaus sąmonės - idėjinių būsimo (geidžiamo) socialinių santykių modelio vaizdinių.

Kultūrologinio požiūrio pritaikymas teisėtyrai atskleidžia teisės-kūros ir materialiosios gamybos metodologinę vienovę, kur antrą kartą paaiškėja, kad daiktų (vartojamųjų verčių) gamyba ir teisės kūryba iš esmės yra vienas ir tas pats dvasios materializavimasis, tik skirtumas, kad teisinės kūrybos atveju kūrėjo vaizdiniai (idėja) transformuojasi į elgesio taisyklę, o materialiosios gamybos atveju - į tam tikros paskirties jutiminį daiktą (egzistencijos reikmenį - batus, būstus, drabužius ir t.t.). Teisė tada suprantama tik kaip vienas iš žmogaus kuriamų įrankių garantuoti savo teisių saugą, savo žmonišką buvimą visuomenėje.

Šitaip kalbėdami apie skirtingus dalykus (teisėkūrą ir materialiąją gamybą) matome ne tik jų skirtumus, bet ir jų įvairovės vienovę. Tai palengvina mūsų orientaciją daiktų įvairovėje ir praktinį tos įvairovės įvaldymą.

Teisės nelaiko kultūros reiškiniu, matysime, tik dvi teisės sampratos: teologinė ir ontologinė prigimtinės teisės kryptys, kur teigia, kad teisė yra ne paties žmogaus kūrinys, o Dievo arba gamtos duotybė žmogui.

4. TEISINĖS BŪTIES LYGMENYS KAIP TEISĖS TEORIJOS VIDINĖS STRUKTŪROS ATSKLEIDIMO METODAS

Teisės esmės suvokimas kaip triados svarbus dar ir tuo, kad jis tampa metodologiniu pagrindu klasifikuoti įvairias teisės sampratas, taip pat įveikti teisės teorijos kursų struktūros eklektiškumą (subjektyvizmą), kai manoma, jog ta struktūra niekuo nėra determinuota, kad teisės kategorijos neturi loginės (būtinės) vietos bendroje teisės kategorijų sistemoje (kur padėsi konkrečią teisės sąvoką, ten tarsi ir bus tikroji jos vieta).

Tuo tarpu pripažinus pažiūrą į teisę kaip į gyvą procesą, vidinė jo logika turės lemti ir teisės teorijos, logizuojančios tą procesą, struktūrą. Teisės teorijos dėstymas tada turės prasidėti ne nuo bet kurios teisės kategorijos, o nuo teisinės sąmonės, kur susiformuoja ir vie-

šiai išreiškiama vertybinė žmonių orientacija, įgyjanti teisinių idėjų pavidalą. *Teisinė idėja, teisės norma ir teisiniai santykiai — tai trys pirminės fundamentinės teisės kategorijos*, lemiančios visų kitų teisės kategorijų loginę vietą. Kitos teisės sąvokos, matysime, yra ant-rinės, nes išreiškia tik perėjimus taip pirminių kategorijų, suvienija, sukonkretina jas, atskleidžia jų esmę, užtikrina jų funkcionalumą.

Tradiciniuose teisės teorijos vadovėliuose, kur nekonstruojamas pagrindinių ir pagalbinių teisės kategorijų ryšys, kur pati teisės teorija iš esmės pristatoma tik kaip teisės enciklopedija, *teisinė sąmo-nė, teisėkūra* dažniausiai dėstomos ne kurso pradžioje, o jo viduryje ar net pabaigoje²⁴ paverčiant visą teisės teoriją „benamiu“ teisės są-vokų rinkiniu.

Ši teisės teorijos struktūros subjektyvizmą padeda įveikti pažiū-ra į teisę kaip į socialinių interesų juridizavimąsi. Ja remdamasis, teisės teorijos kursas orientuojasi ne į konkrečias teisės kategorijas, o į jų sąveiką. Būtent ši sąveika, o ne pačios kategorijos yra pajė-gios adekvačiai atskleisti interesų transformavimąsi į teisę. Toks kur-sas nustoja buvęs mechaninis teisės sąvokų rinkinys, jis tampa tei-sės kaip proceso demonstravimu ir tyrimu, kur kiekviena tokia ka-tegorija aprašo vis kitokią teisės judėjimo nuo idėjos prie teisės nor-mos ir nuo teisės normos prie teisinių santykių žingsnį. Šio proceso logika, o ne autoriaus laisva valia lemia konkrečios teisės kategori-jos vietą teisės sąvokų sistemoje. Autoriaus misija — tik atrasti tą būtiną jos vietą, o jos radimas suteikia teisės teorijos kursui dau-giau objektyvumo, moksliškumo.

²⁴ Žr.: Valstybės ir teisės teorija / ats. red. prof. S. Vansevičius. Vilnius, 1989. P. 154; Теор роцяпца нпaa : Купс / . пe. М. Н. М а п . М, 1998. С. 474; kita.

II SKYRIUS

TEISĖS SAMPRATŲ ĮVAIROVĖ

Toliau gilinantis į teisės esmę, ją **konkretinant**, kartu reikia susipažinti su istorijoje buvusiomis ir esamomis teorijomis, kurios aiškina, iš kur ir kaip atsiranda, funkcionuoja ir išsiprasmina teisė. Tų teorijų įvairovė rodo, kad požiūris į teisės esmę yra sudėtingas ir nevienareikšmis. Įvairios teisės sampratos, pasak R. Z. Lifšico, sutampa tik vienu požymiu - idėja, kad teisė yra visuomeninio gyvenimo tvarka. Toliau prasideda skirtumai.

Visas teisės istorijoje buvusias teisės sampratas minėtas R. Z. Lifšicas skirsto pagal turinį ir formą. Šis skirstymas nėra griežtas. Jeigu teisės turiniu laikysime joje įkūnytą socialinį interesą, tai prievarta ir kompromisas, kuriuos R. Z. Lifšicas priskiria teisės turiniui, faktiškai bus požymiai, apibūdinantys ne teisės turinį, o jos formą. Tai priemonės, kuriomis socialinis interesas paverčiamas teisės normomis. Kad teisės turinį sudaro socialiniai žmonių interesai, visi autoriai iš esmės sutaria. Nuomonės ima skirtis tik aiškinant, kokių būdu šis interesas yra materializuojamas į socialinę tvarką, kieno naudai ir prieš ką ta tvarka nukreipta.

1. TEISĖS SAMPRATŲ DIFERENCIACIJA PAGAL TEISĖS KILDINIMĄ IŠ JĖGOS PERSVARA GARANTUOTO INTERESO

Prie teisės teorijų, teigiančių, kad teisės šaltinis (turinys) yra ne apskritai žmonių, o tik fiziškai, ekonomiškai ar politiškai stipriųjų interesai, priskirtinos:

- 1) *L. Gumpovičiaus prievartos teorija*;
- 2) *klasinės teisės (marksistinė) teorija*;
- 3) *R. von Iheringo „interesų jurisprudencija“*.

1.1 L. GUMPLOVIČIAUS PRIEVARTOS TEORIJA

Tai viena iš seniausių teisės teorijų, nes atitinka istoriškai pirmąją teisės raidos stadiją, kai teise galėjo būti tik stipriojo teisė. Ją antikoje sukūrė graikų filosofai sofistai, teisę kildinę iš jėgos. Naujomis sąlygomis šią teoriją plėtojo lenkų kilmės teisininkas Liudvikas Gumplovičius (L. Gumpłowicz) (1838-1909), profesoriavęs XIX a. antroje pusėje Austrijos ir Prancūzijos universitetuose.

Viešąją valdžią, valstybę ir teisę jis kildino iš to fakto, kad vienos gentys užkariavusios ir pavergusios kitas gentis, savo interesą smurtu pavertusios pralaimėjusiųjų elgesio taisykle. Pati valstybė atsiradusi kaip organizacija, reikalinga valdyti nugalėtuosius. Valstybė ir teisė - tai organizacinės priemonės įgyvendinti stipriųjų valią, paversti jų interesą visai visuomenei privalomo elgesio taisykle. Remiantis prievarta visuomenėje nusistovinti tam tikra tvarka, įkūnijanti skirtingą nugalėtojų ir pralaimėjusiųjų, valdančiųjų ir valdomųjų, ponų ir vergų teisinę padėtį.

Šių grupių interesai įkūnijami socialinėje tvarkoje ne kaip tų interesų kompromisas, o kaip vienos šalies intereso paneigimas, slopinimas kitos šalies intereso naudai. Grubi jėgos persvara - tai valstybės ir teisės šaltinis. „Jėga visada eina teisės priekyje“, - sako L. Gumplovičius. Teisė - tai tik sunorminta nelygybė²⁵. Prievartinis vienos grupės smurtinis valdymas, ugda įprotį elgtis pagal smurtu nustatomą tvarką ir ta tvarka, remdamasi įpročiu, vėliau įsitvirtina kaip teisė. Sau naudingą visuomeninę tvarką valdantieji organizuotai (per valstybę) paskelbia teise ir įtvirtina visuotinai privalomo elgesio normomis.

Tokia teisės samprata, pasak L. Gumplovičiaus, buvo būdinga ankstyvosios žmonijos raidos stadijoms. Vėliau valstybė ir teisė vis labiau švelnėjo ir prarado akivaizdaus tarnavimo vienai socialinei grupei požymius.

Taigi valstybę ir teisę L. Gumplovičius aiškino kaip priemones įgyvendinti valdančios socialinės grupės interesus kitų socialinių grupių interesų paneigimo sąskaita. Šioje teorijoje svarbiausia tai, kad teisė kaip visuomeninė tvarka čia išvedama ne iš bet kokio socialinio intereso, o tik iš tokio, kuris konkrečiu istoriniu momentu turi jėgos

²⁵ **Gumplovičius L.** Sociologijos pagrindai / vertė A. Janulaitis. Kaunas, 1929. P. 183.

persvara. *Teisė — tai jėgos persvara besinaudojančios socialinės grupės interesas, paverstas visiems privalomo elgesio taisykle.*

Ta pačia linkme teisės sampratą plėtojo ir marksizmas.

1.2 KLASINĖS TEISĖS (MARKSISTINĖ) TEORIJA

Karlas Marksas (1818-1883) buvo teisininkas ir laikėsi blaivaus požiūrio į teisę. Jis siekė pažinti ją ne iš vadovėlių, o iš gyvenimo tikrovės, todėl aiškino ne kokia teisė turi būti, o pirmiausia kokia ji buvo istorijoje ir yra.

Nors K. Marksas ir nėra skyręs teisės problemai specialių veikalų, bet teisės tematiką vienaip ar kitaip svarstė beveik visuose darbuose. Ir tai suprantama, nes neįmanoma tyrinėti ekonominio, politinio, socialinio gyvenimo aplenkiant teisę, kuri yra to gyvenimo oficialioji forma ir politinė sankcija. Visi jo raštai metodologiniu požiūriu nukreipti prieš subjektyvistinę teisės sampratą, prieš teisinį romantizmą (idealizmą).

K. Marksas buvo įsitikinęs, kad teise gali virsti ne bet kuris interesas, o tik disponuojantis socialine jėga - **pirmiausia** ekonomine (privačia nuosavybe). Visi, kurie neturi privačios nuosavybės (kapitalo), nedalyvauja kuriant teisę (visuomeninę tvarką). Teisė kylanti iš žmonių materialiujų interesų ir nuosavybės santykių. Todėl teisė esanti antrinis reiškiny, arba jų antstatas.

„Teisiniai santykiai, taip pat tiksliai kaip ir valstybės forma, negali būti suprasti nei iš jų pačių, nei iš vadinamosios žmonijos dvasios plėtos; atvirkščiai - jie glūdi materialiuosiuose gyvenimo santykiuose.“ (C . . T, 13. C. 6) „Kiekviena gamybos forma lemia jai būdingus teisinius santykius, valdymo formas ir t. t. “ (46, L 24) „ Visuomenė remiasi ne Įstatymais. Tai - teisininkų fantazija. Atvirkščiai, įstatymas turi remtis visuomene, jis turi būti išraiška iš gamybos būdo išplaukiančių bendrų interesų ir poreikių ir būti pavienio individo savivalės priešybė.“ (6, 259) „Iš tiesų reikia neturėti jokių istorinių žinių, kad nežinotum to fakto, jog visais laikais, valstybės buvo priverstos paklusti ekonominėms sąlygoms ir niekada negalėjo prirašyti joms savo įstatymų. Kaip politinė, taip ir civilinė teisėkūra visada lik išreiškė, protokolavo ekonominių santykių reikalavimus. “ (4, 112)

Teisė esanti ekonomiškai ir politiškai viešpataujančios klasės valia, paversta įstatymu: *„Jūsų teisė yra tiktai Įstatymu paversta jūsų*

*klasės valia, kurios turinį nulemia jūsų klasės materialinės gyvenimo sąlygos.*²⁶

Tai, kad teisė klasinė, kad ji reiškia ne visos visuomenės, o tik tam tikros socialinės grupės, valdančios gamybos priemones, interesus, K. Marksas laikė istoriškai praeinančiu dalyku. Valstybės ir teisės prasmė priklausanči nuo nuosavybės formos. Privačios nuosavybės sąlygomis valstybinė valdžia ir teisė pirmiausia egzistuojančios tam, kad nuosavybę turinti visuomenės mažuma galėtų organizuotai valdyti nuosavybės neturinčią visuomenės daugumą. Todėl panaikinus privačią nuosavybę išnyksias visuomenės sluoksniavimasis į antagonistines klases, išnyks pagrindas organizuota valstybės jėga pavergti vienai žmonių grupei (klasei) kitą (7, 303). Tuo pagrindu pasikeisianti ir pati valdžios bei jos kuriamos teisės socialinė paskirtis ir funkcijos: valstybinis valdymas virsias paprastomis (techninio pobūdžio) viešojo administravimo funkcijomis, kurių tikslas – vienodai rūpintis visų visuomenės narių gerove. K. Marksas nesako, kad panaikinus privačią nuosavybę išnyks ir valstybė; ji (valstybė) neteksianti tik ankstesnės prasmės, t. y. netarnaus vienai kuriai klasei: „Išnykus klasiniam viešpatavimui, nebus valstybės dabartine politinė jos prasmė.“ (18, 616) Panaikinti valstybę K. Marksui reiškė panaikinti vienų diktatą kitiems, taip pat tokią teisę, kuri šį diktatą sankcionavo ir garantavo. „Laisvės esmė yra paversti valstybę iš institucijos, stovinčios virš visuomenės, į instituciją, visapusiškai pavaldžią visuomenei.“ (17, 26) „Vietoj senos buržuazinės visuomenės su jos klasėmis ir klasiniais prieštaravimais ateina asociacija, kurioje kiekvieno asmens laisva plėtotė yra sąlyga laisvai plėtotis visiems.“ (4, 447)

Čia K. Marksas kalba ne apie teisės apskritai, o tik apie klasinės teisės išnykimą, t. y. tokios teisės, kurios pagrindinė funkcija – prievartos priemonėmis įgyvendinti vienos klasės viešpatavimą kitai. Naujos socialinės teisės istorinė misija esanti apvalyti žmogų nuo blogio — nuo galimybės remiantis privačia gamybos priemonių nuosavybe išnaudoti tokios nuosavybės neturinčius. Išnykus privačiai nuosavybei, išnyks išnaudotojų klasės, darbas tapsias laisvas nuo išnaudojimo ir todėl nereikėsios tokios teisės, kuri gina išnaudotojų klasėms naudingą socialinę tvarką.

²⁶ Marksas K. Komunistų partijos manifestas (1848) // Marksas K., Engelisas F. Rinktiniai raštai. T. 1. Vilnius, 1949. P. 23.

Apibrėždamas teisę kaip juridizuotą valdančios klasės valią, K. Marksas buvo priverstas teisę laikyti tik pozityviąją teisę. Mėginimas daryti prigimtine teisę viršesnę už žmonių sukurtus įstatymus jam atrodė nerealus. Bet tai nereiškia, kad K. Marksas nepripažino prigimtinių teisės. Klasinė teisė jam kaip tik ir atrodė priešinga prigimtinėi teisei, su kuria jis siejo teisės esmę.

„Jeigu įstatymai negali dekretu įtvirtinti moralės, tai jie dar mažesniu laipsniu gali paskelbti amoralumą teisę.“ (1, 162) Teisę K. Marksas laike fundamentalesniu dalyku už įstatymą, klasinis yra tik įstatymas, o ne pati teisė, kuri sieta su asmens laisve. Jis 1842 m. rašė: „Daiktų teisinė prigimtis negali prisitaikyti prie įstatymo - įstatymas, priešingai, turi prisitaikyti prie jos.“ (1, 122) Teisės tikslu K. Marksas, panašiai kaip ir I. Kantas, buvo linkęs laikyti žmogaus išlaisvinimą: „Aš nemanau, kad asmenybė turi būti įstatymų garantas; priešingai, aš manau, kad Įstatymai turi būti asmenybės garantas.“ (1, 140) „Tikslas, kuris reikalauja neteisėtų priemonių, nėra teisinis tikslas“ (1, 65) Šitaip orientuota teisė, pasak K. Markso, turi įgyti teisių ir pareigų vienovės pavidalą: „Nėra teisių be pareigų ir nėra pareigų be teisių.“ (16, 13) O teisių ir pareigų vienovė, matysime, yra ne pozityviojo įstatymo, o prigimtinių teisės kategorija. Tai socialinis elgesys, kuris užtikrina žmonių lygiavertiškumo, lygiateisiškumo santykius, neiškreiptus feodalinių privilegijų ir prievolių arba laisvosios konkurencijos privilegijų, kuriomis kapitalizmo sąlygomis tampa valdomos nuosavybės mastas.

Abipuse teisių ir pareigų priklausomybe K. Marksas kritikavo visas iki tol buvusias santvarkas ir jų teises sistemas, kurios tą priklausomybę pažeidinėjo arba luominėmis, arba turtinėmis privilegijomis. K. Marksui rūpėjo ne šiaip skelbti asmens laisvę, o ieškoti būdų, kaip formaliąją (teisinę) laisvę paversti faktine: „Gamintojai gali tapti laisvi tik įgiję gamybos priemones.“ (19, 246) Su dirbančio žmogaus išlaisvinimu K. Marksas siejo visos žmonijos išlaisvinimą: „Gamintojų klasės išlaisvinimas yra išlaisvinimas visos žmonių giminės, be lyčių ir rasių skirtumo.“ (19, 246) Jis laikėsi pažiūros, kad visuomenė negali būti išlaisvinta, kol nėra suvisuomeninta privati nuosavybė. Suvisuomeninimą jis faktiškai suprato kaip nuosavybės suvalstybinimą. Nuosavybės visuomeninimo keliu šiandien eina ir Vakarų šalių visuomenės, bet daro tai ne suvalstybindamos

ją, o apmokestindamos mokesčiais ir palenkdamos vykdyti socialinę politiką ir kitas socialines funkcijas.

K. Marksas, kritikuodamas klasinę valstybę ir jos teisę, yra išreiškęs daug vertingų idėjų, kurios gali būti vaisingai panaudotos kuriant šiuolaikinę demokratinę visuomenę²⁷.

Apibendrinant K. Markso valstybės ir teisės koncepciją, reikia pasakyti, kad pagrindinė jo pažiūra į klasinę valstybę ir teisės prigimtį buvo patogi tuo, kad ji leido glaudžiai susieti valstybę ir teisę klasiniu pagrindu ir laikyti jas klasių kovos įrankiu. Klasinis valstybės ir teisės apibrėžimas tiksliai išsakė tą valstybės ir teisės paskirtį, kuri buvo būdinga pradinėms visuomenės raidos stadijoms, kai valstybė ir teisė iš tiesų tebuvo prievartos įrankiai nuosavybę turinčios mažumos rankose turint tikslą pavergti visuomenės daugumą ir palaikyti tą padėtį. Marksistinė teisės teorija adekvačiai aiškino valstybės ir teisės praeitį ir dabartį iki pat Antrojo pasaulinio karo. Ir tai marksizmo nuopelnas.

Mokslinė išliekamoji marksizmo vertė labiau sietina su visuomenės raidos analize nei su tos raidos prognozavimu.

Tai, kad marksizmas nepakankamas suvokti dabartinę visuomenės ir teisės raidą, nėra joks priekaištas marksizmui, nes nėra nė vienos teorijos, kuri būtų sukurta visiems laikams. Jeigu tokia teorija ir atsirastų, tai jos negalima būtų laikyti moksline (K. Popperio falsifikacijos principas), nes mokslinė tiesa visada istoriškai konkreti ir todėl anksčiau ar vėliau pasidaro nepakankama aiškinti pasikeitusią tikrovę. Ta tikrovė istoriškai ir dėl to nuolat netapati pati sau. Tokia turi tapti ir tokia tikrovė aiškinanti, modeliuojanti teorija.

Kai kuriais atžvilgiais panašia linkme aiškinant teisės prigimtį XIX a. antroje pusėje ėjo ir vokiečių teisininkas Rudolfas von Iheringas, kurdamas „interesų jurisprudenciją“.

²⁷ „Iliuzoriškos visos kitos laisvės nesant spaudos laisvės.“ (1. 83) „Spaudos laisvės esmė - nebūti amatu.“ (I, 77) „Jeigu spaudai uždrausta pranešti apie tai, kas vyksta jos akivaizdoje, jeigu kiekvienu subtiliu atveju ji turi lūkuruoti, kol bus priimtas teismo nuosprendis, jeigu ji turi iš anksto suderinti su kiekvienu valdininku, pradedant ministru ir baigiant žandaru, ar jos pateikiami faktai ne užgauna jų garbės ir orumo, nepriklausomai nuo to, ar tie faktai teisingi ar ne; jeigu spaudai bus iškelta alternatyva iškreipti įvykius arba visiškai juos nutylėti, tai spaudos laisvei ateina galas.“ (6, 253) „Kova dėl darbininkų išlaisvinimo reiškia kovą ne dėl klasinių privilegijų ir monopolijų, o už lygias teises ir pareigas ir už panaikinimą bet kokie klasinio viešpatavimo.“ (16, 12)

1.3 REALISTINĖ TEISĖS SAMPRATA, ARBAR. VON IHERINGO „INTERESŲ JURISPRUDENCIJA“

R. von Iheringo (1818-1892) teisinės pažiūros kilo iš teisinio pozityvizmo doktrinos, bet greitai nuo jų nutolo vadinamosios *realistinės teisės doktrinos* linkme, nes neignoravo teisės normų turinio ir pozityviai sprendė moralės bei teisės santykį.

Ši jurisprudencijos kryptis atsirado oponuojant Gustavo von Hugo (1764-1844), Karlo Savigny (1779-1861), Georgo Fridricho Puchtos (1798-1846) ir kitų XIX a. pradžios vokiečių autorių propaguoti istorinei teisės mokyklai, kuri kildino teisę iš tautos dvasios, o pačią kilmės eigą aiškino analogija su kalbos kilme. Kaip savaime atsirandanti kalba, taip nuosekliai be specialių pastangų iš gyvenimo atsirandanti ir teisė. Klausimas, koks teisės santykis su visuomenės socialine struktūra ir socialinių jėgų santykiu, nebuvo keliamas. Tai menkino tikslinės sąmonės vaidmenį formuojant teisę.

R. von Iheringas mąstė priešingai. Jis, kaip ir K. Marksas, į pirmą vietą iškėlė tikslinę, sąmoningą žmogaus veiklą, kuri sukurianti teisę atsižvelgiant į žmonių interesus. Teisė atsirandanti kuriant konkretų žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo mechanizmą, kuris turįs apsaugoti žmogaus interesus darydamas atitinkamą poveikį jo elgesiui.

Teisė, pagal Iheringą, susideda iš dviejų struktūrinių elementų: intereso ir jo apsaugos mechanizmo. Todėl ji esanti juridškai apsaugotas interesas, arba, kitaip sakant, teisė - tai interesas, ginamas organizuota valstybės jėga. Jos tikslas — apsaugoti visuomenės ir asmens laisvę.

Pabrėždamas socializuojantį teisės poveikį žmogaus elgesiui, Iheringas iškėlė teigiamą teisės poveikį dorovinei *pažangai*: žmonių dorovinis tobulėjimas vyksta kaip žmogaus laisvos valios drausminimas. Ne tik dorovė turinti praminti teisei kelią, bet ir teisė - dorovei, vesti ją paskui save.

Iheringas glaudžiai siejo teisę su jėgos sąvoka. Veikale „Kova dėl teisės“ jis, panašiai kaip Marksas, teisės realumą aiškino kaip asmens kovos dėl savo subjektinių teisių rezultatą. Žmogus gimsta be teisių, todėl privalas jas įgyti kovodamas su kitais individualiais, trukdančiais jam įgyti subjektinę teisę ir ja naudotis. Jis mąstė taip: jei-gu teisė yra elgesio taisykle paverstas interesas, tai dėl teisės reikia kovoti taip kaip ir dėl savo interesų. Žmogus teises ne gauna, ne atsineša, o išsikovoja. Visi didieji teisės pokyčiai istorijoje (pvz., vergijos, baudžiosios panaikinimas ar verslo, sąžinės laisvės įgijimas)

buvę išsikovoti sunkia amžius trukusia kova²⁸. Atitinkamai visą Naujųjų amžių teisės istoriją R. Iheringas skirstė į tris nuolat trunkančios ir laiminčios kovos etapus: 1) *kova dėl sąžinės laisvės* (tai galėtų būti reformacijos laikotarpis - XVI a.); 2) *kova dėl politinės laisvės* (kova su absoliutine monarchija - XVII-XVIII a.); ir 3) *kova dėl ekonominės laisvės* (kova su ekonominiu žmogaus pavergimu, ekonominiu skurdu, varžančiu žmogaus teises, - XIX a.). Todėl teisė esanti „labiau jėgos negu logikos kategorija“.

R. Iheringo realistinei teisės sampratai būdingi tokie požymiai:

1) *Teisė nagrinėjama atsižvelgiant į glaudžią jos sąveiką su kintančiais žmonių interesais, šiems kintant, keičiasi ir pati teisė.*

2) *Autentiškas teisės egzistavimo būdas yra nuolatinė individo kova dėl savo subjektyvių teisių.* Pati objektyvioji teisė egzistuoja tik tiek, kiek žmonės naudojami savo subjektyviomis teisėmis.

3) *Teisės ir valstybės vienovė.* Be valstybės teisė esanti niekas. Tik valdžia, taikanti teisės normas, daro teisę tuo, kas ji yra ir turi būti. Iheringas neskirstė teisės į prigimtinę ir pozityviąją; teisė jam - tai tik pozityvioji teisė (pozityvistinės metodologijos įtaka).

4) Struktūros požiūriu teisė aiškinta kaip teisių ir pareigų vienovė. Ji - teisinė pilietinės visuomenės kūrimosi sąlyga.

Šias pažiūras į teisę R. von Iheringas dėstė gausiuose savo veikaluose: „Romos teisės dvasia“ (*Das Geist des römischen Rechts*), „Kova dėl teisės“ (*Der Kampf um Recht*, 1872), „Teisės tikslas“ (*Der Zweck im Recht*, 1872), T. 1. - 1872; T. 2 - 1883) ir kiuose.

2. TEORIJOS, GRINDŽIANČIOS TEISĖS ESMĘ PRIEŠINGŲ INTERESŲ KOMPROMISU

Oponuojant minėtoms teorijoms, teisę kildinusioms tik iš jėgos persvarą turinčio socialinio intereso, formavosi *visuomeninės sutarties*, *solidarumo* ir kitos teorijos, kurios intereso virsmą teise siejo ne su nugalėtojų prievarta, o su kompromisu. Jos siekė išvesti teisę ne iš viešpatavimo, o iš bendradarbiavimo pastangų.

Teisės šaltinis esąs žmonių interesas nepriklausomai nuo to, kokio masto jėga to intereso turėtojas disponuoja garantuoti savo interesą. Teisę dalyvauti nustatant visuotinai privalomo elgesio taisyklę

²⁸ Iheringas R. Kova dėl teisės / vertė A. Janulaitis. Kaunas, 1923. P. 6.

(visuomeninę tvarką) gali bet kurios socialinės grupės interesas, derindamasis su kitų socialinių grupių interesais kompromiso pagrindu. Kiekviena teisė yra skirtingų socialinių grupių interesų kompromisinio derinimo rezultatas.

Prie tokių teorijų priskirtinos *visuomeninės sutarties* ir *solidarumo*, arba *socialinių funkcijų*, teorijos.

2.1 VISUOMENINĖS SUTARTIES TEORIJA

Ji teisę taip pat kildina iš intereso, tik kitaip aiškina to intereso virtimo elgesio taisykle būdą. Teisė ir valstybė atsirandančios ne iš brutalių prievartos, ne iš individo smurtu laimėtos kovos, kur pralaimėjusiųjų interesas dėl jėgos nepakankamumo netenka galimybės dalyvauti socialinėje tvarkoje, o iš būtinybės kompromisu (abipusėmis nuolaidomis) derinti priešingus žmonių interesus. Socialinėje tvarkoje tada dalyvauja visų socialiai aktyvių grupių interesai, kompromisu apvalyti nuo nepakantumo kito interesui. Teisė tada suprantama kaip priešingų interesų kompromisas, pavirtęs bendro elgesio taisykle. Prievarta čia pasislenka į antrą vietą ir ji tik tiek reikalinga, kiek gali padėti šalims susitarti ir saugoti sutartimi nustatytą socialinę tvarką. Teisės ir valstybės vaidmuo - siekti socialinio kompromiso ir remiantis juo garantuoti visuomenėje socialinę santarvę bei rimtį.

Teisę iš visuomeninės sutarties antikoje kildino graikų filosofas Epikūras (341-270 m. pr. Kr.), vėliau - Ciceronas, Naujaisiais amžiais - anglų filosofai T. Hobsas, D. Lokas, XVIII a. prancūzų filosofas Žanas Žakas Ruso, parašęs tokio pat pavadinimo veikalą „*Conirrat sočiai*“ (1762). Lietuvoje visuomeninės sutarties teoriją Cicero no veikiamas XVI a. plėtojo Lietuvos teisininkas Andrius Volanas veikale „Apie pilietinę arba politinę laisvę“ (1572). Požiūris į teisę kaip įgyvendinančią visuomeninę sutartį šiandien vyrauja Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje dėl demokratinių procesų raidos.

2.2 SOLIDARUMO, ARBA SOCIALINĖS PRIKLAUSOMYBĖS (FUNKCIJŲ), TEORIJA

Modernų visuomeninės sutarties teorijos variantą XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje plėtojo prancūzų sociologai ir teisininkai. Iš jų Leonas Buržua (Bourgeois) išleido tokio paties pavadinimo knygą „Solidarumas“ (*Solidarité*, 1896), kuri buvo vienas iš mėginimų spręsti „socialinį klausimą“, kurioje solidarumą aiškino kaip bendrą visuo-

menės pareigą ir ragino šia dvasia auklėti visuomenę, nes socialinė problema (darbo žmonių gynimas) kartu esanti ir auklėjimo problema. Auklėjimas turįs skatinti socialines reformas, apsaugančias visuomenę nuo revoliucijų. Jis ragino darbdavius vadovautis socialinio teisingumo principu, daryti darbo žmonėms nuolaidas, siūlė prie žmogaus teisių deklaracijos pridėti ir žmogaus pareigų deklaraciją.

Bet ryškiausiu tos krypties atstovu laikomas Prancūzijos Bordo universiteto profesorius Leonas Diugi (L. Duguit, 1859-1928), solidarumo idėją plėtojęs kaip *abipusės socialinės priklausomybės* teoriją, kuriai pirmiausiai siekė palenkti nuosavybės teisę. Šią teoriją L. Diugi suformulavo veikaluose: „Privačiosios teisės žymiausieji pasikeitimai, pradedant Napoleono kodeksu“ (*Les transformations generales du droit prive depuis la Code Napoleon, 1920*), „Socialinė teisė, individualioji teisė ir valstybės permainos“ (*Le droit social, le droit individuel et les transformations de l'Etat, 1922*), taip pat „Valstybė, objektinė teisė ir pozityvusis įstatymas“ (*L'Etat, le droit objectif et la loi positive, 1922*).

Kritikuodamas marksizmo klasių kovos teoriją, L. Diugi teigė, kad žmonės yra tarpusavyje susaistyti solidarumo tikslų ir tarpusavio priklausomybės. Todėl kylančius prieštaravimus žmonės turį įveikti ne kovos gilinimu, o bendradarbiavimu, kurio pagrindu susiformuoja bendroji solidarumo norma: „Venk visko, kas pažeidžia socialinį solidarumą, ir daryk viską, kas reikalinga jam įgyvendinti bei stiprinti.“

Solidarumas, arba socialinė sąveika, – tai nuolatinis asmeninių ir visuomeninių tikslų (interesų) derinimas. Solidarumas reiškiasi dvejopai: 1) interesų panašumu; ir 2) darbo pasidalijimu. Pirmuoju atveju žmonės solidarūs todėl, kad turi bendrus interesus ir siekia juos įgyvendinti veikdami kaitų (tautinis, klasinis, pasaulėžiūrinis ir kitoks solidarumas); antruoju atveju solidarumo būtinybė kylanti iš jau minėto asmens kultūrinio nepakankamumo pačiam sau: asmuo, negalėdamas pats pasigaminti visų jo egzistencijai reikalingų reikmenų, priverstas bendrauti su kitais žmonėmis, keisdamasis su jais paslaugomis.

Toks pats esąs ir klasių solidarumas. Kiekviena klasė arba socialinė grupė yra viena kitai reikalinga, nes atlieka visuomenėje tam tikrą tik jai skirtą misiją – pareigą įgyvendindama solidarumo normą. Šiai solidarumo idėjai pavaldi ir teisė. Ji yra išraiška viso to, kas atitinka solidarumo normą. Teisės normos egzistuoja nepriklausomai nuo valstybės, nes kyla iš visuomenės solidarumo.

Kiekvienas asmuo ir socialinė grupė visuomenėje turi ne teises, o pareigas - vykdo tam tikrą solidarumo funkciją. Niekas neturi socialiniame gyvenime kitų įgaliojimų, išskyrus pareigas, kurias jam uždeda solidarumo norma. Nuosavybės teisė nustoja buvusi individuali teisė, ji tampanti socialine funkcija, t. y. pareiga palaikyti visuomenėje solidarumą. Atitinkamai visi valdžios aktai galioja tik tiek, kiek jie realizuoja (atitinka) solidarumo normą, t. y. palaiko įvairių socialinių grupių bendradarbiavimą ir santarvę.

Šios vertybės palaikomos visų socialinių grupių teise dalyvauti valdant valstybę, valdžios decentralizacija ir dalyvavimu sindikatų veikloje, sindikatų, kuriuose kartu veikia darbininkai ir darbdaviai, priimdami sprendimus remdamiesi sutartimi. Tokią korporatyvinę valstybę L. Diugi laikė viršesne už klases, o pačią klasių kovą keičiančią klasių bendradarbiavimu. Klasinės valstybės epocha turinti baigtis, nes atmetama pati viešpatavimo idėja - tiek darbdavių, tiek proletarų.

Solidarumo norma L. Dingi interpretacijoje nėra konkretus įstatymas, o tik metodologinis principas, kuriuo privalanti vadovautis teisėkūra.

L. Diugi manė, kad teisė, išreiškianti visuomenės solidarią prigimtį, nėra valstybės nustatyta ir todėl negali būti valstybės atšaukta; atvirkščiai - ji viršesnė už valstybę ir šiai privaloma. Todėl įstatymų leidėjas ne kuria, o tik konstatuoja, protokoluoja teisės normas.

Įgyvendinti solidarumą L. Diugi reikalavo socialiai aktyvios valstybės. Vyriausybės pareiga esanti užtikrinti socialinę solidarumą ir neleisti nieko, kas yra priešinga solidarumui. Valstybė turinti garantuoti piliečių teisę į darbą, teisingą atlyginimą, ji privalanti globoti vaikus, invalidus, senelius, šalinti arba bent riboti darbuotojų išnaudojimą. Valstybė galinti taikyti prievartą tik siekdama palaikyti solidarumą. Imdamasi riboti asmens teises, valstybė turi tai daryti visų asmenų atžvilgiu vienodai. Įgyvendinant valstybinę valdžią, pasak L. Diugi, turi proporcingai dalyvauti ne tik politinės partijos, bet ir profesinės sąjungos. Propaguodamas politinės valdžios atvirumą, jis mėgino minimizuoti socialines priešpriešas ir ieškodamas kompromisų siekti socialinės taikos, pasukti visuomenės raidą iš revoliucinio į evoliucinį kelią.

Taigi L. Diugi formuluotoje valstybės ir teisės sampratoje svarbiausia buvo supratimas, kad teisė kaip socialinė tvarka, o valstybė kaip tokios tvarkos organizacija turi remtis žmonių solidarumu (tar-

pusavio bendradarbiavimu) ir interesų kompromisu. Tai buvo pozityvus liberalių valstybės ir teisės sampratų įveikimas.

Institucionalizmo linkme solidarumo idėją XX a. pradžioje plėtojo kitas Prancūzijos administracinės teisės specialistas - Morisas Horiju (Maurice Hauriou, 1856-1929) veikale „Administracinės ir viešosios teisės kursas“ (*Precis de droit administratif et de droit public... / 11 ed. Paris, 1927*), siekdamas suteikti solidarumo idėjai institucinį (organizacinį) pavidalą. Kiekviena organizacija, pasak M. Horiju, yra tam tikra korporacija (institucija): šeima. Bažnyčia, akcinė bendrovė, profesinė sąjunga ir kitos, kurios, teikdamos pavienius individus, siekia padidinti kiekvieno galimybes ginti savo teises. Organizuota gynyba kuria socialinių jėgų pusiausvyrą visuomenėje, reikalingą sukurti ir palaikyti socialinę rimtį visuomenėje. Jis ragino atitinkamai orientuoti ir valstybę, kad jos vykdomoje politikoje būtų atsižvelgta į įvairių socialinių institucijų vertę ir reikšmę visuomenės gyvenimui, ir šitaip išvengti socialinių sukrėtimų, kylančių dėl socialinės pusiausvyros pažeidimų.

2.3 KOMPROMISINĖS KRYPTIES TEISĖS SAMPRATŲ ĮVERTINIMAS

Šios teorijos išreiškė naują valstybės ir teisės sampratos tendenciją. Jos siekė paversti teisę ne viešpatavimo, o bendradarbiavimo įrankiu. Pagrindine priemone transformuojant socialinius interesus į teisės normas laikė ne nugalėtojų prievartą, o priešingų interesų kompromisą. Vadovaujantis solidarumo idėja buvo plėtojamas naujos politinės sistemos modelis, kuris turėjo klasių kovą paversti klasių bendradarbiavimu, kad socialistinė revoliucija netaptų vieninteliu įmanomu būdu spręsti socialinius prieštaravimus, plėtoti socialinį teisingumą.

L. Diugi ir kitų solidarumo idėjos puoselėtojų teorijos pagrindu plėtojosi šiuolaikinė teisės samprata, o šios pagrindu - socialinės teisinės valstybės koncepcija ir praktika.

3. TEISĖS SAMPRATŲ DIFERENCIACIJA PAGAL TEISĖS ŠALTINIO POBŪDĮ

Pažiūros į teisę gali skirtis ir pagal tai, kaip suprantamas pats interesus, iš kurio kildinama teisė: *ar jis — dieviškoji valia, žmogaus prigimtis, valdžios valia ar faktiniai žmonių santykiai*, kurie atsi-

randa žmonėms keičiantis savo gaminiais (paslaugomis) lygiaverčių mainų pagrindu.

3.1 TEOLOGINĖ, ARBA DIEVIŠKOJI, TEISĖS KILMĖS TEORIJA

Tai istoriškai pirmoji teisės samprata, kuri teigia, kad teisė yra ne žmogaus, o dieviškojo intereso pavertimas elgesio taisykle. Si pažiūra atsirado iš teisėje slypinčio socialumo mistifikacijos, t. y. mėginimo nežemiškomis priežastimis paaiškinti žemiškus dalykus - teisės propaguojamos sugyvenimo vertybės kilmę. Tam davė pagrindo intuityviai suvokta pati teisės paskirtis - saugoti ne tik stipriųjų, bet ir visų žmonių gerovę. Bet jeigu teisė siekia visų gerovės, tai ar ji gali atsirasti iš žmogaus, kuris iš prigimties egoistas, pirmiausiai žinantis tik savo interesus ir dėl to labiau linkęs į agresiją prieš artimą negu į santarvę su juo. Iš čia ir egoistinio individo veržimasis viešpatauti - plėsti savo naudą artimo naudos mažinimo ar likvidavimo sąskaita.

O jeigu taip, tai teisė, kaip bendros gerovės (socialumo) nešėja, negali atsirasti iš egoistinio žmogaus interesų; jos šaltinio reikia ieškoti kitoje, socialumo požiūriu tobulesnėje tikrovėje, esančioje šalia žmogaus ir aukščiau žmogaus. O tokia tikrovė teocentriniam mąstymui gali būti tik Dievas, vienodai gerbiantis visų žmonių, kaip savo vaikų, interesus. Todėl teisė - ne žmonių kūrinys, o dievų dovana, skirta socializuoti patį egoistišką žmogų, švelninti jo egoizmą, sulaikyti jį nuo nuodėmės, į kurią žmogų lenkia tas pats jo egoizmas. Justiniano „Digestuose“ sakoma, kad „kiekviena teisė yra dievų dovana“. Romėnai manė, kad jų teisės kilusios iš vyriausiojo dievo Jupiterio. Žydams Dekalogą irgi davęs Dievas. Dievo įkvėptas, Mozė rašęs „Penkiaknygę“, apimančią papročių, pilietinę (pozityviąją) ir apreikštąją teisę. Šią knygą žydai vadino tiesiog „Thora“ (Tiesa). Dievas — tikrasis teisės kūrėjas, teisė - dieviškojo apreikšimo paminklas.

Šioje pažiūroje buvo vertinga tai, kad ja siekta įveikti etatistinės legistinės teisės sampratos subjektyvizmą: teisė yra ne žmonių savavališkai nustatoma elgesio taisyklė, o egzistuoja šalia žmogaus valios, ir tik tam, kad ją saistytų, varžytų, likviduotų savivalę, lenktų žmones socialinei taikai, išvestų juos iš laukinės visų karo su visais būsenos, kuria gyvenama, kol neturima teisės kaip bendrosios valios,

vienodos pagarbos skirtingų interesų turėtojams. Tuo norėta pasakyti, kad teisės pasirodymas yra kokybiškai naujos civilizacijos ženklas, kad civilizacija (žmogaus būti socializuojantis veiksnys) pagaliau įžengia ne tik į daiktinį, materialųjį žmonių gyvenimą, bet ir į jų tarpusavio santykius, ragindama tuos santykius grįsti ne jėga (tai būdinga žvėrių pasauliui), o teise, įpareigojančia abipusei tolerancijai ir santarvei.

Taigi teologinė teisės samprata mistifikavo visiškai nemistiškus dalykus. Juos mistifikavo tik todėl, kad padidintų teisės autoritetą susiedama ją su ano meto žmonėms didžiausią autoritetą turinčia Dievo valia. Kas paklūsta Dievui, tas turi paklusti ir jo kūriniui - teisei. Teisės reikia laikytis ne todėl, kad ji garantuota fizine jėga, o kad ji kyla iš didžiausio moralinio Autoriteto, esančio šalia žmogaus ir virš žmogaus. Tai turėjo padidinti teisės veiksmingumą religingoje visuomenėje, nes, pagal religingo žmogaus logiką, pažeisti teisę - tai kartu padaryti ir atitinkamą nuodėmę: kas nusikalsta artimui, tas nusikalsta ir Dievui. Teisė čia išvedama iš moralės ir su ja sutapatinama. Teisė — tai moralė, kurios imperatyvus garantuoja ne tik Dievo, bet ir žemiškosios valdžios autoritetas bei prievarta. Tai pirmoji žmogaus dorinimo, socializavimo teise forma. Tai istorinis teologinės teisės sampratos nuopelnas.

Vėlesnės teisės sampratos ėjo teisės demistifikavimo linkme, teisės šaltinį - interesą perkėlinėjo iš Dievo valios į žmogaus valią. Todėl vyko teisės atsiskyrimas nuo teologiškai suprantamos moralės; teisės veiksmingumą dabar turėjo labiau garantuoti ne tiek moralė ir Dievo autoritetas, kiek abipusė nauda ir valstybės prievarta.

3.2 PRIGIMTINĖS TEISĖS TEORIJA

Tai doktrina, liudijanti metodologinį teisinės minties posūkį nuo teocentrizmo prie antropocentrizmo. Tai jurisprudencijos išsivadavimo iš teologijos būdas, perkeltas teisės šaltinį iš Dievo valios į žmogų, į jo prigimtį, jo egzistencinius interesus, kartu išsaugant objektyvistišką požiūrį į teisės šaltinį. Teologinė samprata teisės autoritetą grindė jos objektyvumu - nepriklausomybe nuo žmogaus valios; tą objektyvumą siekiama išsaugoti ir antropocentrinėje teisės sampratoje, tik dabar jis turi būti siejamas su tais žmogaus interesais, kuriuos šis ne savavališkai prasimano, o kurie slypi pačioje jo prigimtyje - gyvybėje, sveikatoje, orume, kurie kiekvienam žmogui yra būtini ir kuriuos praradęs žmogus nustotų buvęs tas, kas yra. Šį in-

teresų neatšaukiamumą (objektyvumą) imta vadinti jų prigimimu, o juos saugančią teisę – prigimtine. XIX a. ji atgimė kaip protestas prieš *istorinę teisės mokyklą*, o vėliau – prieš teisinį pozityvizmą.

Istoriniu požiūriu prigimtinės teisės koncepcija sutinkama įvairiose žmonijos raidos epochose: senovės Graikijoje ir Romoje, senųjų Rytų kultūrose, viduramžių krikščionybėje (skotizmas, tomizmas), Renesanso epochoje, vėliau ji vėl atgydavo ir atgyja, kai tik pozityviają teisę ištinka moralinė krizė. Naujasis susidomėjimas prigimtine teise po Antrojo pasaulinio karo kaip tik ir buvo sukeltas tos gilios moralinės krizės, į kurią buvo patekusi Europos pozityvioji teisė dėl pasidavimo pozityvistinei ir normatyvistinei ideologijai, dėl kurios ji buvo palenкта tarnauti totalitariniams režimams ir giliai susipriešinusi su bendra žmogiškąja morale²⁹.

Prigimtinei teisė visada buvo žmonių kuriamos teisės idealas ir kaitų priemonė diskvalifikuoti amoralią teisę, taip pat kovoti dėl teisingos teisės. Prigimtinei teisė yra tiesiog žmoniškumo pozityviojoje teisėje barometras ir gelbėjimosi ratas: kai pozityvioji teisė pernelyg nukrypsta nuo moralės, su ja susvetimėja ir sukelia grėsmę autentiškosioms žmogaus vertybėms, prigimtinei teisė vėl ateina į žmonių sąmonę, į jų tarpusavio santykius kaip protestas šiai teisės linkmei, ir ateina tam, kad vėl sugražintų pozityviają teisę į moralės vagą ir šitaip primintų pozityviajai teisei jos autentiškąją paskirtį.

Pagrindiniai prigimtinės teisės doktrinos postulatai:

1) Prigimtinei teisė – rinkinys normų arba vertinimų, reglamentuojančių žmonių elgesį ir priklausančių tai pačiai žmogaus interesų sričiai, kurią paprastai normina pozityvioji teisė.

2) Prigimtinės teisės koncepcijų išeities taškas – prielaida, kad prigimtinės teisės šaltinis yra žmogaus ar visuomenės prigimtis (pasaulietinė kryptis). Iš čia – tvirtinimas: teisė egzistuoja objektyviai. Ji nėra žmogaus tikslinės veiklos rezultatas (kultūros darinys), o egzistuoja nepriklausomai nuo žmogaus valios ir sąmonės.

3) Prigimtinės teisės normos išreiškia tam tikrą norminę tvarką, bet skirtingą nuo tos, kurią nustato pozityvioji teisė. Jos įpareigoja tam tikram elgesiui nepriklausomai nuo pozityviosios tei-

²⁹ Plačiau apie prigimtinę teisę žr.: Linsmayer E. Das Naturrecht in der deutschen Rechtsprechung der Nachkriegszeit. 1963; Senrong L. Der Wiederaufbau der Naturrechtslehre in Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg. 1977; kita.

sės (valdžios aktų) įpareigojimų. Pavyzdžiui, kiekviena tauta turi teisę į laisvę ir nepriklausomybę neatsižvelgiant į tai, ar tokią teisę konkrečiai tautai pripažįsta jos teritorijoje galiojanti pozityvioji teisė. Tokio įpareigojimo pagrindas, kad prigimtinė teisė esanti ne santykinė, o absoliuti.

4) Prigimtinė teisė laikoma vienu iš kriterijų vertinti pozityviosios teisės turinį ir valstybės institucijų veiklą apskritai žmoniškumo požiūriu.

Ši doktrina nėra vienalytė. Pagal požiūrį į prigimtinės teisės turinio kintamumą skiriami trys prigimtinės teisės koncepcijos tipai:

a) *Statiškoji koncepcija* (ji kartais vadinama klasikine), kuri susiformavo antikoje (Sokratas, Platonas, Aristotelis, Ciceronas ...) ir buvo plėtojama viduramžiais (T. Akvinietis, D. Skotatas), Naujaisiais amžiais (H. Grocijus (H. Grotius), 1583–1645; T. Hobsas (T. Hobbes), 1588-1679; Dž. Lokas (John Locke), XVIII a. prancūzų švietėjai Ž. Ž. Ruso (J. J. Rousseau), P. A. Holbachas (P. A. Holbach), Š. Monteskjė (Ch. Montesquieu) ir kiti). Ši koncepcija skelbė, kad prigimtinės teisės turinys nesikeičia, o papročiai yra religinio pobūdžio. Šitaip suprantamą prigimtinę teisę XVI a. Lietuvoje propagavo minėtas A. Volanas (sekdamas Ciceronu), XIX a. Vilniaus universiteto teisės profesorius I. Danilavičius, Antrojoje Lietuvos Respublikoje — P. Malakauskis, J. Vaitkevičius, B. Fridmanas, S. Šalkauskis ir kiti.

b) *Kintamojo, arba dinaminio, turinio prigimtinės teisės koncepcijos* susiformavo XIX ir XX a. sandūroje. Jų kūrėjais laikomi Rudolfas Stammleris (1856-1938), o tam tikru atžvilgiu — ir Leonas Petražyckis (1867-1931). Pripažįstama, kad prigimtinės teisės turinys pavaldus kitimams, nes orientuotas į atitinkamos specifikos kultūrą, arba į istorinių materialijų sąlygų visumą. Kiekvienai epochai egzistuoja „geriausia“, „specifiškiausia“ prigimtinė teisė.

Artimos šiai kryptčiai idėjos suformuluotos ir Vatikano II susirinkimo (1962-1965) dokumentuose. Čia sakoma, kad, keičiantis pasauliui ir žmogui, keičiasi ir prigimtinės teisės turinys. Nesikeičia tik patys prigimtinės teisės principai, bet jie taikomi atsižvelgiant į laiko reikalavimus, į besikeičiantį pasaulį ir besikeičiančius žmogaus teisių saugos poreikius.

Prigimtinės teisės koncepcijos pagal pobūdį skirstomos į materialiąsias ir procedūrinės (formaliąsias). Pirmu atveju prigimtinės teisės koncepcija formuluoja labai abstrakčias vertybes, kurias turi realizuoti pozityvioji teisė, jeigu ji „nori“ būti „teisinga“. Pavyzdžiui H. Gracijaus koncepcijoje prigimtinei teisei priskiriamos tokios normos kaip įpareigojimas laikytis sutarčių, draudimas kėsintis į svetimą nuosavybę, įpareigojimas atlyginti kaltai padarytą žalą ir t.t.

Procedūrinė prigimtinės teisės koncepcija formuluoja tam tikras pozityviosios teisės kūrimo formas (procedūras), kuriomis turėti reikštis teisinga pozityvioji teisė. Žinomiausia procedūrinės prigimtinės teisės versija yra Lono L. Fullerio (1902-1978) *vidinio teisės moralumo* koncepcija. Ji siekia nurodyti, kaip reikia kurti teisės normų sistemą, kaip ją taikyti, kad ji taptų teisės sistema „tikraja“ to žodžio prasme. *Išoriniam teisės moralumui* L. Fulleris priskiria tokius postulatus kaip teisės normų bendrumas, teisinės sistemos aiškumas ir neprieštaringumas, teisės normų galiojimo atgal draudimas, teisės publikavimas, draudimas nustatyti pareigas, kurių neįmanoma įvykdyti (nes tai užprogramuotų valstybės prievartą asmenims - A. V.), reikalavimas valstybės institucijoms veikti pagal įstatymą (teisėtumo principas). L. Fullerio postulatų rinkinys kartu formuluoja teisės sampratą ir veiksmingo jos įgyvendinimo sąlygas.

Pagal tai, prigimtinės vertybės ir taisyklės laikomos nekintamomis laiko ir erdvės atžvilgiu ar revizuojamos atsižvelgiant į kultūros, kurioje funkcionuoja, specifiką, prigimtinės teisės koncepcijos skirstomos į absoliučias ir santykinės.

Atsižvelgiant į tai, prigimtinės teisės šaltinis yra racionaliai pažini „gamta“ (prigimtis) ar gamtos, visuomenės, žmogaus esmė, prigimtinės teisės doktrinos dar skirstomos į natūralistines ir viršgamtines. Natūralistinė koncepcija (H. Grotius, T. Hobbesas, I. Kantas, dabar - Johnas Wildas) prigimtinės teisės šaltinį kildina iš žmogaus esmės, iš jo proto, orumo, iš visuomenės arba individo prigimties; antgamtinės koncepcijos tokio šaltinio ieško transcendentinėje Dievo valioje.

XVIII a. pabaigoje prigimtinės teisės principai susilaukė konstitucinio pripažinimo ir įtvirtinimo. Pirmiausia jie buvo juridizuoti (įtvirtinti) JAV Nepriklausomybės deklaracijoje (1776), vėliau - Prancūzijos „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje“ (1789) ir kitų valstybių teisės aktuose. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija žmogaus teises taip pat pripažino prigimtinėmis (18 str.).

Šiandien prigimtinių teisių doktrina vėl plačiai atgimsta ir sudaro pagrindinę idėjinę moderniosios demokratinės (pilietinės) teisės sampratos bazę. Ja grindžiama asmens pirmenybė prieš valstybės institucijas, plėtojama demokratinė visuomenės organizacija.

Prigimtinių teisės doktrinų populiarumo priežastis, kad jos pripažįsta, jog teisė kuriama ne savavališkai, o atsižvelgiant į objektyvias, pačiame žmoguje slypinčias vertybes. Tai nustato tam tikras valstybės teisėkūros ribas, o patį tų vertybių turėtoją atitinkamai įpareigoja kitų asmenų atžvilgiu.

Lenkų teisininkė S. Wranksowska mano, kad stabiliais laikais, kai nesijaučia principinio valstybės nustatomos teisės ir visuomenėje egzistuojančių vertybių skirtumo, teisės praktikoje paprastai vyrauja pozityvistinė teisės samprata. Bet kai toks skirtumas ima ryškėti, teisinis pozityvizmas darosi nepakankamas. Tada kyla poreikis palenkti pozityviają teisę prigimtinių teisės vertybėms, kurios būtų absoliučios, o jomis besiremiantis pozityviosios teisės turinys nepriklausomas nuo valdžios valios³⁰.

Plačiau apie prigimtinę teisę kalbama kitame skyriuje.

3.3 TEISINIS POZITYVIZMAS

Tai XIX a. antros pusės ir XX a. pradžios teisinė ideologija, pagrįsta valstybės vaidmens teisėje pabrėžimu. Ji nesusiformavo į vientisą mokyklą. Išliko dviejų skirtingų versijų teisinis pozityvizmas: anglosaksų ir kontinentinis. Pagrindiniais anglosaksų teisinio pozityvizmo atstovais laikomi Johnas Austinas (1790-1859) ir Herbertas L. A. Hartas, atstovaujantys vadinamajai *analitinei jurisprudencijai*, susiformavusiai remiantis lingvistine filosofija; kontinentinio - Karlas M. Bergbohmas (1849-1927), Rudolfas Iheringas, Georgas Jellinekas (1851-1911).

Teisiniam pozityvizmui apskritai buvo būdingi tokie požymiai:

1) Subjektyvistinė teisės samprata. Teisė - tai valstybės sukurtų teisės normų rinkinys. Pasak Johno Austino, teisės norma - tai bendra, abstrakti suvereno nustatyta elgesio taisyklė, kuri ką nors įsako arba uždraudžia ir kurios vykdymas garantuotas valstybės prievarta. Valstybės valia čia nėra saistoma jokių nuo valstybės nepriklausomai egzistuojančių vertybių. Todėl ir pati teisėkūra teisiniams pozityvistams nėra didesnio dėmesio verta sritis.

³⁰ Redelbach A., Wranksowska S., Ziembinski Z. Zarys teorii panstwa i prawa. Warszawa, 1993. S. 105.

2) Kadangi teisė tapatinama su įstatymu, tai teisės problema čia iš esmės pakeičiama įstatymo problema: kiekvienas įstatymas - teisinis, nes nėra įstatymo, kuris neturėtų teisės normų. O koks tų teisės normų turinys - ne jurisprudencijos reikalas, nes jurisprudencija domisi ne elgesio taisyklės turiniu, o pačia elgesio taisykle (teisės norma). Todėl viskas, ką valstybė sukuria kaip visuotinai privalomo elgesio taisyklę, yra teisinga ir teisėta. Ir tai suprantama, nes teisinis pozityvizmas, kaip sakytą, pirmiausia orientuotas ne į teisėkūros, o į teisės taikymo (įgyvendinimo) poreikius. Nesidomint arba menkai domintis teisėkūros šaltiniais, natūralu nesidomėti ir teisės normų turiniu.

3) Teisė griežtai skiriama nuo moralės. Įpareigojančios teisės normos esančios nepriklausomos nuo to, jos realizuoja ar ignoruoja moralines vertybes. Teisiniai pozityvistai neginčijo pažiūros, kad teisės normos gali rasti atramos moralėje ir kad teisė iš esmės gali būti vertinama moralės požiūriu. Bet teigė, kad toks vertinimas nėra teisės mokslo reikalas, nes moralinis teisės vertinimas neturiš poveikio teisės įpareigojimams. Moralės požiūriu neteisingos teisės normos vis tiek yra teisė, nes yra privalomos.

Teisiniams pozityvistams egzistuoja tik teisėtumo problema ir į ją turi sutilpti ir teisingumas, jeigu jis nori išlikti teisės kategorija. Teisėtumas ir teisingumas - ta pati sąvoka. Šitaip teisė visiškai perkeliama į valstybės sritį, ji atsiduria šalia visuomenės, pavirsta formalių straipsnių, paragrafų agregatu, skirtu forminti valstybės aparato komandas.

4) Teisės ir moralės santykio ignoravimą lėmė tas faktas, kad metodologinė teisinio pozityvizmo programa buvo tiesiogiai inspiruota filosofinio pozityvizmo. Buvo skiriami teiginiai, kas yra, nuo to, kas privalo būti. *Būties pasaulis*, kaip empirinė tikrovė, yra pažinus, o *privalėjimo pasaulis* yra tas, kuris vertinamas kaip „geras“, „teisingas“, „privalomas“ ir kuris esą neprieinamas pažinimui (vertybių ir normų agnosticizmas). Pasak pozityvistų, galima įrodyti vienos ar kitos vertybių sistemos pasirinkimą, galima pritarti tai ar kitai normai, bet tokia pozicija nesanti mokslinio pažinimo reikalas, nes mokslas galės tvirtinti tik tai, kas yra objektyviai „gera“, „teisinga“, „privalu“. Tuo tarpu šios sąvokos iš prigimties esančios reliatyvios, priklausančios nuo vertintojo. Vertybių pasirinkimas, kuriam skirta teisė, esąs kažkieno sprendimas, kai neįmanoma moksliskai įrodyti, kad tam tikra vertybių sistema yra objektyviai teisinga. Mokslinės refleksijos ob-

jektas yra tik ta teisė, kuri yra duota *hic et nunc*, o ne ta, kuri turi būti kokios nors vertybių sistemos požiūriu. Šitaip iš teisės mokslo eliminuojama aksiologiškai orientuota teisės politika.

5) Pozityvistinėje jurisprudencijos programoje nėra vietos klausimui, kokių tikslų turi siekti teisėkūra, teisės aiškinimas ir teisės taikymas, nes toks atsakymas negalys būti racionaliai pagrindžiamas. Teisės mokslas privalas užsiiminėti tik teisinės dogmatikos problemomis ir tai daryti formaliu būdu, t. y. tirti teisės formą, neieškodamas jos turinio. Atitinkamai teisinio pozityvizmo objektas nėra ir teisės socialinės kilmės bei teisės istorinio turinio klausimas. Užtenka atskleisti tik teisinių tekstų prasmę, tiksliai sutvarkyti teisės normas. Pozityvistų *silogistinė teisės taikymo koncepcija* kaip tik ir siekė iš esmės apsiriboti teisės taikymo klausimais:

- a) įpareigojančių normų nustatymu;
- b) su šia norma sąveikaujančių faktinių aplinkybių nustatymu;
- c) normos aiškinimu; ir
- d) teisės taikymo akto priėmimu.

Teisės mokslo programa, čia susiaurinta iki taikomosios, apibrėžiama kaip *grynoji teisės teorija*, kurią iki logiškos pabaigos vėliau išplėtojo Hansas Kelzenas (H. Kelsen).

Tačiau pats teisės pažinimo būdas pozityvistų interpretacijose nebuvo nuoseklus. Pabrėždami ypatingą formalaus teisėtumo svarbą ir skelbiantys esminį teisės ir moralės skirtumą, jie tylomis pripažino, kad pozityvioji teisė turinti atsižvelgti į pagrindines pirmines vertybes.

Taigi teisiniam pozityvizmui teisė — tai valstybės nustatytų ir valstybės valią išreiškiančių įpareigojančių teisės normų rinkinys. Čia postuluojuama tik pareiga paklusti pozityviosios teisės imperatyvams, o atsakymas į klausimą, kuo gali būti grindžiama būtinybė tą pareigą vykdyti, nebūtinai. Teigta, kad teisės normų įgyvendinimas įtvirtina visuomenėje tam tikrą santarvės būseną. O santarvė esanti vertybė nepriklausomai nuo teisės normos turinio, nes normos adresatas privalas laikytis normos reikalavimų neatsižvelgdamas į jos turinį. Tai totalitarinio režimo teisės apologetika.

Teisinis pozityvizmas kaip jurisprudencijos kryptis buvo ideologija stabilizuotos valstybės, kurioje jau nevyko kova dėl pagrindinių vertybių, nes tos vertybės buvo „atrstos“ per buržuazines revoliucijas ir tereikėjo tinkamai jas organizuoti ir apsaugoti steigiant ope-

ratyviai veikiančią administraciją, ją aprūpinti įpareigojančių, formalizuotų teisės normų sistema.

3.3.1 NORMATYVISTINĖ (ETATISTINĖ) TEISĖS SAMPRATA

Filosofinių pagrindų požiūriu normatyvizmas orientuotas į neokantizmą ir teisinį pozityvizmą. Kantizmo įtaka čia reiškiasi tuo, kad pagrindine prielaida laikomas jau minėtas *būties* ir *privalomumo* skyrimas; jurisprudencija siejama su grynojo privalomumo tyrinėjimu, įvaidymu; taip pat postuluojama, kad pažinimo metodas kuria pažinimo objektą ir kad tokio metodo paieška ir naudojimas privalo būti jurisprudencijos specifika. Normatyvizmas kaip tik ir yra toks metodas, kuris siekia susiaurinti teisės sampratą iki elgesio taisyklės (teisės normos) ir tyrinėti teisę tik logikos bei kalbos požiūriu. Todėl teisė čia nėra procesas, o statinė normų būtis, kuri prasideda norma ir baigiasi jos taikymu.

Normatyvizmo kūrėju ir pagrindiniu atstovu laikomas vokiečių ir austrų teisininkas Hansas Kelzenas (1881–1973), Vienos teisės mokyklos atstovas, teisinio pozityvizmo požiūriu kritikavęs prigimtines teisės ir sociologinės teisės koncepcijas, siekęs apvalyti teisę nuo ideologijos ir aksiologijos „priemaišų“, plėtojęs ją kaip gryną elgesio norminimo techniką. Tai buvo pozityvus mėginimas suvokti teisės specifiškumą, atriboti jos problematiką nuo etinės, politinės³¹. Ir tik šios metodologinės linkmės suabsoliutinimas menkino jos mokslinę vertę.

³¹ Šiandien Europos teisėje dėl socialinės teisinės valstybės raidos, mirties bausmės panaikinimo, susipynus, susimaišius teisiniais ir etiniais, politiniams veiksniams, tampa nebeaišku, kur prasideda ir baigiasi teisės kompetencija ir kur teisės vardu veikia etinės, politinės nuostatos. Teisės mokslas ima tarsi prarasti savo objektą ir tapatybę. Pavyzdžiui, mirties bausmės panaikinimas Lietuvoje oficialiai pagrįstas teisiniais argumentais, nors šios bausmės panaikinimas nėra teisinė problema; socialinę pagalbą neįgaliesiems taip pat norima grįsti žmogaus teisėmis, nors tokios pagalbos motyvai taip pat yra ne teisiniai, o etiniai, politiniai – geraširdiškumas, socialinis solidarumas, tikslingumas, kurie su teise gali būti susieti tik netiesiogiai. Bet kuris teisių pripažinimas veiksniams asmeniui, atleidžiant jį nuo būtinybės tas teises garantuoti atitinkamų pareigų vykdymu, nėra teisinis, jeigu teisė suprantama kaip subjektyvių teisių ir pareigų vienovė. Tai priežastis, subrandinanti antrąjį H. Kelzeno poreikį, kad būtų pasakyta, kas yra šiuolaikinė *grynoji teisė* ir koks turėtų būti jos kompetencijos santykis su etinio, politinio veiksnio kompetencija. Šiandien klostosi padėtis,

Savo normatyvistines pažiūras į teisę H. Kelzenas suformulavo XX a. pradžioje ir išdėstė apibendrintame veikale „Bendroji teisės ir valstybės teorija“ (*General Theory of Law and State, 1945*). Teisės mokslo kompetenciją H. Kelzenas siekė apriboti pozityviosios teisės normų aprašinėjimu ir loginiu jų sisteminimu. Teisės mokslas neturįs tyrinėti teisės normų vertingumo ir teisingumo, jo neturi dominti teisės normų nei ideologinis, etinis (kokia turi būti valstybės nustatoma teisė pagal idealą), nei sociologinis (ką žmogaus gyvenime teisės normos atitinka) aspektai. Jurisprudencija turinti ne kritikuoti ar teisinti galiojančią teisę, o tik ją tyrinėti kaip „grynąją“, t. y. pačias teisės normas kaip elgesio taisykles, siekdama tvarkyti jų tarpusavio santykius, kad jos atitiktų neprieštaringumo, ekonomiško, taikymo patogumo, operatyvumo, loginio aiškumo reikalavimus. Todėl jo teorija ir vadinama *grynosios teisės teorija* (*Reine Rechtslehre*). Teisė H. Kelzenui - tai sistema teisės normų, kurių vykdymas garantuotas valstybės prievarta.

Savo teisinių pažiūrų sistemą H. Kelzenas pradeda nuo supozicijos egzistuojant *pagrindinę normą*, kuri suprantama kaip tam tikras pradinis teisės šaltinis ir lemia tarptautinės teisės pradus, šie - konstitucinius įstatymus, o iš jų išvedami paprastieji įstatymai ir galiausiai - individualios normos. *Pagrindinei normai* teikiama grynai metodologinė prasmė. Ši kategorija H. Kelzenui reikalinga sukurti teisės sistemą remiantis subordinacijos principu — suteikti teisės normoms vidinę tvarką (sistemą) remiantis jų juridinės galios diferenciacija.

Pagrindinė norma turinti užtikrinti teisės sistemos vientisumą, sąsają ir veiksmingumą, pakopinę tvarką, kur žemesnės normos išvedamos iš aukštesniųjų. Teisės sistemai čia suteikiamas hierarchinis pobūdis, kuris atitiktų teisės normų sisteminimą (skirstymą) pagal juridinę galią, aukščiausios pakopos statusą pripažįstant konstitucijai.

Pagrindinės normos supozicija leido H. Kelzenui teisinio pozityvizmo požiūriu netradiciškai spręsti teisės ir valstybės santykį: teisė,

kai nuo teisės viršenybės lozungo jau reikia pereiti prie teisės ir etikos sąveikos viršenybės, nes pagrindinė žmogaus saugumo sąlyga laikomas socialinis visuomenės stabilumas, kuris reikalauja iš valstybės (visuomenės) padėti neįgaliam asmeniui įgyvendinti ir tokius jo interesus, kurie teisės požiūriu negali būti laikomi *žmogaus teisėmis*, nes, siekiant juos įgyvendinti, neįmanoma remtis subjektyvių teisių ir pareigų vienove. O interesai, kuriems nepritaikoma teisių ir pareigų vienovė, nėra veiksnus asmens *žmogaus teisė*.

kaip privalomo elgesio taisyklių sistema, nesanti valstybės valia, atvirkščiai - pati valstybė yra sąvoka, determinuota teisės - *moralinio privalomumo personifikacija*. Tačiau neatskleidžiant *pagrindinės normos* šaltinio, šis teisės prioritetas prieš valstybę liko daugiau tėzė negu įrodytas teiginys.

Vienas iš H. Kelzeno koncepcijos bruožų, skynantis nuo kitų teisės koncepcijų, buvo ir tas, kad teisės normomis jis laikė ne tik bendras, abstrakčias, bet ir individualias elgesio taisykles, kuriomis baigiasi teisės sistema. Teisės privalomumo turinį H. Kelzenas, kaip ir kiti pozityvistai, siejo ne su abipuse santykio dalyvių nauda, o su institucijos, kuriančios normą, valia. Todėl šis privalomumas buvo grynai formalus.

Pradėjęs loginę teisės analizę visiškai realiais dalykais - teisinės problematikos gryninimu, šį tyrimo aspektą H. Kelzenas suabsoliutino ir šitaip prarado teisės turinį, atskyrė teisę nuo visuomenėje egzistuojančių socialinių interesų. Normatyvizmas, likdamas abejingas teisės turiniui, kartu liko abejingas savivalės ir pagarbos žmogaus teisėms skirtumui.

Šitaip H. Kelzenas, kaip ir normatyvizmas apskritai, iškūrė sau linksną pokštą. Izoliuodamas teisę nuo socialinio intereso, H. Kelzenas siekė atskirti teisę nuo politikos, o iš tikrųjų padarė teisę tinkamesnę tarnauti bet kokiai politikai. Būtent dėl šio vertybinio neutralumo normatyvizmas tapo tinkamiausia paslauga totalitariniams režimams.

Kiti autoriai (R. Z. Lifšicas) teisinį normatyvizmą vertina kaip stiprios valstybės, tvirtos tvarkos, pagrįstos griežtu įstatymų laikymusi, apologetiką. Formuojantis valstybės centralizmui, įveikiant visuomenės susipriešinimą, tokia teorija, pasak R. Z. Lifšico, gali atlikti pažangų vaidmenį, nes palengvina ir pagreitina bent laikinos tvarkos visuomenėje įvedimą. Bet ji neatsižvelgia į valdžios veiksmų turinį, tapatina teisę su įstatymu ir šitaip slepia ideologines nedemokratinį režimų išgalėjimo prielaidas.

Grynai teisės mokslo pažangos požiūriu normatyvizmo nuopelnas buvo tas, kad jis prisidėjo prie formalų teisės požymių išskyrimo ir šitaip darė teisę praktinio taikymo požiūriu patogesnę, operatyvesnę, nes, kaip sakytą, normatyvizmas pirmiausiai siekė tyrinėti teisę jos taikymo, o ne kūrimo interesais. Normatyvizmui svarbu ne ką teisė išreiškia, o kaip ją padaryti operatyviau ir tiksliau veikiančią praktiškai. Todėl šią teoriją reikėtų vertinti kaip technokratinę

teisės teoriją, kuri domisi tik techniniais teisinės dogmatikos klausimais. Todėl suprantama, kodėl normatyvizmu labiau domėjosi teisininkai praktikai (teisėjai, prokurorai, tardytojai, policininkai), turintys oficialią valstybės tarnybą, kuriems svarbiau įstatymus tinkamai taikyti, o ne vertinti žmogaus teisių apsaugos požiūriu.

3.3.2 INSTITUCINIS POZITYVIZMAS

Tai nauja teisinio pozityvizmo versija (Otto Weinbergas, Neilas MacCormickas)³², kuri, polemizuodama su tradiciniu („supaprastintu“) teisinio pozityvizmo variantu, teigia, kad nuostata dėl įstatymų leidėjo valios kaip vienintelio „teisės šaltinio“ neturi būti pagrindas teisinti kraštutinį teisinių sprendimų voliuntarizmą. Jie pripažįsta, kad yra daugelis veiksnių, kurie riboja teisėkūros subjektų laisvą ir formuoja teisės turinį. Teisės taikymas nesąs paprastų, loginių operacijų rezultatas, nes subjektas, taikantis teisę, visada įnešąs į tą aktą ir tam tikros kūrybos elementų.

3.4 SOCIOLOGINĖ TEISĖS SAMPRATA

Tai diferencijuota idėjinė kryptis, teisės literatūroje vadinama įvairiai: *realistine teisės koncepcija*, *teisiniu realizmu*, *sociologine jurisprudencija*, *pragmatiniu instrumentalizmu*, *teisiniu psichologizmu*, *gyvąja teise* ir t.t.. Pažįstant teisę, ji teikia pirmenybę trečiajam teisinės būties lygmeniui, t. y. realiai egzistuojančiai visuomenės tvarkai — teisiniams santykiams.

Ši idėjinė kryptis remiasi empirine teisės samprata — laikomasi pragmatinės nuostatos, kad kiekviena tiesa - tai praktiškai pritaikoma hipotezė, o hipotezės teisingumas visiškai priklauso nuo to, ar ji duoda reikiamą rezultatą. Todėl atsisakoma teisės esmės tyrimo, tvirtinant, kad ji nepažini. Atvirkščiai - tokie klausimai kaip teisės esmė, teisės kilmė laikomi nevaisingomis ir tolimomis nuo teisės praktikos abstrakcijomis. Tos krypties devizas - tirti gyvąją, tiesiogiai taikomą teisę (*Jus in actio*, arba „teisinis funkcionalizmas“). Raginama nuo teisės esmės klausimo pereiti prie teisės funkcijų klausimo. „Apie inžinieriaus darbą, - sako R. Paundas, - sprendžiama ne iš to, kaip jis atitinka nustatytus tikslus, ir ne iš to, ar darbas atitinka tradici-

³² Žr.: MacCormik N., Weinberg O. Grundlagen des institutionalistischen Rechtspositivismus. Berlin, 1985.

nio plano idealiąją formą. Lygiai taip pat mes žiūrime ir į teisininkų veiklą. Mes norime tyrinėti teisinę tvarką, užuot ginčijęsi dėl teisės prigimties.³³

Vykdamas šią programą neformuluojama kokia nors aiškesnė teisės samprata. Čia keliamas ne teisės „esmės“ ar „būties“ klausimas, o veikiau kokiais konkrečiais pavidalais teisė „egzistuoja“, reiškiasi asmenims ir visuomenės gyvenime. Atsakoma, kad teisė „egzistuoja“ kaip tam tikros žmonių teisės ir laikysena, kurios vienaip ar kitaip yra susijusios su pozityviosios teisės normomis ir funkcionavimu tokių valstybės institucijų kaip teisėkūros institucijos, teismai. Visuomeninis gyvenimas greitai keičiasi ir teisės normų turinys socialinių poreikių atžvilgiu visada vėluoja. Todėl prie veiksmų, formuojančių teismų sprendimus – konkrečiąją teisę, priskiriama ir toje visuomenėje paplitusi teisme doktrina, teisės tradicija, teisininkų išsilavinimo tipas, institucinė teismų sprendimų kontrolė (K. N. Llewellynas, A. Rossas).

Vienas iš žymesnių šios linkmės pradininkų – vokiečių ir austrių teisininkas E. Ėrlichas (E. Ehrlich, 1862-1922)³⁴, plėtojęs *gyvosios teisės* koncepciją. Teisę jis aiškino ne kaip abstrakčių elgesio normų sistemą, o kaip gyvąją socialinę tvarką, kaip konkrečių teisiinių santykių tinklą. Todėl ir teisės pažinimas pradedamas ne nuo įstatymų, o nuo konkrečių visuomenės santykių, nuo realaus gyvenimo, nuo analizės tokių teisės dokumentų kaip sutartys, teismų sprendimai, jų vykdymo aktai.

Daugybė faktinių santykių, atsirandančių įvairiose gyvenimo srityse, formuojasi į teisės normas. Kiekviena gamykla, kiekviena organizacija turi savo faktinę tvarką, kitaip sakant, savo teisę, kuriama šalia valstybės. Teise čia laikoma ne tai, kas užrašyta teisės normų aktuose, o kas nusistovi žmonių santykių praktikoje. Todėl, pasak E. Ėricho, įstatymų leidėjas ne sukuria naują elgesio normą, o ją tik atranda (*Rechtsfindung*), fiksuoja po to, kai ji jau susiformavo žmonių santykių praktikoje. Pirmą atsiranda faktiniai santykiai ir jų formuojama elgesio taisyklė, o tik vėliau – įstatymas, sankcionuojantis ir atitinkamai formuluojantis šią taisyklę. Štai Lietuvos teisė ilgai ne-

³³ Pound R. In *Interpretations of Legal History*. Cambridg, 1923. P. 152.

³⁴ Pagrindiniai E. Ėricho veikalai: *Ueber Lücken im Rechte* (1888), *Die stillschweigende Willenserklärung* (1893), *Freie Rechtsfindung und freie Reschtswissenschaft* (1903), *Die Forschung des lebenden Rechts* (1911), *Die richterliche Rechtsfindung auf Grund des Rechtssatzes* (1917) ir kiti.

reguliuo santykių, atsirandančių dėl žmogaus audinių ir organų donorystės bei transplantacijos, nors tokios operacijos Lietuvoje ir buvo daromos. Faktinė tvarka (santykiai) yra, o teisės normos, įvedančios ar sankcionuojančios tą tvarką, nėra. Šios rūšies teisės normų aktai Lietuvoje ėmė rodytis tik nuo 1993 metų. Tų metų rugpjūčio 2 d. išleistas Sveikatos apsaugos ministerijos įsakymas Nr. 328 „Dėl organų ir audinių transplantacijos“ (Vyriausybės žinios. 1993, Nr. 41), o 1996 m. - ir įstatymas „Dėl žmogaus audimų ir organų donorystės ir transplantacijos“ (Valstybės žinios. 1996, Nr. 116-2696).

Daroma išvada, nukreipta prieš teisinį romantizmą (idealizmą), kad tikroji įstatymų vertė, arba jų gyvybė, yra ne patys įstatymai, o jų įgyvendinimas. Rašytiniai įstatymai tik tada laikytini teisės normomis, jeigu jie taikomi faktiškai, jeigu daro realų poveikį žmonių elgesiui. Būtent tokią teisę E. Ėrlichas ir vadina *gyvąja teise*. Ir tai suprantama: jeigu teisė išvedama iš realiai besiklostančios žmonių santykių tvarkos, tai tokios elgesio taisyklės negali būti nefunkcionalios, neveikiančios, nes jau pačiu savo buvimu jos įrodo savo gyvingumą, realumą.

Teisė čia netapatinama su įstatymu, todėl ir jos samprata laisva nuo tekstocentrizmo. Čia teigiama, kad teisė, kuri išreikšta įstatymais, ir teisė, kuri tiesiogiai formuojasi praktiškai, galinčios ir nesutapti.

Teisė - faktiniai žmonių santykiai, susiklostę realiame gyvenime atsižvelgiant į to meto teisingumo sampratą, paplitusią visuomenėje. Teisė - tai kaitų ir teisėjų sprendimai, priimti fiksuojant realiai susiformavusią žmonių santykių praktikoje elgesio taisyklę ir remiantis vyraujančia teisingumo samprata. Teise laikoma ne bendra taisyklė, o konkretūs teismų sprendimai. Teisėjas, sprenddamas konkrečią bylą, kuria teisę. Iš čia — posakis: „*Teisė yra visa tai, ką daro teisėjas.*“

Amerikos (JAV) sąlygomis sociologinę teisės sampratą (*pragmatinį instrumentalizmą*) plėtojo žymūs Šios krypties atstovai Roskas Paundas (Roscoe Pound, 1870-1964)³⁵, savo pažiūras vadinęs „socialine inžinerija“, vėliau - Johnas C. Gray'us (1839-1915), Oliveris W. Holmesas (1841-1935), Karlas Llewellynas (1893-1962), Jarome'as Frankas, Skandinavijos kraštų teisininkai: Axelis Harstromas (1868-1939), Karlas Olivecrona (1897-1980), Alfas Rossas (1899-1979) ir kiti.

³⁵ Pagrindiniai R. Paundo veikalai: *Sočiai Control Through Law* (1942). *An Introductio to the Philosophy of Law* (1946). *The Spirit of Common Law* (1921).

3.5 SOCIOLOGINĖS TEISĖS SAMPRATOS VERTINIMAS

Šią teisės mokslo idėjinę kryptį R. Z. Lifšicas vertina kaip gerai darančią su pastangomis silpninti valstybės direktyvinį (imperatyvų) vaidmenį, apriboti valstybės kišimąsi į ekonomiką, decentralizuoti valdymą ir t. t. Ji gerai deranti ir su visuomenėje egzistuojančiu pliuralizmu, gyvenimo situacijų įvairovės neišsemiamumu, su valdžių padalijimu, ji taip pat teoriškai pagrindžia didelį teismų vaidmenį ginant žmogaus teises. Toks teismas pirmiausia tarnauja ne įstatymus leidžiančiai valstybinei valdžiai, o visuomenei. Tada teismas - veikiau visuomenės negu valstybės institucija. Tai faktiškai teismų vaidmens išaukštinimo ideologija. Todėl šioje teorijoje slypi akivaizdus demokratinis, antitotalitarinis impulsas.

Tačiau šioje teorijoje tyrinėtojai mato ir tam tikrų pavojų - išvirkštinę šių teigiamybių pusę. Jeigu nerandama protingų pliuralizmo, decentralizacijos ribų, tai visuomenė, besiremianti tokia teisės samprata, kuri neturi aiškių formulių, pasak R. Z. Lifšico, gali būti lengvai dezorganizuota. Sociologinė teisės teorija ir ją atitinkantis visuomenės susitvarkymo modelis reikalauja aukšto visuomenės politinės ir teisinės kultūros lygio, sumažinančio piktnaudžiavimo teise galimybių.

4. TEISĖS HERMENEUTIKA

Tai „trečiojo kelio“ taip teisinio pozityvizmo ir prigimtinės teisės paieška, kurios idėjinės ištakos - *Frankfurto mokyklos* socialinė filosofija. Teisės hermeneutika Vakarų Europoje šiandien yra viena iš labiausių populiarių idėjinių krypčių; ji šakoja į dvi sroves: 1) *teisinę hermeneutiką kaip teisinio teksto aiškinimo teoriją* (Josefas Esseris, Karlas Engischas, Karlas Larenzas). Pagrindiniu teisės mokslo tikslu ji laiko teisinių tekstų supratimą ir konkrečių empirinių faktų teisinio sprendimo suradimą. Tai srovė, savo tyrimų problematiką ribojanti teisinės dogmatikos poreikiais; 2) *teisinę hermeneutiką kaip teisės filosofiją* (Arthuras Kaufmannas), aiškinančią teisės formavimąsi kaip jos supratimo procesą³⁶.

³⁶ Plačiau apie teisinę hermeneutiką žr.: Redelbach A. ir kt. *Zarys teorii panstwa i prawa*. Warszawa, 1993. S. 117-125.

5. TEISĖS SAMPRATŲ ĮVAIROVĖS APIBENDRINIMAS

Vertinant minėtas teisės sampratas, pasakytina, kad kiekviena turi istorinio, conceptualaus pagrindo egzistuoti, nes teisingai paaiškina teisę konkrečių istorinių sąlygų atžvilgiu. Konkreti teisės teorija, kaip rodo istorinė praktika, yra teisinga tiek, kiek ji atitinka tam tikro meto tam tikros šalies teisinio reguliavimo poreikius, kiek ji įtikinamai paaiškina praeities ir dabarties teisinius ir socialinius reiškinius, sutampa su socialinės raidos tendencijomis.

Tai rodo kad ir marksistinės teisės sampratos interpretacija. Kil-dinusi teisę iš klasinės visuomenės struktūros, o funkcijas — iš po-reikio įtvirtinti valdančiosios klasės interesus, marksistinė teisės sam-prata, kaip sakyta, pagrįstai aiškino praeityje vykusius visuomenės procesus. Ir tai buvo teisinga iki pat Antrojo pasaulinio karo. Pas-kui įvykių raida ir pačios teisės raida, jos paskirtis ir funkcijos pa-sidarė nebeapaiškinamos marksizmo požiūriu. Dėl visų socialinių gru-pių aktyvėjimo, taip pat dėl didėjančios mokslinės, techninės pažan-gos, visuomenės raida po Antrojo pasaulinio karo pasuko ne kon-frontacijos link, o į priešingų interesų konsolidaciją ir kompromisą. Tai aktualino požiūrį į teisę ne kaip į kovos, o kaip į bendradarbia-vimo ir santarvės įrankį.

Todėl šiandien į teorinių aktualijų priekį aiškinant teisės pri-gimtį, paskirtį ir funkcijas išeina visuomeninės sutarties ir solida-rumo, arba socialinių funkcijų, teorijos. R. Z. Lifšicas mano, kad jų populiarumą lėmė dvi priežastys: 1) techninės civilizacijos plėt-ra, kai konflikto šalys disponuodamos itin galinga dirbtine jėga, ypač karine, negali tikėtis valdyti tautų ir teritorijų remdamosi ku-rios nors vienos socialinės grupės interesais, jėga slopinti kitų gru-pių interesus, nes karinio konflikto atveju iškyla susinaikinimo pa-vojus, ypač ginklų arsenaluose pasirodžius visuotinio naikinimo gin-klams. Susinaikinimo grėsmės suvokimas verčia teikti pirmumą ne konfliktui, ne jėgai, o teisei, bendradarbiavimui ir kompromisui. Gerovę tenka kurtis remiantis ne kitų žmonių pavergimu, o savo pačių kultūriniu aktyvumu; 2) tam turėjo reikšmės, kaip minėta, ir padidėjęs visų socialinių grupių socialinis aktyvumas ginant savo teises.

Be to, tas pats dirbtinės jėgos (technikos) gausėjimas ir varto-jamųjų verčių gamybos intensyvėjimas bei ūkinės veiklos globaliza-cija kelia žmonijai kitą pavojų - aplinkos taršą, kurios intensyvu-

mas taip pat suvokiamas kaip gilėjanti ekologinė krizė, galinti pereiti į nenuspėjamo masto ekologinę katastrofą. Siekis išvengti šių pavojų verčia pasaulio tautas bendradarbiauti, derinti, riboti, valdyti priešingus interesus, kad būtų pasiekta bendra gerovė kaip žmonijos saugumo ir santykinio stabilumo garantas. Nedėmesingumas nuskurdusių socialinių grupių interesams ir tolesnis liberalios politikos eskalavimas pačioje visuomenėje grasino socialistinėmis revoliucijomis ar kitomis socialinėmis destrukcijomis.

Tokiomis sąlygomis vienintelis teisingas kelias - ugdyti nekonfrontacinį mąstymą. Šio mąstymo esmė — bendrų žmoniškų interesų primatas prieš privačius, grupinius, nacionalinius, siekis susitarti, ieškoti socialinio kompromiso. Pagal šią nuostatą, valstybė ir teisė išprasmina ne kaip prievartos, pavergimo, o kaip santarvės ir kompromiso paieškų bei palaikymo priemonės.

III SKYRIUS

ŠIUOLAIKINĖ TEISĖS SAMPRATA

Terminas *šiuolaikinė teisės samprata* - reliatyvi sąvoka, nes skirtingose šalyse ar kontinentuose skirtingos teisės sampratos gali būti laikomos šiuolaikinėmis. Tai susiję su teisės nacionalumu ir konkrečios šalies teisinės sistemos tradicija. Nors nuomonės ir skiriasi, tas teisės sistemas, kurios pripažįsta asmens primatą prieš valstybę, žmogaus teisių prigimtinių pobūdį, paties asmens įgytų teisių neatimamumą (o tik prarandamumą), visų asmenų lygiateisiškumą, socialinį kompromisą, galime laikyti orientuotomis į demokratines vertybes ir kartu į šiuolaikinę teisės sampratą. Tokia samprata klostėsi Vakaruose plėtojant prigimtinių teisės pobūdžio, teisių ir pareigų vienovės (R. von Iheringas, K. Marksas ir kt), solidarumo (E. Durkheimas, L. Bourgeoisas), abipusės socialinės priklausomybės (L. Diugi), socialinio kompromiso (R. Paundas) idėjas. Į vientisą sistemą jas integravo asmens primato prieš valstybę pripažinimas, kuris buvo svarbus tuo, kad reikalavo visą teisės sistemą pradėti ir grįsti privačiačiąja, arba civiline, teise, verstį jos principus visos teisės principais. O civilinei teisei, kaip žinoma, būdinga pripažinti visų santykio dalyvių lygiateisiškumą, kuris jau įpareigoja apibrėžti teisę ne kitaip, kaip tik subjektinių teisių ir pareigų vienovę. Ši vienovė individo primato sąlygomis koncentruotai ima reikšti moderniosios teisės esmę, nes toje vienovėje nuosekliai susivienija visos kiti paminėtos teisinės idėjos: prigimtinių teisės pobūdis, abipusis individų sąryšis, prioritetinė teisės padėtis valstybės atžvilgiu, socialinis kompromisas, visų teisių santykinumas ir kitos. Valstybė čia virsta vienu iš lygiateisių santykių subjektu.

Todėl atskleisti šiuolaikinės teisės sampratos turinį reiškia paaiškinti ir pagrįsti subjektinių teisių ir pareigų vienovę.

Teisė yra gėrio ir teisingumo menas.

Kas reikalauja sau laisvės atsisakydamas tokią laisvę pripažinti kitam, tas reikalauja viešpatavimo.

T. Hobsas

1. TEISĖ KAIP SUBJEKTINIŲ TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖ (PUSIAUSVYRA)

Ankstesniuose skyriuose suformuluoti teisės kaip proceso, *kaip elgesio taisyklės* apibrėžimai yra filosofiniai ir pernelyg abstraktūs, mažai tinkami praktiniams teisinio reguliavimo poreikiams. Jais teisės pažinimas gali prasidėti, bet negali baigtis. Sukonkretinti teisės sampratą — tai apibrėžti teisę jos funkcinė **struktūra**.

1.1 TEISĖS FUNKCINĖ STRUKTŪRĄ LEMIANTYS VEIKSNIAI

Poreikis paversti egzistencinį žmogaus interesą elgesio taisykle atsiranda iš individo pastangos apsaugoti tą interesą nuo pavojų, kurie kyla gyvenant visuomenėje - apsuptam kitų individų. Ši grėsmė skatina individą laikyti savo interesą (gyvybę, sveikatą, laisvę, turtą...) reikšmingu savo egzistencijai ir reikalauti, kad kiti individai susilaikytų nuo žalingo elgesio šio intereso atžvilgiu.

Ši vertybiškai suvokto intereso ir pastangos jį apsaugoti intuicija kaip tik ir lemia pradinę teisės struktūrą - du jos lygmenis, arba elementus: 1) vertybinį; ir 2) norminį (valinį). *Vertybinis teisės lygmuo - tai asmens įsisąmoninti egzistenciniai interesai - vertybės, kurias jis nori apsaugoti, susikurti ar išgyti norminant savo ir kitų asmenų ar institucijų elgesį.* Apibendrinant jas galima vadinti teisės objektu (kam adresuotas pagarbos reikalavimas). Tas objektas gali būti materialus ir dvasinis; materialus - tai jutiminės asmens vertybės (gyvybė, sveikata, turtas ir kt.), o dvasinis — intelektualinės, psichologinės ir kitokios individo būsenos (laisvė, orumas, saugumo pojūtis, kvalifikacija ir kt.). Dvasinės vertybės išprasmina kaip vidinis asmens gebėjimas kurti savo interesų įgyvendinimo reikmenis, procedūras, kad jais remdamasis asmuo taptų teisėtas savo likimo, savo teisių saugos ir įgyvendinimo subjektas.

Norminis (valinis) teisės lygmuo, ar elementas, - tai subjektyvus asmens reikalavimas pagarbos savo egzistencinėms vertybėms (teisės objektui). Tas reikalavimas yra adresuojamas kitiems individams, kad jie susilaikytų nuo žalingo elgesio tos vertybės atžvilgiu,

neliestų jos arba netrukdytų teisėtai išgyti, susikurti, ja naudotis, disponuoti. Šitaip poreikis apsaugoti savo gyvybę reiškiasi individo pastangomis įgyti subjektinę teisę gyventi, turto apsaugos poreikis - nuosavybės teisės įgijimo siekiu ir t.t.. Vienais pagarbos sau reikalavimais asmuo siekia apsaugoti jau turimas vertybes, kitais - susikurti, gauti geidžiamą vertybę (pvz., studento siekis įgyti teisininko kvalifikaciją kaip dvasinį gebėjimą teikti teises paslaugas ir tuo pagrindu tapti paslaugų teikimo santykio subjektu).

Teisės objektas (vertybinis lygmuo) ir valinis pagarbos jam reikalavimas (norminis teisės lygmuo) tarpusavyje santykiauja kaip tikslas ir jo pasiekimo priemonė.

1.2 PAGARBOS REIKALAVIMO LEGALIZAVIMAS ĮSIPAREIGOJIMU JAI

Pagarbos savo interesui reikalavimas dar nėra subjektinė teisė, o tik pretenzija į tokią teisę; tai tik paprastas individo egoizmo demonstravimas (pareiškimas) visuomenei ir dėl to gali būti suprastas kaip agresyvi individo pretenzija. Kodėl kiti asmenys turėtų vykdyti tokį reikalavimą?

Kad toks įtarimas būtų pašalintas, kad teisė neštų į visuomenę ne agresiją, o santarvę, dar reikia, jog tas reikalavimas-prenzija būtų visuomenėje legalizuotas, kad kitiems asmenims jį vykdyti būtų ne tik privalu, bet ir naudinga. Todėl tokios pretenzijos turėtojas privalo savo reikalavimą suderinti su savo paties įsipareigojimu gerbti analogišką kito individo egoistinę pretenziją. Būtent Šiuo įsipareigojimu asmuo ir legalizuoja pagarbos savo interesui reikalavimą, pasižada suderinti savo naudą su artimo nauda — sukuria būseną, kurią kaip tik ir vadiname asmeninių bei visuomeninių interesų sutaptimi, visų karo su visais baigimu.

Iš čia išplauktų pradinis teisės apibrėžimas: *teisė — tai pagarbos reikalavimas ir įsipareigojimas pagarbai*, arba filosofijos kategorijomis: *teisė — tai egoizmo ir altruizmo vienovė*, o teisės terminais - *subjektyvių teisių ir pareigų vienovė*. Ji reiškia, kad individas negali legaliai apsaugoti savo intereso (teisės objekto) kitaip, kaip tik gerbdamas kito asmens tokią pat teisę, kad tokio įsipareigojimo būtinybė kyla ne iš paprasto altruizmo (savęs išsižadėjimo), o iš tos pačios meilės savo paties interesui - iš egoizmo. Kai galvojame apie save, reikalaujame teisių, kai „galvojame" apie santarvę su artimu, vykdome pareigas. Teisėmis žmogus egoistas, pareigomis - altruis-

tas. Siekdamas užsitikrinti saugumą, jis turi garantuoti artimo saugumą. Tada altruizmas pasidaro būtinas kelias į egoizmą, darantis tą egoizmą civilizuotą, teisėtą.

Šitaip pagarbos reikalavimas, suderintas su išipareigojimu gerbti analogišką artimo teisę, iš egoistinės pretenzijos tampa legalia, socializuota subjektine teise ir ją turėdamas individas ima jausti, jog šia teise saugomas jo interesas (teisės objektas) yra saugus ne tiek dėl jo paties turimos pakankamos jėgos (fizinės, ekonominės, politinės) atremti artimo agresiją, kiek dėl šiuo išipareigojimu sudarytos visuomeninės sutarties, kuriai esant individas įgyja artimą kaip savo teisių saugos bendrininką.

1.3 TEISĖS TAPATYBĖ - VIDINIS JOS PRIEŠTARINGUMAS (PRIEŠYBIŲ VIENYBĖ)

Egoizmas (subjektinė teisė) ir altruizmas (pareiga) yra tos didžiosios socializuoto žmogaus ir teisės esmę išreiškiančios priešybės, kurios susivienija kasdieniame žmogaus darbe (elgesyje) keičiantis su artimu paslaugomis remiantis lygiaverčiais mainais ir susijungia neatsiejamu vidiniu ryšiu - negalima tapti teisėtu egoistu (teisės subjektu) kartu netampant ir altruistu (pareigų vykdytoju). Būtent šia priešybių vienybe ir atsispleidžia autentiška teisės esmė, neiškreipta savavališkos prievartos.

Vidinis teisės prieštaringumas - tai autentiškasis teisės egzistavimo būdas, kur kaip tik ir slypi visuomeninė, dinaminė teisės prigimtis. Tai išganingas prieštaringumas, nes jis neleidžia suabsoliutinti nė vienos iš tų priešybių, visada daro jas santykinės, viena be kitos neegzistuojančias, tik šia vienove išsaugančias savo tapatumą, nes daro teisę pajėgią išreikšti bendrą naudą - vieno asmens naudą suderinti su kito asmens nauda.

Todėl nėra jokių „neatimamų“ arba neprarandamų subjektinių teisių jau vien dėl to, kad nėra teisėto pagarbos reikalavimo neišipareigojant jai. Kiekvienas tokio išipareigojimo (pareigos) atsisakymas kartu yra savanoriškas ir savo subjektinių teisių, garantuotų ta pareiga, atsisakymas. Subjektinė teisė, atskirta nuo pareigos, virstų privilegija (agresija prieš artimą), o pareiga be teisės - prievole (išnaudojimu, vergyste kito asmens ar institucijos naudai). Todėl teisūs autoriai (pvz., N. I. Matuzovas), laikantys pareigą tarsi antrąja teisės puse³⁸.

³⁸ Теоп оцапс / . Н . М а у , А . Б .
М о с , 1997. С. 271.

Galima tokia privilegijos ir prievolės formalizacija:

Privilegija = teisės > pareigos

Prievolė = teisės < pareigos

Subjektinės teisės formulė:

Subjektinė teisė = leidimai ~ paliepimai (veikti arba neveikti)

Būtent dėl šio pozityvaus vidinio prieštaravimo prigimtinė teisė ir nežino privilegijų, nes ji nežino pagarbos be reikalavimo jai išpareigoti, neleidžia vienam individui įgyvendinti savo teisės kito individo teisių siaurinio sąskaita. Privilegija gali būti tik pozityviosios teisės kategorija, nes ją gali suteikti tik savavaliaujanti jėga

valstybė, kurdama neteisimus įstatymus. Romėnai ne veltui sakė: *privilegium est quasi privata lex* (privilegija yra tarsi privatus įstatymas), vadinasi, tik savo interesais veikiančio individo įstatymas, sukeliantis konfliktus ir dėl to - joks įstatymas. Bet jeigu privilegija atsiranda ne iš individų tarpusavio apsikeitimo lygiavertėmis paslaugomis, ne iš abipusio suinteresuotumo, ne iš sugyvenimo gėrybės, o iš įstatymų leidėjo savivalės, tai ji, būdama atsiradusi iš jėgos, tik ją ir gali būti įgyvendinama. Todėl privilegijos didina prievartos poreikį visuomenėje, teisių ir pareigų vienovė — *mažina*. Be to, privilegija, pasikeitus socialinei politinei padėčiai, gali pavojingai atsigręžti ir prieš patį jos turėtoją. Štai feodalizmo epochos kilmingųjų privilegijos, virtusios jų gyvenimo būdu ir padorumo standartu, sutrukdė jiems prisitaikyti prie kapitalizmo kuriamos situacijos (ištraukti į prekybą ir amatus, nes imtis šios veiklos laikyta bajorui negarbinga). Antrasis Lietuvos Statutas (1566) nustatė: *Šlėkta, pardavęs savo žemę, atsikėlęs į miestą ir pradėjęs verstis amatais ir prekyba, netenka šlėktos teisių.* [III, 16] Panašiai reglamentavo ir Trečiasis Lietuvos Statutas (1588) [III, 25]. Šią nuostatą Lietuvos Statutai buvo perėmę iš antikos, iš Cicerono **formuluočių**, kur pagrindinis kilmingųjų rūpestis buvo siejamas su valstybės garbe ir nauda. Todėl tradicinės privilegijos naujomis sąlygomis virto pavojingais prietaisais, dėl kurių bajorai neteko pirmaujančio vaidmens visuomenėje. Vakarykštės privilegijos tapo jų nūdienos teisių praradimo priežastimi.

Tai primena, kad privilegijos anksčiau ar vėliau tampa pavojingos ne tik visuomenei, bet ir jų turėtojams. Jos tampa bausme už pareigų ir teisių išsiskyrimą: agresija prieš artimą galiausiai virsta agresija prieš save patį.

TEISĖS KAIP PROCESO STRUKTŪRA

I. VIDAUS STRUKTŪRA

VERTYBINIS TEISĖS LYGMUO

1. Egzistencinis interesas
(teisės objektas:
materialusis ar dvasinis
– gyvybė, sveikata,
turtas, kvalifikacija ...)

Apsauginis
santykis

Genetinis
santykis

NORMINIS (VALINIS) TEISĖS LYGMUO

2. Reikalavimas pagarbos
tam interesui

II. TEISĖ – NUO PSICHOLOGINĖS VERTYBĖS IKI ELGESIO TAISYKLĖS (NORMOS)

Pretenzija į subjektinę teisę (teisnumas),
arba valinis egoizmo pareiškimas

Reikalavimas pagarbos
(egoizmas)

Įsipareigojimas pagarbai
(altruizmas)

Subjektinė teisė

Teisė-leidimas

Pareiga-paliepimas

Subjektinė teisė kaip leidimų ir paliepimų vienovė

Teisė kaip sunormintas
teisingumas

Teisė kaip visuomeninė sutartis,
kaip socialinis kompromisas
(prigimtinė teisė)

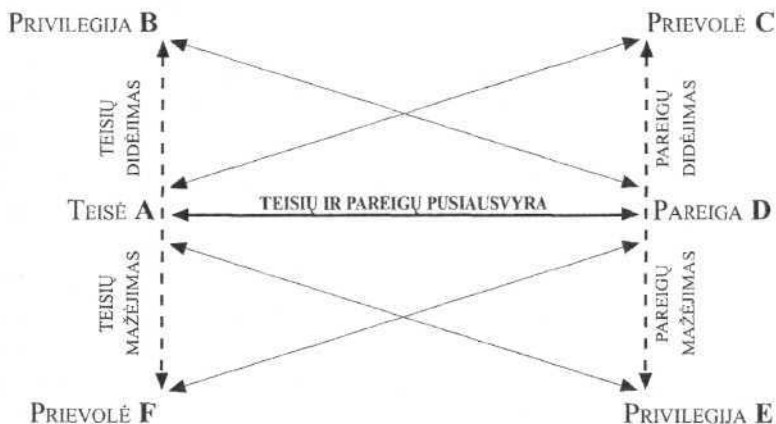
Teisės principai:
– įstatymams visi lygūs;
– vienodas visų piliečių
teisių branginimas;
– privilegijų neteisėtumas;
– visų asmens teisių
santykiškumas ir kt.

Prigimtinė
teisė

Valstybės
sankcijos

Pozityvioji teisė
(teisinis įstatymas)

TEISIŲ IR PAREIGŲ SANTYKIO KAITOS SCHEMA

ADE - situacija, kai pareigos (D) mažėja ($D \rightarrow E$), o teisės (A) lieka tokios pačios ($E \rightarrow A$). Tada santykiškai padidėjusių teisių (A) dalis virsta privilegijomis ($A \rightarrow B$) (*asmens agresija prieš visuomenę*).

ADC - situacija, kai pareigos (D) didėja ($D \rightarrow C$), o teisės (A) atitinkamai mažėja ($A \rightarrow F$). Tada pareigos (D) virsta prievolėmis ($D \rightarrow C$) (*visuomenės agresija prieš asmenį*).

AFD - situacija, kai teisės (A) mažėja ($A \rightarrow F$), o pareigos (D) lieka tokios pačios. Tada sumažėjusių teisių (A) atžvilgiu santykiškai padidėjusių pareigų (D) dalis virsta prievolėmis ($D \rightarrow C$) (*visuomenės agresija prieš asmenį*).

Panašiai gali būti pavaizduojamos ir kitos privilegijų ir prievolių susidarymo situacijos.

1.4 IŠ TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖS - VISŲ SUBJEKTINIŲ TEISIŲ SANTYKINUMAS

Požiūris į teisę kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovę atskleidžia visų asmens teisių santykinumą ir kartu pačioje teisėje atranda to santykinumo pagrindą (priežastį). Tas santykinumas ne suteikiamas iš Šalies, ne savavališkai nustatomas valstybės, o išplaukia iš pačios teisių ir pareigų pusiausvyros, yra jos būtinas sekmuo: nėra teisių be pareigų ir nėra pareigų be teisių. Teisės, sakytą, atskirtos nuo pareigų, virsta privilegijomis, o pareigos, atskirtos nuo teisės, - prievolėmis (pavergimu). Nesąmoningoje gamtoje gyvūnų „teisės“ santykinumas garantuojamas turimos jėgos santykinumu, visuomenėje žmogaus teisių santykinumas - susitarimu ir šio susitarimo vykdymu.

Tai reiškia, kad bet koks bandymas apibrėžti subjektinę teisę ne jos priešybe - pareiga, kartu reiškia kėsiniimąsi į teisės tapatybę, eliminuoja teisę iš jurisprudencijos kompetencijos apskritai ir dėl to daro ją nepažiną bei mistišką.

Teisių ir pareigų vienovė apsaugo individą nuo vergavimo visuomenei (pareigų absoliutinimo), o visuomenę - nuo konkretaus individo agresijos (teisių suabsoliutinimo). Šia vidine pusiausvyra teisė atneša į žmonių tarpusavio santykius santarvę ir socialinę rimtį, o privilegija teisių ir pareigų nedarna - konfliktą ir destruktiją. Teisė jungia visuomenę, privilegijos - ardo iš vidaus.

Tai padeda suprasti, kodėl mėginimas kai kurias žmogaus teises (pvz., teisę gyventi) paskelbti absoliučiomis (nepriklausomomis nuo joms proporcingų pareigų) eina prieš pačią teisės prigimtį, nes, naikindamas vidinį teisės prieštaringumą, kartu naikina ir pačią teisę, pakeisdamas ją jos priešybe - privilegija.

Šiuo atžvilgiu teisių ir pareigų vienovė yra prigimtinė, o ne nustatyta valstybės; ji kyla ne iš valstybės valios, o iš pačių piliečių abipusių pastangų užtikrinti savo teisių saugumą ir plėtrą remiantis lygiateisiškumu ir lygiaverčiais mainais. Tai pačių piliečių, laikančių save lygiateisiais, kūrinys. Tokia teisės samprata kaip tik ir vadinama pilietine, arba societarine (lot. *societas* - bendrumas).

Teisių ir pareigų vienovė atskleidžia solidarinę teisės prigimtį, išreiškia, kad teisėje yra įkūnyta asmenų tarpusavio pagalbos idėja, o ta vienovė tėra tos abipusės pagalbos technologinio mechanizmo išraiška. Teisių ir pareigų vienovė faktiškai yra civilinės teisės esmė. Todėl suprantama, kodėl civilinė (privačioji) teisė šiandien laikoma pavyzdžiu, modeliu, į kurį orientuojantis kuriama šiuolaikinė modernioji teisė.

1.5 TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖ - VISUOMENINĖS SUTARTIES IŠRAIŠKA

Šitaip suprantama teisė jau yra ne kas kita, kaip visuomeninė sutartis (konvencija): konvencionalumas - pati teisės esmė; tik dėl jo (konvencionalumo) teisė ir pajėgia sukurti bei palaikyti individų gebėjimą gyventi santarvėje (socialumą), pasiekti tam tikros interesų įvairovės vienovę, mažinti prievartos poreikį individų tarpusavio santykiuose. Dar daugiau - teisių ir pareigų pusiausvyra sukuria pačią visuomenę kaip interesais susipriešinusių individų sugyvenimo rea-

lybę ir kartu tik visuomenėje ši pusiausvyra turi prasmės. Žmonės gali taikiai kartu gyventi tik kai paklūsta savo pačių sudarytai sutarčiai, nustatančiai kiekvienam teisių ir pareigų pusiausvyrą. Ja asmuo garantuoja savo teises, nesukeldamas grėsmės kito asmens teisėms. Teisės visuomeniškumas tuo ir pasireiškia, kad jis visada yra priešingų interesų derinimas, kai būti reiškia ir būti drauge su kitais. Subjektinė teisė reiškia paties asmens buvimą, o jos ryšys su pareiga - jo buvimą drauge su kitais. Socialumas - pati teisės kvintesencija. Dėl šios teisių ir pareigų pusiausvyros teisė kaip tik pajėgi socializuoti bei humanizuoti žmonių santykius

1.6 PAREIGA - AUTENTIŠKAS SUBJEKTINIŲ TEISIŲ ŠALTINIS

Subjektinių teisių ir pareigų vienovės pripažinimas neduoda pagrindo laikyti konstitucijoje įtvirtintų žmogaus teisių subjektinėmis, kaip kartais manoma. Konstitucijoje yra įtvirtintos ne pačios subjektinės teisės, o tik asmens teisnumas, t. y. jam iš anksto visuomenės ar valstybės suteiktas leidimas įgyti konstitucijoje nurodytą teisę ir kartu valstybės išipareigojimas, kad asmens pareigų vykdymu įgyta subjektinė teisė bus pripažįstama valstybės ir ginama įstatymo. Konstitucija gali suteikti tik teisnumą ir privilegiją, bet ji niekada negali teisėtai suteikti subjektinės teisės, nes ši yra tik paties subjekto, vykdančio pareigas, kūrinys. Valstybės užduotis - netrukdyti asmeniui susikurti tokios teisės, o kai ji susikurta - pakankamai veiksmingai ją ginti. Tokia yra tikroji kiekvienos demokratiškos konstitucijos ir valstybės paskirtis, išplaukianti iš teisių ir pareigų vienovės.

Objektinė teisė virsta subjektine tik pareigai **tarpininkaujant**.

Šitaip suprantama, teisė ir gali pretenduoti į „laisvės formą ir matą“. Laisvė prasideda subjektinėje teisėje slypinčiu leidimu veikti savo interesais, o baigiasi pareiga kaip natūralia to leidimo riba. Mūsų pareigos - tai tas mastas, kuriuo mes netrukdomė, padedame kitam asmeniui būti laisvam. Jeigu pareiga nebūtų laisvės riba, tai tokia riba turėtų tapti mūsų disponuojama brutali jėga, nes kiekviena kokybė, kad išsaugotų savo tapatybę, turi būti kuo nors apribota: šiuo atveju - pareiga arba jėga. Todėl pareigomis neribojama laisvė būtų susinaikinanti laisvė, nes ji nuolat skatintų ir palaikytų *visų karą su visais*, kurio sąlygomis jau nėra nei stabilios laisvės, nei stabilaus saugumo. Todėl priimtinas požiūris tų autorių (pvz., N. N. Tarusi-

nos), kurie pripažįsta, jog subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyrą teisės teorijai ir šakiniams teisės mokslams yra aksioma³⁹.

1.7 TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖS ATPAŽINIMAS ISTORINĖSE TEISĖS DEFINICIJOSE

Teisė, suvokta kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė, kaip tik ir yra tai, ką Platonas ir Aristotelis antikoje vadino *subalansuotu protu* (teisių ir pareigų pusiausvyrą), Epikūras — *teisingumu* (tai tos pačios pusiausvyros įvardijimas kitu terminu), Ž. Ž. Ruso — *bendrąja valia* (teisių ir pareigų vienovė suderinti priešpriešos interesai) ar R. Iheringas — *juridiškai apsaugotu interesu* (asmeninis interesas, apsaugotas jo turėtojo pareiga (išipareigojimu) gerbti analogišką artimo interesą). Tomas Akvinietis teigė, kad „įstatymas yra proto tvarka, paskelbta valdžios visuomenės labui“ (bet jeigu „visuomenės labui“, tai įstatymas tik tada jam tarnaus, jei įkūnys teisių ir pareigų vienovę kaip vienodą pagarbą visiems konkrečiam santykio dalyviams). Į teisių ir pareigų vienovę orientuoja ir kita Tomo Akviniečio teisės definicija: *jus est regula et mensura* (teisė yra taisyklė ir saikas). Būtent *saikas* rodo, kad ta taisyklė turi būti ne bet kokia, o saikinga. *Saikas* nereiškia nieko kita, kaip tik teisių ir pareigų vienovę. Ši vienovė ir *saikas* — tai tik kitokie to paties kompromiso, įkūnyto teisėje ir neleidžiančio absoliutinti nė vienos santykio šalies interesų, įvardijimai.

Tai rodo, kad čia paminėtų teisės definicijų skirtumai tėra skirtingi tos pačios teisių ir pareigų vienovės aspektai, arba skirtingi jos suvokimo abstraktumo laipsniai. Ir iš tiesų jeigu teisės tikslas — visų gerovė, tai teisė negali būti niekas kita, kaip tik subjektinių teisių ir pareigų vienovė.

1.8 ISTORINIS EKSKURSAS Į TEISĖS KAIP VISUOMENINĖS SUTARTIES SAMPRATĄ

Iš jau minėtų teisės definicijų bene aiškiausiai pažiūrą į teisę (teisingumą) kaip visuomeninę sutartį antikoje yra išreiškęs Epikūras (341–270 m. pr. Kr.): „Teisingumas nėra kažkas pats iš savęs, bet žmonių santykiuose jis visada yra tam tikras suinterasuotas susitarimas

³⁹ Tapyc H . H . C y o e npao - o ? / /
cy : . ,
1990. C. 21.

nekenkti kitam ir nepatirti skriaudos."⁴⁰ Iš visuomeninės sutarties teisę Naujaisiais amžiais kildino H. Grocijus, T. Hobsas, Dž. Lokas, B. Spinoza. Veikiamas šios tradicijos, sakėme, L. Diugi tapatino teisę su *abipuse žmonių priklausomybe*, amerikiečių sociologinės teisės atstovas R. Paundas - su kompromisu⁴¹. Teisę kaip paliepimo (*Befehl*) ir pasižadėjimo (*Versprechen*) sąveiką 1917 m. aiškino ir vengrų teisininkas Feliksas Samlo⁴².

Visuomeninė sutartis yra giluminė teisės esmė, kurią būtina pabrėžti visais atvejais, kai norima kurti demokratinę valstybę, asmens ir valstybės santykius grįsti ne valdžios savivale, o objektyviomis iš pačios visuomenės prigimties (lygiaverčių mainų) išplaukiančiomis vertybėmis, taip pat kai norima suvokti visų žmogaus teisių santykinumo pagrindą. Ji, suprantama, yra *kvazisutartis*, nes neturi tų visų formalų rekvizitų, būdingų įprastoms sutartims. Tai ne formalizuota sutartis, o tik faktiniai santykiai, veikiantys pagal susitarimų logiką, kuri vėliau apibendrintu pavidalu išreiškiama konstitucijose, kur įforminamas piliečių ir jų išrinktos valdžios susitarimas (piliečių ir valdžios abipusės teisės ir pareigos) ir kartu pačių piliečių tarpusavio susitarimas: „Įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo [...] nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių." (Konstitucijos 28 str.)

1.9 TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖ - TIKDEMOKRATINIŲ VISUOMENIŲ TEISĖS ESMĖ

Subjektinių teisių ir pareigų vienovė reikšminga ir tuo, kad ji atskleidžia demokratinę teisės prigimtį, t. y. teigia vienodą visų žmonių prigimtinių vertingumą, jų teisinę lygybę, draudžia bet kokią diskriminaciją, įpareigoja derinti priešingus interesus ir siekti jų kompromiso suteikiant tų interesų priešpriešai minėtos subjektinių teisių ir pareigų vienovės pavidalą bei prasmę. Šitaip paaiškėja, kad demokratiškumas slypi pačioje teisės prigimtyje ir kad jis čia pasirodo ne kaip ideologinis, o kaip teisinis principas. Todėl tik demokratinėje visuomenėje teisių ir pareigų koreliacija atgauna savo autentišką prasmę ir galimybę pretenduoti į pačią teisės esmę.

⁴⁰ А с ы ц . . . , 1976. С. 436.

⁴¹ Ten pat, p. 427.

⁴² Samlo F. Juristische Grundlehre. Leipzig, 1917. S. 252.

Bet jeigu tokia teisė apibrėžtis išreiškia tik demokratinės valstybės teisė, tai ji neturi istorinio universalumo. Jos pagrindu vergovinės, feodalinės valstybės teisė apskritai netektų conceptualaus pagrindo vadintis teise, nes ten viešoji teisė reikė ne subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyrą, o jų disproporciją. Ir ta disproporcija buvo ne atsitiktinė, o sąmoninga akcija, nes remiantis teisių persvara prieš pareigas ir buvo kuriama privilegijuota vergvaldžių ir feodalų padėtis visuomenėje.

Kada prasideda įstatymų istorija, nežinome. Bet ji prasideda su valstybe. Tuo tarpu visuotinė teisė istorija prasideda tik su demokratinė santvarka, teisine valstybe. Teisė istorija - nesena, o įstatymo istorija siekia neatmenamus laikus.

Todėl istorijos požiūriu būtų universalesnė ta viešosios teisės definicija, kuria į valstybės kuriamą teisę būtų žiūrima tik kaip į tam tikrą teisių ir pareigų santykį, istoriškai evoliucionavusį nuo teisių ir pareigų disproporcijos (vergvaldinė, feodalinė teisė) prie teisių ir pareigų pusiausvyros (demokratinė teisė).

1.10 TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖ - NE „TEISĖS PRINCIPAS“, O PATI TEISĖS ESME

Negalima sutikti su autoriais (S. S. Aleksejevu, N. I. Matuzovu ir daugeliu kitų), kurie teisių ir pareigų vienovę laiko ne pačia demokratiškai suprantamos teisės esme, o tik *teisės principu*. Šios nuomonės laikosi ir 1989 m. lietuviškas teisės vadovėlis. Jeigu ši vienovė iš tiesų būtų tik *principas*, tai ką tada reikėtų laikyti teisės esme, nes atskiras principas apimties atžvilgiu negali sutapti su esme, jeigu ši konkretinama principais.

Teisių ir pareigų vienovė galėtų būti *teisės principas* tik totalitariniuose režimuose, kai autentiškos teisės veikimo sritis susiaurinama iki privačiosios teisės - iki piliečių tarpusavio santykių, nes viešosios teisės srityje valdžia gali nesilaikyti teisių ir pareigų vienovės, o nustatyti jų santykį (proporcijas) savavališkai.

Demokratinėje visuomenėje teisė neegzistuoja kitaip, kaip tik teisių ir pareigų vienovės pavidalu, ir ta vienovė yra ne *teisės principas*, o pati šiulaikinės teisės esmė. Ji, matysime, konkretinama atitinkamais principais. Todėl jai pavaldi ir viešoji teisė. Valdžia čia irgi gali turėti piliečio atžvilgiu tik tiek teisių, kiek jam vykdo pa-

reigų. Pavyzdžiui, valdžios subjektinė teisė rinkti mokesčius kyla iš valdžios pareigos garantuoti piliečių saugumą ir talkinti piliečiui įgyvendinant jo teises. Tokio saugumo neužtikrinanti, bet mokesčių reikalaujanti valdžia šią savo teisę - rinkti mokesčius paverčia neteisėta privilegija, tarnaujančia pačiam valdžios aparatui.

1.11 TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖS FIKSAVIMO TEISĖS AKTUOSE BŪDAS

Oficialiuose teisės aktuose ne visada tiesiogiai formuluojama teisių ir pareigų vienovė. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje (1948 m.) kalbama ne apie šią vienovę, o atskirai tai apie teises, tai apie pareigas. Beveik visi šios deklaracijos straipsniai (nuo 1 iki 28) kalba tik apie žmogaus teises ir vos vienas - apie pareigas: „Kiekvienas žmogus turi pareigas visuomenei, kurioje tik ir gali laisvai ir visiškai vystytis jo asmenybė" (29 str. 1 d.).

Paveikti šios į akis krintančios disproporcijos, kai kurie teisininkai (pvz., N. L. Matuzovas) siūlo teisės aktuose aiškiau fiksuoti ne tik teises, bet ir pareigas. Ta linkme eina ir tarptautinė teisėkūra: *Amerikos teisių ir pareigų deklaracija (1948)*, *Visuotinė žmogaus pareigų deklaracija (1997)*. Bet jeigu teisių ir pareigų santykį laikysime ne atskiru teisės principu, o pačia teisės esme, tai nebus reikalo atskirai kalbėti nei apie teises, nei apie pareigas, nes realiai egzistuoja tik jų vienovė. Todėl ji pirmiausiai yra ne konkrečių teisės aktų, o teisinės doktrinos reikalas. Teisės doktrina turi „žinoti", kad egzistuoja tokia neatskiriama vienovė. Ir tik dėl tam tikrų priežasčių sąmoningai siekdamas ją pažeisti ir nustatyti kitokių teisių ir pareigų santykį, įstatymų leidėjas turi tai formuluoti pačiame įstatyme. Pripažindamas asmeniui tam tikrą teisę, kartu jis tiesiogiai ar netiesiogiai pasako, kad ta teisė tik tiek priklauso tam asmeniui, kiek jis vykdys su ja susijusias pareigas. Pavyzdžiui, asmeniui suteikiama teisė atidaryti savo įmonę automatiškai susiejama su pareigomis mokėti valstybei mokesčius, laikytis ekologijos reikalavimų, sąžiningai plėtoti savo ūkinę veiklą ir t. t. Šios pareigos nebūtinai turi būti čia pat išsamiai išvardijamos licencijos akte. Jos turi būti savaime suprantamos iš teisės doktrinos ir jau minėto Konstitucijos 28 straipsnio, kuris faktiškai yra konstitucinis teisių ir pareigų vienovės įtvirtinimas.

1.12 TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖ - TEISĖS ŠAKAS IR TEISĖS MOKSLUS JUNGIANČIS METODAS

Tai, kad teisei būdinga teisių (leidimų) ir pareigų (įpareigojimų) vienovė, formaliai pripažįsta daugelis teisės teoretikų. Bet šiuo pripažinimu negrindžiama teisės teorija, nemėginama remiantis šia vienoje atskleisti pagrindinių teisės kategorijų turinio.

Šiame darbe teisių ir pareigų vienovė ne tik laikoma teisės esme, bet ir suprantama kaip visą pozityviąją teisę ir visą teisės mokslą iš vidaus jungianti idėja, suvedanti visas bendrąsias teisės sąvokas į sistemą ir suteikianti joms bendrą prasmę. Tai teisės ir jos mokslo ašis, apie kurią, matysime, sukasi visas „teisės pasaulis“: visos kitos teisės sąvokos, matysime, tėra tik šios vienovės konkretinimas, išplėtojimas konkrečiomis jos taikymo, įgyvendinimo sąlygomis. Ji – metodologinis principas, padedantis suvokti, kuo yra tapačios įvairios teisės šakos ir įvairūs teisiniai reiškiniai, kaip iš esmės turėtų būti sprendžiami teisiniai ginčai ir kita. Tai sąvoka, kuri leidžia teisės mokslui atsikratyti vadinamosios nebūtinės, atsitiktinės, su to mokslo esme nesusijusios informacijos.

Teisių ir pareigų vienovė yra ir tas bendras struktūrinis elementas (pradas), kuris pasikartoja visuose trijuose teisinės būties lygmenyse, įrodydamas tų lygmenų priklausymą teisei ir kartu įgydamas juose vis kitokią prasmę: teisinių idėjų atveju teisių ir pareigų vienovė egzistuoja kaip visuminis mąstymas, kaip suvokimas būtinybės derinti savo naudą su artimo nauda (kurti socialinę santarvę ir ją palaikyti); teisės normų atveju – kaip visuotinai privalomo elgesio taisyklė, teisinių santykių atveju – kaip konkretaus teisinio santykio dalyvių konkrečių teisių ir pareigų vienovė.

Teisių ir pareigų vienovės atskleidžiamu, vidiniu teisės vientisumu mes gerokai supaprastiname (gerąja prasme) visą teisinę informaciją įvairovę, padarydami ją lengviau apžvelgiamą, suvokiama, įvaldomą.

Tokios centrinės sąvokos, kuri iš vidaus jungtų įvairių sričių mokslinę informaciją, radimas būdingas visų mokslų pažangai, kuri krypta ne tik informacijos plėtimo, tikslinimo, bet ir jos vidinio integravimo linkme. Tokia integracija rodo, kad yra surasti bendresni tam tikros srities dėsningumai, kuriais remiantis gali būti paaiškinta labai skirtinga informacija. Pavyzdžiui, biologijoje tokia sąvoka buvo ląstelės teorija. Atradus ląstelę, o vėliau M. Šleidenui

(*M. Schleiden*) ir T. Švanui (*T. Schwann*) sukūrus ląstelės teoriją, paaiškėjo, kad ląstelė yra ta bendra „statybinė medžiaga“, kuri, pasikartodama visose gyvybės formose - augalijoje, gyvūnijoje ir žmonijoje, leidžia iš vidaus suvienyti ne tik įvairias gyvybės formas, bet ir jas tiriančius mokslus - botaniką, zoologiją ir antropologiją, t. y. matyti ne tik kuo šios gyvybės formos viena nuo kitos skiriasi, bet ir kuo sutampa. Fizikoje ilgai tokia sąvoka, iš vidaus jungiančia įvairius klasikinės fizikos skyrius, buvo gravitacijos sąvoka, dabar - *lauko teorija*, ekonomikos teorijoje - prekės sąvoka, politinėje ekonomikoje - klasių kova, filosofijoje - priešybių kova ir vienybė ir t. t.

Teisių ir pareigų vienvėsis sąvoka, suprantama kaip šiuolaikinės teisės esmės modelis, leidžia sukurti vientisą jurisprudenciją, vientisu požiūriu integruoti visas teisės šakas ir šakinius teisės mokslus.

2. TERMINO *TEISĖ* ETIMOLOGIJA

2.1 „TEISĖ“ - „SUBJEKTINIŲ TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖS“ ŽODINĖ SANTRUMPA

Požiūris į teisę kaip į leidimų ir paliepiamą vienvėsią padeda atsekti ir pirmą termino *teisė* prasmę. *Teisė* — tai tik šios vienvėsis įvardijimas vienu terminu. Profesorius Mindaugas Maksimaitis pirmasis mūsų literatūroje pamėgino atskleisti šio termino etimologiją nurodymas vidinę terminų *teisė* ir *tiesus* sąveiką⁴³.

Nūdienos skaitytojui, žinančiam, kad jau XVI a. Lietuva turėjo net tris europinės reikšmės kodeksus - Lietuvos Statutus, tikriausiai nelengva bus patikėti, kad pats *teisės* terminas lietuvių kalboje pasirodė vos prieš kelis dešimtmečius. 1620 m. Konstantino Sirvydo išleistame lietuvių kalbos žodyne *teisės* termino nėra, vietoj jo vartotas *tiesos* terminas. Nėra jo ir vėlesniuose XIX amžiaus lietuviškuose tekstuose. Jis ima rodytis lietuvių raštijoje tik XX a. pradžioje, atgavus lietuvių tautai teisę viešai vartoti lietuvišką raštą. Autoriaus žiniomis, į lietuvių kalbą jis bene pirmą kartą įvestas 1904 m. Amerikoje leistame mokykliniame istorijos vadovėlyje „Istorija abelna“ (1904), kur pavartotas nedrąsiai, o gal ir atsitiktinai sudėtinia-me žodyje: „teisdariškas įstatymas“⁴⁴ (galimas daiktas, kad iš čia vė-

⁴³ Maksimaitis M. *Teisė amžių tėkmėje* // *Teisės etiudai*. 1. *Teisė - visuomeninė vertybė*. Vilnius, 1988. P. 19-22.

⁴⁴ *Istorija abelna*. Chicago, 1904. P. 365.

liau atsirado *teisėdaros* terminas). Kitoje vietoje tas pats šaltinis teisę toliau tebevadina tradiciškai *tiesa*: civilinę teisę - *civiliškomis tiesomis*, turi teisę - *turi tiesą*⁴⁵. Galutinai *teisės* terminas lietuviškoje teisės ir apskritai mokslinėje literatūroje įsitvirtino tik po 1919 metų.

2.2 „TIESUMAS“ - PIRMINĖ „TEISĖS“ REIKŠMĖ

Mūsų kalbininkas Kazys Būga⁴⁶ įrodė, kad *teisės* teminąs, kaip ir *tiesa*, yra kilęs iš žodžių *tiesumas*, *tiesus* kaip labiau empiriškų, jutimiškų. Žodžiai, reiškiantys tiesumą, tiesią liniją, ne tik lietuvių, bet ir kitose kalbose reiškia ir teisę, pavyzdžiui: rusų - *справедливый*, lotynų - *rectus*, vokiškai - *recht*, anglų - *right*, prancūzų - *droit* ir kiti.

Ir tai nėra atsitiktinumas, nes *tiesumas* tėra jutiminė teisių ir pareigų pusiausvyros išraiška. Jeigu teisė - subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyra, tai ji yra ne kas kita, kaip *tiesi linija*, kur nei teisės neiškyla virš pareigų, nei pareigos - virš teisių. Ši pusiausvyra ir yra *tiesumas*, *tiesi linija*. Šiuo atžvilgiu būdinga Antano Maliauskio 1924 m. vartota teisės apibrėžtis: „*Teisė yra tiesusis kelias, vedantis pavienius asmenis ir visuomenę į tobulumą ir laimę.*“⁴⁷ *Tiesusis kelias* pajėgia vesti *pavienius asmenis* ten, kur nurodė A. Maliauskis, tik būdamas teisių ir pareigų pusiausvyros pavidalo.

Tiesiosios linijos nėra gamtoje, vadinasi, nėra ten ir teisės. *Tiesioji linija* yra idealizuojančios sąmonės kūrinys. Tai papildomas argumentas, kad teisė - kultūros reiškinys.

Teisė ir teisingumas vartojami kaip sinoniminės sąvokos, manau, tik todėl, kad tik tas yra teisingas, kieno elgesys įgyja teisių ir pareigų vienovės, arba „tiesiosios linijos“, formą — kas pripažįsta vienodą pagarbą visiems santykio dalyviams. Būtent ši pusiausvyra „ištiesina“ žmonių teisinius santykius, nes išlygina jų naudą, naikina reikalavimo pagarbos sau (teisių) ir pagarbos artimui (pareigų) disproporciją. Todėl kai „tik žmogus išrado svarstyklės, - sako prof. M. Maksimaitis, - jos tapo vienu iš teisės simbolių“⁴⁸, nes tiksliai išreiškė teisės esmę - *tiesią Uniją* tarp dviejų dydžių - teisių ir

⁴⁵ Ten pat, p. 16.

⁴⁶ Būga K. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1958. T. I. P. 109.

⁴⁷ Maliauskis A. Demokratija. Antra laida. Kaunas, 1924. P. 29.

⁴⁸ Maksimaitis M. Teisė amžių tėkmėje // Teisės etiudai. 1. Teisė - visuomeninė vertybė. Vilnius, 1988.

pareigų. *Svarstyklės* - tai ir kriterijus skirti teisinį įstatymą nuo neteisimo. Todėl jos tinka simbolizuoti tik teisę, bet ne įstatymą, nes įstatymas gali būti ir *kreiva linija* (nustatyti elgesio normą, kurioje bus pažeista teisių ir pareigų pusiausvyra). Įstatymu gali būti bet kuri valstybės valia, o teisė - tik turinti *tiesiosios Unijos* pavidalą.

Bet *svarstyklės* nėra pakankamas teisės simbolis, nes teisė - ne tik šiaip lygybė, bet ir visuotinai privaloma lygybė. Todėl *svarstyklės* papildomos kitu simboliu - *kalaviju*, kuris *svarstyklėmis* skelbiama vertybę darytų ne tik pageidaujama, bet ir visiems privaloma. Šiuolaikinei (demokratinei) teisei gali neužtekti ir šių dviejų simbolių, mat tarp jų dar galėtų įsiterpti trečias, simbolizuojantis teisėje glūdinčią abipusę naudą, kuri yra trečiasis, esminis teisės požymis, kuriam esant pareigų vykdymas nevirsta asmeniui paprastu jo elgesio prievartavimu. Teisių ir pareigų vienvė tokiu atveju pasirodo tik kaip būtina (civilizuota) asmeninės naudos įgyvendinimo visuomenėje forma. Kadangi žmogus įgyvendina savo teisės santykiaudamas su kitais žmonėmis, jis niekur negali pasiekti teisėtos asmeninės naudos neteikdamas paslaugų artimui. Abipusė nauda išprasmina kaip natūralus ir pirminis teisių ir pareigų pusiausvyros išakmumo garantas. Čia laikomasi tokios pusiausvyros tik todėl, kad ji naudinga abiem santykio šalims. Ir tik kai ši nauda nepajėgia garantuoti šios pusiausvyros, į talką jai ateina *kalavijas*. Abipusė nauda kol kas neturi autentiško simbolio, galimas daiktas, ir dėl to, kad jo, matyt, ir nereikia, nes ji puikiai atpažįstama jau esančiame *svarstyklių* simbole. Juk kas lygu, tas ir abipusiškai naudinga: lygybė - tai ne kas kita, kaip naudų lygybė.

2.3 TIESA - TAIP PAT TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖS SIMBOLIS

Su teisių ir pareigų vienvė faktiškai yra susijęs ir pradinis mėginimas vadinti teisę *tiesa*. Tiesa grafiniu požiūriu taip pat daro žmonių elgesį *tiesia linija*. Pavyzdžiui, *vienas mažiau už du* ($1 < 2$) yra tiesa - *minties ir daikto atitikimas* (adekvatumas kaip minties ir jos objekto - daikto, pusiausvyra). Tiesa — tai žmogaus praktika patikrintas idėjinio sąmonės vaizdinio ir objektyviosios tikrovės fakto atitikimas. Šio atitikimo atžvilgiu visi žmonės lygūs, nes visi vienodai privalo su juo „sulyginti“, t. y. suvienodinti, savo individualias nuomones, jeigu nori, kad jų žinojimas būtų visuotinai reikšmingas ir praktiškai rezultatyvus. O teisinga, kas skirtingose nuomonėse tiesu ir lygu, kas tą nuomonių bangavimą išlygina. Vadinasi, tiesa, suvie-

nodindama ir standartizuodama žmonių nuomones, yra žmonių sąmonė, o jos pagrindu - ir elgesį vienodinantis veiksnys. Nuomonės skiriasi tam tikroje bendrijoje, kol jos yra tiesos paieškos, o kai tiesa rasta, nuomonių įvairovė virsta nuomonių vienove - lygybe, nes tik teisinga nuomonė tampa tai bendrijai reikšminga praktiškai. Šitaip, matyt, ir reikia suprasti žinomą Ž. Ž. Ruso posakį: „Tūkstančiai kelių veda į paklydimą, o į tiesą - tik vienas." Tik pripažinus, kad nėra objektyvios tiesos, visos nuomonės laikomos vienodos vertės. Tada nuomonė nustoja buvusi kelias į tiesą, ji tampa ne priemonė pasiekti tiesą, o savitikslis dalykas. Tada nėra kam panaikinti nuomonių įvairovės, nėra visiems vienodai reikšmingo pažinimo.

Tai rodo, kad tiesa ir teisė kyla iš to paties *tiesumo* - subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyros, kurios paskirtis ir yra tuo *tiesumu* norminti, vienodinti ne tik žmonių elgesį, bet ir jų dvasią.

Tokių ryšių galime atsekti ir tarp tokių pagrindinių teisės praktikos kategorijų kaip **teisė, tiesa ir teisingumo vykdymas**.

Teisė (objektinė) — tai visiems bendras reikalaujamo elgesio modelis, pagrįstas subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyra (reikalavimas derinti savo naudą su artimo nauda).

Objektyvioji tiesa (reikšminga jurisprudencijai) - tai nustatytas faktas, kad konkretaus asmens (institucijos) elgesys neperžengia teisių ir pareigų pusiausvyros ribų (teisėtas elgesys) arba asmuo atsisakė vykdyti jo teises legalizuojančias pareigas ir šitaip sugriovė šią pusiausvyrą (teisės pažeidimas). Teisės pažeidimo atveju asmens teisinis statusas pasidarė „nelygus" (teisės persvėrė pareigas), todėl jis — „neteisingas" ir dėl to neteisėtas. Reikalas grąžinti šią pusiausvyrą įpareigoja teisumą vykdyti tokiam asmeniui tiesos imperatyvą - teisingumą.

Teisingumo vykdymas (civilinių baudžiamųjų ir administracinių teismų veikla) — tai konkretaus asmens subjektinių teisių susiaurinimas tokiu mastu, koku jų teisių turėtojas atsisakė vykdyti pareigas, kurių vykdymą įstatymai laiko būtinu siekiant legalizuoti to asmens teises visuomenėje.

Šioje sąveikoje ypatingas vaidmuo tenka *objektyviai tiesai*, nes ji sujungia objektinę teisę su konkretaus asmens veika, didinančia ar mažinančia jo teises, o tą veiką — su teisingumo vykdymu — asmens teisių sumažinimu iki paties asmens susimąžintų pareigų. Kur negalima nustatyti objektyvios tiesos konkrečioje byloje (teisės pažeidimo fakto ir jo subjekto), ten negali būti įgyvendinamas ir tei-

singumas, nes neįmanoma nustatyti, ar konkretus asmuo, naudodamasis subjektyviomis teisėmis, realiai atsisakė vykdyti pareigas, kuriomis jis privalėjo legalizuoti šį naudojimąsi. Todėl teisės praktikoje tiesos problema paverčia teisės realumo problemą įrodymų problema. (*Objektyvios tiesos* sąvoką dabartinis Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas keičia teisėja mažiau įpareigojančia psichologine kategorija - *teisėjo visišku įsitikinimu*.)

Nominalinė *teisės* prasmė - iš žodžio *teisti*. Tai reikštų, kad ne įstatymų leidėjas, o teisėjas - asmuo, kuriam suteikta teisė teisti, yra pagrindinis ir tikrasis teisės esmės reiškėjas. Reikalas teisti atsiranda dėl to, kad asmuo naudojasi leidimais (teise) nevykdydamas atitinkamų paliepimų (pareigų) ir šitaip pažeidžia įstatymuose įkūnytą visų žmonių teisinę lygybę ir keitimosi paslaugomis lygiavertiškumą. Todėl teisti - tai sumažinti šių principų pažeidėjo teisės (jam suteiktus leidimus) iki jo paties susimąžintų pareigų. Teisėjas yra būtent tas asmuo, kuriam leista grąžinti teisių pažeidėjo teisiniui statusui teisių ir pareigų pusiausvyrą.

Įstatymų leidėjas ir teisėjas nekuria teisės kaip leidimų ir paliepimų pusiausvyros, o tik suvokia ir formuluoja, konkretina ją konkrečių santykių atžvilgiu. Bet šiuo požiūriu teisėjas yra universalesnis už įstatymų leidėją, nes jam tenka šiai teisių ir pareigų pusiausvyrai palenkti ir tuos socialinių santykių atvejus, kurių nenumatė ir negalėjo numatyti įstatymų leidėjas, esantis toliau nuo tų santykių. Šiuo atžvilgiu teisėjas yra svarbesnė teisės figūra negu įstatymų leidėjas ir tą svarbą išreiškia jau pats terminas *teisė*, autentišką prasmę įgyjantis iš sąvokos *teisti*. Tai leistų daryti išvadą, kad teisė tiesiogiai formavosi iš teisingumo vykdymo, iš visų asmenų teisinės lygybės ir mainų lygiavertiškumo pritaikymo norminti žmonių santykius.

3. PRIGIMTINĖS IR POZITYVIOSIOS TEISĖS SANTYKIS KAIP TEISĖS TURINIO IR FORMOS SANTYKIS

Jau sakytą, kad aptarta teisių ir pareigų vienovė egzistuoja tik kaip prigimtinės teisės kategorija, nes ji nėra nustatyta kieno nors iš šalies valiniu aktu, o kyla iš žmonių tarpusavio paslaugų remiantis lygiavertiais mainais. Todėl ji yra tik paprastas dorovės sukonkretinimas, jos vidinės struktūros suformulavimas; jos imperatyvai, garantuojami tik abipuse individų nauda. Todėl teisė ir dorovė čia dar nėra atsiskyrusios viena nuo kitos ir neturi pagrindo išsiskirti.

Bet kad reikštų ne tik moralinį pageidavimą, bet ir visuotinai privalomo elgesio normą, ši vienovė turi būti valstybės sankcionuota ir Šitaip vietoj prigimtinio būvio įgyti pozityviosios (visuotinai privalomos) teisės statusą, kur imperatyvų privalomumas garantuojamas ne tik abipuse nauda. Visuotinis teisės privalomumas — tai savybė, kurią teisei iš šalies suteikia valstybės valia. Ši valia, įsipareigodama garantuoti teisių ir pareigų vienovės imperatyvus valstybės prievarta, lernia tai, kad teisė tampa privalomesnė už moralę ir šiuo atžvilgiu ji - daugiau negu moralė. Nuo to momento prigimtinė teisė virsta pozityviaja (lot. *positivus* - nustatytas).

Ši tendencija - valstybės prievarta garantuoti teisės imperatyvus ilgainiui tampa tokia svarbi, kad privalomumas pasidaro reikšmingesnis dalykas negu pats elgesio taisyklės turinys. Valstybės prievarta, garantuojanti visuotinį teisės imperatyvų privalomumą, esminio elemento teisėmis ima įeiti į teisės esmę, nes dėl šio besąlygiško privalomumo teisei turi paklusti ir tie, kurie jai pritaria, ir tie, kurie nepitaria.

Šitaip atsiranda visuotinio teisėtumo reikalavimas. *Dura lex. sed lex* (griežtas įstatymas, bet įstatymas). Visi privalo vykdyti įstatymą ne todėl, kad jis abipusiškai naudingas, o tik todėl, kad jis įstatymas: teisės imperatyvus reikės vykdyti ir tais atvejais, kai tie reikalavimai formuluos valstybinės valdžios savivalę to paties asmens atžvilgiu. Šitaip teisė darosi tarsi abejinga asmens požiūriui į teisės turinį. Ir iš tiesų: jeigu privalu vykdyti bet kokią įstatymą, tai kodėl turi rūpėti įstatymų turinys. Tada teisėje svarbiau pats paliepimas negu jo turinys. Įstatymų leidėją tada domina tik išorinis žmogaus elgesys, o ne tie motyvai ir ne tie tikslai, dėl kurių asmuo paklūsta teisės reikalavimams. Problema tik kaip operatyviau ir tiksliau taikyti įstatymus, o ne ginčytis, kaip sako R. Paundas, „dėl teisės prigimties“: teisingumo problemą teisėje tada pakeičia teisėtumo problema. Tokiomis sąlygomis ginčas „dėl teisės prigimties“, suprantama, gali būti tik scholastinis, nes praktiškai nereikšmingas.

Šitaip su pozityviaja teise teisėje pradeda vyrėti formalizmo tendencijos — nesidomima jos imperatyvų turiniu, neva nereikšmingu praktiškai. Ideologinis šių tendencijų padarinys kaip tik ir buvo teisinio pozityvizmo formuluojama normatyvistinė (etatistinė) teisės samprata, abejinga humanistiniams teisės turiniui.

Šių pažiūrų pagrindu formavosi ir turėjo formuotis represinės teisės vaizdinys. Dėl prievartinio teisinių paliepimų įgyvendinimo rei-

kėjo vis labiau valstybinti visuomenės gyvenimą, biurokratizuoti jį ir šitaip didinti teisinės tvarkos palaikymo išlaidas ir neracionalumą, o galiausiai lėtinti visuomenės pažangą, kurstyti ir palaikyti visuomenės konfliktiškumą. Todėl nuoseklus šių tendencijų raidos padarinys — neišvengiama etatistinės teisės ir ja besiremiančio politinio režimo krizė.

Atsigręžimas į įstatymo turinį aktualina prigimtinės teisės poreikį. Ir tik didėjant visuomenės priešinimuisi šitaip suprantamos teisės pagrindų savavaliaujančiai valstybinės valdžios valiai, imta gręžtis ir į teisės turinį — žmogaus teises; į teisę ima grįžti teisingumo sąvoka, naikindama formalaus teisėtumo visagalybę; valstybės prievartos ima nebepakakti garantuoti formalų teisėtumą; jį užtikrinti pagalbos kreipiamasi ir į teisės adresato suinteresuotumą vykdyti konkrečią normą. Valstybės gyvenimo organizacijos optimizavimas — siekis užtikrinti įstatymų vykdymą mažiausiomis sąnaudomis, reikalauja garantuoti teisės normų privalomumą (vykdymą) pirmiau abipuse piliečių nauda nei gryna valstybės prievarta.

Tendencija atsigręžti ir į įstatymo turinį (silpninti formalizmo orientaciją reikšmę teisėje) buvo **formuluojama** kaip teisinio įstatymo problema: ar bet kuri valdžios valia, išforminama įstatymu ir garantuojama prievarta, yra teisė? Šį klausimą pirmieji iškėlė filosofai, o ieškodami priemonių apriboti, susaistyti valdžios savivalę asmens atžvilgiu postulavo egzistuojant prigimtine teisę ir aiškino ją kaip valstybės kuriamų įstatymų šaltinį bei jų teisėtumo kriterijų: valstybė, kurdama įstatymus, negali pažeisti tam tikrų asmeniui iš prigimties būtinų vertybių, kurios egzistuoja anksčiau nei valstybės valia ir nepriklausomai nuo jos.

Šios tendencijos ištakos, matėme, glūdi antikoje. Pradedant senovės Graikijos filosofais Sokratu, Platonu, Aristotelium ir baigiant stoikais, įstatymai buvo skirstomi į žmonių nustatytus ir dievų duotus, arba prigimtinius. Žmonių kuriami įstatymai turi atitikti teisingumo reikalavimus: „Tikrasis įstatymas yra tas, kuris įsako tai, ko reikalauja visuotinis protas, arba gamtos dėsniai“.

Stoikais sekęs Ciceronas (106-43 m. pr. Kr.) prigimtine teisę vadino tiesiog „proto teisę“ (*recta ratio*) ir laikė ją amžina, visose tautose esančia; ji yra Dievo sukurta ir todėl neatšaukiama. Kas neklusos šios teisės, tas pats sau daro skriaudą, nes atsisako žmoniškumo. Teisės mokslas, pasak Cicerono, turi sėmėtis išminties ne iš edikto,

ne iš Dvylikos lentelių įstatymų, o iš giliausios filosofijos šaltinių; neteisingas tas, kuriam svetima prigimtinė teisė, nes tik ši teisė esanti verta teisės vardo. Žmonių kuriamoji teisė kylanti iš prigimtinės ir šia pateisinama. Teisingumas (*aequitas*) - tai „kalbėjimas į visus vienu balsu“. O tokiu „balsu“ kaip tik ir privalą kalbėti įstatymai.

Panašiai šį santykį aiškino ir šv. Augustinas. Pozityviąją teisę jis vadino laikinąja (*lex temporalis*): toje pačioje valstybėje laikui bėgant ji kintanti, įvairiose šalyse - vis kitokia. Jos tikslas - saugoti ramybę ir tvarkyti visuomeninį žmonių gyvenimą, jos sankcijos - prievarta. Tuo tarpu prigimtinė teisė yra įdiegta į žmogaus sąžinę ir joje „girdisi Dievo balsas“. Įstatymas, neatsižvelgiantis į „amžinosios teisės įstatymus“ (*lex aeterna*), nėra teisė ir neprivalomas.

Prigimtinės teisės naudai šį santykį viduramžiais sprendė ir Tomas Akvinietis. Žmonių sukurtoji teisė (*lex humana*) esanti tik prigimtinės teisės normų pritaikymas konkrečioms gyvenimo atvejams. Prigimtinės teisės neatitinkantys žmonių įstatymai - tai teisės iškreipimas (*legis corruptio*). Visų gerovei priešingi įstatymai esantys ne teisė, o savivalė. Jeigu valdovo valia neatitiktų proto paliepiamų, tai jo įsakymas laikytinas ne teise (įstatymu), o tik kaprizu. Prigimtinę teisę jis formulavo į bendrąjį principą: *daryk gera, venk blogio*.

Vėlesniais laikais, ypač XIX a. antroje pusėje, valstybės kuriamą teisę (*jus humanum*) ėmė daryti universalesnė - šalia jos neliiko vietos nei dieviškajai, nei prigimtinėi teisei. Teisiniai pozityvistai sąmoningai neigė prigimtinę teisę kaip „metafizikų išmonę“. Šią valstybės kuriamą teisę (*jus humanum*) XIX a. dėl prancūzų filosofo Ogiusto Konto (*Comte*) filosofijos įtakos imta vadinti pozityviąja teise, pabrėžiant jos imperatyvų išakmumą kaip garantuojamą valstybės (realios jėgos). Jos šaltiniai buvo siejami ne su prigimtinė teise, o tik su valstybės valia.

Prigimtinės teisės renesansas Vakaruose prasidėjo visuomenei orientuojantis į demokratines vertybes, kai buvo susirūpinta žmogaus teisėmis, siekta įveikti subjektyvistinę teisės sampratą, sankcionavusią valdžios savivalę teisėkūroje, kuri nematė teisėje jokių nuo valdžios valios nepriklausomų vertybių, galinčių susaistyti valdžios valią kuriant teisę ir šitaip apsaugoti žmogaus teises nuo valdžios savivalės, įgyjančios įstatymų pavidalą. Tokių vertybių paieška vėl atgaivino prigimtinės teisės tradiciją reikalaujant, kad valstybės kuriamą teisę sankcionuotų ir garantuotų prigimtinės teisės nustatomus imperatyvus.

3.1 PRIGIMTINĖ TEISĖ IR TENDENCIJA JĄ ONTOLOGIZUOTI, ARBANATŪRALIZMO IR KONVENCIONALIZMO POLEMIKA TEISĖS SAMPRATOJE

Vartojant *prigimtines teisės* terminą, kyla reikalas tikslinti jos sampratą, nes pažodinė šio termino prasmė gali sudaryti regimybę, kad individas gimsta jau turėdamas teisę į gyvybę, sveikatą, laisvę ir kitą. O jeigu taip, tai reikėtų pripažinti, kad tos teisės yra ankstesnės ne tik už valstybę, bet ir už visuomenę, kad jos atsiranda ne iš individų tarpusavio bendravimo (visuomenės), o iš gamtos (*ex neitume*), iš biologinės žmogaus prigimties. Ne visuomenė, o gamta tada būtų tikrasis ir vienintelis tokių teisių šaltinis, atitinkamai pati teisė tada būtų ne socialinė, kultūrinė, o biologinė (gamtinė) kategorija.

Į tokias išvadas, regis, orientuotų ir pats lotyniškas *jus naturale*, išvertus pažodžiui reiškiantis *gamtos teisę*. Išeitų, kad teisę į gyvybę, sveikatą ir t. t. individas įgyja šalia visuomenės ir nepriklausomai nuo jos. Bet atsidūrusi šalia visuomenės, teisė turi atsidurti ir šalia pareigos (nes pareiga yra visuomenės reprezentantas asmens subjektinėje teisėje). Išeitų, kad asmuo turi teisės nepriklausomai nuo to, ar vykdo jas legalizuojančias pareigas. Atsiskirdama nuo pareigos, teisė, matėme, nustoja būti pati savimi ir virsta savo priešybe - objektyviaja duotybe, kurios jau negalima nei atimti, nei prarasti. Ją individas turi nepriklausomai nuo to, kaip elgiasi artimo teisės atžvilgiu. Šitaip panaikinamas teisės ir privilegijos skirtumas.

Pastanga kildinti teisę ne iš visuomenės, o iš gamtos, laikyti ją ne socialine, kultūrine, o biologine kategorija faktiškai yra metodologinė klaida, kuri vadinama teisės ontologizavimu. Ontologizuoti teisę - tai sutapatinti teisės objektą (gyvybę, sveikatą, kitas biologines asmens vertybes) su pačia asmens teise į jas ir šitaip supainioti du semantinius teisės lygmenis - vertybinį su valiniu (norminiu), gamtinį su visuomeniniu, natūrą su kultūra, daiktą ir veiksmis dėl jo (to daikto).

Šitaip ontologizavus teisę, gyvybė turi nebesiskirti nuo teisės į gyvybę, turtas - nuo nuosavybės teisės į tą turtą, mokslas nuo teisės į mokslą ir t. t. Žodžiu, pasaulis ir metapasaulis arba vertybės ir santykiai dėl tų vertybių pasidaro tos pačios dimensijos pasauliai ir tampa tokie tik dėl to, kad pagrįstų subjektinės teisės nepriklausomybę nuo pareigos, kad paneigtų socialinę teisės prigimtį gamtinės prigimties suabsoliutinimo naudai.

Bet tokia ontologizuota - nuo pareigos atsiskyrusi teisė atsiduria ne tik anapus istorijos, kultūros ir visuomenės, bet ir anapus proto, dėl to tampa protu nebesuvokiama, iracionalia būtimi. Ją tada galima vadinti *privilegija*, *gamtos dėsniu*, *Dievo malone* ar dar kitaip, bet jokia būdu ne teise.

Teisės ontologizavimo tradicija ateina į teisės sampratą iš stoikų filosofijos (III-II a. pr. Kr.) kaip natūralistinių tendencijų persvara teisės sampratoje, kai gamtinis pradas stoikų buvo suprantamas kaip būties vienovės ir jos universalumo pagrindas, o pati teisė tapatinama su gamtos dėsniais. Šias pažiūras Romos laikotarpiu išplatino Ciceronas. Senovės Graikijos sofistai Antifontas, veikale „Apie tiesą“ apibrėžęs žmogaus *prigimtį* kaip gamtinį pradą, laikė ją savanau-diškumo sinonimu. Jis manė, kad visi įstatymai, pagrįsti vien susitarimu (suprask - teisių ir pareigų vienove), yra priešingi prigimčiai⁴⁹.

Bet Antifonto argumentų nenaudai reikia pasakyti, kad šiuo *priešišku* *prigimčiai* sutartinį aspektą turintys įstatymai kaip tik ir socializuoja individą, įtvirtina visuomenėje priešingų interesų kompromisą (socialumą). Teisės objektas (*prigimtis*) visada egoistiškas, tuo tarpu subjektinė teisė, kaip teisių ir pareigų vienovė, socializuoja individą ir jo interesą; ji ne neigia prigimties egoizmą, o tik riboja jį kito asmens egoizmu. Dėl to subjektinė teisė — sutartinio, jos objektas, egzistenciniai individo interesai, - objektyvaus, nesutartinio pobūdžio.

Teisės ontologizavimą kaip gamtinio (objektyviojo) prado abso-liutinimą teisėje kritikavo jau Epikūras (341-270 m. pr. Kr.), teigęs (nors argumentų ir neišplėtojęs), kad teisė nesukuriama gamtos, o nu-statoma žmonių. Epikūrai prigimtinė teisė - tai žmonių susitarimas dėl bendros naudos. Šio siekio vedami, žmonės sudarą tarpusavio su-tartį nedaryti vienas kitam skriaudos⁵⁰. Įstatymas - tai tik juridinis tokios sutarties įforminimas.

3.2 TEISĖS ONTOLOGIZAVIMO REIKŠMĖ

Tačiau teisės ontologizmas istoriniu požiūriu turėjo ir pozityvios prasmės, nes akino, kad teisė nėra grynas, savavališkas susitarimas, kad joje slypi objektyvus, gamtinis pradas (biologinės asmens vertybės - interesai), dėl kurio apsaugos, įgyvendinimo, įgijimo ir daromi susita-

⁴⁹ Sabine G. H., Thorson T. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius, 1995. P. 69.

⁵⁰ ., 1955. C. 72-73.

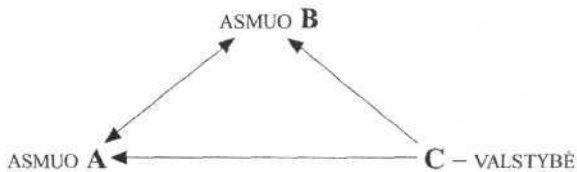
rimai ir kuris įpareigoja teisėkūrą atsižvelgti į jį, riboti, valdyti jį tiek, kiek to reikalauja bendra dėl interesų susipriešinusių individų ge-rovė. Jis rodė, kad teisė yra ne paprastas socialinis santykis, o santykis dėl individui būtinų vertybių, kurias jis siekia apsaugoti. Kitaip sakant, teisės ontologizavimas skatino jurisprudenciją idėmiau gilintis į teisės struktūrą, ypač į teisės objektą ir jo reikšmę pačios teisės pobūdžiui.

3.3 NEPRIGIMTA „PRIGIMTINĖ TEISĖ“

Įveikti teisės ontologizavimą - tai atskirti teisės objektą nuo pačios teisės kaip socialinio santykio. Teisės objektas aiškiai atskiriamas nuo pačios teisės tose teisės definicijose, kur teigiama, kad „teisė yra tai, kas yra šalia visuomenės, bet pasireiškia per visuomenę“⁵¹. Tas „šalia visuomenės“ - tai teisės objektas (pvz., gyvybė, sveikata), o „pasireiškia per visuomenę“ - tai subjektinė teisė (pvz., teisė gyventi), t. y. asmens santykis su kitais žmonėmis dėl tam tikrų vertybių apsaugos.

Tai, kad subjektinė teisė yra leidimų (teisių) ir įpareigojimų (pareigų) vienovė, rodo, jog ji yra ne asmens savybė, su kuria būtų galima gimti, o trivietis santykis, kurį turi sudaryti mažiausiai trys subjektai: 1) subjektinės teisės turėtojas; 2) kiti asmenys, kuriems teisės turėtojas privalo vykdyti tam tikras pareigas ir jomis legalizuoti savo teisės visuomenėje; 3) valstybė kaip būtinas šio santykio garantas, kad teisės turėtojas naudosis subjektinėmis teisėmis nepažeisdamas kitų asmenų teisių, o šie netrukdydys jam naudotis jomis.

TEISĖS KAIP DAUGIAVIEČIO PREDIKATO GEOMETRINĖ FORMULĖ

AB - asmenų A ir B abipusių paslaugų santykis, turintis teisių ir pareigų vienovės pavidalą.

C - valstybė kaip garantas, kad asmenys A ir B, naudodamiesi savo teisėmis, vykdys vienas kitam pareigas, legalizuojančias jų teises.

Santykiai CA ir CB - valstybės išipareigojimas taikyti prievartą asmenims A ir B, jeigu šie nevykdys vienas kitam jų teisės legalizuojančių pareigų.

⁵¹ Žr.: Lukšaitė I. Andrius Volanas XVI-XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse // Volanas A. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1996. P. 39.

Tai abipusio išipareigojimo santykis (daugiavietis predikatas), kai žmonės, siekdami apsaugoti savo vertybes, pasižada neliesti vienas kito vertybių arba netrukdyti išgyti, plėtoti kokios nors vertybės, ja naudotis. Todėl subjektinė teisė visada yra ne asmens savybė, o abipusio žmonių išipareigojimo dėl tam tikrų vertybių apsaugos santykis, galiausiai garantuojamas valstybės prievarta.

Bet jeigu subjektinė teisė yra ne asmens savybė, o žmonių abipusių paslaugų, išipareigojimo santykis, garantuojamas valstybės prievarta, tai tokio santykio nerandama gatavu pavidalu gamtoje, biologinėje žmogaus prigimtyje; niekas negimsta jį turėdamas, nes santykiai ne atsinešami, o atsiranda visuomenėje tik dėl turimų vertybių apsaugos, išigijimo ar įgyvendinimo. Gimstant gaunamas tik išankstinis visuomenės suteiktas asmeniui leidimas būti šio santykio dalyviu - imtis pareigų ir jomis susikurti atitinkamas teises. Gamtinėje žmogaus prigimtyje yra tik kai kurių vertybių - gyvybė, sveikata, kurias turi saugoti teisė. Ji atsiranda kaip sutartinis žmonių santykis, kai žmonės susitaria gerbti vienas kito vertybes: kiekvienas turi teisę į savo vertybę tik tiek, kiek pripažįsta, gerbia kito asmens vertybę. „Individas neturi jokių „prigimtinių“ teisių - rašė Sorbonos universiteto profesorius Emile'is Faguetas (1847-1916) veikale „Le libéralisme“ (1902), — visos jo teisės tėra konvencijos, susitarimo reikalas; šalia susitarimo ir be susitarimo nėra jokių teisių“⁵² Šis susitarimas kyla ne iš valdžios, o iš pačių žmonių lygiateisiškumo, mainų lygiavertiškumo. Valstybė tik išipareigoja saugoti šią sutartį ir atitinkamai bausti kiekvieną asmenį - šios sutarties dalyvį, pažeidusį ją. Prigimtinis teisių pobūdis čia reiškia tik tai, kad jas suteikia ne valstybė, o pats asmuo vykdydamas artimui atitinkamas pareigas.

Vadinasi, teisė sujungia gamtos pasaulį su kultūros (dvasios) pasauliu tuo požiūriu, kad teisės objektas egzistuoja ir gamtoje (šalia visuomenės), tuo tarpu to objekto (gyvybės, sveikatos, laisvės, orumo) apsauga (teisė) egzistuoja tik visuomenėje kaip abipusių išipareigojimų santykis.

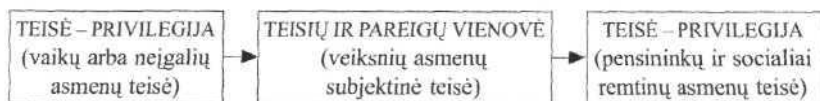
Todėl šiuolaikinė pažiūra į prigimtinių žmogaus teisių pobūdį leidžia daryti bendrą išvadą, kad žmogus gimsta ne su subjektine teise, o tik su tam tikromis vertybėmis ir į jas orientuotu teisnumu, t. y. su išankstiniu visuomenės duotu asmeniui leidimu atitinkamai

⁵² Olszewski H. Historia doktryn politycznych i prawnych. Warszawa, 1986. S. 323.

elgtis - įgyti subjektinę teisę atitinkamų pareigų vykdymu. Būtų tikslinga atsisakyti termino *prigimtinės žmogaus teisės* ir vietoj jo vartoti *nevalstybinės kilmės žmogaus teisės*. Šiuo leidimu (teisnumu) prasideda ir baigiasi prigimtinis teisės pobūdis. Kad virstų pačia subjektine teise, leidimas (teisnumas) įgyti subjektinę teisę turi persikelti į pareigų vykdymo sritį. Pavyzdžiui, kad įgytų subjektinę nuosavybės teisę į tam tikrą turtą, asmuo pirmiau turi teisėtai jį susikurti teikdamas paslaugų kitiems asmenims, kurių grįžtamosios paslaugos remiantis lygiaverčiais mainais ir sukuria jo turtą. Pareiga - tai ta gyvybinė jėga, kuri subjektinės teisės galimybę (teisnumą) paverčia tikrove — abipusės subjektų pagarbos santykiu. Teisnumas čia nereiškia nieko kito, tik visuomenės leidimą konkrečiam asmeniui teisėtai įgyti turtą, o tuo remiantis - ir subjektinę teisę į jį. Kadangi subjektinė teisė priklauso nuo pareigų vykdymo, o teisnumas, ypač bendrasis, nepriklauso, tai subjektinė teisė prarandama, o teisnumas neprarandamas, nes jis — ne pati teisė, o tik leidimas ją įgyti, ją naudotis.

Bet šitoks požiūris į teisę gali sukelti tam tikrų teorinių sunkumų aiškinant vaiko, psichikos ligonių ir kitų neveiksnių asmenų teisių legalumą. Kaip vaiko teisės galima pavadinti subjektinėmis teisėmis, kol jis nepajėgus prisiimti joms proporcingų pareigų? Kokią prasmę suteikiame *teisės* terminui sakydami *vaiko teisės*? Čia iš dalies galioja ir iš dalies negalioja mūsų pateikta teisės definicija. Galioja tuo atžvilgiu, kad kūdikio subjektinė teisė į gyvybę, sveikatą ir t. t. ateina ne iš jo paties, o iš visuomenės solidarumo, žmogaus gyvybės tęstinumo sąmonės, dėl kurios egzistuoja pati visuomenė. Iš jo paties ateina tik tokios teisės poreikis, kurį suponuoja apsaugos reikalingų vertybių (gyvybės, sveikatos) turėjimas. O negalioja tuo požiūriu, kad subjektinė teisė čia dėl suprantamų priežasčių nereikalauja iš tos teisės turėtojo vykdyti jai adekvačių pareigų. Bet tai nepaneigia jų tarpusavio sąveikos būtinybės. Ta sąveika tik laiko požiūriu nukeliama į apibrėžtą ateitį - vaiko pilnametystę. Iki tol vaikas gauna iš visuomenės pagal neformalią visuomeninę sutartį subjektyvias teises kaip istoriškai būtiną tam tikrą teisinės globos „kreditą“. Jas gauna todėl, kad be tokių teisių vaikas negali augti ir plėtotis dvasiškai. Pagal šią sutartį, pareigą garantuoti vaikų teises laikinai perima tėvai, o jų netekus - visuomenė. Ir šitaip atsitinka todėl, kad vaikas dar yra objektyviai nepajėgus vykdyti tokių pareigų.

SUBJEKTINĖS TEISĖS KAIP PROCESO STRUKTŪRA

Šioje stadijoje vaiko *prigimtinė teisė* tėra savotiška visuomenės jam suteikta privilegija ir dėl to nėra tikroji teisė. Bet ši privilegija neturi neigiamos prasmės, nes ji nėra ta sąmoninga agresija, tas smurtinis neteislingumas, kurie būdingi privilegijoms, kai jos suteikiamos veiksniams asmenims, galintiems ir privalantiems garantuoti savo teises atitinkamų pareigų vykdymu. Sulaukus pilnametystės, vaiko teisė-privilegija pereina į normalią (civilizuotą) teisę (teisių ir pareigų vienvę). Jo teisės santykiumas dabar jau darosi priklausomas ne nuo visuomenės geros valios, bet nuo jo paties sau ir artimui vykdomų pareigų. Nuo to momento sakome, kad asmuo tapo visateisiu (veiksniu) teisės subjektu, galinčiu reikalauti tiek pagarbos savo interesui, kiek jis gali iš tikrųjų pagerbti analogišką artimo interesą. Tai socialiniu požiūriu visavertė asmenybė, kuriai ir galioja mūsų teisės definicija.

Tai rodo, kad kiekviena asmens subjektinė teisė taip pat yra procesas, judėjimas nuo teisės-privilegijos prie teisės-pareigos, o senatvės ar kitokios negalės atveju – vėl prie teisės-privilegijos. Vadinausi, *subjektinė teisė nėra duota asmeniui iš karto, gatavu pavidalu, ji iš esmės yra ne gaunama, o susikuriama ir tik kai kurios pradinės, būtinos asmens teisės (vadinamos prigimtinėmis) yra visuomenės laikinai teikiamas asmeniui „kreditas“, kad jis galėtų pasirengti tapti kultūros – savo teisių Įgyvendinimo bei gausinimo subjektu.* Tik kultūriniu aktyvumu ir iš jo išplaukiančiu gebėjimu naudotis savo teisėmis neagresyviu artimui būdu asmuo sukuria save kaip visavertį teisės subjektą. Tai reiškia, kad kultūra, kaip vartojamųjų verčių kūryba ir subjektinė teisė, kaip leidimas ir gebėjimas dalyvauti toje kūryboje, naudotis jos rezultatais, yra iš vidaus neatskiriama susiję dalykai, nes pačią kultūrą žmogus plėtoja kaip savo teisių įgyvendinimo, jų gausinimo priemonių sistemą. Kultūra yra humanizuojama teisė, o teisė garantuojama kultūra.

Tad požiūris į teisę kaip į subjektinės teisės ir pareigos vienvę reiškia ontologinių tendencijų teisės sampratoje įveikimą, teisės sugrąžinimą į visuomenę ir kartu jos tapatybės atgavimą. Teisė pajėgia humanizuoti, socializuoti individų tarpusavio santykius, reikšti

ir palaikyti bendrąjį interesą tik susiedama individus neatskiriama subjektinių teisių ir pareigų vienoje (pusiausvyra).

3.4 PRAKTINĖ PRIGIMTINIO TEISIŲ POBŪDŽIO SUPOZICIJOS REIKŠMĖ

Pripažįstama tokia taisyklė: jeigu asmuo pareigų vykdymu susikuria kurią nors subjektinę teisę, tai ši negali *būti iš* jo atimama, kol jis vykdo ją legalizuojančias pareigas. Valstybė negali savavališkai atimti teisių, kurių nesuteikia, atvirkščiai - ji yra tik tam, kad saugotų jas nuo neteisėto kėsینimosi ir kartu visada siaurintų, kai jos negarantuojamos atitinkamų pareigų vykdymu. Todėl galioja principas: ***asmens subjektinės teisės ne atimamoms, o tik prarandamos.***

Šitaip suprantant prigimtinių teisių pobūdį, atsiskleidžia šioje teorijoje slypintis demokratinis pradas: ji tampa **pagrindu formuotis** asmens pirmumo prieš valstybę prielaidai, įprasmina pačią valstybę kaip žmogaus teisių apsaugos organizaciją, o patį asmenį — kaip savo teisių didinimo ar mažinimo subjektą ir kartu sureiškina jo kultūrinį aktyvumą (pareigų vykdymą) kuriant savo teisinį statusą visuomenėje.

3.5 INSTITUCINĖ TEISĖS SAMPRATA KAIP VALSTYBINĖS VALDŽIOS ĮTRAUKIMAS Į TEISĖS ESME

Sujungę prigimtinę teisę su valstybės sankcija, pereiname prie institucinės, arba pozityviosios, teisės sampratos — nuo vertybinio, norminio - prie institucinio teisės lygmens. Pozityvioji teisė - tai valstybės nustatyta ar sankcionuota teisė. Šiai sampratai būdinga tai, kad į teisės esmę būtino elemento teisėmis ji jau įtraukia ir valstybę, nes įtraukia visuotinio privalomumo reikalavimą ir jo garantavimo priemonės - abipusę individų naudą ir valstybės prievartą. Iš čia - valstybės kaip teisės kategorijos būtinybė. Valstybė, sakėme, įeina į teisės esmę kaip teisėkūros subjektas (prigimtinę teisę verčia pozityviaja) ir kaip teisinių imperatyvų privalomumo garantas.

Prigimtinių teisės kompetencija šioje sampratoje apsiriboja humanistinių idėjų skelbimu (teisinėmis idėjomis). Ji parodo, kokias vertybes valstybė turi versti visuotinai privalomo elgesio taisykle ir kiek jos gali būti ribojamos.

Institucinė teisės samprata, iš vidaus suvienydama prigimtinę ir pozityviają teisę, kaitų parodo, kokio pobūdžio yra jų santykis. *Tas*

santykis, viena vertus, yra genetinis - pozityvioji teisė išvedama iš prigimtinės, kita vertus, jis yra norminimo ir sankcionavimo santykis: pozityvioji teisė paverčia prigimtinės teisės idėjas konkrečia valstybės ginama elgesio taisykle. Prigimtinė teisė yra humanistinis pozityviosios teisės turinys, valstybės leidžiamų įstatymų teisinės vėrtės kriterijus, o pozityvioji teisė - prigimtinės teisės institucinė forma. Pozityvioji teisė plėtojasi kaip prigimtinės teisės skelbiamų vertybių konkretinimas, sankcija ir garantas. Valstybės leidžiami įstatymai tik tada yra teisiniai, kai neprieštarauja prigimtinei teisei.

3.6 TEISĖS IR VALSTYBĖS SANTYKIS

Institucinę teisės sampratą toliau konkretina teisės ir valstybės santykis: kuriam iš šio santykio narių teiktinas pirmumas - teisei ar valstybei? Tai nėra tik teorinis klausimas. Jo praktinė reikšmė priklauso nuo to, valstybė saistoma teisės kaip iš visuomenės kylančios tvarkos ar, atvirkščiai, - gali laisvai, savo nuožiūra kurti, kaitalioti tą tvarką.

R. Z. Lifšicas mano, kad atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, kam teikiama pirmenybė apibrėžiant pačią teisę - teisinėms idėjoms, teisės normoms ar teisiniams santykiams.

Pirma, jeigu remsimės normatyvistine (etatistine) teisės samprata, kur valstybės valia - vienintelis teisės šaltinis, o teisės norma - vienintelė teisės būtis, tai pirma, be abejo, reikės teikti valstybei. Valstybė tada nėra saistoma jokios kitos teisės, kaip tik savo sukurtosios. Tai nėra veiksmingas valstybės savavaliavimo teisėkūroje varžymas, nes valstybė visada gali pakeisti sau nenaudingus įstatymus naudingais.

Antra, jeigu vadovausimės pilietine teisės samprata, pagal kurią teisės šaltinį sudaro bendrosios žmogaus vertybės (gyvybė, sveikata, laisvė, susikurtas turtas ir kitos), egzistuojančios anksčiau nei valstybė ir nepriklausomai nuo jos, dėl kurių patys žmonės sudaro tarpusavio sutartis ir normina jomis savo elgesį, tai turėsime pripažinti teisės (šių sutarčių) pirmumą prieš valstybę. Ir tas pirmumas čia reiškia tik tai, kad valstybė nustato teisės normas ne savavališkai, o atsižvelgdama į minėtas vertybes ir dėl jų sudalytas piliečių tarpusavio sutartis. Ji įtvirtina visuomenėje susiklosčiusias pažiūras į teisingumą. Valstybė, nustatydamą teisės normas, riboja vieno asmens teisę tik tiek, kiek to reikia apsaugoti kito asmens teisę. Kurdama teisę, ji yra saistoma

šalia valstybės egzistuojančių vertybių - pagrindinių žmogaus teisių. Visuomenė per valstybę ir jos padedama kuria teisę.

Trečia, metodologiniu išeities tašku laikant sociologinę teisės sampratą, kuri teisę kildina iš realiai susiklostančių socialinių santykių, teisė ir valstybė pasirodys esančios to paties lygmens, egzistuos jų vertybinė pusiausvyra, nes pripažįstama, kad teisę formuoja tiek valstybė (ji leidžia įstatymus), tiek faktiniai žmonių santykiai (korporatyvinė teisė). Kaip teisė nėra visais atvejais kuriama valstybės, taip ir valstybė ne visada saistoma teisės, nes taip pat ją kuria.

Kadangi šiuolaikinė demokratinių valstybių teisinė sistema orientuojasi į pilietinę teisės sampratą ir teisinę valstybę, tai teisės ir valstybės santykis sprendžiamas teisės naudai: „Ne valstybė išranda teisę ir ne teisei formuojančios medžiagos ji teikia, o valstybė auga iš teisės, per teisę ir bendrai su teise.“ (Adolfas Arndtas)⁵³ Valstybė šiandien turi išsprasinti kaip politinė teisės įgyvendinimo organizacija: visa jos veikla orientuojama į žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo poreikius.

Tai rodo, kad teisė ir valstybė yra dvi pradinės, fundamentinės žmogaus civilizuotumo, jo žmoniškumo sąlygos. Jos eina kartu ir organiškai susijusios, kaip elgesio taisyklė susijusi su ją įgyvendinančių žmonių elgesiu. Tai, kad istorijoje būta periodų, kai teisė ir valstybė buvo susvetimėjusios, susipriešinusios, esmės nekeičia, nes šio santykio tobulumas negali būti duotas iš karto, gatavu pavidalu. Tai kokybė, kuriai būdingas tapsmas.

4. TEISĖS PRINCIPAI

Jeigu teisės esmę sudaro subjektinių teisių ir pareigų vienovė, tai pereinant prie praktinio jos įgyvendinimo kyla poreikis konkretinti šią abstrakciją. Tam reikia išskirstyti vientisą teisės esmę į atskiras, ją sudarančias pagrindines idėjas arba požymius, kuriais ji gali prisiderinti prie konkrečių santykių specifikos ir pasirinkti, kuria dalimi (požymiu) patogiau juos veikti. Vykdam šį reikalavimą, kaip tik ir kyla vadinamoji teisės principų problema.

Lotyniškai *principium* - pradžia, pagrindas, pirminis šaltinis. Tai svarbiausi teisės esmės konkretėjimo, reiškimosi būdai, arba pagrindinės teisinės idėjos, vertybinės orientacijos, kurios nurodo, kaip kon-

⁵³ Buckenfurde E. W. Staat, Gesellschaft, Freiheit. Suhrkamp, 1976. S. 92.

krečiomis teisės normomis turi būti reguliuojami žmonių santykiai, kad įgautų teisių ir pareigų vienovės pavidalą ir būtų humanizuojami bei demokratizuojami.

Jeigu teisės principai — teisės esmės reiškimo būdai, tai jie ne „prasimanomi“, o logiškai išvedami iš teisės esmės kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovės, gilinantis į ją suvokiami ir paaiškinami.

R. Z. Lifšicas mano, kad teisės literatūroje tradiciškai nurodomi teisės principai: demokratiškumas, humanizmas, lygiateisiškumas, yra ne specifiniai teisiniai, o ideologiniai principai⁵⁴. Ir iš tiesų tai universalūs žmogiško sugyvenimo principai, galiojantys ne tik teisei. Bet jie yra ir teisės principai, nes gali būti išvedami iš subjektinių teisių ir pareigų vienovės: ta vienovė yra ir demokratiška, ir humaniška, nes visus socialinio santykio dalyvius vertingumo požiūriu supranta vienodai.

Iš teisių ir pareigų vienovės (pusiausvyros) kyla ne tik demokratiškumas ir humanizmas, bet ir kiti jau grynai teisės principai:

1) *Įstatymui ir teisei visi lygūs.*

Šis principas yra išskirtinės svarbos, nes iš jo gali būti išvedama ir pati teisių ir pareigų vienovė, galima tik tuo atveju, jeigu postuluojuama, kad kiekvienas asmuo yra teisės subjektas ir visų žmonių teisės branginamos vienodai.

2) *Visų asmens subjektinių teisių santykinumas, išreiškiantis neatskiriamą subjektinių teisių priklausomybę nuo pareigų vykdymo.*

3) *Privilegijų ir absoliučių teisių neleistinumas (tai antroji teisių santykinumo pusė).*

4) *Socialinio kompromiso, arba saiko, principas, derinantis priešingus interesus, suteikdamas šiai darnai teisių ir pareigų vienovės pavidalą.*

5) *Padarytą žalą būtina atlyginti (padaryti žalą kito teisėms — tai padaryti žalą savo paties teisėms — tokia teisių ir pareigų vienovės logika).*

Tai daugmaž pagrindiniai teisės principai. Jie kokybiškai nieko naujo neprideda teisių ir pareigų vienovei, tik skirtingai ją konkretina, išskleidžia, daro konkrečių situacijų atžvilgiu geriau suvokiama, pritaikoma.

⁵⁴

P. . . , 1994. C. 195.

Kai kas gali paklausti, kodėl tarp šių principų, kuriuos pavadinome *pagrindiniais*, nėra teisingumo principo, kuris tradiciškai visuose vadovėliuose nurodomas tarp pagrindinių. O jo nėra todėl, kad teisingumas šiuo požiūriu nėra teisės principas vien dėl to, kad jis visiškai sutampa su teisių ir pareigų vienvėde ir tėra tik jos sinonimas. O jeigu kuri teisinė idėja sutampa su pačia teisės esme, tai ji – ne principas, o tik kitoks tos pačios esmės įvardijimas. Teisingumą laikant teisės principu, tektų klausti, o kas dar yra be teisingumo, kad būtų išsemta tos vienovės apimtis? Ši vienovė visada teisinga, o teisingas negali turėti kitokio pavidalo, kaip teisių ir pareigų pusiausvyros. Iš teisingumo kyla teisių ir pareigų vienovė, o iš šios vienovės – teisingumas.

Iš šių penkių principų galėtume toliau išvesti visus teisės teorijoje ir praktikoje sutinkamus labiau specializuotus tarpšakinius, šakinius ir teisės institutų principus. Pavyzdžiui, iš principo *įstatymui visi lygūs* kyla teisėtumo principas (visi privalo laikytis tų pačių įstatymų tik todėl, kad įstatymui jie yra lygūs). Dar labiau specializuojamas, šis principas virsta principu *audiatur et altera pars* (tebūnie išklausyta ir antroji pusė), jau reiškiančiu tos pačios lygybės įstatymui ir teisei pasireiškimą per teisminę tyrimą: abiem teismo ginčo šalims suteikiamos lygios teisės teikti ir vertinti įrodymus.

Bet mus domina ne tik loginė teisės principų priklausomybė vienam „centrui“ — teisių ir pareigų vienvėdei. Svarbu plačiau pažinti teisės principų turinį ir jų taikymo sritį.

4.1 TEISĖS PRINCIPŲ PAVIDALAI

Kilmės požiūriu teisės principas dažniausiai pasireiškia kaip teisinė idėja, kuri nėra įtvirtinta konkrečioje teisės normoje ir egzistuoja kaip teisinės doktrinos sudedamoji dalis. Pavyzdžiui, teisinis nurodymas, kad *niekas negali būti teisėjas savo paties byloje*, yra teisinės doktrinos idėja-principas. Bet teisės principai egzistuoja ne tik idėjos, bet ir teisės normos pavidalu. Pavyzdžiui, konstitucinis principas *žmogaus asmuo neliečiamas* iš pradžių susiformuoja kaip teisinė idėja, vėliau paverčiamas konstitucine teisės norma, kurios pagrindu formuojasi konkretūs žmonių santykiai, kuriais įgyvendinamas šis principas. Tai reiškia, kad tokia idėja iš teisinės doktrinos perkeliama į galiojančios teisės normas, kad būtų sustiprinamas jos išsakymas ir privalomumas. Toks pat principas, esantis teisės norma, yra ir Konstitucijos 28 straips-

nyje suformuluotas imperatyvas: „[gyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių." Tačiau šį imperatyvą sunku vadinti principu, nes jis, kaip ir teisingumas, taip pat sutampa su pačia teisės esme ir yra tik kitoks teisių ir pareigų vienovės įvardijimas.

Kiti teisės principai formuluojami apibendrinant tam tikrą teisės normų grupę, išskiriant tas normas jungiančią idėją. Pavyzdžiui, jau minėtas principas *audiatur et altera pars* atsiranda apibendrinus baudžiamojo ir civilinio proceso teisės normas, kurios suteikia teisme ginčo šalims teisę teikti ir vertinti įrodymus, teisę ne tik prokurui kaltinti, bet ir teisę advokatui nurodyti aplinkybes, teisinančias teisiamąjį arba švelninančias jo kaltę ir atsakomybę. Tokios pačios rūšies yra ir principas: *niekas negali būti teisėjas savo paties byloje*.

Čia mes turime reikalą su teisės principais, išvedamais iš teisės normų. Jie konkretina teisių ir pareigų vienovės reiškimąsi vykstant teisminiams ginčams, teisminiam įrodinėjimui.

4.2 TEISĖS PRINCIPŲ RŪŠYS

Taigi yra dvi pagrindinės teisės principų rūšys:

- 1) *teisės principai-normos*; ir
- 2) *teisės principai, išvedami apibendrinus kelias teisės normas*.

Principai-normos paprastai yra lemti paties teisinio reguliavimo objekto. Tokie principai konstitucinėje teisėje yra: „*Negalioja joks Įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai*" (7 str.); civilinėje teisėje - *verslo ir sutarčių laisvė*, darbo teisėje — *darbo sutarties laisvė* ir kiti.

Principus, išvedamus iš teisės normų, paprastai lemia teisinis reguliavimo metodas. Tokių principų pavyzdžiai gali būti: *viskas, kas neuždrausta Įstatymo, leidžiama*, *viskas, kas tiesiai neleista Įstatymo, uždrausta*. Pirmasis taikomas piliečiams, antrasis - valstybės pareigūnams. Dėl pirmojo principo pagrįstumo šiandien gali būti ir kitokių nuomonių. Jeigu įstatymo nebus uždrausta daugiabučiuose namuose laikyti neribotą skaičių šunų, tai toks elgesys bus teisėtas, nors jis ir pažeis kitų gyventojų teises. Šis principas dar yra etatizmo palikimas, manant, kad galima numatyti visus naudojimosi savo teisėmis pavojingumo artimo teisėms atvejus ir uždrausti juos įstatyme. Civilizuotoje visuomenėje galioja konkretesnis principas: *leis-tina viskas, kas nepažeidžia kito asmens teisių*. Jis remiasi prielai-

da, kad įstatymas negali numatyti visų atvejų, kai asmuo, naudodamasis savo teisėmis, gali pažeisti artimo teises, ir todėl neteisėtą elgesį siekia riboti ne įstatymu, o kito asmens teise. Tai teisės, o ne įstatymo viršenybę suponuojantis principas.

Pagal apimtį teisės principai, konkretinantys teisių ir pareigų vienvę, skirstomi į keturias grupes.

4.2.1 TEISĖS PRINCIPAI, FORMULUOJANTYS BENDRUOSIUS TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖS TIKSLUS, ŠALTINIUS IR ĮGYVENDINIMO SĄLYGAS

Kitaip jie vadinami bendraisiais teisės principais. Jie būdingi visai teisės sistemai, persmelkia kiekvieną teisės šaką ir nurodo, kaip turi būti formuluojamos tos šakos teisės normos ir organizuojamas jų vykdymas, kad teisinėmis priemonėmis būtų veiksmingai apsaugomos pagrindinės žmogaus teisės.

Jiems priskirtini:

1) *Žmogus nėra priemonė siekti tikslo, o visada – tikslas. Visi gimsta laisvi ir lygūs savo laisve.*

2) *Įstatymas yra tai, ką tauta per savo atstovus arba per referendumą nustato ir įsako.*

3) *Pilietis, paklūstantis įstatymui, turi turėti galimybę priversti laikytis įstatymų ir pačią valstybę, taip pat teisę reikalauti, kad kiti piliečiai laikytųsi įstatymų.*

4) *Teisėtumo principas.*

Jo tikslas užtikrinti teisės paliepimų vykdymą, įgyvendinimą. Tai reikalavimas, kad visi teisės subjektai (valstybės institucijos, visuomeninės organizacijos, pareigūnai, piliečiai) savo veikloje tiksliai ir besąlygiškai įgyvendintų teisės normų paliepimus. Todėl teisėtumas – tai veikiantis įstatymas, arba įgyvendinta teisinė tvarka (teisėtvarka).

Besąlygiško teisėtumo pavyzdys gali būti senovės Graikijos išminčiaus Sokrato elgesys. Nuteistas myriop, jis vienutėje laukė mirties nuosprendžio įvykdymo. Kai jo mokiniai surengė savo mokytojo pabėgimą, šis atsisakė paslaugos, teigdamas: „Kas gi bus, jei žmonės ims negerbti teismo nuosprendžių.“ Babilonijos valdovo Hamurapio (1792-1750 m. pr. Kr.) kodekse būtinybė laikytis teisėtumo grindžiama taip: *"Kas tuos įstatymus peržengs, sukels šalyje suirutę ir bus prakeiktas. Duotoji teisė negali būti peržengiama dar ir dėl to,*

*kad ji priklauso ne tik valdovui, bet ir gyventojams, kad ji yra nekeičiama tvarka, kur kiekvienas nuskriaustasis ras savo teisę.*⁵⁵

Tačiau teisėtumas demokratinėje visuomenėje, kaip sakytą, reiškia ne tik veiką, atitinkančią įstatymų reikalavimus, bet ir veiką, kuri nėra priešinga kito asmens teisei.

Teisėtumo principui būdingi tokie požymiai:

a) *Teisėtumo vieningumas.*

Jis reiškia, kad teisiniai paliepimai (įstatymai) turi būti vienodai suprantami, vykdomi ir taikomi visoje šalies teritorijoje. Tas pats įstatymas negali būti skirtingai taikomas skirtingose vietovėse: jis visur turi būti vienas ir tas pats.

b) *Įstatymas turi būti taikomas visuotinai,*

t. y. visų teisės subjektų, taip pat aukščiausios valdžios institucijoms ir pareigūnams (*leges sunt ligent latorem* — įstatymas saisto ir patį įstatymų leidėją).

c) *Įstatymo viršenybė kitų teisės aktų atžvilgiu.*

Visi teisės aktai turi paklusti įstatymams, tarp kurių aukščiausią juridinę galią turi konstitucija: „Negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai.“ (7 str.)

Teisėtumas svarbus ir todėl, kad jis yra teisinės demokratijos pagrindas. Antikos mąstytojas Eschilas teigė, kad „valstybės esti demokratiškos tik kol jose laikomasi įstatymų. O jei valstybės valdo valdovai savo nuožiūra - tai jos yra tironijos. Demokratijos stiprumas — tai **pirmiausiai** teisėtumo tvirtumas. Bet ne tik teisėtumas stiprina demokratiją, bet demokratijos raida irgi grįžtamuojų ryšiu stiprina teisėtumą, pavyzdžiui, plėtojimas nepriklausomos spaudos, padedančios kontroliuoti, kaip laikomasi įstatymų, ypač valdžios sferose; ji iškelia viešumon teisės pažeidimus, o valstybės institucijos yra įpareigojamos operatyviai į tai reaguoti. Spaudos laisvės ribojimas mažintų galimybes stiprinti teisėtumą, nes ribotų visuomenės galimybes kontroliuoti valstybės institucijas ir teisėtą piliečių elgesį.

5) *Lex retro non agit (Įstatymas atgal negalioja).*

Plačiau apie jį - kitame skyriuje.

⁵⁵ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius, 1995. P. 52.

6) *Niekas negali atsikalbėti įstatymo nežinojimu*, arba: „įstatymo nežinojimas neatleidžia nuo atsakomybės.“ (Konstitucijos 7 str. 3 d.) Jis remiasi supozicija: jeigu įstatymas paskelbtas, tai piliečiai privalo su juo susipažinti ir pagal jį elgtis.

7) *Nemo contra factum proprium venire potest (niekas negali ginčyti padarinių veiksmo, kurį atliko pats savo naudai).*

Tai įpareigojimas vykdyti pareigas, kurių būtinybę sukūrė naudojimasis savo teisėmis.

8) *Ex injura non oritur jus (iš neteisės neatsiranda teisė).*

Šis principas gali būti formuluojamas ir kitaip: *niekas negali pelnytis iš neteisėtų savo veiksmų*. Tai reiškia, kad ta teisė, kuria asmuo naudojasi nevykdydamas pareigų, nėra teisė.

Bendruosius teisės principus sukonkretina, papildo tarpšakiniai, šakiniai ir teisės institutų principai. Per santykį su teisių ir pareigų vienvone jie įgauna kitokius pavadinimus.

4.2.2 TEISĖS PRINCIPAI, KONKRETINANTYS

TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĘ TARPŠAKINIŲ LYGMENIU

Tai principai, būdingi kelioms teisės šakoms. Pavyzdžiui, teisės principas: *teisingumą vykdo tik teismas*, galioja baudžiamojo proceso, civilinio proceso, administracinio proceso normoms. Jis teigia, kad valstybėje niekas negali vykdyti teisingumo (spręsti civilinių, administracinių, baudžiamųjų bylų), tik teismas. Principas *pacta conventa servavimus est*, arba *pacta sunt servanda* (sutarčių reikia laikytis), yra bendras civilinei ir tarptautinei teisei.

Tarpšakiniais principams priklauso grupė principų, kuriais nustatoma tiesa teisminiuose ginčuose ir garantuojamas teismo nagrinėjimo objektyvumas tiek civilinėse, tiek administracinėse, tiek baudžiamosiose bylose:

1) *Nemo est iudex in sua causa (niekas negali būti teisėjas savo paties byloje).*

2) *Audiatur et altera pars.*

3) *Onus probandi (įrodinėjimo našta (pareiga): įrodinėti privolat, kuris teigia, o ne kuris neigia).*

4) *įrodinėjimo išsamumo principas (testis unus - testis nullus: vienas liudytojas - ne liudytojas).*

Šis principas neturi universalumo. Tam tikrais atvejais ir vienas liudytojas gali būti liudytojas. Konkrečioje byloje teisėjas sprendžia, ar vieno liudytojo parodymai gali būti pakankami įrodyti konkretaus asmens kaltę, nustatyti objektyviąją tiesą.

5) *Neigiami teiginiai neįrodo.*

6) *Dubia judicis de malitia alterius semper sunt in meliorem partem interpretanda (kai esti abejonių dėl kaltės, tai abejonė aiškinama gerojo pusėn).*

Šio principo formuluotė priskiriama Tomui Akviniečiui, XIII a.

7) *Fraus omnia corruptio (apgaulė sunaikina visus teisinius padarinius), nes paneigia teisių ir pareigų vienovę ir todėl negali sukurti legalių teisinių padarinių.*

Šie principai turi didelę reikšmę taikant įstatymus ir ypač plėtojant precedentų teisę. Mūsų teisės sistemoje teisės principais, ypač išvedamais iš teisės normų, menkai naudojamosi dėl vyraujančios normatyvistinės teisės sampratos ir statutinės teisės absoliutinimo.

8) *Individualios atsakomybės principas: Niekas neturi kentėti už kitą, tik pats už save.*

(Lietuvos Statutas, 1529, I, 7 art. II Lietuvos Statutas (1566), I, 14 art.; III Lietuvos Statutas (1588) I, 18 art.)

Didelę dalį šių teisės principų **suformulavo** VI a. Bizantijos imperatorius Justinianas veikale „Digestai“⁵⁶.

4.2.3 TEISĖS PRINCIPAI, KONKRETINANTYS

TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĖ TEISĖS ŠAKOS LYGMENIU

Tai principai, kurie konkretina teisių ir pareigų vienovę kurios nors vienos teisės šakos sąvokomis (baudžiamosios, civilinės, darbo, šeimos ar kitos). Pavyzdžiui, civilinės teisės principai:

1) *Padarytą materialiąją žalą būtina atlyginti.*

2) *„Sandoris, neatitinkantis įstatymo reikalavimų negalioja.“*
(Lietuvos Respublikos CK 47 str.)

3) „Niekam negali būti taikoma poveikio priemonė už administracinę teisės pažeidimą kitaip, kaip įstatymų nustatytais pagrindais ir tvarka.”

(Lietuvos Respublikos ATPK 7 str. 1 d.)

4) „Niekas negali du kartus būti baudžiamas už vieną ir tą patį nusikaltimą.”

(Lietuvos Respublikos BK 3 str. 4 d.)

5) *Nekaltumo prezumpcija kaip baudžiamosios atsakomybės principas: „Asmuo laikomas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas įstatymo nustatyta tvarka ir nepripažintas įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu.”*

(Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 str., anglų Didžioji laisvių chartija (*Magna Charta Libertatum*, 1215), I Lietuvos Statutas, 1529, I, 1 art.).

Nekaltumo prezumpcija susijusi su asmens teise į gynybą. Lietuvos Respublikos teismų įstatymas (1994 m. gegužės 31 d., Nr. I-480) nustato, kad visi Lietuvos piliečiai „turi teisę į teisminę gynybą [...] nuo valstybinės valdžios ir valdymo institucijų bei pareigūnų neteisėtų veiksmų ar neveikimo” (4 str. 1 d.). Ir tai formuluoja autentišką teisės į gynybą prasmę. Tuo tarpu nekaltumo prezumpcija, suformuluota Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 straipsnyje, išplečia teisės į gynybą prasmę ir ją supranta kaip asmens teisę gintis nuo bet kokio kaltinimo, taip pat nuo teisėto. Šitaip prezumuojama, kad kiekvienas kaltinimo pareiškimas įtariamam asmeniui yra ar gali būti neteisėtas ir nepagrįstas. Manoma, kad tik įsiteisėjusiu nuosprendžiu galima atskirti teisėtą kaltinimą nuo neteisėto.

Šitaip atsiranda minėto Konstitucijos straipsnio ir Teismų įstatymo 4 straipsnio kolizija, bet tai gana savitas prieštaravimas, kai Teismų įstatymo nuostata teisės požiūriu yra adekvatesnė tos teisės tikslų požiūriu už konstitucinę nuostatą, nes ši labiau pabrėžia ne tos teisės tikslus, o priemones, kuriomis galima nustatyti kaltinimo teisėtumą ar neteisėtumą. Čia įrodinėjimo priemonės laimi prieš teisės tikslus.

4.2.4 TEISĖS PRINCIPAI, KONKRETINANTYS (ĮGYVENDINANTYS) TEISIŲ IR PAREIGŲ VIENOVĘ TEISĖS INSTITUTŲ LYGMENIU

Jie būdingi grupei teisės normų, sudarančių dalį kurios nors teisės šakos, pavyzdžiui: *nuosavybė neliečiama*⁵⁷ (civilinės teisės nuosavybės instituto principas), arba: *kiekvienas turi teisę rinkti savo valdžią ir pats būti valdžion renkamas* (konstitucinės teisės rinkimų instituto principas).

Visi čia aptarti teisės principai (bendrieji, tarpšakiniai, šakiniai ir teisės institutų), kaip sakyta, išvesti iš teisių ir pareigų vienovės, yra tos vienovės įvairaus abstraktumo ir įvairaus įgyvendinimo individualizuoti pavidalai. Būdami įvairūs tos vienovės reiškimosi aspektai, jie tarpusavyje susiję, papildo vienas kitą, egzistuoja konkrečios sistemos pavidalu. Jų tikslas – visapusiškai išreikšti, individualizuoti teisių ir pareigų vienovę, daryti ją vaizdesnę, geriau aprėpiamą, lengviau pritaikomą norminti įvairius gyvenimo atvejus.

Teisės principų atskleidimas ir suformulavimas rodo teisės pažinimo gylį, jos esmės susiejimą su individualizuotais jos reiškimosi pavidalais.

5. TEISĖS IDĖJOS RAIDAI:

TEISĖS SAMPRATA - *TEMPORIS FILIA* (LAIKO DUKRA)

Turint gaivoje teisės ryšio su žmonių interesais istoriją, negalima suformuluoti visiems laikams bendros teisės sampratos, nebent tik labai abstrakčią: *teisė — tai visuotinai privalomo elgesio taisyklė, garantuota valstybės prievarta*. Bet nedaug naudos iš tokios apibrėžties, nes ji *mažai* informatyvi. Konkretus teisės turinys priklauso nuo epochos, kurioje formuluojama ta teisė ir ja naudojama. Dėl skirtingų tikslų, į kuriuos buvo orientuojama teisė, galime skirti dvi jos raidos stadijas, kur matome iš esmės skirtingas teisės apibrėžtis.

⁵⁷ *Nuosavybė neliečiama* — netiksli formuluotė, nes ji suponuoja tarsi abso-
liuti), neliečiamumą net ir tuo atveju, jeigu nuosavybės turėtojas pažeidė kito
asmens teises. Ji turėtų būti formuluojama taip: *nuosavybės teisė neliečiama*,
nes teisė neliečiama tik tol, kol ji garantuojama jos turėtojo atitinkamų pareigų
vykdymu.

5.11KIKAPITALISTINĖS, ARBA NEIŠPLĖTOTOS, TEISĖS STADIJA

Civilizacijos pradžioje nebuvo aiškaus teisių ir pareigų skirtumo, nes buvo pradinė visuomenės narių lygybė, pagrįsta kolektyviniu darbu ir kolektyviniu vartojimu. Vartojimo apimtis ir kokybė griežtai nepriklausė nuo diferenciacijos pareigų, kurių vykdymu buvo kuriami vartojimo reikmenys. Teisių ir pareigų vienovė ėmė formuotis prasidėjus darbo specializacijai ir individualiems gamintojų mainams bei iškilus būtinybei tuos mainus grįsti lygiavertiškumu darbo, įdėto į mainų objektus. Iš čia - privačiosios teisės pradžia. Jai priešinga tendencija formavosi ėmus tvarkyti viešąją visuomenės gyvenimą - pagrindinių socialinių grupių (klasių) santykius ne teise, o jėgos persvara. Jėga ėmė daugeliu atvejų savavališkai nustatinėti visuomenės nariams teisių ir pareigų santykį. Ekonomiškai ar politiškai stiprieji savo pareigas ėmė perkėlinėti pavergtiesiems. Todėl pirmieji liko be pareigų, antrieji - be teisių. O galiausiai abi pusės buvo vienodai nužmogintos, nes nepavaldžios žmoniškumą išreiškiančiai teisių ir pareigų vienovei.

Nuo tos akimirkos viešąją visuomenės gyvenimą ėmė tvarkyti ne teisė, o įstatymas, dažnai savivaliaujantis teisės atžvilgiu. Bet kurią stipriojo savivalę, įformintą įstatymu, imta vadinti „teise“. Šitaip įvyko teisės ir įstatymo išsiskyrimas, dėl kurio ir formavosi etatistinė teisės samprata, vieninteliu teisės šaltiniu paskelbusi valstybės (stipriojo) valią. Teisė, kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė, buvo ilgam užmiršta. Ji susiaurinta iki „teisės principo“, taikomo tik civilinėje, arba, kitaip sakant, - privačiojoje teisėje. Todėl to laikotarpio visuomenėje kartu funkcionavo dvi teisės sampratos: viena iš jų teisę suprato kaip stipriojo valią, paverstą visuotinai privalomo elgesio taisykle, kita - kaip priešingų interesų derinimą kompromisu, presumuojant santykio dalyvių lygiateisiškumą.

Pirmajai atstovavo viešojo teisė, antrajai - privačiojo teisė (civilinė, arba „miesto teisė“ - *jus civile*). Privačiojo teisė rėmėsi šalių lygiateisiškumu, mainų lygiavertiškumu bei teisių ir pareigų pusiausvyra, nes reguliavo turtinius laisvų piliečių santykius (Atėnų, Romos miestų demokratija). Tuo tarpu socialinių grupių, taip pat piliečių ir valstybės santykius reguliavo viešojo teisė, kuri rėmėsi etatistine teisės samprata, jėgos primatu ir santykio dalyvių nelygiateisiškumu. Visiems privalomo elgesio taisykle galėjo virsti interesas tik tos socialinės grupės, kuri turėjo jėgos (fizinės, karinės, ekonominės ar politinės) per-

svarą. Priešingų grupių interesai šiuo atveju ne derinami, o vienas kito slopinami. Čia reikalauta suderinti konkretaus asmens teises ne su pareigomis (artimo interesu), o su turimos jėgos mastu - kur nėra jėgos, ten turi būti mažai teisių ir daug pareigų, tiksliau - prievolių. Teisės ir pareigos tarp visuomenės narių paskirstomos pagal jų turimos jėgos mastą, visa tai sankcionuojant, įtvirtinant įstatyme.

Šitaip suprantama viešoji teisė visur rėmėsi ir turėjo remtis teisės ir įstatymo tapatinimu. Bet kuri elgesio taisyklė, įgijusi įstatymo formą, yra teisė. Todėl vienu teisės virto privilegijomis, o kitų pareigos - prievolėmis. Tokia „teisė“ įtvirtino ne socialinę santarvę ir rimtį, o vienu viešpatavimą, kitų - pavergimą.

Kadangi viešoji teisė reguliavo daugiau santykių ir svarbesnius, tai jos propaguojama teisės samprata ir buvo vyraujanti.

Civilinė (pilietinė) teisė liko vienintelė autentiškos teisės oazė, kurios nebuvo pasiekęs šis susipriešinimas ir iš kurios prasidėjo šiuolaikinis autentiškos teisės prisikėlimas, visuotinis jos sugrįžimas į žmonių santykius, humanizuojant juos teisių ir pareigų vienvėde.

Totalitariniai režimai, propaguojantys jėgos primatą, buvo ir tebėra suinteresuoti apibrėžti teisę ne kaip teisių ir pareigų vienvėdę, o tik kaip „privalomo elgesio taisyklę“, kad nereikėtų konkretinti tos taisyklės turinio - nereikėtų parodyti, koks yra joje nustatomų teisių ir pareigų tarpusavio santykis, nebūtų demaskuojama valdžios savivalė kuriant teisę. Todėl teisinės abstrakcijos čia labiau gerbiamos negu konkretūs, turiningi dalykai. Čia svarbiau pabrėžti pačią elgesio taisyklę, o ne jos santykį su abipuse teisinio santykio dalyvių nauda.

5.2 KAPITALISTINĖS TEISĖS EPOCHA

Modernios teisės sampratos ištakos slypėjo vergvaldinės ir feodalinės epochų civilinės teisės vertybiniuose, metodologiniuose pagrinduose — visų santykio dalyvių lygiateisiškumo ir laisvos valios pripažinime. Visuomenė kaip tik ir demokratėjo civilinės, arba miesto, teisės principus nuosekliai verčiant visos teisės principais. Ir tai buvo išplėstinės teisinės demokratijos pradžia, privačiosios teisės „puo-limas“ prieš viešosios teisės pastangas monopolizuoti teisės sampratą, priskirti jai viešosios teisės principus. Viešoji teisė buvo garantuota vien valstybės prievarta, o civilinė (privačioji) teisė - ir pačių santykio dalyvių abipuse nauda. Ir tik kai naudos veiksnio nepaka-

ko garantuoti teisinių imperatyvų vykdymą, sakėme, įsikišdavo valstybės prievarta. Bet ji šitai darė siekdama ne pavergti asmenį, o padėti jam išlikti socialinės santarvės subjektu, santarvės, kuri pasiekama tik garantuojant savo teises atitinkamų pareigų vykdymu ar timo naudai. Tokia santarvė yra tikrasis visuomeninio santykio dalyvių laisvės garantas.

Bet nuo tos akimirkos teisės skirstymas į viešąją ir privačiąją jau nebetenka principinės reikšmės, nes tiek santykiams tarp piliečių, tiek santykiams taip socialinių grupių (klasių) ar piliečio santykiams su valstybe, jos institucijomis galioja ta pati subjektinių teisių ir pareigų vienovė.

Yra autorių (P. Leonas), kurie laikosi kitokios teisės istorinės tipologijos; jie skiria keturis pozityviosios teisės istorinės raidos etapus: 1) stipriojo teisė; 2) kumščio teisė (*Faustrecht*); 3) valdžios teisė; ir 4) pilietinės visuomenės teisė. Pirmieji trys etapai laikomi *neišplėtos teisės pavyzdžiais* (rėmėsi jėgos primatu). Visi jie priskirtini prie mūsų nurodytos ikikapitalistinės teisės, o ketvirtasis teisės etapas ženklina teisės iškilimą virš valdžios autoriteto (buržuazinė teisė) ir būdingas teisinės valstybės teisei.

Jeigu žmogus nelaiko savęs teisės
tarnu, galų gale jis tampa jos valdovu.

C. H. Kochas

IV SKYRIUS

TEISĖS SOCIALINĖ PASKIRTIS IR FUNKCIJOS

1. TEISĖS SOCIALINĖ PASKIRTIS IR JOS RAIDA

Teisės samprata apima ne tik teisės šaltinius, struktūrą, principus, bet ir jos socialinę paskirtį bei funkcijas, kuriomis teisė tiesiogiai išsprasmina visuomenėje kaip socialinio elgesio reguliatorius.

Teisės socialinė paskirtis - tai tas tikslas, kuriam teisė kuriama ir dėl kurio ji egzistuoja. Todėl atskleisti teisės socialinę paskirtį - tai atsakyti į klausimą, kodėl atsiranda ir egzistuoja teisė.

Jau sakėme, kad teisė tiesiogiai atsiranda iš žmonių bendravimo ir todėl skirta jį valdyti atsižvelgiant į visų žmonių lygybę ir jų laimės siekį. Tiesioginė jos priedermė - organizuotai, vienodo veiksmingumo priemonėmis saugoti visų visuomenės narių teises ir lemti jų įgyvendinimą.

Istorijoje ši teisės paskirtis buvo nusakoma įvairiai:

Hamurapio kodeksas (XVIII a. pr. Kr.): *„Teisės normų tikslas - užtikrinti, kad galingasis neskriaustų silpnojo, kad atsirastų tvirtas pagrindas vykdyti teisingumą ir spręsti ginčus.“*⁵⁸

Leonas Sapiega (1588 m.): *„Teisynas yra sudarytas tam, kad galingas ir turtingas nesavivaliautų kad kiekvienas akiplėša būtų pažabotas, kad jis, bijodamas teisės, nuo bet kokios savivalės susilaukytų kad negalėtų niekinti ir engti mažesnio ir silpnėsio.“*⁵⁹

R. Paundas: *„Teisės tikslas - reguliuoti individų tarpusavio kovą švelninant ją socialiniu kompromisu. Teisės priedermė yra pažaboti agresyvių žmogaus instinktą, kuris veikia kartu su socialiniu instinktu. Esant šiai visų karo su visais būsenai teisė nustato socialinį kompromisą kaip tam tikrą teisinę tvarką.“*⁶⁰

⁵⁸ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius, 1995. P. 52.

⁵⁹ Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2. Kaunas, 1938. P. 9-120.

⁶⁰ Pound R. Social Control Through Law. New York, 1944. P. 66-67.

P. Leonas: „*Teisės tikslas - apsaugoti asmens laisves ir sude-rinti priešingus interesus.*“

Nė vieno iš čia paminėtų teisės tikslo apibrėžimų negalime lai-kyti universaliu; jis netinka nusakyti visų epochų teisės paskirtį, nes ką tik minėta teisės socialinė paskirtis atsirado ne iš karto. Ji - istorinis reiškiny s ir todėl keičiasi priklausomai nuo teisės sampratos pokyčių ir ją lemiančios žmonių socialinės, ekonominės būties per-mainų: besikeičiančios visuomenės socialinės struktūros ir sociali-nių jėgų santykio. Jeigu remsimės teisiniu etatizmu, tai teisės socia-linė paskirtis - įtvirtinti valstybės ir už jos stovinčios ekonomiškai ir politiškai vyraujančios žmonių grupės (klasės) valią, o jeigu va-dovausimės pilietine teisės samprata, tai teisės paskirtis - apsaugoti visų visuomenės narių pagrindines teises ir laisves vienodai veiks-mingomis priemonėmis.

Atitinkamai socialinė teisės paskirtis istoriškai perėjo dvi pagrin-dines raidos stadijas: klasinę ir bendranacionalinę (demokratinę). Pir-mosios stadijos teisė buvo kuriama užtikrinti (saugoti) ne visos vi-suomenės, o tik politiškai ir ekonomiškai vyraujančių socialinių gru-pių interesus, atitinkamai slopinant kitas socialines grupes. Tokios paskirties teisė - tai privilegijų ir prievolių priešpriešos teisė.

Antrajai stadijai (ji pradėjo aiškiau formuotis Europoje po Ant-rojo pasaulinio karo) būdinga tai, kad teisė jau turi organizuotu bū-du saugoti ne vienos, o visų socialinių grupių teises, lemti jų įgy-vendinimą, derinti priešingus interesus ir šitaip palaikyti visuome-nėje socialinę santarvę bei rimtį.

Tokios orientacijos teisė siekia socializuoti žmonių santykius, grįsti juos ne jėga, o abipuse nauda, lygiateisiškumu, bendradarbia-vimu. Čia siekiama, kad kiekvienas galėtų dalyvauti lygiaverčiuose mainuose, laisvai plėtoti savo asmenybę, tikėtis savo teisių saugos ir tais atvejais, kai pats dėl objektyvių priežasčių nebepajėgia parei-gų vykdymu užsitikrinti minimalios savo teisių saugos.

Ši teisės socialinės paskirties raida — tai teisės pažangos raida. Teisės pažanga yra taip pat reikalinga visuomenei kaip ir technikos, mokslo, ekonomikos pažanga, nes ji rodo žmogaus socialėjimą, žmo-niškėjimą - stiprėjantį gebėjimą gyventi santarvėje, naudotis savo teisėmis nevaržant artimo teisių.

Laikant žmogaus teisių apsaugą šiuolaikinės pozityviosios tei-sės socialine paskirtimi, svarbu bent trumpai apibūdinti pačias žmo-

gaus teisės, kad žinotume, kokios žmogaus teisių apsaugos pozityvioji teisė gali siekti ir kaip atsižvelgiant į tai organizuoti jos teisinį reguliavimą.

1.1 ŽMOGAUS TEISĖS KAIP POZITYVIOSIOS TEISĖS SOCIALINĖS PASKIRTIES OBJEKTAS

Iš aptartos teisės sampratos, matėme, kad žmogaus teisės gali būti suprantamos labai įvairiai. Tačiau visą tų pažiūrų įvairovę R. Z. Lifšicas siūlo apibendrinti dviem požiūriais: 1) natūralistiniu ir 2) pozityvistiniu.

Natūralistinis požiūris pripažįsta, kad žmogaus teisės ir jų įgyvendinimas priklauso asmeniui iš prigimties (gimimo), kad jos nuo valstybės nepriklausomos ir neatimamos. Valstybė ir visuomenė privalančios jas tik saugoti, lemti jų įgyvendinimą. Šis požiūris būdingas demokratinėms visuomenėms ir valstybėms.

Pozityvistinis požiūris teigia atvirkščiai - žmogaus teisės kylančios iš valstybės, ši savo nuožiūra jas žmogui suteikia, nustato jų apimtį, o panorėjusi gali jas taip pat savo nuožiūra siaurinti, o kai kurias ir visiškai likviduoti. Tuo norima pasakyti, kad žmogus iš prigimties neturi jokių teisių, kad jos ateina tik iš tos organizuotos bendrijos, kurioje asmuo gyvena, veikia ir kuri gali laisvai manipuliuoti jo teisėmis. Šis požiūris paprastai būdingas autoritarinėms arba totalitarinėms valstybėms, ekonomiškai atsilikusioms visuomenėms, kur asmuo nepajėgia be valstybės ar visuomenės paramos garantuoti bent minimalios savo teisių saugos.

Abi šios pažiūros daugelio autorių laikomos vienpusiškomis ir dėl to nepakankamomis. Natūralistinės pažiūros ribotumas, kad ji deklaruoja žmogaus teisių neatimamumą, nesvarstydama klausimo, kaip šis neatimamumas dera su gyvenimo realijomis, su asmens pareiga legalizuoti savo teisės visuomenėje atitinkamų pareigų vykdymu, su teisės pažeidimais, teisine atsakomybe, ribojančia prigimtines žmogaus teises. Be to, ši pažiūra neatsako į mūsų svarstytą klausimą, žmogus gimsta su pačia subjektine teise ar tik su išankstiniu visuomenės leidimu turėti, įgyti teisę.

Bet nepakankamas ir pozityvistinis požiūris: jis teigia valstybės pirmenybę prieš asmenį ir nieško objektyvių kriterijų, kurie apribotų valstybės savivalę kuriant teisę. Jis abejingas tam, konkrečiuose įstatymuose įkūnijama valstybinės valdžios pagarba žmogaus teisėms ar savivalė tų teisių atžvilgiu. Jam svarbu pats įstatymas kaip elgesio taisyklė. Propaguodamas subjektyvistinę žmogaus teisių sampratą, jis gali pagrįsti visišką asmens beteisiskumą ir valstybės valdžią asmeniui.

Tiesos reikia ieškoti integruojant šias pažiūras. Apie tai, kaip reikia suprasti žmogaus teisių prigimtinių pobūdį, jau kalbėta. Čia užteks pabrėžti, kad *prigimtinės teisės* skiriasi priklausomai nuo objekto, t. y. tų vertybių, kurias jos turi saugoti; vienos iš jų yra biologinės prigimtios (gyvybė sveikata, orumas, laisvė ir t. t.), kitos - socialinės prigimtios - paties asmens susikurtos (turtas, kvalifikacija ir pan.). Asmens teisė — tai jo ir visuomenės (kitų asmenų) abipusio išipareigojimo santykis naudotis savo vertybėmis nedarant žalos kito asmens vertybėms. Būtent dėl to, kad subjektinė teisė yra ne savybė, o santykis, sakėme, nėra *prigimtinių teisių* ir niekas negimsta su teisėmis.

Kita vertus, pagrindinės žmogaus teisės nėra valstybės malonė asmeniui. Valstybė turi tik saugoti asmens teises, kurias jis pats įgijo atitinkamų pareigų vykdymu. Bet yra teisių, kurios atsiranda kaip valstybės teisėkūros rezultatas: pavyzdžiui, teisė į susirašinėjimo slaptumą, būsto neliečiamybę, teisė dalyvauti valdant šalį ir kitos. Tai, žinoma, nereiškia, kad valstybė gali pripažinti šias teises ar jų nepripažinti. Žmogus objektyviai turi teisių į šias socialines vertybes, nes jos yra išvestinės iš jo žmogaus orumo ir laisvės. Bet kad šios teisės iš teisnumo statuso pereitų į subjektinę teisę, reikia, kad valstybė pripažintų tai įstatymais.

Todėl **pagrindinės** žmogaus teisės yra įtvirtinamos visų šalių konstitucijose ir tarptautinėse sutartyse (paktuose), taip pat Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, priimtoje Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos 1948 m. gruodžio 10 dieną. Tapdamos konstitucinėmis, jos virsta atitinkamais įpareigojimais valstybei.

1.1.1 JURIDINĖ ŽMOGAUS TEISIŲ SAMPRATA

Pozityvioji teisė turi vienodai branginti ir saugoti visų asmenų teises, vienodai lemti jų įgyvendinimą. Todėl pagrindinis žmogaus teisių juridinės koncepcijos požymis - visų žmonių lygiateisiškumo pri-

pažinimas. „Visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs savo orumu ir teisėmis“, - sakoma Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 4 straipsnyje. Bet ką faktiškai reiškia ši teisių lygybė?

Čia galimi du atsakymai: 1) teisių lygybė reiškia turimų materialųjų gėrybių apimtį lygybę, arba vartojimo kokybės lygybę (ekonominę); 2) teisių lygybė reiškia juridinę lygybę - lygybę įstatymams, procedūrų lygybę - visi vienodai traktuojami tų pačių įstatymų ir visi turi tą pačią teisę kreiptis į tą patį nepriklausomą teismą, visi turintieji brandos atestatą gali stoti į bet kurią Lietuvos aukštąją mokyklą ir t. t. Lygybė Čia reiškia tik diskriminacijos nebuvimą.

Ekonominė lygybė ir teisinė lygybė — skirtingi dalykai. Juridinė lygybė - tai starto lygybė, tai teisių imtis savarankiškos veiklos lygybė, tuo tarpu ekonominė lygybė - finišo, arba veiklos rezultatų (vartojimo), lygybė.

Orientuojantis į teisinę valstybę ir jos propaguojamas vertybes, pirmumą reikia teikti teisei lygybei, skelbiančiai, kad žmonės teisių požiūriu lygūs tik startuodami, t. y. jiems leidžiama imtis bet kurios įstatymų neuždraustos veiklos, naudotis tuo pačiu teisiniu asmens teisių gynybos mechanizmu, jie atsakingi pagal tuos pačius įstatymus ir kita.

Tolesnė jų padėtis visuomenėje priklauso nuo jų gabumų, norų, mokėjimo dirbti ir, suprantama, ekonominių galimybių imtis savarankiškos veiklos. Tokių galimybių susikūrimas taip pat laikomas paties asmens veiklumo reikalu.

Visa tai stimuliuoja žmonių iniciatyvą, skatina juos lenktyniauti, pirmauti, žodžiu, kurti asmeninę gerovę nekenkiant kito asmens gerovei.

Juridinė (procedūrų) lygybė kartu reiškia, kad asmenys nei pagal įstatymą, nei pagal teismo sprendimus negali būti diskriminuojami vienas kito atžvilgiu. Bet iš tikrųjų viskas sudėtingiau. Pavyzdžiui, nesenoje praeityje vyrai Lietuvoje galėjo gauti pensiją tik sulaukę 60 metų amžiaus, o moterys - 55 metų. Kas tai - žmonių diskriminacija pagal lytį ar tik teisių saugos diferenciacija? Kuo skiriasi ši diferenciacija nuo teisių diskriminacijos?

Iš prigimties žmonės nėra lygūs: skiriasi jų lytis, amžius, proto gebėjimai, talentai, sveikata, darbštumas ir kita. Tokie skirtumai negali būti pašalinti, nes glūdi pačioje žmogaus prigimtyje. Žmogaus kultūrinės pastangos kompensuoti savo prigimtinių netobulumą ir yra

žmonijos pažangos varomoji jėga. Įstatymai, atsižvelgdami į šiuos skirtumus, nustato visiems žmonėms vienodas veikimo taisykles, procedūrų lygybę, starto galimybių lygybę. Todėl esant lygioms starto galimybėms stiprieji, sveikesnieji, protingesnieji pasieks daugiau. Ir tai gilins visuomenės prieštaravimus.

Ir tai teisinga. Įstatymais neišmanoma visiškai pašalinti žmonių asmenybės skirtumų. Dėl šių skirtumų atsiranda didelė ekonominė (vartojimo) žmonių nelygybė, kurią ne tik galima, bet ir būtina švelninti, jeigu visuomenė nori palaikyti socialinį stabilumą. Todėl esant vienodoms starto galimybėms įstatymais gali būti padidinama tam tikrų asmenų teisių sauga, jeigu jie objektyviai nepajėgia garantuoti bent minimalios savo teisių saugos arba vykdo visuomenei svarbias pareigas, kurių vykdymas adekvačiai neatsispindi jų teisių saugoje. Tai suponuoja teisinio reguliavimo diferenciaciją.

Asmenų lygybės įstatymams logika teorijos požiūriu neatrodo sudėtinga; tokia ji tampa taikoma praktiškai, nes Lietuvos Respublikos Konstitucijos 29 straipsnis tiesiogiai draudžia tik diskriminaciją - valinį asmens teisių varžymą arba atleidimą nuo įstatymo reikalavimų (privilegijų teikimas) lyties, rasės, socialinės padėties ir kitais pagrindais. Tačiau praktiškai, kaip sakėme, yra tokių kategorijų žmonių, kurie turi specialių pareigų visuomenei arba patys nesugeba bent minimaliai garantuoti savo pagrindinių žmogaus teisių, ir todėl kyla būtinybė remiantis įstatymu didinti jų teisių saugą valstybės priemonėmis. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos darbo sutarties įstatymas būtinybę padidinti tam tikrų asmenų teisių saugą formuluoja kaip „papildomų garantijų labiausiai socialiai pažeidžiamų piliečių grupėms nustatymo" principą (2 str. 2 p.). Arba: „šeimai, kurios pajamos mažesnės už valstybės remiamas, mokama socialinė pašalpa" (1990 m. rugsėjo 27 d. Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų garantijų įstatymas Nr. 1-618, 10 str. 1 d.). Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte (1960 m. gruodžio 16 d.) sakoma: „Valstybės, šio Pakto dalyvės, pripažįsta kiekvieno žmogaus teisę į pakankamą gyvenimo lygį jam ir jo šeimai, apimančią pakankamą maistą, drabužius bei butą, taip pat į nuolatinį gyvenimo sąlygų gerinimą."⁶¹ (11 str.)

Bet ar tokio principo formulavimas neprieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijos 29 straipsnio ir Visuotinės žmogaus teisių de-

⁶¹ Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991. P. 24.

klaracijos 1 ir 7 straipsnių formuluojamam principui - įstatymui visi lygūs? Ar valstybė nediskriminuoja tų savo piliečių, kurių sąskaita ji didina neišgalinčių piliečių teisių saugą?

Tai aktualina reikalą skirti žmogaus teisių diferenciaciją nuo diskriminacijos, kartu atskleidžiant tokios diferenciacijos teisėtumo pagrindus. Diskriminacija - tai savavališkas asmens teisių atėmimas, ribojimas, o diferenciacija - teisių pridėjimas arba lengvatų suteikimas valstybės priemonėmis, bet tik tiems asmenims, kurie patys objektyviai nepajėgia bent minimaliai garantuoti savo pagrindinių žmogaus teisių (tai nepilnamečiai, seneliai, asmenys su įgimta negalia) arba vykdo specialias, tik su jų asmeniu susijusias pareigas visuomenei, kurių adekvačiai neatspindi jų teisinė padėtis (moterys, gimdančios ir auginančios vaikus, asmenys dirbantys gyvybei ir sveikatai itin pavojingomis sąlygomis, ir kiti).

Šią diferenciaciją kai kurie autoriai vadina pozityviaja diskriminacija. Jos teisėtumas grindžiamas visuomenės solidarumu, humanizmo pajauta ir socialinio stabilumo kaip visų teisių saugumo garantu poreikiu.

Diferenciacijos tikslas - sušvelninti turtinę, nelygybę, kad ji galiausiai nevirstų realia teisių nelygybe. Visais kitais atvejais bet koks teisių saugos pridėjimas konkrečioms asmenims ar jų grupėms bus privilegijų teikimas (diskriminacija). Pavyzdžiui, Seimo valgyklos dalinis dotavimas iš valstybės biudžeto, nedotuojant kitų valstybės tarnautojų maitinimo, jau yra ne teisių saugos diferenciacija, o neteisėtų privilegijų teikimas tam tikriems pareigūnams remiantis socialine padėtimi (valstybės tarnautojų diskriminavimas). 1994 m. birželio 9 d. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl darbuotojų pirmenybės įsigyti privatizuojamų įmonių akcijų“, suteikęs tų įmonių darbuotojams pirmumo teisę įsigyti 50 procentų privatizuojamų įmonių visuomeninio turto (2 str.) ir šitaip socialinės padėties pagrindu apribojęs biudžetinės sferos darbuotojų teises tapti privatizuojamo turto savininkais, šia dalimi buvo diskriminacinis.

Teisinė lygybė teikia žmonėms galimybę išmėginti save savarankiška veikla, gebėjimu patiems pasirūpinti savo teisių sauga. Jei-gu ši lygybė kai kuriems asmenims pasirodo nepakankama susikurti bent minimalią savo pagrindimų teisių saugą, jiems minimaliu lygiu taikoma vartojimo lygybė, išiprasminanti kaip visuomenės parama, solidarumas.

Ši lygiava apima tik minimalų žmogaus teisių saugos lygmenį: kas daugiau, tas yra paties asmens kultūrinių pastangų rezultatas. Tai reiškia, kad vartojimo lygiava neatmetama apskritai, o tik nustatomos istorinės jos pozityvaus taikymo ribos. Ji išiprasmina kaip žemutinę žmogaus teisių saugumo ribą, reikalinga palaikyti visuomenėje socialinę santarvę ir rimtį. Už šio minimumo turi baigtis faktinė, arba vartojimo, lygybė, ji turi pereiti į teisinę, arba procedūrą, lygybę, įpareigojančią kovoti su neteisėtomis lengvatomis ar privilegijomis.

1.1.2 TEISINĖS IR EKONOMINĖS (PASKIRSTOMOSIOS)

LYGYBĖS SANTYKIS KAIP TARPUSAVIO PAPILDYMO SANTYKIS

Teisinė lygybė neturi būti suprantama kaip absoliuti ekonominės lygybės priešybė. Tarp jų civilizuotoje visuomenėje formuojasi ne abipusio atmetimo ar konkuravimo, o tarpusavio papildymo santykiai. Nė viena iš jų pavieniui negali ilgiau stabilizuoti žmogaus teisių saugos. Jau sakėme, kad pirmumas turi būti teikiamas teisinei lygybei, nes ji vienodai leidžia visiems asmenims imtis bet kurios įstatymo neuždraustos veiklos, savarankiškai susikurti tokios veiklos priemonės ir šitaip garantuoti savo teisių saugą bei jų komfortą. Tačiau ilgai vyraujant teisinei lygybei, tam tikra visuomenės dalis nepajėgia rinkos ekonomikos sąlygomis bent minimaliu lygiu pasirūpinti savo teisių sauga ir dėl to tampa socialinės įtampos bei destruktijos visuomenėje priežastimi. Šis teisinės lygybės pagrindu „išpiplieskiantis gaisras“ kaip tik ir slopinamas tam tikros kompetencijos ekonomine lygybe. Kai šis „gaisras“ užslopsta, ekonominė lygybė tampa nebereikalinga, kol teisinė lygybė vėl parengs sąlygas, kurios į politinę areną iš naujo „pakvies“ ekonominę lygybę sumažinti naują teisinės lygybės sukurtą įtampą. Teisinė lygybė skatina asmens kultūrinį aktyvumą ir nacionalinio produkto didėjimą, jo struktūros įvairovę, o ekonominė lygybė mažina socialinę įtampą, atsirandančią teisinės lygybės vyravimo sąlygomis.

Tai reiškia, kad teisinės ir ekonominės lygybės negalima griežtai priešinti, nevalia nė vienai iš jų ilgesniam laikui teikti vienvaldiškumo teisės garantuojant žmogaus teisių saugą; jos tarnauja šiai saugai papildydamos viena kitą ir šitaip įveikdamos viena kitos ribotumą. Tik veikdamos abipusio papildymo principu, jos gali garantuoti socialinį stabilumą, visuomenės plėtotę ne revoliucijos, o

evoliucijos būdu. Teisinė ir ekonominė lygybė atėjo į žmogaus teisių saugos arsenalą, kad jau niekada iš jo nepasitrauktų. Svarbu tik mokėti manipuluoti jų santykiu.

1.1.3 ŽMOGAUS TEISĖS RIBOJA ŽMOGAUS TEISĖS

Prie pagrindinių žmogaus teisių apsaugos garantijų priskirtinas ir *savavališko asmens teisių ribojimo nebuvimas*. Teisėtas žmogaus teisės ribojimas galimas tik dviem atvejais:

a) kai reikalinga apsaugoti kito asmens teises (imperatyvas naudotis savo teisėmis nevaržant kito asmens teisių (Konstitucijos 28 str.).

Ši nuostata įtvirtinta visuose pagrindiniuose tarptautiniuose dokumentuose. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje šiuo klausimu sakoma: *Įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, kiekvienas žmogus negali patirti kitokių apribojimų kaip įstatymo numatyti vien tik tam, kad garantuotų kitų žmonių teisių ir laisvių deramą pripažinimą ir gerbimą, siekiant patenkinti teisingus moralės, viešosios tvarkos ir visuotinės gerovės reikalavimus demokratinėje visuomenėje.* " (29 str.) Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950 m. lapkričio 4d.) taip pat leidžia riboti asmens teises tais atvejais, kai reikia užkirsti kelią teisės pažeidimams, nubausti asmenis, padariusius nusikaltimus, apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves, garantuoti visuomenės saugumą, viešąją tvarką, sveikatą, moralę, užtikrinti šalies ekonominę gerovę (7-11 str.). Riboti asmens teises reikia todėl, kad žmogus yra ne tik teisės subjektas, bet ir agresorius prieš artimo teisę.

Tai, kad asmens teisės gali būti teisėtai ribojamos tik kito asmens teisėmis, kad ta riba slypi pačių individų interesuose, vertybėse, dar kartą patvirtina jau įrodytą tiesą, jog teisė pirmiausia kyla ne iš valstybės, o iš pačių individų tarpusavio santykių (iš visuomenės). Iš tų pačių santykių kyla ne tik pačios teisės, bet ir jų ribos;

b) kai reikia užkirsti kelią religinės, tautinės neapykantos kurstymui, karo ir prievartos propagandai.

Visais kitais atvejais žmogus yra laisvas įgyvendindamas savo teises. Tos teisės negali būti juridiskai apribotos, kol pats asmuo neduoda tam pagrindo nevykdydamas pareigų.

Taigi socialinė šiuolaikinės teisės paskirtis - saugoti visų visuomenės narių teises ir lemti jų įgyvendinimą.

2. TEISĖS FUNKCIJOS

Socialinė teisės paskirtis yra įgyvendinama teisės funkcijomis (lot. *functio* - atlikimas, vykdymas). Teisės funkcijos - tai teisės poveikio žmonių elgesiui kryptys ar būdai. Kaip konkrečiu laikotarpiu suprantama socialinė teisės paskirtis, tokios yra ir teisės funkcijos, jų katalogas, turinys, kompetencija viena kitos atžvilgiu ir viso teisinio reguliavimo pobūdis. Istoriniu požiūriu ne visos teisės funkcijos universalios: vienos iš jų (reguliavimo) yra būdingos visų epochų teisei (nes susijusios su pačia teisės esme — teisių ir pareigų santykiu), kitos - tik tam tikros epochos teisei (demokratinei).

Skiriamos tokios pagrindinės teisės funkcijos:

1) *Reguliavimo funkcija*. Tai pagrindinis teisės poveikio žmonių santykiams būdas, kai asmens teisės (vertybės) saugomos nustatant vienam teisinio santykio dalyviui teisę į tam tikrą vertybę (gyvybę, sveikatą, laisvę, turtą ir t. t.), o kitiems asmenims uždedama pareiga susilaikyti nuo žalingo elgesio tų vertybių turėtojo atžvilgiu arba atlikti jo atžvilgiu pozityvius veiksmus. Šios funkcijos turinį sudaro teisiniai imperatyvai — leisti (teisės suteikimas), įpareigoti, drausti (pareigos vykdymo būtinybė). Tai reiškia, kad reguliavimo funkcija siekiama apsaugoti asmens teises tokiu būdu, kad, leidžiant asmeniui naudotis tam tikru gėriu, jis kartu įpareigojamas tai daryti nevaržydamas kito asmens teisių ir kaitų jam leidžiama reikalauti iš kitų asmenų elgesio, nedarančio žalos jo gėriui.

Klasinės ir demokratinės valstybės sąlygomis reguliacinė teisės funkcija dėl skirtingos socialinės paskirties yra skirtingo turinio. Ir tai suprantama. Socialinė teisės paskirtis — saugoti tik vienos klasės (valdančiosios) teises ir interesus, o teisinio santykio dalyvių teisės ir pareigos nustatomos taip, kad vienu laisvę (privilegijas) garantuotų kitų nelaisvę - prievolės (pvz., vergvaldžių laisvę garantuota vergų nelaisvė; feodalo laisvę - baudžiauninko nelaisvė). Todėl šioje stadijoje reguliacinė teisės funkcija veikia taip, kad iš esmės asmens teisinė padėtis (statusas) visuomenėje grindžiama ne teisių ir pareigų vienove (lygiateisiškumu), o privilegijų ir prievolių (valdžios ir pavaldumo) santykiu.

Esant tokio turinio reguliavimo funkcijai, reikėjo plataus masto prievartos siekiant užtikrinti neteisimų (nevienodai vertinančių skirtingų asmenų teises) paliepiamą vykdymą.

Tuo tarpu laisvoje visuomenėje žmonių santykiai reguliuojami taip, kad kiekvieno asmens teisinė padėtis jau grindžiama teisių ar pareigų vienove. Visi asmenys vienas kito atžvilgiu laikomi juridiskai lygūs: jiems pripažįstama tiek teisių, kiek jie vykdo vienas kito atžvilgiu jų teises garantuojančias pareigas. Todėl išnyksta vienu privilegijos ir kitų prievolės, į jų vietą ateina naujos sąvokos - teisės ir pareigos, jų vienovė (pusiausvyra).

Kai kurie autoriai (S. S. Aleksejevas, taip pat pastarojo dešimtmečio lietuviškų teisės vadovėlių autoriai) teisinio reguliavimo funkciją dar siūlo skirstyti į statinę ir dinaminę vadovaudamiesi tuo, kad statinė funkcija nustato draudimus (reikalauja susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų), o dinaminė - įpareigoja atlikti tam tikrus pozityvius veiksmus. Logikos požiūriu tai nėra korektiškas skirstymas, nes įpareigojimas liepia ne tik atlikti tam tikrus pozityvius veiksmus, bet ir susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų, žalingų kito asmens teisėms.

2) *Priešingą interesų derinimo, arba socialinio kompromiso, funkcija.* Tai demokratinės teisės funkcija, kuri nusako reguliavimo funkcijos pobūdį: siekiant apsaugoti teises visų visuomenės narių, turinčių dažnai priešingus interesus; socialiniai santykiai reguliuojami ne bet kaip, o derinant priešingų teisės subjektų interesus, neleidžiant nė vienam iš jų per daug išgalėti kitų socialinių grupių interesų ignoravimo, siaurinimo sąskaita. Tokiu reguliavimu pasiekiamas priešingų interesų kompromisas (teisių ir pareigų vienovė) ir šitaip garantuojama vienoda visų visuomenės narių teisių apsauga. Užtikrinti šią funkciją vykdančios teisės veiksmingumą tada reikia minimalios teisinės prievartos, nes čia siekiama įtvirtinti visuomenėje ne vyravimo ar viešpatavimo, o tarpusavio santarvės būseną.

Socialinio kompromiso funkcija nurodo, koks turi būti reguliavimo funkcijos turinys tais atvejais, kai socialinė teisės paskirtis - vienodai veiksmingomis priemonėmis saugoti visų visuomenės narių teises ir laisves.

3) *Valstybės prievartos (sankcijų) legalizavimo ir normavimo (represinė) funkcija.* Ji išplaukia iš būtinybės garantuoti teisės normomis nustatomų pareigų įsakmumą (reguliavimo funkcijos veiks-

mingumą). Ši funkcija nustato pobūdį ir mastą valstybės prievartos (sankcijos), kurią leidžiama taikyti už reguliacinių teisės normų nustatomų įpareigojimų, draudimų nevykdymą. Jos esmę sudaro imperatyvas — bausti.

Teisės literatūroje yra įsitvirtinusi tradicija (ji populiari ir Lietuvos jurisprudencijoje) šios rūšies teisės funkciją vadinti *apsaugine*. Logikos požiūriu tai netikslus terminas, nes ši funkcija susitapatina su socialine teisės paskirtimi apskritai. Saugoti žmogaus teises yra ne tik *apsauginės*, bet visų teisės funkcijų, taip pat reguliavimo funkcijos paskirtis, nes reguliuoti žmonių elgesį — tai saugoti jų teises. Reguliavimas yra pagrindinis žmogaus teisių apsaugos civilizuotoje visuomenėje būdas. Bet jeigu žmogaus teisių apsauga yra ne konkrečios teisės normos funkcija, o visos teisės, kaip įvairių funkcijų sistemos, paskirtis, tai minėtą funkciją vadinti *apsaugine* reikštų apimties požiūriu tapatinti dalį su visuma — daryti logikos klaidą.

Be to, kai kurie rusų, lenkų ir mūsų teisininkai mano, kad *apsauginės* funkcijos tikslas — uždrausti tam tikras veikas. Ši pažiūra taip giliai įsitvirtinusi ir mūsų baudžiamosios teisės teorijoje, kad ji figūruoja ne tik baudžiamosios teisės vadovėlyje, bet ir Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse, (taip pat naujajame jo projekte), kur 1 straipsnis teigia, kad baudžiamųjų įstatymų paskirtis — „uždrausti veikas, kurios padaro esminę žalą asmens [...] interesams“. Deja, tikrovė yra tokia, kad baudžiamųjų įstatymų paskirtis — ne drausti, o bausti, nes atitinkamas veikas jau uždraudė anksčiau priimtos reguliacinės teisės normos, nustatydamos atitinkamas pareigas, kur kiekviena pareiga negatyviu aspektu kartu reiškia ir draudimą neatlikti veiksmų, žalingų kito asmens teisėms. Pavyzdžiui, pareiga — „privalome laikytis sutarčių“ reiškia tą patį, ką ir draudimas — „negalima (draudžiama) nesilaikyti sutarčių“ (negatyvi pozityvios pareigos forma). Atitinkamai vagystės uždraudžia ne Baudžiamasis kodeksas, o Konstitucijos 23 straipsnis „Nuosavybė neliečiama“. Baudžiamasis kodeksas tik reglamentuoja šios konstitucinės normos nustatyto draudimo pažeidimo būdus ir sankcijas už tokį pažeidimą⁶². Todėl nėra prasmės antrą kartą drausti tai, kas jau vieną kartą yra uždrausta reguliacinės teisės normos.

⁶² Plačiau apie tai žr.: Vaišvila A. Baudžiamoji justicija — juridinė asmens teisinio statuso identifikacija // Teisės problemos. 1998, Nr. 3 — 4.

Be to, prielaida, kad baudžiamojo įstatymo normos antrą kartą draudžia tai, ką jau uždraudė Konstitucijos 23 straipsnio norma, reikėtų baudžiamąjį įstatymą prilyginti reguliavimo požiūriu Konstitucijos normai ir taip supainioti skirtingą juridinę galią turinčias normas: tada neaišku, kas uždraudžia kėsintis į nuosavybę - Konstitucijos 23 straipsnis ar baudžiamojo įstatymo norma, nustatanti tik šio draudimo pažeidimo būdus?

Valstybės prievartos legalizavimo ir normavimo funkcija išlieka ir demokratinės valstybės teisėje, bet jos kompetencija, palyginti su totalitarinių režimų teise, gerokai siauresnė, nes teisinis reguliavimas čia iš esmės vykdomas teisės normomis, kurios įkūnija priešingų interesų kompromisą, mažinantį prievartos (*sankcijų*) poreikį. Tada žmonės noriau paklūsta teisės paliepiams, nes tai labiau atitinka jų interesus. Prievartai šioje akcijoje tenka antraeilis vaidmuo.

Kitos teisės funkcijos: *informavimo*, *auklėjamoji*, yra technologinio pobūdžio ir išplaukia iš trijų pirmųjų, yra jas aptarnaujančios.

4) *Informavimo funkcija* nurodo, kokio teisinio santykio dalyvių elgesio reikalauja konkreti teisės norma ir kokios sankcijos bus taikomos tiems, kurie nevykdys tos normos nustatytų pareigų. Šia funkcija teisė orientuojasi į žmogaus protą ir valią. Žmogus prezumuojamas kaip protinga būtybė, kuri gali suprasti jai adresuojamus teisės normų reikalavimus ir įvertinti tas grėsmes sau ir kitų žmonių teisėms, jeigu tie reikalavimai nebus vykdomi. Teisės normos kartu prezumuoja ir žmogaus valią: čia kalbama apie tokius teisinius reikalavimus, kuriuos žmogus gali realiai įvykdyti, jeigu tik turės tam noro ir ryžto (valinis apsisprendimas). Todėl draudžiama formuluoti teisinius reikalavimus, kurių objektyviai negalima įvykdyti, nes tai būtų teisinio nihilizmo planavimas.

Tiesiogiai **informavimo** funkcija išreiškia teisės viešumo principą. Kad veiktų, teisė pirmiausia turi būti vieša - prieinama piliečiams. Todėl įstatymo (ir kai kurių kitų teisės aktų) paskelbimas, jo prieinamumas piliečiams laikomas įstatymo galiojimo *conditio sine qua non* (būtina sąlyga): „galioja tik paskelbti įstatymai“ (Konstitucijos 7 str. 2 d.). Informacijos apie teisėto elgesio formas žmonės gauna iš įvairių teisės apraiškų - įstatymų, nutarimų, instrukcijų, įvairių teisės taikymo aktų, teisinio švietimo, teisės literatūros ir t. t. Tai padeda piliečiams naudotis savo teisėmis nepažeidžiant kitų asmenų teisių, teisinės tvarkos.

5) *Auklėjamoji, arba teisės pažeidimo prevencijos, funkcija* - yra tarsi visų teisės funkcijų apibendrinimas, ji skatina asmenį apmąstyti tą žalą, kurią jis patirs nepakludamas teisės imperatyvams, taip pat tą bendrąją naudą, kurią garantuoja teisėtas elgesys. Tai skatina asmenį elgtis teisėtai, ugdo jo gebėjimą gyventi santarvėje su artimu, ne tik jaustis asmenybe, bet ir matyti kitą žmogų ja esant.

Teisės funkcijos yra tarpusavyje susijusios ir sudaro sistemą: teisinio reguliavimo funkcija yra centrinė, integruoja, palenkia savo reikmėms visas kitas teisės funkcijas; šios tik padeda reguliavimo funkcijai ir užtikrina jos veiksmingumą.

Aptarus teisės sampratą ir istorines jos modifikacijas (pasigaminus priemonių analizuoti konkrečias teisės sąvokas), galima pereiti prie pažinimo antrosios teisės teorijos objekto dalies - bendrųjų teisės sąvokų, išreiškiančių, konkretinančių teisės sampratą, darančių ją praktiškai funkcionalią.

Bendrųjų teisės sąvokų sistemą (aparata) sudaro dvejojo pobūdžio teisės sąvokos: 1) *pamatinės sąvokos*, išreiškiančios jau minėtus tris teisinės būties lygmenis (stadijas): *teisines idėjas, teisės normas, teisinius santykius*; ir 2) *funkcinės sąvokos*, išreiškiančios teisės perėjimus tarp šių lygmenų: teisėkūra žymi perėjimą nuo teisiinių idėjų prie teisės normų; teisės aiškinimas, teisės įgyvendinimas, teisinė atsakomybė ir kitos — perėjimą nuo teisės normų prie teisiinių santykių ir t. t. Tai antrinės sąvokos, kurios išiprasmina paslaugomis pamatinėms, yra šias aptarnaujančios.

SPECIALIOJI DALIS

**BENDRŲJŲ TEISINIO
MASTYMO SĄVOKŲ
APARATAS**

IVADAS

TEISINIS REGULIAVIMAS

1. TEISINIO REGULIAVIMO SĄVOKA IR PRIEŽASTYS

Siekiant perkelti teisės sampratą iš žmonių sąmonės į jų veiksmus, paversti ją tų veiksmų norminimo priemone, susiduriama su teisimo reguliavimo sąvoka. Teisinis reguliavimas – tai praktiškai funkcionuojanti (veikianti) teisės samprata. Jis yra reikšmingas tuo, kad tampa idėjiniu visos teisinės sistemos „užsakovu“: iš jo poreikių kyla atitinkamos orientacijos teisinės idėjos, teisės normos, teisinės organizacinės procedūros. Visos teisės sąvokos išprasmina kaip teisinio poveikio žmonių elgesiui priemonės, o pati teisėkūra – kaip tokių priemonių gamyba.

Todėl teisinis reguliavimas yra viena iš svarbiausių ir pradinių teisės teorijos kategorijų, nuo kurios pažinimo ir natūralu pradėti teisinio mąstymo sąvokų aparato pažinimą.

Teisinis reguliavimas — tai tokia socialinio reguliavimo rūšis, arba forma, kai teisinis poveikis žmonių elgesiui yra daromas teisės normomis.

Reguliuoti žmonių elgesį – tai jį modeliuoti subjektinėmis teisėmis (leidimais) ir pareigomis (draudimais, įpareigojimais). Šiuo modeliavimu kaip tik ir daromas tiesioginis poveikis žmonių elgesiui, jų santykiams, kreipiant tą elgesį ir visą visuomenės raidą įstatymų leidėjui norimų vertybių linkme. *Teisinis poveikis* yra platesnė sąvoka negu *teisinis reguliavimas*, nes teisinis poveikis daromas ne tik teisės normomis, bet ir teisinėmis idėjomis.

Teisinio reguliavimo priežastys klasinėje ir demokratinėje valstybėse yra skirtingos: klasinėje valstybėje teisinėmis priemonėmis imamasi reguliuoti žmonių elgesį siekiant legalizuoti (sunorminti) vienu socialinių grupių agresiją kitų grupių atžvilgiu, organizuotu būdu slopinti pavergtųjų pasipriešinimą; o demokratinėje valstybėje – derinti priešingų grupių interesus ir tokiu būdu įtvirtinti bei palai-

kyti visuomenėje socialinę santarvę bei rimtį. Pirmuoju atveju teisiniu reguliavimu siekiama suteikti vienai grupei pareigomis negarantuotą teisių (privilegijų), o kitai socialinei grupei — primesti prievolas, t. y. tokius įpareigojimus, kurių vykdymas nesukuria jiems proporcingų teisių. Tokiu „teisiniu“ reguliavimu įtvirtinamas vienu viešpatavimas ir kitų pavergimas.

Demokratinėje valstybėje teisiniu reguliavimu siekiama užtikrinti visų visuomenės narių laisvę plėtojant teisę ne kaip socialinio pavergimo, o kaip visų išlaisvinimo priemonę.

Teisinis reguliavimas atskiriamas nuo kitų socialinio reguliavimo formų apibrėžiant jo objektą, t. y. išsiaiškinant, koks žmonių elgesys reguliuojamas teisės normomis, kad nereikėtų naudotis juridinio poveikio priemonėmis ten, kur to paties galima pasiekti neteisinio reguliavimo priemonėmis.

2. TEISINIO REGULIAVIMO OBJEKTAS (SRITIS)

Teisinio reguliavimo objektas - tai tas socialinis žmonių elgesys, kuriam daromas poveikis teisės normomis. Socialinis elgesys - tai žmonių tarpusavio santykiai, kurių pagrindu žmonės siekia apsaugoti ir įgyvendinti savo teises ir interesus. Šiuo atžvilgiu *socialinis elgesys*, *visuomeniniai santykiai* arba *žmonių santykiai* iš esmės yra sinonimiškos sąvokos, todėl jas vartosime atsižvelgdami į tai, kuri iš jų informatyvesnė konkretaus konteksto požiūriu.

Teisės normos reguliuoja ne visus žmonių santykius, o tik reikšmingiausius apsaugoti ar įgyvendinti žmogaus teises. Teisės normos nereguliuoja draugystės, religinių įsitikinimų, kai kurių šeimos vidaus santykių, pavyzdžiui, vyro ir žmonos teisių bei pareigų pasiskirstymo šeimoje, nes tai nėra kitų žmonių teisėms reikšmingi santykiai. Išleisti teisės normą, įpareigojančią miesto transporte užleisti sėdimas vietas moterims, vaikams arba seneliams, būtų nereikalingas oficialumas kišantis į žmonių santykius. Taip pat nekorektiškas būtų ir įpareigojimas piliečiams laikyti savo laisvas pinigines lėšas bankuose arba taupomosiose kasose. Tai būtų ne tik smulkmeniškas kišimasis į asmens reikalus: toki paliepimą vargu ar būtų įmanoma kontroliuoti išoriškai. Kaip nustatyti visas asmens pajamas ir išlaidas? Nekorektiška būtų teisės normomis įpareigoti studentą skolinti savo kolegai paskaitų užrašus. Tai kartu būtų ir asmens teisių auto-

nomiškumo paneigimas, formuotąsi nuostata, kad asmuo negali savo nuožiūra disponuoti jokiais savo teisėmis. Tai reikštų kraštutinių, totalitarinių režimą, ištiesai disponuojantį asmeniu.

Vadinasi, pats asmens autonomiškumo pripažinimas jau tampa prielaida, kad teisinis reguliavimas negali būti visuotinis; turi būti nustatoma bent orientacinė riba, kuri saugotų asmens teisių autonomiškumą ir neleistų į tą sritį įeiti valstybės vykdomam teisiniam reguliavimui.

3. TEISINIO REGULIAVIMO OBJEKTO PRIKLAUSOMYBĖ NUO TEISĖS SAMPRATOS

Teisinio reguliavimo apimtis tiesiogiai priklauso nuo teisės sampratos pobūdžio. Jeigu remsimės normatyvistine (etatistine) teisės samprata, kuri teisę tapatina su įstatymu, tai teisinio reguliavimo sritis bus apribojama tik įstatymo nurodymais. Reguluoti čia reikš išakmiai ar detalai nurodinėti visuomeninio santykio dalyviams visas įmanomas teises ir pareigas bei tų teisių ir pareigų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindus. Teisinis reguliavimas tada gali skverbtis į žmonių elgesį tiek, kiek įstatymų leidėjas laiko reikalinga. Jis gali nustatyti, kokios spalvos ar stiliaus drabužius turi dėvėti šalies gyventojai (Šiaurės Korėja, Kinija). Koranu besiremianti musulmonų teisė įpareigoja moteris dėvėti drabužius, slepiančius jų veidus, ir kita.

Čia nėra jokių nuo įstatymo leidėjo valios nepriklausomų ribų, kurių negalėtų peržengti reglamentuojanti valstybės valia. Tai reiškia, kad čia nėra privataus gyvenimo, visas žmogaus gyvenimas atviras valstybės tvarkančiai valiai. Todėl objekto požiūriu normatyvistinis teisinis reguliavimas gali būti visuotinis, o metodo požiūriu – imperatyvus.

Taigi normatyvizmas (etatzmas) suponuoja ir pagrindžia teisinio reguliavimo ribų nebuvimą bei imperatyvaus reguliavimo dominantę.

Bet jeigu remsimės pilietine (demokratine) teisės samprata, kuri pripažįsta prigimtines žmogaus teises ir iš jų išplaukiantį asmens teisių autonomiškumą, tai teisinis reguliavimas negalės būti visuotinis. Tada turėsime pripažinti, kad yra privatus žmogaus gyvenimas, kuris sudaro asmens neliečiamumo sritį. Ji gali būti reguliuojama po-

zityviosios teisės priemonėmis tik iki tam tikros ribos, kiek tai reikalinga garantuoti visų gerovę. Be to, dar turėsime pripažinti esant ir tokių teisinį reguliavimą, kai patiems piliečiams suteikiama teisė riboti savo elgesį vienas kito atžvilgiu. Vadinasi, remiantis pilietine teisės samprata, atsiranda pagrindo pripažinti teisinio reguliavimo ribų objektyvumą ir dispozityvaus metodo dominantę.

4. TEISINIO REGULIAVIMO OBJEKTO KONKRETINIMAS

Konkretinti teisinio reguliavimo sritį – tai klausti, kokie socialiniai santykiai, koku mastu teisinėje valstybėje patenka į teisinio reguliavimo sritį?

Teisės normomis pirmiausia reguliuojami tie žmonių santykiai, kurie turi pirmąją reikšmę apsaugoti arba įgyvendinti žmogaus teises. Daugelis autorių, pirmiausiai R. Z. Lifšicas⁶³ mano, kad prie šios kategorijos santykių priskirtini:

1) *Turtiniai žmonių santykiai*, nes turtas (vartojamosios vertės) yra žmogaus biologinės ir kultūrinės egzistencijos įtvirtinimo priemonė, visų žmogaus teisių ir laisvių tikrovės pagrindas ir garantas.

Ekonominis skurdas, kaip savo teisių įgyvendinimo ekonominių priemonių stygius, visur ir visada yra totalus žmogaus teisių ir laisvių varžymas. Štai Lietuvos komercinių bankų bankininkai, 1995 m. pagrobę, arba, kaip oficialiai sakoma, iššvaistę, savo klientų indėlius, viena akcija suvaržė visas savo indėlininkų konstitucines teises ir laisves: teisę visavertiškai maitintis, teisę keliauti, teisę į mokslą, į kokybiškas medicinos paslaugas, galimybę vykdyti kai kurias pareigas, kylančias iš naudojimosi teisėmis, pavyzdžiui, sumokėti už komunalines paslaugas, vykdyti kitus savo sutartinius įsipareigojimus. Vadinasi, ekonominis asmens nuskurdimas yra ne tik jo pavertimas beteisiu, bet ir pastūmimas konfliktuoti su kito asmens teise ir valstybe, saugančia tą teisę, nes daro jį nepajėgų vykdyti tas pareigas, kurios garantuoja naudojimąsi tam tikromis teisėmis. Vadinasi, ekonomiškai nuskurdęs asmuo yra ne tik beteisis, bet konfliktiškas teisės atžvilgiu.

Turtiniais santykiais laikomi nuosavybės, vartojamųjų verčių gamybos, rinkos (pirkimo-pardavimo, paskolų, panaudos ir t. t.) ir

... T ... n p a . , 1994. C. 91-94.

kitokie santykiai. Jie apima dvi pagrindines žmogaus veiklos sritis - gamybą (materialiąją ir dvasinę) ir mainus, nes šitaip reiškiasi kiekvienam asmeniui tenkančių vartojamųjų verčių mastas ir jų kokybė. Iš tų santykių svarbiausi yra nuosavybės santykiai, nes jie lemia, kuri sukurto nacionalinio produkto dalis teks konkrečiam asmeniui vartojimui.

2) *Žmonių santykiai, atsirandantys valdant valstybę.* Tai dažniausiai valdžios institucijų, pareigūnų, piliečių ar jų susivienijimų tarpusavio santykiai. Kadangi valdžios pareigūnai yra gavę iš tautos apibrėžtus įgaliojimus veikti tautos vardu ir tautos interesais, tai, vykdydami juos, įgyja teisę leisti visiems privalomus paliepiamus ir kartu reikalauti, kad šie būtų visų besąlygiškai vykdomi. Kita vertus, pats tokių įgaliojimų turėjimas sudaro galimybę jais piktnaudžiauti, t. y. naudoti juos ne pagal tikrąją jų paskirtį ir šitaip kelti grėsmę piliečių teisėms.

Todėl valdinių įgaliojimų įgijimas, naudojimasis jais turi būti griežtai reglamentuojamas teisės normomis, taip pat kuriamas teisinis mechanizmas, kad piliečiai galėtų kontroliuoti valstybinę valdžią ir gintis nuo jos savivalės. Iš čia - būtinybė reguliuoti visą valdinių įgaliojimų naudojimo sritį, t. y. griežtai išvardyti pareigūnų ir valstybės institucijų kompetenciją (teises ir pareigas), kad būtų užkertamas kelias savavališkai plėsti pareigūnų, valstybės institucijų teises - kelti grėsmę piliečių teisėms.

3) *Teisės saugos santykiai, atsirandantys užkertant kelią visuomeninės tvarkos pažeidimams, patraukiant teisės pažeidėjus teisinėn atsakomybėn ir įgyvendinant jiems paskirtas teisinio poveikio priemones.*

Tai santykiai, atsirandantys policijai, prokuratūrai, valstybės saugumui vykdant operatyvinę veiklą, kriminalinę persekiojimą, teismams sprendžiant civilines, baudžiamąsias, administracines bylas, bausmių vykdymo institucijoms įgyvendinant teisės pažeidėjams paskirtas kriminalines bausmes ir taikant administracines nuobaudas, taip pat vykdydant šioms institucijoms įvairias teisės pažeidimų prevencijos operacijas.

Tai pagrindinės visuomeninių santykių rūšys, kurios tiesiogiai patenka į teisinio reguliavimo sritį (yra to reguliavimo objektas). Kiti visuomeniniai santykiai reguliuojami teisės normomis tik tada ir tik tiek, kiek jie įgauna minėtų trijų santykių pobūdį.

Bet ir šių trijų grupių ne visi visuomeniniai santykiai yra reguliuojami teisės normomis. Pavyzdžiui, teisės normomis nėra reguliuojami techninės kūrybos santykiai, nes jie yra tiesiogiai susiję su žmogaus asmeniu, be to, teisinius imperatyvus čia sunku išversti į griežtą teisės „kalbą“, sudėtinga išoriškai kontroliuoti jų vykdymą. Kaip įsakyti inžinieriui sukurti naują mašiną ar ją patobulinti, jeigu kūryba negali būti išoriškai griežtai reglamentuojama? Galima priimti žmogų tik dirbti su tomis mašinomis turint bendrą, abstraktų tikslą patobulinti esamą techniką. Arba kitas pavyzdys — politinių santykių sritis. Apskritai šie santykiai priklauso valstybės valdymo santykiams. Bet politinių partijų vidaus gyvenimas, narių priėmimas į partiją, jos programos kūrimas, nario mokesčio dydis, to mokesčio panaudojimas nėra teisinio reguliavimo objektas. Tuo tarpu ta politinių santykių sritis, kuri yra susijusi su valdžios rinkimais — valdinių įgaliojimų įgijimu, turi būti reguliuojama teisės normomis, kad konkretūs asmenys įgytų valdinius įgaliojimus (valdžią) teisėtai, tautos pritarimu.

Šeimos vidaus santykiai taip pat nėra teisės reguliuojami. Bet štai šeimos sudarymo, jos iširimo aktai — santuokos, ištuokos registracija, taip pat alimentų išieškojimas, jau yra teisinio reguliavimo objektas, nes čia prasideda žmogaus teisių apsaugos sritis, kai vieno asmens veiksmai gali virsti grėsme kito teisėms. Santuoka registruojama tik siekiant nustatyti, kad nuo momento, kai ji yra valstybės arba Bažnyčios atitinkama tvarka įforminama, legalizuojama, kaitų gyvenantys žmonės įgyja vienas kitam ir savo vaikams tam tikrų pareigų (pvz., pareigą rūpintis sutuoktiniu jo negalios atveju, pareigą išlaikyti ir auklėti vaikus). Žinoma, pareiga išlaikyti nepilnamečius vaikus atsiranda ir gyvenant **nesutuokus**. Bet tada prireikia įrodyti tėvystę. Dėl šių procedūrinių sunkumų gali nukentėti vaikų teisės.

Tai rodo, kad teisinio reguliavimo sritis nesutampa su abstrakčiu visuomeninių santykių skirstymu į turtinius, valdymo, teisėsapugos santykius.

Siekiant suvokti, kokie visuomeniniai santykiai patenka į teisinio reguliavimo sritį, reikia vadovautis ne tik turiningais, bet ir formaliais tų santykių požymiais. Tai reiškia, kad minėti socialiniai santykiai patenka į teisinio reguliavimo sritį, jeigu yra tokio pobūdžio, kad:

- a) *juos galima išversti į teisės kalbą (formuluoti);*
- b) *Juos galima kontroliuoti valstybės priemonėmis;*

c) *jie kartojasi ir yra visuotiniai, kitaip sakant, yra tipiški tos visuomenės politinių, socialinių sąlygų atžvilgiu.*

5. TEISINIO REGULIAVIMO METODAS

Teisinio reguliavimo objektas rodo, kokius socialinius santykius reguliuoja konkreti teisė, o teisinio reguliavimo metodas - kaip, koku būdu ji šitai daro. Metodo pobūdį lemia reguliuojamo objekto specifika: vienaip reikia reguliuoti turtinius santykius ir kitaip - valdymo ar teisės saugos santykius.

Teisinio reguliavimo metodas — tai teisinio poveikio žmonių elgesiui būdų ir priemonių sistema. Jis atsako į klausimą, kaip, koku būdu ir kiek reguliuojami visuomeniniai santykiai.

Išstatymų leidėjas neturi daug teisinio poveikio priemonių. Siekdamas sukurti naujus visuomeninius santykius ar pakreipti juos kuria nors vertybine linkme, jis gali suformuluoti visuomeninio santykio dalyviams vieną iš trijų paliepimų arba įvairiai derinti juos tarpusavyje.

Tokiais paliepimais R. Z. Lifšicas laiko:

1) *Elkitės tik šitaip.*

Tai įpareigojimas elgtis tik nurodytu būdu: gražinkite skolą, laiku pateikite sutartyje nustatytą prekių kiekį, gavę žinių apie nusikaltimo faktą iškelkite baudžiamąją bylą (paliepimas prokurorui arba teisėjui) ir kita.

2) *Taip nesielskite.*

Tai įpareigojimas susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų, kuriais gali būti pažeidžiamos kitų asmenų teisės, pavyzdžiui: „nuosavybė neliečiama“, „degant raudonam šviesoforo signalui, neikite į važiuojamąją gatvės dalį“ ir kita (draudžiamieji paliepimai).

3) *Elkitės taip, kaip manote esant reikalinga (įgalinimas).*

Tai leidimas visuomeninio santykio dalyviams savo nuožiūra nusistatyti teises ir pareigas, pavyzdžiui, sudarydami pirkimo- pardavimo sutartį, santykio dalyviai gali patys susitarti dėl kainos, mokėjimo terminų ir kita.

Tai pagrindiniai teisinio reguliavimo būdai, kuriuos dar gali papildyti kai kurie teisėto elgesio stimulai: pagyrimas, rekomendacija, lengvata.

Šių teisinių būdų tarpusavio derinimas kaip tik ir sudaro teisinio reguliavimo metodą.

Išskiriami du pagrindiniai teisinio reguliavimo metodai: *imperatyvusis (direktyvinis) ir dispozityvusis (autonominis)*. Šie metodai skiriasi vienas nuo kito priklausomai nuo to, kuris iš minėtų trijų teisinio poveikio būdų vyrauja formuojant šį poveikį. Jeigu darant teisinį poveikį vyrauja įpareigojamasis ir draudžiamasis paliepimai, tai turime imperatyvųjį teisinio reguliavimo metodą, o jei leidžiamasis - tai dispozityvųjį.

a) Imperatyvusis teisinio reguliavimo metodas

Jo esmė, kaip sakytą, sudaro įpareigojamieji ir draudžiamieji paliepimai. Jo esmė: kas nurodyta teisės normose, tą ir reikia daryti; kas daugiau, tas - už įstatymo ribų ir draudžiama. Čia galioja principas: *viskas, kas nėra tiesiogiai leista įstatymo, draudžiama*. Santykio dalyviams neleidžiama jokia elgesio saviveikla ir nukrypimai nuo teisinių imperatyvų. Konstitucijos 109 straipsnis reikalauja, kad teismas vykdytų teisingumą klausdamas tik įstatymo.

Visuomeniniai santykiai čia negali atsirasti ankščiau negu juos leidžianti teisės norma. Pavyzdžiui, negali atsirasti teisiniai darbo santykiai tarp samdomo darbininko ir darbdavio (valstybės įstaigos, privačios firmos) prieš tai neišleidus įstaigos vadovui įsakymo dėl konkretaus asmens priėmimo į darbą.

Todėl imperatyvųjį reguliavimą apibūdina siekis detalčiai ir smulkmeniškai reguliuoti visuomeninio santykio dalyvių elgesį. Įstatymų leidėjas čia iškyla kaip savotiškas orakulas, kuris gali numatyti visus galinius žmonių tarpusavio santykius ir jų modifikacijas.

Šitokiu metodu paprastai naudojasi administracinė ir baudžiamoji teisė (materialioji ir proceso).

b) Dispozityvusis reguliavimo metodas

Jo turinį sudaro leidžiamieji ir draudžiamieji paliepimai, jų sąveika. Jis siekia ne detalčiai, smulkmeniškai reguliuoti visuomeninio santykio dalyvių elgesį, o tik pagrindines tokio elgesio kryptis, bendras elgesio ribas, toliau suteikiama laisvė patiems santykio dalyviams savo nuožiūra sukonkretinti savo teises bei pareigas ir tai daryti nevaržant vienas kito

teislių. Tai konstitucinis principas: „[...] naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo [...] nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių.“ (Konstitucijos 28 str.)

Dispozityvusis metodas leidžia reguliuojamo santykio dalyviams parodyti iniciatyvą, savarankiškumą pasirenkant vieną ar kitą elgesio variantą. Čia vyrauja principas: *viskas, kas neuždrausta pozityviosios teisės normų, leidžiama (quod lege non prohibetum, licetum est — ko nedraudžia įstatymai, leidžiama)*.

Todėl dispozityviojo reguliavimo atveju, skirtingai nuo imperatyviojo, visuomeniniai santykiai eina pirmiau teisės normų, nes galioja ką tik minėta taisyklė: *viskas leidžiama, kas tiesiai neuždrausta*. Dispozityvusis reguliavimas orientuotas į faktą, kad visuomeniniai santykiai atsiranda anksčiau už teisės normą. Šis metodas vyrauja privačioje teisėje. Turtinių santykių dalyviai paprastai yra susiję tik bendraisiais elgesio ribojimais, prisiima juos patys savanoriškai ir užfiksuoja sudaromose sutartyse.

IMPERATYVIOJO IR DISPOZITYVIOJO METODŲ SANTYKIAI

Reguliuojant žmonių santykius teisės priemonėmis, neturi būti absoliutinama nei imperatyviojo, nei dispozityviojo metodo kompetencija, nes tai lems vienpusiškumą. „Piliečiai sustabarėja, — sako T. Hobsas, — jeigu nedaro nieko be tiesioginio įstatymų paliepimo, ir išsibėgioja į visas puses, jeigu įstatymas viską palieka jų nuožiūrai. Abu kraštutiniai žalingi, nes įstatymai leidžiami ne bauginti žmones, o orientuoti jų elgesį, kaip kad gamta sukuria krantus ne dėl to, kad sulaukėtų upės srovės, o kad ją nukreiptų.“⁶⁴

Todėl imperatyvusis ir dispozityvusis reguliavimo metodai gryn pavidalu praktikoje nesutinkami. Teisės normoje negali būti numatyti visi santykio dalyvių galimo elgesio variantai, o tik pagrindiniai, tipiški, dažniausi. O už jų ribų lieka santykiai (elgesys), tiesiogiai nereguliuojami tos normos. Bet kurioje visuomenėje, net esant bet kuriai politinei santvarkai, į teisinio reguliavimo sritį patenka tiek teisės normų tiesiogiai reguliuojami, tiek tiesiogiai nereguliuojami santykiai. Net baudžiamomojoje teisėje yra dispozityvumo elemen-

⁶⁴

T.

. M o c . T. 1. C. 381.

tų: teisėjui paliekama laisvė neperžengiant konkrečios teisės normos ribų savo nuožiūra parinkti konkrečią bausmės rūšį ir jos apimtį (paskirti nuteistajam baudą arba įkalinimą ir jo trukmę).

Todėl visada turime reikalą su imperatyviojo ir dispozityviojo metodų tarpusavio derinimu, papildymu. Jų sąveiką išreiškia principas: *leidžiama viskas, kas nėra draudžiama, jeigu tai yra protingai reguliuojama*. Tam tikru laikotarpiu vienus santykius patogiau ir naudingiau reguliuoti teikiant pirmumą imperatyviajam, kitus — dispozityviajam metodui. Pavyzdžiui, turtiniuose santykiuose vyrauja dispozityvusis metodas, tuo tarpu Baudžiamajame kodekse ir Administracinių teisės pažeidimų kodekse — imperatyvusis, nes tiksliai išvardijami veiksmai, kuriais pažeidžiami reguliacinių teisės normų suformuluoti draudimai; tuose kodeksuose išreiškiami paliepimai, kočia turi būti taikoma sankcija už minėtų draudimų pažeidimą.

Tačiau nors teisinis reguliavimas reikalauja vieną metodą papildyti kitu, vis dėlto galima kalbėti apie vieno ar kito metodo vyravimą konkrečioje šalyje (pvz., imperatyviojo metodo vyravimas buvusioje Sovietų Sąjungoje, nacistinėje Vokietijoje) konkrečiu jos politinės plėtros laikotarpiu.

KITI TEISINIO REGULIAVIMO METODAI

Administracinėje teisėje veikia subordinacijos ir valdingo įsakymo metodas, leidžiantis operatyviai reguliuoti administracinę (tvarkomąją), tarnybinę, operatyvinę ir kitokią valstybės institucijų ir pareigūnų veiklą. Vykdomoji disciplina, griežtas vienu subjektu pavaldumas kitiems, aukštesnių institucijų sprendimų ir potvarkių privalomumas žemesnėms yra būdingi šios rūšies metodo požymiai.

Pagyrimas kaip teisinio reguliavimo metodas iš esmės būdingas darbo teisei, kur veikia įvairios premijavimo sistemos, kurioomis siekiama stimuliuoti moralinį ir materialųjį darbuotojų suinteresuotumą didinti darbo našumą, tobulinti kvalifikaciją, įgyti naujas profesijas ir t. t. Bet jos galimos ir administracinėje teisėje. Pavyzdžiui, normos, nustatančios piliečių apdovanojimo ordinais ir medaliais, garbės vardų suteikimo tvarką, taip pat laikomos skatinamosiomis.

Salią lygiateisiškumo ir autonomijos metodas būdingas proceso šakų teisei, kur ieškovo ir atsakovo, kitų teismo tyrimo dalyvių teisinė padėtis vienas kito atžvilgiu yra tokia pati.

TEISINIO REGULIAVIMO METODŲ RYŠYS
SU VYRAUJANČIA TEISĖS SAMPRATA IR POLITINIU REŽIMU

Konkretaus teisinio reguliavimo metodo vyravimas konkrečioje šalyje priklauso ne tik nuo vyraujančios teisės sampratos, bet ir nuo valstybės vaidmens konkrečioje visuomenėje. Juo valstybė aktyviau kišasi į žmonių santykius, tuo labiau suvalstybinamas visuomeninis gyvenimas, tuo didesnis teisinio reguliavimo imperatyvumas. Ir atvirkščiai – juo mažesnis suvalstybinimo laipsnis, tuo didesnis piliečių elgesio dispozityvumas.

Esant totalitariniam režimui, kuris reiškia padidintą valstybės aktyvumą reguliuojant visuomenės gyvenimą, naudojami skirtingi metodai reglamentuoti valstybės pareigūnų ir piliečių elgesį. Valstybės institucijoms, pareigūnams nustatomas dispozityvus režimas: jiems leidžiama daryti viską, kas neuždrausta įstatymu, o valdomiesiems įvedamas imperatyvus režimas: *elkitės tik taip, nes viskas, kas nėra tiesiogiai leista, yra uždrausta*.

Demokratinio režimo atveju galioja atvirkštinis principas. Valdžios institucijų ir pareigūnų įgaliojimai tada ribojami imperatyviai: *jie gali daryti tik tai, kas tiesiai leista įstatymų, o kas tiesiai neleista, tas uždrausta*. Tai grindžiama tuo, kad valstybės institucijų ir pareigūnų teisinis statusas (kompetencija) specialiai sukurtas atlikti tik tas paslaugas, kurios reikalingos apsaugoti ar įgyvendinti piliečių teises ir dėl to išvardytos įstatyme (kaip institucijų, pareigūnų kompetencija). Kas išeina už tos kompetencijos ribų, tas laikoma įgaliojimų viršijimu, savi-vale ir dėl to draudžiama. Tuo tarpu piliečiams nustatoma dispozityvi elgesio laisvė: *viskas, kas nevaržo kitų asmenų teisių ir nepažeidžia įstatymų visuomenės moralės ir protingumo principų leidžiama*⁶⁵. Tai

⁶⁵ Štai vienas Lietuvos gyventojas, teismo nubaustas 10 tūkstančių litų bauda, šią sumą pristatė Taupomajam bankui vieno cento monetomis. Bankas atsisakė ją tokią priimti ir savo atsisakymą grindė tuo, kad mokėtojas nori sąmoningai apsunkinti banką papildomu darbu, nes šitaip kerštuoja valstybei už jam skirtą baudą. Išeitų, kad bankas pasielgė neteisėtai, nes įstatymas nedraudžia sumokėti baudos vieno cento monetomis. Bet šalia įstatymo čia veikia bendrieji protingumo principai, nes teisė yra skirta žmogui kaip protingai būtybei. Šiuo atveju baudos mokėtojas, specialiai surinkdamas didelę sumą po vieną centą, akivaizdžiai piktnaudžiauja teise, per banką kerštuoja valstybei už įvykdytą teisingumą. Toks gyventojas elgėsi nepažeidžia įstatymo, bet pažeidžia teisę kaip protingumo normą. Šis elgesys būtų nepriešingas ir teisei, jeigu tokios struktūros suma būtų perduodama bankui ne kaip bauda, o kaip indėlis, bet banko atsisakymas priimti šios struktūros sumą būtų priešingas ir įstatymui, ir teisei.

grindžiama tuo, kad piliečio teisinis statusas, skirtingai nuo valstybės pareigūno ar institucijos, pozityviuoju požiūriu neapibrėžtas (leidžiama visokia jo iniciatyva, reikalinga apsaugoti, įgyvendinti jo teises ir teisėtus interesus, kuri negali būti išsamiai išvardijama įstatymuose); piliečio teisinis statusas apibrėžtas tik negatyviuoju požiūriu: nepažeisti kito asmens teisių ir visuomenėje priimto padorumo normų, kurios įpareigoja žmones įgyvendinant savo teises ir interesus išlikti žmonėmis, nepiktnaudžiauti subjektinėmis teisėmis. Jeigu asmuo piktnaudžiauja teise, teisinis gali atsisakyti ją ginti (CK 1.137str. 3 d.). Kitokio piliečio teisių ribojimo nereikia, išskyrus bendras pareigas, kurios reikalingos palaikyti bendro gyvenimo organizaciją (pareiga mokėti mokesčius, karo tarnyba ir kita) ir kurios išplaukia iš visuomeninės piliečių sutarties. Visas kitas pareigas suponuoja asmens turimų teisių pobūdis ir naudojimasis jomis.

Todėl pereinant nuo totalitarinio režimo prie demokratinio, turi keistis imperatyviojo ir dispozityviojo metodų tarpusavio kompetencijos santykis. Demokratizacija reikalauja imperatyviojo metodo pirmavimą keisti dispozityviojo metodo pirmavimu. Tai reiškia, kad būtina pereiti nuo įsakmaus, smulkmeniškų žmonių elgesio reglamentavimo prie visuomeninio santykio dalyvių elgesio laisvės išplėtimo. Paprastai siekiama suteikti daugiau laisvės gamintojui, darbininkui, verslininkui ir mažiau laisvės — valstybės valdymo institucijoms, kriminaliniam elementui.

Plečiantis piliečių laisvės sričiai, suprantama, neišvengiamai kils įvairių nesutarimų ir konfliktų. Bet valstybė, kurdama teisės normas, neturi iš anksto numatyti jų priežasčių ir jas šalinti. Prieštaraščių šalinimas pirmiausiai paliekamas pačių piliečių susitarimui, o kai patiems piliečiams nepavyksta šito padaryti sandoriais, nesutarimai sprendžiami laisvo nepriklausomo teismo, kuris vykdo teisingumą klausydamas ne tik įstatymo, bet ir teisės. Lietuvos Konstitucija kol kas įpareigoja teisimą klausyti tik įstatymo (109 str.), nors naujojo Civilinio proceso kodekso 11 straipsnio penktojoje ir šeštojoje dalyse jau formuluojama laisvesnė teismo pozicija.

Visuomenė neturi siekti visiško santykių sureguliuavimo. Nesutarimai, konfliktai turi būti numanomi. Įstatymas turi formuluoti ne gatavus konfliktų sprendimus, o tik jų sprendimo priemones. Šiomis sąlygomis visai kitokių vaidmenį ima vaidinti teismai. Teismų praktika tampa gausi kazusų bei įvairi kaip ir pats gyvenimas.

Bet kad šia linkme pasikeistų teisinis reguliavimas, reikia gero-kai pakeisti visuomenės ir teisininkų teisinę sąmonę; turi pasikeisti ir pačių teisinio santykio dalyvių požiūris į savo teises ir į būtinybę aktyviai jas ginti teisinėmis priemonėmis. Teismų veikla turi ugdyti piliečių pasitikėjimą teise ir teismų vykdomu teisingumu, kad teisme visais atvejais būtų galima apginti subjektinę teisę, kai tik ši pažeista.

Konkretaus teisinio reguliavimo metodo populiarumas keičiasi priklausomai nuo to, kaip konkrečiu istoriniu laikotarpiu konkrečioje Šalyje suprantama pati teisė ir teisinio reguliavimo tikslai: pozityviosios teisės priemonėmis siekiant legalizuoti vienos socialinės grupės agresiją prieš kitas socialines grupes, vyraus imperatyvusis reguliavimo metodas, o siekiant skirtingų socialinių grupių kompromiso ir santarvės — dispozityvusis metodas.

6. TEISINIO REGULIAVIMO STADIJOS

Laiko požiūriu galima išskirti dvi teisinio reguliavimo stadijas.

1) *Teisės subjektų teisinės padėties, arba teisinio statuso, pirminis nustatymas,*

Šioje stadijoje konstitucija ir kiti įstatymai nustato pradinę visiems piliečiams vienodą teisinę padėtį (teises ir pareigas). Valstybės institucijų teisinė padėtis - tai jų kompetencija (gauti įgaliojimai, jų naudojimo tvarka ir ribos), aprėžta įstatymų.

2) *Asmens išitraukimas į teisinius santykius siekiant pačiam lemti savo teisinę padėtį, jos apimtį.*

Asmuo, prisiimdamas naujų pareigų artimui, plečia savo teisinę padėtį, o atsisakydamas vykdyti tam tikras pareigas, siaurina savo teises. Pavyzdžiui, asmuo, įgydamas bei tobulindamas kvalifikaciją ir todėl teikdamas artimui sudėtingesnių paslaugų, įgyja teisę į grįžtamąsias kitų asmenų paslaugas ir šitaip plečia savo pradinę teisinę padėtį. Tuo tarpu padaręs teisės pažeidimą - atsisakęs vykdyti tam tikras pareigas, jis siaurina savo pradinę teisinę padėtį - praranda tam tikram laikui teisę į laisvę, nuosavybę ar į kitas įstatymo jam garantuotas teises.

7. ASMUO IR VALSTYBĖ - TEISINIO REGULIAVIMO SUBJEKTAI

Du teisinio reguliavimo metodai rodo, kad teisinis reguliavimas nėra vien valstybės monopolis, o vyksta sąveikaujant valstybės ir pačių asmenų valiai.

Valstybės dalyvavimas vykdamas teisinį reguliavimą reiškia, kad valstybė pirmiausia sukuria teisinio poveikio žmonių elgesiui priemones (teisės normas), įkūnija jose tam tikrą žmonių elgesio reglamentavimo tipą (smulkmeniškąjį arba principinį), taip pat sukuria institucijų sistemą vykdyti ir prižiūrėti tą reguliavimą.

VALSTYBINĮ REGULIAVIMĄ PAPILDO ŠALIES GYVENTOJŲ SAVIVALDA

Pagrindinė žmonių savivaldos, arba savireguliacijos, priemonė - sandoriai. Jų turinys - pačių santykio dalyvių valios reikalas. Pozityvioji teisė juos tik legalizuoja nustatydamas jiems tam tikrą teisinę formą, pavyzdžiui, kokia forma jie turi būti sudaromi, kur registruojami ir t. t. Sandoriai yra vienas iš subjektinių teisių ir pareigų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindų.

Gyventojų įtraukimas į teisinio reguliavimo mechanizmą gerai dera su šiuolaikine teisės samprata, padedančia įveikti valstybės monopolį kuriant teisę, užpildant valstybinio reguliavimo spragas. Be to, pats teisinis reguliavimas tada suprantamas kaip valstybės ir pačių žmonių poveikis tarpusavio elgesiui (savireguliacija).

Teisinis reguliavimas prasideda nuo teisinių idėjų ir teisinės sąmonės.

I SKYRIUS

PIRMASIS TEISĖS EGZISTAVIMO LYGMUO - TEISINĖS IDĖJOS

Der Wunsch ist der Vater des Gedankes.

(Noras yra idėjos tėvas.)

1. TEISINĖ SĄMONĖ

1.1 TEISINIŲ IDĖJŲ SAMPRATA

Jeigu teisė - žmogaus kūrinys, tai jos tapimas prasideda ir turi prasidėti nuo teisinių idėjų ir teisinės sąmonės, iš kurios jos kyla. Mat žmonių interesai, siekiantys transformuotis į visuomeninę tvarką, pirmiausia turi įgauti atitinkamą sąmoningumą ir socialinį kryptingumą, išoriškai pasireiškiantį teisinėmis idėjomis, kuriomis šis siekis yra grindžiamas ir kuriomis yra kviečiami to intereso turėtojai organizuoti įgyvendinti savo bendrą siekį. Neatsitiktinai teisinės idėjos yra pirminis teisės egzistavimo lygmuo, juridinės tikrovės pradžia (ištakos). Kokiomis savybėmis turi pasižymėti šios idėjos, kad jas būtų galima pavadinti teisinėmis ir kartu atskirti nuo demokratinių, ekonominių, filosofinių, gamtos mokslų ar kitokių idėjų?

Jos turi pasižymėti atitinkama struktūra ir socialiniu kryptingumu:

1) *Jose turi būti aiškiai išreikštas siekis virsti visuotinai privalomo elgesio taisykle (nustatyti socialinę tvarką arba ją pakeisti, patobulinti).*

2) *Formos požiūriu jos turi būti tiek išplėtos, sukonkretintos, formalizuotos, kad įgytų apibrėžtų teisių ir pareigų santykio pavidalą, t. y. socialinio elgesio norminimo technikos galią. Todėl aptarta teisių ir pareigų vienovė, jeigu ją laikome autentiška demokratinės teisės esmės išraiška, turi pasirodyti esanti tas būtinas, bendras*

struktūrinis teisės elementas, pasikartojantis visuose trijuose teisės ontologiniuose lygmenyse, taip pat ir teisinėse idėjose, šitaip įrodymas kiekvieno tokio lygmens priklausomybę teisės sąvokai. Jis turi iš vidaus suvienyti visus šiuos teisės lygmenis, būti tų lygmenų įvairovės vienvė. Todėl įrodyti, kad konkreči idėja yra teisinė – tai įrodyti jos gebėjimą įgauti teisių ir pareigų vienvės (arba bent) santykio pavidalą, suteikiantį jai techninį gebėjimą norminti ir kartu visuomeninti žmonių elgesį.

Pavyzdžiui, idėja, kad suverenitetas priklauso tautai, yra ne teisinė, o demokratinė, nes ja yra formuluojama tik pati vertybė, reikalaujanti pripažinti tautos prioritetą prieš valstybinę valdžią. Bet ji nėra išplėtotą iki konkretaus elgesio modelio. Kad taptų ir teisine, šią idėją reikia performuluoti į tam tikrą tautos ir valdžios abipusių teisių ir pareigų santykį. Asmenys, gavę per rinkimus valdinius įgaliavimus, įgyja teisę atstovauti tautai, veikti jos vardu ir kartu – pareigą veikti tautos (visų socialinių grupių) interesais, būti atsakingi tautai už savo veiksmų padarinius. Atitinkamai tauta, perduodama dalį suvereniteto savo išrinktiems asmenims, kartu išipareigoja paklusti jų paliepiamams, kol jie veiks neperžengdami gautų įgaliavimų ribų.

Šitaip formos požiūriu išplėtotą demokratinę idėją virsta teisine; ji tampa konkrečiu idėjiniu pageidaujamo socialinio elgesio modeliu, vadovaujantis kuriuo jau galimas visiškai apibrėžtas socialinis elgesys, įgyvendinantis demokratinės idėjos skelbiamas vertybes. Demokratinė idėja tada virsta teisinės idėjos turiniu, o teisinė idėja – demokratinės idėjos forma. Įstatymų projektas, nors jame būtų pačiu detaliausiu būdu suformuluotos ir išdėstytos elgesio taisyklės, kol nėra įstatymo nustatyta tvarka Seimo priimtas ir Prezidento, o tam tikrais atvejais Seimo pirmininko pasirašytas ir oficialiai paskelbtas (įformintas), tebėlieka teisinė idėja.

Tai reiškia, kad teisinė idėja visada gyvuoja tik teisinėje sąmonėje, neperžengia jos ribų (nors ir gali daryti tam tikrą, bet neprivalomą poveikį žmonių elgesiui) ir egzistuoja kaip dvasinė, psichologinė teisės normos ir praktinio elgesio galimybė.

Pagal formalizavimo (išplėtojimo) laipsnį teisinę idėją reikia skirti nuo teisinio siūlymo. Pavyzdžiui, oficialus Prezidento siūlymas Seimui parengti ir išleisti antikorupcinį įstatymą bus teisinis siūlymas, o juo remiantis parengtas tokio įstatymo projektas – teisinė idėja. Teisinė idėja – tai išplėtotas iki teisių ir pareigų santykio teisinis siūlymas.

Kadangi teisinės idėjos užsimezga, subręsta, tampa apibrėžtos ir atsiskiria nuo kitų gretimų idėjų žmogaus sąmonėje, todėl teisinių idėjų pažinimas toliau pereina į platesnę teisinės sąmonės pažinimo problemą. Šitaip susiduriame su viena iš pradinių teisės kategorijų – teisine sąmone.

1.2 TEISINĖS SĄMONĖS SĄVOKA

Kadangi teisinė sąmonė yra speciali sąmonės apskritai rūšis, tai pirmausia reikia apibrėžti pačią sąmonę. *Sąmonė apskritai – tai speciali, tik žmogui būdinga reakcija į išorinę aplinką siekiant šią pažinti, o pažinus – joje orientuotis, valdyti ją žmogaus egzistencijos įtvirtinimo interesais.* Tai dvasinis žmogaus įrankis, kuriuo žmogus siekia pažinti savo gyvenamąją aplinką, kad galėtų prie jos prisitaikyti ir kartu ją pritaikyti prie savo paties poreikių.

Ta pačia paskirtimi išiprasmina ir viena iš jos formų, ar rūšių, – teisinė sąmonė. Ji susijusi su vienu iš pagrindinių žmogaus siekių – versti savo egzistencinius interesus visai visuomenei privaloma tvarka ir ja remiantis pritaikyti tą socialinę aplinką (kitų žmonių elgesį) prie savo interesų. Todėl pažinti teisinę sąmonę – tai pažinti, kaip žmonės kolektyviniu būdu išsąmonina savo interesus, kaip ir kodėl juos **transformuoja** į teises idėjas – pageidaujamo elgesio idėjinį modelį, o vėliau – į visuotinai privalomą teisinę tvarką.

Teisinė sąmonė — tai sistema vaizdinių, idėjų, teorijų, kurias susikuria tam tikrais interesais besivadovaujantys žmonės apie galiojančią ir pageidautiną teisę, apie galiojančią įstatymų sutikimą ar nesutikimą su jų interesais (teisingumu), taip pat teigiamos ar neigiamos emocijos, kurias patiria skirtingų interesų turėtojai, susidūrę su galiojančia teise, vertindami ją savo ir visuomenės interesų apsaugos požiūriu.

Atsižvelgiant į tai, skirtingų interesų turėtojai gali būti ir skirtingos teisinės sąmonės — skirtingai vertinti galiojančią teisę ir skirtingai įsivaizduoti pageidaujamą. Pavyzdžiui, Lietuvos bankininkų, prekybininkų teisei sąmonei šiandien būdinga tai, kad jie pageidauja įstatymų, kurie neleistų valstybei kontroliuoti jų veiklos, kad, išgrobsčius iš komercinių bankų piliečių indėlius, nebūtų teisinės atsakomybės, o indėlininkams padaryta žala būtų nurašoma „verslo rizikos“ sąskaiton, kad nebūtų trukdoma prekiauti falsifikatais, nekokybiškomis, kontrabandinėmis prekėmis, kad būtų kuo mažesni mo-

kesčiai ir t. t. Tuo tarpu kita visuomenės dalis, kuri neturi nuosavybės ir naudojasi tik pagal darbo sutartį gaunama nacionalinio produkto dalimi, atvirksčiai - nori socialiai aktyvios valstybės, nori, kad darbdaviai laikytųsi įstatymų, kad valstybė surinktų daugiau mokesčių ir dėl to galėtų vykdyti socialinę politiką — teisingiau paskirstytų visuomenėje turta ir pareigas, kad visiems būtų vienodos teisinės ūkininkavimo ir verslo apskritai sąlygos, kad kiekvienu teisės pažeidimu padaryta artimui žala būtų atlyginama, o pažeidėjai - realiai nubaudžiami ir t. t.

Kadangi į galiojančią teisę reaguojama emocionaliai ir intelektualiai, tai šios reakcijos struktūra ir virsta teisinės sąmonės struktūra.

1.3 TEISINĖS SĄMONĖS STRUKTŪRA

Teisinę sąmonę sudaro du struktūriniai elementai (dalys): *teisinė psichologija ir teisinė ideologija*.

Teisinė psichologija - tai jausmai, išgyvenimai, kuriuos žmonės patina tiesiogiai susidurdami su įvairių valstybės institucijų veikla šioms kuriant ir taikant teisės aktus, ginančius ar siaurinančius asmens teises. Arba: *Teisinė psichologija — tai emociniai žmonių išgyvenimai, atsirandantys konkrečioms asmenims vertinant, koku mastu jų interesai dalyvauja galiojančioje visuomenės teisinėje tvarkoje.*

Konkretų teisinės psichologijos turinį sudaro žmonių emocijos, išgyvenimai, nuotaikos, įpročiai, pasitikėjimas ar nepasitikėjimas valstybės institucijomis, teismų vykdomu teisingumu, nepakantumas savo teisių pažeidimams, įsitikinimas gerbti konkrečius įstatymus arba jų negerbti, ryžtas ginti savo teises teisinėmis priemonėmis ir kita. Teisinė psichologija - tai labiausiai paplitusi teisės ir jos praktikos suvokimo ir reakcijos į ją forma. Psichologinių reakcijų sritis atskleidžia, kiek piliečiai atpažįsta galiojančioje teisėje savo interesus, valdžios institucijų pastangas tuos interesus pripažinti, gerbti, lemti jų įgyvendinimą.

Teisinė psichologija, nors ir būdama tam tikros rūšies stichinė, nesusisteminta žmonių reakcija į teisinę tikrovę (įstatymų kokybę, teismų, policijos ir kitų valstybės institucijų veiklą), atlieka svarbų vaidmenį garantuojant galiojančios teisės veiksmingumą. Nuo to, žmonės emocionaliai pritaria tam tikriems įstatymams ar juos atmeta, priklausys, kaip uoliai jie juos vykdys.

Teisinė psichologija dalyvauja formuojant ir palaikant įvairius teisinio mąstymo stereotipus - paradigmas (normatyvistinės (etatis-

tinės) teisės sampratos stereotipija), įpročius, mąstymo automatizmą, kurie gali skatinti tiek teisėtą, tiek neteisėtą elgesį. Istorija rodo, kad valstybinės politikos mėginimai ignoruoti žmonių teisinę psichologiją dažnai baigiasi teisinių ir kitokių reformų nesėkme.

Teisinio reguliavimo požiūriu teisinė psichologija reikšminga ir tuo, kad ji dažnai tampa emocine paskata kurti vienokios ar kitokios vertybinės orientacijos teisinę ideologiją (teisines idėjas), siūlyti ir priimti tam tikrus įstatymus, ryžtingai ginti savo pažeistas teises, organizuotai veikti ir t. t. Bet teisinė psichologija gali būti tokia pat emocinė priežastis ir palaikyti bei skatinti teisinį nihilizmą. Tai aktualina teisinio švietimo, auklėjimo kaip teigiamų emocijų teisinio reguliavimo atžvilgiu ugdymo klausimą. Žmogus, suvokęs teisinio reguliavimo naudą savo paties teisių saugai, kitaip reaguos į valstybinį reguliavimą negu, sakykime, liberalios orientacijos asmuo, *a priori* neigiamai žiūrįs į valstybės kišimąsi į žmonių tarpusavio santykius, teisinį reguliavimą dažnai vertinantis tik kaip valdžios savivalės asmens atžvilgiu demonstravimą.

Teisinė ideologija — tai argumentuotas, daugiau ar mažiau sąmoningas žmonių požiūris į galiojančią ir pageidaujamą teisę, iš kurio išsirutulioja teisės normos ir visa teisinių santykių tikrovė. Teisinėje ideologijoje sąmoningai pagrindžiama būtinybė arba tikslinngumas tam tikrų žmonių interesus transformuoti į teisinę tvarką, kartu numatant tokios transformacijos padarinius bendrai tos visuomenės pažangai.

Palyginti su teisine psichologija, kuri laikoma pirmine ir labiau stichiška teisinės sąmonės „substancija“, teisinė ideologija yra kryptingas mokslinis apmąstymas teisės kaip vientiso socialinio instituto, glaudžiai susijusio su kitais žmogaus kūrybos (kultūros) reiškiniiais - ekonomika, politika, visuomenės socialine struktūra ir kita. Joje atsispindi išsąmoninti įvairių socialinių grupių interesai, pagrindžiama jų pretenzija tapti teisine tvarka, tokio tapsmo priemonės. Šiuolaikinė teisinė ideologija siekia sumodeliuoti tokią socialinę tvarką, kuri būtų atvira įvairių socialinių grupių interesams ir kurioje kompromiso pagrindu dalyvautų įvairių socialinių grupių interesai.

Teisinė ideologija teisės pažinimo laipsniu gerokai pranoksta teisinę psichologiją. Pastaroji dažniausia fiksuoja išorinius, paviršinius, empirinius teisinių reiškinių požymius, o teisinė ideologija siekia atskleisti teisės esmę, siekia suformuluoti, išdėstyti teisės pažinimą kaip

tam tikrų žinių ar socialinių veiksmų sistemą. Tokios teisinės ideologijos pavyzdžiai istorijoje gali būti G. Hėgelio teisės filosofija, pozityvistinė normatyvistinė laisvosios konkurencijos kapitalizmo (buržuazijos) ideologija, marksistinė valstybės ir teisės doktrina, pretendavusi į politiškai organizuoto proletariato ideologiją, ir daugelis kitų šiuolaikinių teisės sampratų, kurios formuluojamos atsižvelgiant į kurios nors socialinės grupės ar visos visuomenės narių teisių apsaugos poreikius. Piliečiai buriasi į įvairias politines organizacijas, dažniausiai remdamiesi kuria nors ideologija - konservatizmu, liberalizmu, socialliberalizmu, krikščioniškuoju **demokratizmu**, marksizmu, kuri kartu apima ir tam tikras pažiūras į galiojančią ir pageidaujamą teisę. Remiantis tokia ideologija, siekiama organizuotai versti savo interesus visai visuomenei privaloma tvarka.

Todėl teisinė ideologija praverčia įvairiems socialiniams judėjimams, politinėms partijoms kaip tam tikra jų veiklos socialinė programa, socialinis planas; ji padeda jiems įgyti aiškius veiklos orientyrus ir sąmoningai bei tikslingai siekti užsibrėžtų tikslų. Turėti tokią ideologiją yra svarbi kiekvienos šiuolaikinės socialinės technologijos rezultatyvumo sąlyga.

Tik neatsargus elgesys su ideologija, smurtinis, dogmatinis jos primetimas gali lemti neigiamą reakciją į ideologiją apskritai. Būtent toks piktnaudžiavimas ideologija ir sukūrė daugelio pokomunistinių šalių žmonių sąmonėje deideologizuotos visuomenės naudingumo iliuziją. Nesant civilizuotos ideologijos, praktikoje stichiškai formuojasi jėgos (ypač ekonominės) vertybes pripažįstanti ideologija. Pasak rusų teisininkės T. V. Sinikovos, teisinė ideologija nemėgsta vakuumo, jeigu ji nekuriama sąmoningai, tai jos tuštumą užpildo kita ideologija, toli gražu ne pati geriausia. Dėl mechaniško visuomenės deideologizavimo kartu su ekonomine krize atsiranda stiprėjančio socialinio primitivizmo, dvasinės tuštumos, beprasmiškumo, perspektyvos praradimo pavojus, silpsta tautos imunitetas charizmatiniam, nacionalistiniam populizmui⁶⁶.

Bet ir norint gyventi be ideologijos, neįmanoma gyventi nesirenkant tam tikrų vertybių sistemos - gyvenimo krypčių, kuriomis žmonės tikisi geriausiai garantuoti savo teises. O vertybių pasirinki-

⁶⁶ T. B. //
/ . H. . , A. B. . , 1997.
C. 560-561.

mas ir tokio pasirinkimo pagrindimas protu ir yra ideologija. Ideologiškas yra ir pats kultūros tapsmas, kiek jis yra sąmoningas vertybių rinkimasis ir jų įgyvendinimas. Tai reiškia, kad ideologiją priversti kurti net ir tie, kurie mano, kad gyventi be ideologijos ir yra geriausia ideologija.

Be politinės teisinės ideologijos neįmanoma jokia civilizuota visuomenė. Labai ideologizuotų dokumentų pavyzdžiai gali būti JAV Konstitucija, prancūzų Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija (1789), Visuotinė žmogaus teisių deklaracija (1948) (toks dokumentas yra ir 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija) ir kiti, esantys Vakarų šalių teismų sistemų ir demokratinių vertybių ideologinis pagrindas. Šalims (taip pat Lietuvai), pereinančioms iš vienos vertybių sistemos į kitą, teisinės ideologijos poreikis dar aktualesnis ir akivaizdesnis.

Nacionalinė teisinė ideologija padeda konkrečiam asmeniui, socialinei klasei, partijai vienaip ar kitaip orientuotis naujoje politinėje aplinkoje. Jokia, net pati detaliausia galiojančios teisės propaganda negali šito padaryti. Skirtingai nuo konkrečių ir utilitarinių programų, lozungų, planų ir pažadų, teisinė ideologija orientuojasi į ilgalaikes vertybes ir procesus, santykiškai pastovias elgesio normas. Būtent dėl to ji ir pajėgi suvienyti kartas, orientuoti jų veiklos prasmę į socialinius, kuriamuosius tikslus. Į teisinės ideologijos statusą šiandien Lietuvoje pretenduoja teisinės valstybės koncepcija, kuriai būtų būdingi bent tokie požymiai.

Pirma, nacionalinė teisinė ideologija neturi būti kuriama remiantis socialinio ir politinio visuomenės supriešinimo idėja; svarbu ne priešinti vieną socialinę grupę su kita, o siekti kuo glaudesnės dvasinės jų integracijos derinant priešingus interesus kompromisu (abipusėmis nuolaidomis). Teisė, būdama subjektinių teisių ir pareigų vienovė, sudaro teises tokios integracijos prielaidas, yra teisinis jos modelis.

Antra, teisinė ideologija turi būti pakankamai atvira istorinei patirčiai (kad ir kokia ši būtų ir kokiai ideologijai būtų priklausiusi) ir jos apmąstymui. Teisinė ideologija turi apmąstyti visa tai, kas buvo ir yra konkrečios šalies kultūroje.

Trečia, ne asmenybės suverenumo (individualistinis variantas) visuomenės ir valstybės atžvilgiu propagavimas ir kartu ne žmogaus suvalstybinimas, ne jo savarankiškumo, iniciatyvos slopinimas turi būti ideologiškai grindžiami. Visi šie kraštutiniai negali būti teisinės ideologijos metodologiniai principai. Individualumą gali užtik-

rinti tik socialumas, nes asmens teisė, kaip sakėme, galima tik vykstant ją legalizuojančias pareigas. Visavertė asmenybės plėtra galima asmeniui integruojantis į visuomenę, o ši integracija vyksta ne kitaip, kaip tik suteikiant konkretaus asmens elgesiui teisių ir pareigų vienovės pavidalą.

Ketvirta, teisinė ideologija, propaguodama teisės viešpatavimą, kartu turi propaguoti ir valstybės stiprinimo idėją, kad valstybinė valdžia būrų pajėgi veiksmingai apginti teisę nuo kriminalinės agresijos. Tik stipri valstybė, turinti stiprią vykdomąją ir teisminę valdžią, gali užtikrinti teisės viešpatavimą, nes teisės realybė - tai teisės ir jos interesais veikiančios valstybinės valdžios simbiozė, kur teisė suteikia valstybės raidai civilizuotą, humanistinę plėtros linkmę, o valstybinė valdžia užtikrina tos linkmės visuotiną privalomumą, jos įgyvendinimą. Pati valstybė plėtotina kaip visuomenei (teisei) tarnaujanti, o ne virš visuomenės stovinti jėga.

Svarbi šiuolaikinės teisinės ideologijos dalis — pilietinė teisės samprata, kuri lemia ją išpažįstančios visuomenės dvasinį, vertybinį bendrumą, komunikabilumą. Jos pagrindu gali formuotis visuomenės narių bendradarbiavimo ir tarpusavio pagalbos sąmonė.

1.4 TEISINĖS SĄMONĖS FUNKCIJOS

Pagal jurisprudencijoje nusistovėjusias pažiūras, pagrindinėmis teisinės sąmonės funkcijomis laikomos *pažintinė, vertybinė ir reguliacinė*.

Pažintinė teisinės sąmonės funkcija

Teisinės sąmonės tikslas — suvokti ir pagrįsti teisės vietą bei vaidmenį socialinio reguliavimo veiksmų sistemoje, o pagrindinė jos funkcija - apmąstyti tiek teisinius reiškinius (teisėkūrą, teisės taikymą, socialinį teisės veiksmingumą), tiek paties socialinio gyvenimo raidos tendencijas, jų sąveiką su teisine tikrove. Tokio pažinimo subjektas yra tiek įstatymų leidėjas, teisininkai, tiek apskritai piliečiai, vertinantys esamos teisės adekvatumą nūdienos žmogaus teisių saugos poreikiams.

Vertybinė teisinės sąmonės funkcija

Remiantis teisine sąmone konkrečios gyveninio aplinkybės įvertinamos kaip juridiskai reikšmingos. Teisinis įvertinimas - tai teisės subjektų veikla, kuria nustatoma, ar parlamento priimami

įstatymai atitinka teisę ir konstituciją, kaip valstybės institucijos, pareigūnai ir šiaip piliečiai laikosi teisėtumo ir teisingumo vykdydami įstatymus.

Reguliacinė teisinės sąmonės funkcija

Ji įgyvendinama remiantis sistema motyvų, vertybinių orientacijų, kurios veikia žmonių elgesį, jį normina. Pavyzdžiui, informacija apie teisės normas, kurias reikės vykdyti, pažadina visą kompleksą teisės subjekto emocijų, išgyvenimų, samprotavimų, kurie išprasmina kaip tam tikros teisėto elgesio paskatos arba asocialaus elgesio stabdžiai. Šiuo atveju teisinė psichologija veikia kaip tam tikras konkrečios elgesio rūšies motyvas.

Su teisine sąmone perimama ir tam tikra vertybinė orientacija. Viena ar kita socialinė doktrina tampa asmens pastovios moralinės pozicijos pagrindu, teisėto elgesio stimulu, orientyru.

1.5 TEISINĖS PSICHOLOGIJOS IR TEISINĖS IDEOLOGIJOS SANTYKIS

Teisinė psichologija yra tam tikras emocinis postūmis formuotis tam tikros vertybinės orientacijos teisei ideologijai (doktrinai). Tai emocionaliai suvoktas asmens, grupės ar tautos interesų santykis su galiojančia ir pageidaujama teise. Teisinė ideologija formuluoja ir pagrindžia tų interesų siekį virsti tam tikra visuomeninio gyvenimo tvarka. Nuo emocijos prie logikos, o nuo logikos prie elgesio taisyklių ir konkrečių teisinių santykių – toks yra kelias nuo teisinės psichologijos iki teisinės ideologijos, o nuo jos – iki socialinių santykių tikrovės.

1.6 TEISINĖS SĄMONĖS RŪŠYS

Toliau konkretinant teisinės sąmonės sampratą, teisinė sąmonė skirstoma į rūšis remiantis dviem kriterijais: 1) *subjektu; ir 2) jos sprendimų (idėjų) kompetentingumo (nusimanyimo) laipsniu.*

Subjekto atžvilgiu teisinė sąmonė gali būti *individuali, grupinė ir visuomeninė.*

Individuali teisinė sąmonė – tai atskirų asmenų požiūris į galiojančią ar pageidaujamą teisę.

Grupinė teisinė sąmonė — tai tam tikro socialinio sluoksnio ar susivienijimo teisinė sąmonė. Todėl ji visada diferencijuota. Gali būti

darbdavių, darbininkų, bedarbių, tautinių mažumų, studentų, inteligentų, iš įkalinimo vietų grįžusių, indėlius komerciniuose bankuose praradusių asmenų ir kita teisinė sąmonė. Tokiu atveju pozityvioji teisė, teisės praktika vertinama konkrečios socialinės grupės interesų, jos teisių saugos požiūriu.

Visuomeninė teisinė sąmonė — tai su galiojančia ir pageidaujama teise susijusios idėjos, kurias puoselėja visuomenės dauguma. Tokios teisinės sąmonės turinys šiandien Lietuvoje yra teisinės valstybės koncepcija, kuriai pritaria visuomenės dauguma ir kuri orientuojasi į visų visuomenės narių teisių įgyvendinimą.

Asmens turimos teisinės kompetencijos (teisės išmanymo) požiūriu teisinė sąmonė skirstoma į *paprastąją, profesionalią, mokslinę (teorinę)*

Paprastoji, arba empirinė, sąmonė, kartais dar vadinama masine. Mat šios rūšies teisinė sąmonė susiformuoja stichiškai, be didesnių intelekto pastangų, apmąstymų, be specialių teisės ir socialinių procesų studijų. Ji būdinga tiek individualiai, tiek grupei sąmonei. Čia vyrauja teisinė psichologija, palyginti su teisine ideologija (emocijos nustelbia intelektą).

Profesionali teisinė sąmonė - tai dažniausiai teisininkų sąmonė. Ji formuojasi sistemingai ir mokslškai studijuojant teisės doktrinas, galiojančią teisę ir jos taikymo praktiką. Čia puikiai dera psichologiniai ir ideologiniai elementai.

Mokslinė teisinė sąmonė — tai teisininkų mokslininkų teisinė sąmonė. Ji formuojasi sistemingai tyrinėjant socialinius procesus, apibendrinant jų teisinio reguliavimo praktiką.

Taigi teisinė sąmonė — tai teisinių idėjų formavimosi, jų ideologinio pagrindimo ir pasirengimo tapti teisės normomis stadija. Tai pradinė sąmoningo ir organizuoto žmonių interesų įgyvendinimo stadija verčiant tuos interesus socialine tvarka.

Teisinė sąmonė teisininkui yra aktuali ne tik kaip teisinių idėjų generatorius, jų buveinė, nešėja. Ji galiausiai yra sinonimas pačios teisininko kvalifikacijos, kurios turinį sudaro teisininko teisės žinių, teisinių įgūdžių ir dorovinės pozicijos ištikimai tarnauti teisės viešpatavimui sintezė. Teisininko kvalifikacija ir yra jo teisinės sąmonės turinys.

II SKYRIUS

PEREINAMASIS LYGMUO: NUO TEISINĖS IDĖJOS PRIE TEISĖS NORMOS

**Protinga, kas teisinga, o teisinga, kas ir kitiems
naudinga, vadinasi, protinga, kas kuria visų gerovę.**

1. TEISĖKŪRA - TEISINIO REGULIAVIMO PRIEMONIŲ GAMYBA

TEISĖKŪROS SĄVOKA

Socialinio intereso siekis tapti visuomenine tvarka prasideda nuo to intereso performulavimo į teisinę idėją - tam tikrą pageidaujamo elgesio projektą. Kad pajėgtų daryti realų poveikį žmonių elgesiui, šios idėjos-projektas turi peržengti teisinės sąmonės ribas ir virsti teisės normomis. O tokio idėjų „perdirbimo“ į teisės normas procedūrų sistema ir yra teisėkūra. *Tai visuomenės ar įgaliotų valstybės institucijų veikla, kuria siekiama sukurti, pakeisti arba panaikinti teisės normas atsižvelgiant į visų visuomenės narių teisių ir teisėtų interesų apsaugos bei įgyvendinimo poreikius.*

Platesniu požiūriu teisėkūra - procesas nuo teisinio sumanymo, teisinės idėjos **suformulavimo** iki teisės normos priėmimo ir paskelbimo (promulgacijos). Teisėkūra kartu yra ir tas momentas, nuo kurio į teisės tapsmą įsitraukia valstybė; tai forma, kuria teisė susivienija su valstybe, kad būtų užtikrinama tolesnė socialinių interesų juridizavimosi eiga. Teisine kūryba valstybė tampa institucine teisės dalimi. Būtent dėl šios funkcijos teisėkūra yra viena iš svarbiausių valstybinės veiklos krypčių, nes viskas, kas viešai ir svarbaus daroma teisinėje valstybėje, daroma remiantis teisės normomis.

Teisėkūros tikslas demokratinėje visuomenėje - formuluoti teisės normas siekiant užtikrinti žmogaus teisių saugą ir jų įgyvendinimą.

1.1 TEISĖKŪROSSUBJEKTAI

Pagrindinis teisėkūros subjektas atstovaujamosios demokratijos sąlygomis - tam įgaliotos valstybės institucijos (parlamentas, prezidentas, vyriausybė, ministerijos, ministrai, savivaldybių tarybos, teismai (Lietuvoje teisėkūros teisė teismams oficialiai nepripažįstama)). Toks subjektas yra ir pati tauta, kai ji pareiškia savo valią referendumu. Kitos valstybės institucijos ir piliečių susivienijimai gali būti teisėkūros subjektai tik kompetentingoms valstybės institucijoms sankcionuojant jų kuriamas elgesio taisykles (korporatyvinė teisė).

1.2 TEISĖKŪROS BŪDAI

Remiantis valstybės aktyvumu kuriant teisę, skiriami keli teisės normų kūrinio būdai: 1) *originalioji kūryba*, kai sukuriami nauja, visuomenėje neegzistavusi teisinio reguliavimo priemonė - elgesio taisyklė; 2) *sankcionavimas* - tai oficiali kompetentingos valstybės institucijos procedūra, kuria patvirtinama (sankcionuojama) jau esama elgesio taisyklė suteikiant jai teisės normos statusą — visuotinį privalomumą; ir 3) *ratifikavimas* - speciali sankcionavimo rūšis, kai parlamentas vadovaudamasis tam tikra procedūra patvirtina tarptautinės sutarties, deklaracijos, konvencijos nustatytą elgesio taisyklę, suteikia jai įstatymo galią ir kartu įtraukia ją į nacionalinės teisės sistemą.

1.3 TEISĖKŪROS RŪŠYS

Atsižvelgiant į teisės normų kūrimo būdus, teisėkūra skirstoma į rūšis.

ORIGINALIOJI TEISĖKŪRA

Tai *kompetentingų valstybės institucijų* (parlamento, prezidento, vyriausybės, ministerijų, departamentų, savivaldybių tarybų, jų valdybų ar kitų valstybės institucijų) kūrybinė veikla, kuria sukuriami nauja elgesio taisyklė — teisės norma.

Pagal subjektą originalioji teisėkūra gali būti tautos (referendumas) ir kompetentingų valstybės institucijų,

Referendumas — tai tokia teisėkūros rūšis, kai pati tauta visuotiniu balsavimu priima konstitucijos ar konkretaus įstatymo nuostatas reglamentuoti vidaus ar užsienio politiką. Kai kuriose šalyse referendumas vadinasi plebiscitu, arba „tautos balsavimu“ (Austrija, Šveicarija). Referendumu sprendžiami „svarbiausi Valstybės bei Tautos gyvenimo klausimai“ (Lietuvos Respublikos Konstitucijos 9 str.). Šiuo būdu buvo

priimtas 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 1 straipsnis: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika.“

Referendumas yra tiesioginės demokratijos institutas, kurio esmę nusako du pagrindiniai požymiai: 1) tautos suverenių galių (*su-prema potestas*) tiesioginis pareiškimas; ir 2) priimtų aktų speciali juridinė galia, kuri konkretinama tokiais požymiais:

- a) tik referendumu gali būti pakeičiamos Konstitucijos 1 skirsnio „Lietuvos valstybė“ bei XIV skirsnio „Konstitucijos keitimas“ nuostatos (1996 m. rugpjūčio 22 d. Lietuvos Respublikos referendumo įstatymas Nr. I-1505, 1 str.);
- b) referendumu priimtos nuostatos ar kitas sprendimas yra galutinis ir nereikalingas kurios nors institucijos patvirtinimo;
- c) referendumu priimti sprendiniai, skirtingai nuo bendrųjų įstatymų, įsigalioja kitą dieną po jų paskelbimo (33 str. 2 d.) (bendrieji arba paprastieji įstatymai įsigalioja paskelbimo dieną);
- d) referendumu priimtos nuostatos ar kitas sprendimas gali būti pakeistas ar panaikintas irgi tik referendumu (Lietuvos Respublikos referendumo įstatymo 34 str. 1 d.). Tai reiškia, kad tautos sprendimo negali pakeisti ar panaikinti jokia valstybės institucija, o tik pati tauta kitu savo sprendimu.

Referendumai gali būti skirstomi į *sprendžiamuosius, patariamuosius ir ratifikacinius*.

Sprendžiamieji referendumai - tai tokia tautos valios pareiškimo teisėkūra forma, kai tauta visuotiniu balsavimu priima įstatymus ar jų nuostatas.

Patariamieji referendumai yra tie, kuriems teikiami svarstyti svarbiausi šalies gyveninio klausimai, kai valdžios institucijos siekia sužinoti tautos nuomonę konkrečiu klausimu, kurį valstybės institucijos rengiasi reglamentuoti.

Ratifikaciniai referendumai - tai teisėkūros forma, kai tauta išreiškia pritarimą ar nepritarimą parlamento priimtam įstatymui arba valstybės institucijų pasirašytai *tarptautinei sutarčiai, konvencijai, deklaracijai*.

Nuo 1994 m. Lietuvos Respublikos referendumo įstatymas neskirsto referendumo į rūšis.

Deleguota, arba įgaliota, teisėkūra, - tai tokia originaliosios teisėkūros rūšis, kai kompetentinga valstybės institucija (pvz., parla-

mentas) paveda kitai valstybės institucijai (prezidentui, vyriausybei) išleisti įstatymo galią turintį teisės normų aktą. Lietuvos Respublikos Konstitucija nenumato deleguotos įstatymų teisėkūros. Tuo tarpu Italijos Konstitucija (1947) leidžia parlamentui deleguoti įstatymų leidybos teisę Vyriausybei nustatydamą, kuriam laikui, kokiems klausimams spręsti ta teisė deleguojama ir remiantis kokiais principais ja galima naudotis (76 str.).

SANKCIONUOTA TEISĖKŪRA

Ji nesukuria originalios teisės normos, o tik sankcionuoja (patvirtina) jau egzistuojančią elgesio taisyklę, t. y. skelbia ją teisės norma ir įpareigoja garantuoti jos vykdymą valstybės prievarta. Sankcionuotos teisėkūros pavyzdžiai gali būti papročių sankcionavimas. 1990 m. Lietuvos Aukščiausioji Taryba nutarimu sankcionavo paprotį gruodžio 25 d. švęsti Kalėdas, arba Kristaus gimimo šventę.

Paprotinė elgesio taisyklė susiformuoja anksčiau už valstybę ir nepriklausomai nuo jos. Valstybė (parlamentas) gali sankcionuoti ne tik papročius, bet ir visuomeninių organizacijų ar žemesnių valstybės institucijų sukurtas elgesio taisykles. Pavyzdžiui, Lietuvos teisės akademijos statutas yra sukurtas valstybės institucijos, kuri neturi teisės kurti teisės aktus, turinčius bendrųjų teisės normų. Bet Seimui 1998 m. sausio 8 d. nutarimu Nr. VIII-6031 patvirtinus (sankcionavus) pačios Teisės akademijos mokslininkų susirinkimo suformuluotas elgesio taisykles, reguliuojančias akademijos vidaus gyvenimą ir elgesį visų, kurie bendraus su akademija, šis statutas įgyja teisės norminio (poįstatyminio) akto galią. „Jeigu asmuo sudaro paskolos sutartį arba įgyja nuosavybę, tai šis jo žodinis potvarkis - tebūnie teisė“, — buvo sakoma romėnų įstatymuose⁶⁷. Šiuo atveju norima pasakyti, kad teisės normas neperžengdami tam tikrų ribų kuria ir patys piliečiai, o valstybė pasilieka teisę patvirtinti tokią elgesio taisyklę ir garantuoti prievartinį jos vykdymą.

Iki šiol Lietuvoje kai kurias technines normas (Kelių eismo taisykles) sankcionuoja Vyriausybė, paversdama jas socialinėmis teisinėmis normomis, kurios juridinės galios požiūriu tegali būti poįstatyminės teisės normos. Tačiau už kai kuriuos tokių normų pažeidimus numatyta net baudžiamoji atsakomybė (Lietuvos Respublikos BK

246 str.). Jeigu už poįstatyminiame akte nustatytų draudimų pažeidimą gali atsirasti baudžiamoji atsakomybė, tai poįstatyminis aktas juridinės galios požiūriu prilyginamas įstatymui. Tai įneša painingą į teisės aktų hierarchiją. Draudimai, už kurių pažeidimus numatoma baudžiamoji atsakomybė (įkalinimas), privalo turėti įstatyminių draudimų galią, nes, pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją, pagrindines asmens teises gali riboti tik įstatymas: „Niekam neturi būti atimta laisvė kitaip, kaip tokiais pagrindais ir pagal tokias procedūras, kokias yra nustatęs įstatymas.“ (20 str. 2 d.) Tai reiškia, kad jeigu įstatymo skiriamos kriminalinės bausmės, tai jos turi būti skiriamos tik už pažeidimus tokių draudimų (asmens teisių ribojimus), kurie irgi buvo nustatyti įstatymo. Sankcijas nustatantis teisės aktas negali būti didesnės juridinės galios, negu tas teisinio reguliavimo aktas, kuris tą draudimą formulavo. Būtent Čia išryškėja praktinė reikšmė to skirtumo, kad baudžiamieji įstatymai ne draudžia, o tik baudžia. Jie yra skirti ne nustatyti teisės subjektų teisinį statusą, vadinasi, ir ne draudimus, o tik garantuoti reguliacinių teisės normų, šiuo atveju konstitucinių, nustatytus draudimus (įpareigojimus). Baudžiamoji atsakomybė gali atsirasti pažeidus tik įstatymo, o ne poįstatyminio akto nustatytą draudimą. Vadinasi, jeigu už Kelių eismo taisyklių pažeidimą nustatoma baudžiamoji atsakomybė, tai šių taisyklių sankcionavimas — ne Vyriausybės, o Seimo kompetencija ir tas sankcionavimas turėtų būti **įforminamas** ne Seimo nutarimu, o įstatymu.

1.4 TEISĖKŪROS STADIJOS

Teisėkūra arba įstatymų leidyba yra sudėtingas, daugiapakopis procesas, vienaip ar kitaip varžantis, ribojantis žmogaus teises ir dėl to labai atsakingas, reikalaujantis iš įstatymų leidėjo solidžios mokslinės kompetencijos, gebėjimo suvokti įvairių visuomeninio gyvenimo sričių raidos perspektyvas, numatyti socialinius priimamų įstatymų veikimo padarinius.

Todėl išskiriamos dvi pagrindinės įstatymo reglamentuojamos teisės normų kūrybos (teisėkūros) stadijos: *1) teisės normų akto parengimas; 2) teisės normų akto priėmimas ir paskelbimas.*

Pirmosios stadijos procedūros:

- a) įstatymų leidybos iniciatyvos teisės įgyvendinimas (pirminis norminio teisės akto projekto parengimas, arba teisinis siūlymas, projekto registravimas);

- b) projekto svarstymas pagal tam tikras procedūras;
- c) projekto priėmimas.

Antrosios stadijos procedūros:

- a) norminio teisės akto pasirašymas ir paskelbimas (promulgavimas);
- b) teisės akto įsigaliojimas.

Pirmoji stadija prasideda nuo *teisinės idėjos susiformavimo ir jos paplitimo visuomenėje*. Kiekviena pažangi socialinė idėja, taip pat teisinė, aplenkia esamą visuomenės sąmonės ir visuomeninių santykių brandos lygį. Šitaip pasireiškia šios idėjos varomoji, kuriamoji galia. Bet dėl šio radikalumo ji sutinka ir tam tikrą pasipriešinimą visuomenėje. Ir tai suprantama. Kadangi senąja tvarka yra materializuotas tam tikros socialinės grupės interesas (nauda), todėl to intereso turėtojas žiūri į kiekvienos naujos teisinės idėjos pretenziją tapti visuomeninio elgesio taisykle kaip į pavojų savo interesui. Bet juo visuomenė demokratiškesnė (jokia socialinė grupė neturi ekonominės ar politinės persvaros), juo plačiau visuomeninė tvarka pagrįsta įvairių socialinių grupių interesų kompromisu, tuo lengviau joje prasiskina kelią naujos idėjos, taip pat teisinės.

Susiformavus teisei idėjai, kyla reikalas ją svarstyti parlamentui ir paversti teisės norma. Todėl teisinės idėjos kelias į šią valstybės instituciją prasideda nuo įstatymų iniciatyvos teisės įgyvendinimo.

ĮSTATYMŲ INICIATYVOS TEISĖ

Tai leidimas siūlyti Seimui priimti ir išleisti tam tikrą norminį teisės aktą (įstatymą). Pagal 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstituciją, šią teisę turi Lietuvos Respublikos Seimo nariai (kiekvienas ar jų grupė), Lietuvos Respublikos Prezidentas, Vyriausybė ir 50 tūkstančių piliečių, turinčių rinkimų teisę (68 str.). Šių subjektų pasiūlytus įstatymų projektus Seimas privalo svarstyti. Įstatymų projektą, žinoma, gali įteikti Seimui ir bet kuris pilietis ar piliečių susivienijimas, bet jo Seimas neprivalo svarstyti.

PROJEKTO ĮREGISTRAVIMAS

IR SVARSTYMAS SEIMO KOMISIJOSE IR KOMITETUOSE

Siūlomas teisės akto projektas, įregistruotas Seime, toliau siunčiamas į atitinkamus Seimo komitetus ir komisijas susipažinti ir parengiamas svarstyti Seimo posėdyje. Šis etapas apima daugelį pro-

cesinių veiksmų: projekto teiginių patikrinimą įstatymų leidybos technikos požiūriu, ar tekste vartojamos sąvokos, teiginiai vieni kitiems neprieštarauja, ar jie vienareikšmiškai apibrėžti, atliekama kriminogeninė (ar tai neskatinis nusikalstamumo), ekonominė (kokių ekonominių, socialinių padarinių sukels jo priėmimas ir veikimas) ir kitos ekspertizės. Projektas toliau derinamas su Vyriausybe, teisingumo ministerija, kitomis suinteresuotomis valstybės institucijomis, politinėmis partijomis, visuomeninėmis organizacijomis, socialinėmis grupėmis, gali būti skelbiamas spaudoje visuomenei susipažinti, pasakui svarstomas Seimo komisijose, komitetuose ir t. t.

ĮSTATYMŲ PROJEKTOS SVARSTYMAS SEIMO POSĖDYJE

Jis vyksta keliais skaitymais ir pradedamas išklausanč pirmiausia įstatymo projekto iniciatorių ir atitinkamo komiteto nuomonės apie pagrindinius projekto teiginius. Projekto tekstas svarstomas aptariant kiekvieną jo straipsnį. Už kiekvieną Seimo narių pasiūlytą projekto pataisą balsuojama atskirai. Projektas gali būti arba priimamas, arba atmetamas, arba siunčiamas toliau jį tobulinti.

ĮSTATYMO PRIĖMIMAS

Įstatymas laikomas priimtas, jeigu už jį balsavo dauguma Seimo narių, dalyvavusių posėdyje (pusė plus vienas) (Konstitucijos 69 str. 2 d.). Konstituciniai įstatymai priimami, jeigu už juos balsavo daugiau kaip pusė visų Seimo narių, o keičiami ne mažesne kaip trijų penktadalių visų Seimo narių balsų dauguma. Įstatymų nuostatos gali būti priimančios ir referendumu (Konstitucijos 69 str. 3 - 4 d.).

ĮSTATYMO PASIRAŠYMAS IR PASKELBIMAS

Tai paskutinė, būtina teisėkūros stadija, nes su ja susijęs įstatymo įsigaliojimas: „galioja tik paskelbti įstatymai“ (Konstitucijos 6 str.), arba *non obligat lex nisi promulgata* (įstatymas neįpareigoja, jei jis nepaskelbtas). Įstatymo projekto pasirašymas ir paskelbimas spaudoje yra tas momentas, nuo kurio įstatymo projektas tampa įstatymu - realia socialinius santykius norminančia jėga. Tai visuomenės informavimas, kokio elgesio iš jos reikalaujama.

Todėl Seime priimtas įstatymo projektas siunčiamas Lietuvos Respublikos Prezidentui pasirašyti ir paskelbti. Jeigu nesutinka su įstatymo turiniu, Prezidentas gali pasinaudoti santykinė veto teise ir grąžinti Seimui jo priimtą įstatymą svarstyti pakartotinai, nurodydamas,

į kurias įstatymo vietas ir dėl ko Seimo nariams reikia atkreipti dėmesį (Konstitucijos 71 str. 1 d.). Pasirašęs Seimo priimtą įstatymo projektą, Lietuvos Respublikos Prezidentas skelbia jį „Valstybės žiniuose“.

Pagrindines įstatymų priėmimo ir paskelbimo procedūras nustato Lietuvos Respublikos Konstitucija (68-72 str.) ir 1993 m. spalio 5d. Lietuvos Respublikos Seimo Statutas Nr. I-260 bei vėlesni jo pakeitimai ir papildymai, taip pat 1995 m. gegužės 2d. Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės norminių aktų rengimo tvarkos įstatymas.

Priėmus ir paskelbus įstatymą, prasideda atvirkštinis procesas. Įstatymas grįžta žmonėms jau kaip privalomi paliepimai ir išaiškėja jo likimas - arba jis įgyvendinamas, arba visuomenė jo nepriima ir jis lieka popieriuje. Jeigu toks įstatymas daugeliu atvejų nevykdomas, jeigu prieš jį protestuoja tam tikra visuomenės dalis, jeigu jis sukelia neigiamų socialinių padarinių, formuojasi naujos teisinės idėjos, susijusios su būtinybe jį papildyti nauja teisės norma ar pakeisti. Tada prasideda teisės judėjimas nuo teisinių santykių prie teisinių idėjų, o nuo jų - vėl teisės normų link. Teisėkūra įgyja rato pavidalą, kad visada išliktų atvira sistema, kaip kad tokia sistema yra pats gyvenimas.

1.5 TEISĖKŪROS PRINCIPAI

Kad teisės normos vienodai tarnautų visų visuomenės narių ir socialinių grupių pagrindinėms žmogaus teisėms, orientuotų žmones į santarvę, o jų vykdymas nereikalautų didinti prievartos, teisėkūra demokratinėje visuomenėje turi atitikti tam tikrą iš pilietinės teisės sampratos ir teisinio įstatymo koncepcijos išplaukiančius principus.

TEISĖTUMO PRINCIPAS

Jis reikalauja, kad valstybės institucijos, kurdamos norminius teisės aktus, neviršytų savo kompetencijos, laikytųsi kiekvienai norminių teisės aktų rūšiui nustatytos tų aktų priėmimo ir išleidimo tvarkos (procedūrų) ir subordinacijos pagal juridinę galią: Seimo priimami įstatymai turi neprieštarauti Konstitucijai (7 str.), o Prezidento dekretai, Vyriausybės nutarimai, kitų valstybės institucijų teisės aktai - Konstitucijai ir įstatymams. Teisės aktas, prieštaraujantis aukštesnę juridinę galią turinčiam teisės aktui, yra neteisėtas ir negalioja. Teisė konstatuoti tokį prieštaravimą suteikta Konstituciniam ir Administraciniam teismams.

Bet teisėtumo principas teisinėje valstybėje reiškia ne tik formos, bet ir turinio teisėtumą: vadinasi, konkretus teisės aktas turi neprieštarauti ne tik aukštesnę juridinę galią turinčiam teisės aktui, bet ir pagrindinėms žmogaus teisėms; jis neturi įtvirtinti įstatymų leidėjo savivalės tų teisių atžvilgiu.

TEISĖKŪROS DEMOKRATIŠKUMAS IR VIEŠUMAS

Šiuo principu siekiama sudaryti sąlygas ištraukti į teisėkūrą visuomenę. Jis įpareigoja parlamentą viešai skelbti rengiamų įstatymų projektus, kad piliečiai galėtų laiku su jais susipažinti ir pareikšti savo siūlymus. Tokie projektai gali būti svarstomi per spaudą, radiją, televiziją, juos išsiuntinėjant suinteresuotiems žmonių susivienijimams, valstybės institucijoms, platinant internetu. Gautas visuomenės pastabas įstatymų leidėjas privalo svarstyti atitinkamose teisėkūros komisi-jose, komitetuose, jų pagrindu tobulinti rengiamo įstatymo projektą siekiant skirtingų interesų kompromiso ir bendros gerovės.

TEISĖKŪROS PROFESIONALUMAS

Tai pastanga kitomis priemonėmis siekti kuriamų teisės aktų kokybės ir praktinio jų veiksmingumo. Įstatymo kūrėjas yra įpareigojamas gerai išanalizuoti, pažinti tam tikrame regione konkrečiu laiku besiklostančius žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo poreikius, reikalaujančius atitinkamo teisinio reguliavimo. Taip pat įstatymų leidėjas privalo prognozuoti priimamo teisės akto ekonominius, socialinius padarinius bendrai krašto rimčiai ir gerovei. Tam kviečiami įvairių sričių specialistai, teisininkai, galintys turėti įtakos įstatymo turinio ir formos kokybei.

SOCIALINIO KOMPROMISO PRINCIPAS

Šis principas įpareigoja įstatymų leidėją įkūnyti priimamų teisės aktų, normose vienodą visų socialinių grupių interesų apsaugą, o tiems interesams susipriešinus, jų priešpriešą įveikinti abipusėmis nuolaidomis (kompromisu). Socialiniu kompromisu pagrįsti įstatymai palaiko socialinę santarvę ir socialinį stabilumą, o jų vykdymas užtikrinamas minimalia valstybės prievarta. Šį principą ignoruojantys įstatymai negali būti ilgalaikiai, jie žmonių laikomi „neteisingais“, „neprotingais“.

IŠSAMUMO PRINCIPAS

Šis principas reikalauja, kad parlamentas laiku išleistų įstatymus, reikalingus įvykdyti pagrindinius Konstitucijos paliepiamus, kad pilie-

čiai turėtų visas Konstitucijoje nurodytas teisinės priemonės apsaugoti ir operatyviai, mažiausiomis pastangomis įgyvendinti savo konstitucines teises. Pavyzdžiui, Konstitucija nustato, kad „piliečiams laiduojama peticijos teisė, kurios įgyvendinimo tvarką nustato įstatymas“ (33 str. 3 d.). Tai įpareigoja Seimą neatidėliojant tokių įstatymą priimti, nes priešingu atveju tą teisę bus sunku įgyvendinti remiantis vien Konstitucijos 6 straipsniu: „Konstitucija yra (...) tiesiogiai taikomas aktas.“ Tačiau priimti tokių įstatymą Seimas delsė iki 1999 m. liepos 7 d. ir šitaip neveikimu pažeidinėjo Konstitucijos 33 straipsnio trečiąją dalį.

DAUGUMOS PRINCIPAS

Jis įtvirtintas Konstitucijoje kaip Seimo ir kitų atstovaujamųjų institucijų veiklos, įstatymų ir kitokių sprendimų priėmimo procedūros principas: priimamas tas įstatymo projektas, kuris susilaukė daugumos Seimo narių (Konstitucijos 69 str. 2 d.) ar tautos pritarimo. Juo remiantis priimami visi referendumui pateikiami sprendimai. Tačiau daugumos principas gali būti ir diktato principas, legalizuojantis mažumos teisių pažeidimą. Dauguma nėra teisė pažeisti mažumos teises. Todėl jis kuriant teisę neturi pakeisti socialinio kompromiso principo. Demokratinė kraštų atstovaujamosios valdžios institucijose daugumos principas taikomas retai, ir tik tais atvejais, kai po didelių pastangų vis dėlto nepavyksta pasiekti kompromiso formuluojant konkrečios teisės normos tekstą. Jis yra tam tikro spaudimo priemonė, taikoma krašutiniais atvejais.

Mūsų Konstitucijos 69 straipsnio antroji dalis leidžia priimti įstatymą, jeigu už jį „balsavo dauguma Seimo narių, dalyvaujančių posėdyje“. Konstitucija nereglementuoja, kiek mažiausiai Seimo narių turi dalyvauti Seimo posėdyje, kad posėdžio priimti teisės aktai galėtų. Todėl gali susidaryti kuriozinė situacija, kai keli Seimo nariai gali priimti įstatymą.

EKONOMIŠKUMO PRINCIPAS

Šis principas nustato, kad įstatymo projektas būtų rengiamas, o priimtas įstatymas vykdomas mažiausiomis laiko, energijos, medžiagų ir kitokiomis sąnaudomis. Šį principą ignoravo Vyriausybės 1998 m. sausio 22 d. nutarimas Nr. 83 „Dėl pirmosios laiko juostos laiko taikymo“, kuris, pavėlinęs darbo dienos pradžią, įpareigojo viešąsias Lietuvos valstybės įstaigas, o per jas - ir Lietuvos žmones ilgiau dirbti

tamsiu paros metu (didinti nebūtinai energijos sąnaudas, veikti mažesnio saugumo sąlygomis) ir ilgiau miegoti šviesiuoju paros metu.

Teisėkūros principus galima apibendrinti žinoma F. Bekono (*Bacon*) išvada: „Įstatymą galima laikyti geru, jeigu jis tikslus, jeigu jo reikalavimai teisingi, jeigu jis lengvai vykdomas, jeigu jis suderintas su valstybės forma ir jeigu skatina piliečius gėriui.“⁶⁸

*Legem brevem esse oportet,
quo facilius ab imperitis teneatur.*

*Seneka*⁶⁹

1.6 TEISĖKŪROS JURIDINĖ TECHNIKA

Viena iš svarbiausių teisėkūros tobulinimo sąlygų – išmanymas tam tikrų metodinių reikalavimų, taisyklių ir techninių priemonių, reikalingų objektyvizuojant teises idėjas į teisės normas. Šie reikalavimai ir priemonės per daugelį amžių yra išplėtoti įvairių šalių ir centruotai apibendrinti tokia žinių sritimi, kurią vadiname *juridine teisėkūros technika*. *Ši technika — tai sistema kalbinių loginių ir organizacinių priemonių bei procedūrų kuriomis formuluojamos, aiškinamos ir struktūriškai išdėstomos teisės normos, rengiami, sudaromi, įforminami, išleidžiami, sisteminami, saugomi ir randami teisės normų aktai.*

Tokios technikos įvaldymo poreikį itin jaučia parlamentariai, valstybės valdymo aparato tarnautojai, teisininkai – visi tie, kurie susiduria su įvairių teisės aktų kūryba, jų taikymu, sisteminimu. Ypač tai aktualu demokratinėje valstybėje, kai reikia kurti įstatymus atsižvelgiant ne į kurios nors vienos, o į visų socialinių grupių, interesus, kai „klasių kovą“ reikia keisti socialiniu bendravimu ir santarve. Kai kurie autoriai (M. N. Marčenko), pabrėždami ypatingą teisinės technikos svarbą, mano, kad *sukurti veiksmingą įstatymą yra tas pats kaip atrasti mokslo dėsni*⁷⁰. Ir ne be pagrindo, nes kuriant konkretų įstatymą reikia integruoti įvairaus ontologinio lygmens vertybes: žmonių einamuosius ir perspektyvinius poreikius, ekonomines, intelektines, psichologines tautos galimybes veikti pagal pro-

⁶⁸ . . . T. 1. . . , 1977. C. 481.

⁶⁹ Įstatymas turi būti trumpas, kad nepatyrusiam būtų lengviau jo laikytis.

⁷⁰ . . . 2. Teop / . . .

. . . H. . . M o c , 1998. C. 174.

jektuojamą elgesio taisyklę, atsižvelgti į mokslo ir technikos lygį, socialinę visuomenės struktūrą, vyraujančių socialinių jėgų santykį, nuo kurio priklauso pritarimo ar pasipriešinimo įstatymui jėga, ir kita. Todėl įstatymų leidėjui privalu:

— pažinti įvairių socialinių grupių ir visuomenės apskritai interesus, toje visuomenėje susiklosčiusius papročius, tradicijas, visuomenės daugumos ekonomines, intelektines, psichologines galimybes vykdyti projektuojamo įstatymo nustatomą tvarką ir į tai atsižvelgiant reguliuoti socialinius santykius;

- panaudoti teisėkūrai mokslo ir technikos laimėjimus;

- palyginti projektuojamą įstatymą ne tik su panašiais praeityje taikytais teisinio reguliavimo būdais ar su dabar galiojančiais kitų šalių įstatymais, bet ir su kitais tos pačios socialinių santykių rūšies regulatoriais⁷¹ (dorovės normomis, visuomeninių organizacijų normomis) ir kita.

Visą šių vertybių spektrą įstatymų leidėjas turi apimti, integruoti vienu „proto aktu“ ir performuluoti į aiškia, vienareikšmiškai suprantamą elgesio taisyklę. Ir čia įstatymų leidėjui į talką ateina teisėkūros juridinė technika.

Jai keliama du tikslai: 1) *racionaliai reguliuoti visuomeninius santykius, vengti norminimo spragų padėti taupiausiomis priemonėmis siekti bendrųjų teisėkūros tikslų*; 2) *formuluoti ir išdėstyti teisės normas taip, kad jų adresatai (asmenys) aiškiai suprastų jiems nustatomų teisių ir pareigų turinį bei pobūdį, taip pat teisinius faktus, kurių pagrindu tos teisės ir pareigos atsiranda, pasikeičia ar pasibaigia*.

Siekiant šių tikslų, teisėkūros technikos taisyklės skirstomos į tris rūšis.

IŠORINIO NORMINIŲ TEISĖS AKTŲ TVARKYMO TAISYKLĖS

Kiekvienas teisės aktas privalo turėti išorinius rekvizitus (požymius), rodančius jo juridinę galią, reguliavimo objektą, galiojimo sritį, suteikiančius dokumentui oficialumo. Kiekvienas norminis teisės aktas turi turėti: rūšies pavadinimą (*įstatymas, dekretas, nutarimas, sprendimas, instrukcija ir t. t.*), sudariusios institucijos ar pareigūno pavadinimą (*Seimo ar Vyriausybės nutarimas, Ministro pirmininko potvarkis*), taip pat pavadinimą, atspindintį teisės akto turinį (*nuta-*

⁷¹ O . . 2. / .
 . M. H. Ma. M o c , 1998. C. 175.

rimas skirti baudą arba patvirtinti tam tikros įstaigos statutą), reguliavimo objektą (teismo sprendimas civilinėje byloje dėl žalos atlyginimo). Šie pavadinimai turi būti kiek galima trumpesni.

Toliau teisės normų akte turi būti pažymėta jo sudarymo vieta ir data, taip pat eilės numeris, reikalingas racionaliai teisės aktų paieškai. Tokią numeraciją turi Seimo įstatymai, nutarimai, Vyriausybės nutarimai, savivaldybių tarybų sprendimai ir kiti aktai. Būtiną akto rekvizitą - jį pasirašiusio pareigūno pareigybę, vardas ir pavardė.

Čia išvardyti teisės normų akto rekvizitai apibendrinant vadinami akto (dokumento) titulu.

NORMINIO TEISĖS AKTO STRUKTŪRAI KELIAMI REIKALAVIMAI

Viena iš tokių procedūrų yra *reikalavimas, kad viename teisės normų akte būtų išdėstomos tik vienos rūšies teisės normos*. Toks aktas turi turėti pakankamai apibrėžtą reguliavimo objektą ir būti skirtas reguliuoti vienerūšius visuomeninius santykius. Jis neturi reguliuoti įvairių rūšių santykių. Santykius, sudarančius skirtingų teisės šakų objektą, reguliuoja atskiri teisės aktai. Geriau išleisti kelis teisės normų aktus negu viename akte formuluoti teisės normas, reguliuojančias įvairius socialinius santykius. Pavyzdžiui, teisinės technikos požiūriu būtų nekorektiška Darbo sutarties įstatyme kaiti su teisės normomis, nustatančiomis darbo sutarties sudarymo, jos nutraukimo, pakeitimo sąlygas, kartu išdėstyti ir teisės normas, reguliuojančias darbuotojų pensinio aprūpinimo tvarką. Tai sunkintų norminių teisės aktų sisteminimą, teisės normų paiešką ir galiausiai - patį žmogaus teisių apsaugos procesą.

Teisės normų aktuose pirmiau išdėstomos bendrosios normos, paskui - specialiosios, konkretinančios pirmąsias; pirmiau — materialiosios teisės normos, paskui — proceso teisės.

TEISĖS NORMŲ KALBAI KELIAMI REIKALAVIMAI

Viena iš svarbiausių teisinės technikos dalių yra teisės norminių aktų kalba (terminija). Nuo kalbos priemonių tikslumo labai priklauso teisinio mąstymo aiškumas, tikslumas, o galiausiai - ir žmogaus teisių gynybos operatyvumas, rezultatyvumas. Sakoma, kad viduramžiais vienas teismas išteisinamąjį nuosprendį buvo suformulavęs taip: „Pakarti negalima, paleisti.“ Teismo raštininkas, perrašydamas nuosprendį, kurio kopija turėjo būti įteikta nuosprendžio vykdytojams, kab-

lelį padėjo ne po žodžio „negalima“, o prieš jį, todėl nuosprendis įgavo priešingą prasmę: „Pakarti, negalima paleisti.“ Tai reiškia, kad teisės normų formuluotėms privalus matematinis (vienareikšmis) tikslumas, nes už kiekvienos tokios formuluotės slypi žmonių likimai: bet koks teisinių formuluočių netikslumas gali virsti vienokiu ar kitokiu žmogaus teisių pažeidimu, pagrindu kaltiesiems išvengti teisinės atsakomybės.

Formuluojant teisės normas, vartojami trijų rūšių terminai: *bendrieji neteisiniai terminai*, kuriais žymimos ne teisės, o visiems mokslams bendros sąvokos (*asmuo, valstybė, žmogus, kultūra, metodas, veika* ir kt.); *bendrieji teisės terminai* — tai žodžiai, kuriais žymimos plačiausios apimtios teisės sąvokos, vartojami visuose arba bent daugelyje teisės mokslų: *teisė, teisingumas, teisės pažeidimas, teisės norma, teisinė atsakomybė, teisinis santykis, teisinė sąmonė, teisinė kultūra* ir t. t.; *specialūs teisės terminai*, žymintys teisės sąvokas, vartojamas tik kai kuriuose teisės moksluose: *netesybos, administracinė atsakomybė, ranga, regresinis (atgrežtinis) ieškinys, deliktinis veiksnumas, didesnio pavojaus šaltinis, nenugalima jėga* (CK 493 str.), *laisvės atėmimas* ir kiti.

Kad tinkamai išreikštų teisinius nurodymus ir paliepimus, skaidrintų teisinį mąstymą, šiems terminams keliama tam tikri reikalavimai:

Terminų vienareikšmiškumas

Jis reikalauja, kad teisės normos būtų formuluojamos trumpai, tiksliai ir apibrėžtai, kad teisės ir pareigos, jų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindai būtų lengvai ir vienareikšmiškai atpažįstami, suprantami, kad žodinis teisės normų tekstas nesisirtų nuo loginės jų prasmės. Teisės normų akte neturi būti dviprasmybių, nesuprantamų terminų ar pasakymų. Kartu reikia vengti tarptautinių žodžių, neologizmų, archaizmų, metaforų, daugiareikšmių frazių. Teisės aktų kalbos privalumai - tikslumas, apibrėžtumas, stereotipiškumas, konkretumas, aiškumas.

Teisės terminijos vienovė

Šiuo reikalavimu konkretinamas terminų vienareikšmiškumas. Tai reiškia, kad įvairiuose teisės normų aktuose teisės terminai turi būti vartojami ta pačia prasme. *Termino prasmė - tai ta sąvoka (esminiai žymimo objekto požymiai), kurią terminas žymi.* Negalima vienu terminu žymėti kelių teisės sąvokų arba keliais terminais - vienos sąvokos. Šiam principui nusi-

žengia Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, ta pačia prasme vartojantis du terminus: *prievolė* ir *pareiga*, *sutarties objektas* ir *sutarties dalykas*, *atituštinti gyvenamąją patalpą* ir *išsikelti iš gyvenamosios patalpos* bei kitus.

Teisės akte turi būti vartojami visuotinai teisės moksle ir teisės praktikoje pripažinti terminai. Rengiant specialius teisės aktus (sanitarijos, medicinos, veterinarijos, technikos saugumo srities) gali būti vartojami specialūs terminai. Bet jie turi būti vartojami įprasta tai mokslo ar veiklos sričiai prasme.

Terminų tikslumo ir apibrėžtumo gali būti siekiama legaliomis definicijomis (definicinės normos), kuriomis yra apibrėžiami terminai, pateikiami jų aiškinimai, būtini teisės akto adresatams. Pavyzdžiui, kad taikant Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies teisės normas vienodai būtų suprantama, kokią veiką, pagal BK, reikia laikyti nusikaltimu, bendroji BK dalis formuluoja definicinę teisės normą - nusikaltimo sąvoką, kuri tampa privaloma visais atvejais taikant BK specialiosios dalies normas. Tokie apibrėžimai vadinami sąvokų formalizacija - ji daro teisinį reguliavimą tikslesnį, apibrėžtesnį. Formuluočių trumpumo ir apibrėžtumo pasiekama vartojant specialius terminus, standartinius pasakymus, pavyzdžiui, nusakyti asmens subjektiškumą vartojami terminai *teisnumas*, *veiksnumas*, *pakaltinamumas*.

Santykinis teisės terminų pastovumas kaip jų vienareikšmio suvokimo sąlyga

Teisės normų formuluotės turi pasižymėti tam tikru standartiškumu, gramatiniu vienodumu ir stabilumu. Dažnas terminologinis novatoriškumas nepageidaujamas, nes gali sukelti nesusipratimų aiškinant ir taikant teisės normas. Vadinasi, teisės aktų terminija turi būti santykiškai pastovi, visuotinai įsitvirtinusi visuomenės leksikoje. Teisės terminai keičiasi tik keičiantis teisės sampratai, su kuria į teisę ateina naujos teisės sąvokos arba senosios įgyja kai kurių naujų esminių požymių, kurių nepajėgia vienareikšmiškai išreikšti senieji teisės terminai. Pavyzdžiui, esant etatistinei teisės sampratai, kriminalinė bausmė *laisvės atėmimas* tiksliai išreiškė neribotą valstybės valią asmens atžvilgiu: valdžia gali atimti asmens laisvę turėdama pagrindą ir be pagrindo (tautų trėmimas į Sibirą arba žydų

siuntimas į koncentracijos stovyklas ir žudymas vien todėl, kad jie žydai). Tuo tarpu vadovaujantis pilietinės teisės samprata, kai pripažįstama, kad valstybė negali savavaliauti asmens atžvilgiu, laisvės ribojimas yra ne jos atėmimas, o subjektyvios teisės į laisvę praradimas atsisakius vykdyti pareigą, kuria buvo legalizuojama asmens teisė į laisvę. Todėl *laisvės atėmimo* terminą turėtų keisti tiksliau šią padėtį išreiškiantys teisės terminai *laisvės praradimas*, *įkalinimas*.

Bet nauji teisės terminai turėtų ateiti iš oficialių teisės aktų terminiją ne per teisės aktus, o per teisės mokslą, kur pirmiausia suformuojama, pagrindžiama ir logiškai legalizuojama tokio termino prasmė — teisinė sąvoka. Tik pripažintas jurisprudencijoje, naujas teisės terminas vartotinas formuluoti teisės normas, nes jis jau bus įsitvirtinęs teisininkų ir visuomenės teisinėje sąmonėje ir vienareikšmiškai suprantamas. Būtina eiti nuo doktrinos prie teisinės terminijos ir teisės normos, o ne atvirkščiai.

Kol įsitvirtina teisinėje sąmonėje, nauji teisės sąvokų terminai kuri laiką gali būti vartojami kartu su senaisiais, nurodant, kad naujasis terminas žymi tą pačią teisės sąvoką, kurią iki šiol žymėjo senasis terminas, tik tiksliau ją išreiškia. Lietuviškoje teisės literatūroje kuri laiką konkuravo naujasis terminas *teisėškūra* su senuoju *teisėdara*, o dabar — *pareiga* su *prievole*. Bet lygiagrečių terminų vartojimas rekomenduotinas teisės mokslo, bet ne teisės normų formuluotėms.

Teisės kalbos (terminų) ekonomiškumas

Jis reiškia, kad teisės norma formuluojama naudojant mažiausiai kalbos priemonių (žodžių). Teisės akto tekstas turi būti lengvai apžvelgiamas, formuluojamas tik loginiu požiūriu būtiniais terminais vengiant perkrauti tekstą. Jau antikoje suvokta, jog įstatymas turi būti trumpas, kad „nepatyrusiam būtų lengviau jo laikytis“. Juk nuo įstatymo tikslaus suvokimo labai priklauso ir praktinis jo veiksmingumas, teisėtumas, nes ne visada žmonės pažeidžia įstatymus tik iš blogos valios. Daugžodžiaujant gali būti prarasta pagrindinė normos mintis. Daugžodžiavimas kartu su formuluočių neapibrėžtumu gali tapti pagrindu įvairiai aiškinti teisės normą, kliudyti vienareikšmiškai ją suprasti ir taikyti.

Prie teisės kalbos ekonomiškumo, žinoma, prisideda ir minėtas terminų vienareikšmiškumas, nes padeda išvengti nereikalingų diskusijų arba net teisinių veiksmų, kurie dažnai vilkina bylos nagrinėjimą teismuose, asmens teisių atkūrimo procesą, didina nebūtinai paties teisinio proceso sąnaudas.

Juridinė teisėkūros technika padeda aiškiau išreikšti įstatymų leidėjo valią, žmogaus teisių apsaugos poreikius, palengvina teisės normų paiešką, jų įgyvendinimą, racionalizuoja visą teisinį procesą.

Visa tai reikalauja iš įstatymų leidėjo kompleksinės kompetencijos, o pačią teisėkūrą daro ne tik itin sudėtingu intelektiniu procesu, bet ir labai atsakinga socialine, dorovine akcija, kuria yra kuriama būsimų socialinių santykių kokybė, žmogaus teisių saugos laipsnis.

III SKYRIUS

ANTRASIS TEISĖS EGZISTAVIMO LYGMUO - TEISĖS NORMA

**Teisė egzistuoja tam, kad priverstų
žmones daryti tai, ko kitaip jie nedarytų.**

J. Benthamas

1. TEISĖS NORMA KAIP TEISINIO REGULIAVIMO PRIEMONĖ: PAGRINDINIAI POŽYMIAI

Teisės normos yra teisinio reguliavimo priemonės, norminis visuomeninio santykio modelis, dažniausiai nustatytas ir garantuojamas valstybės. Tai lemia ypatingą jų vietą plėtojantis teisei. Nors sakėme, kad iš minėtų trijų teisinės būties lygmenų nereikia išskirti kurio nors vieno kaip pagrindinio, svarbiausio (tik visi kartu jie sudaro gyvąją teisę), tačiau teisės normos, anot R. Z. Lifšico, yra „jurištiškiausias“, matomiausias teisės elementas. Šiame teisės objektyvizavimosi laipsnyje teisė, minėta, organiškai iš vidaus susivienija su valstybe (valstybine valdžia), iš kurios ji gauna visuotinę privalomumą ir to privalomumo garantą. Teisė tada pasirodo ne tik kaip elgesio taisyklė, bet ir kaip visuotinai privaloma taisyklė. Šitaip ji įgyja galią tiesiogiai veikti socialinę žmonių elgesį.

Teisininkai dėl profesijos ypatumų pirmiausia turi reikalą su teise ne kaip su procesu, o kaip su teisės normomis. Tai ir yra psichologinis pagrindas, dėl kurio linkstama laikyti teisės normas pagrindiniu teisės lygmeniu - šitaip atsiranda ir gyvuoja normatyvistinė teisės samprata, tapatinanti teisę su viena jos stadija - teisės normomis. Todėl teisės praktikos požiūriu teisės normos lieka ypatinga teisės tapsmo stadija, koncentruota teisės esmės išraiška.

Kadangi pozityviosios teisės norma išreiškia glaudų teisės ir valstybės ryšį, tai šiuo ryšiu ir apibrėžtinamas jos turinys.

Pozityviosios teisės norma — tai teisėkūros subjektų (dažniausiai — valstybės) suformuluota ar sankcionuota visuotinai privalomo elgesio taisyklė, nustatanti visuomeninio santykio dalyviams teisės bei pareigas ir garantuojama to santykio dalyvių abipuse nau da ir valstybės prievarta.

Būdama subjektinių teisių ir pareigų vienovė, teisės norma nustato galimo ir privalomo žmonių elgesio ribas, jų išorinės laisvės mastą. Teisės norma yra teisėto elgesio kriterijus (pagrindas), nes nurodo, kaip privalo elgtis visuomeninio santykio dalyviai, kad būtų užtikrinta abipusė jų teisių apsauga ir sudaromos vienodos tų teisių įgyvendinimo teisinės sąlygos.

Teisės normų galią reguliuoti žmonių santykius nusako tokie jos požymiai.

NORMINAMASIS POBŪDIS

Jis reiškia, kad teisės norma nustato konkretaus visuomeninio santykio dalyviams elgesio taisyklę (teisės ir pareigas). Tai kyla iš artimiausios pačios teisės normų paskirties - būti teisinio reguliavimo priemone. O reguliuoti žmonių elgesį, sakėme, — tai nustatyti jiems teisės ir pareigas, tų teisių ir pareigų tarpusavio santykį: asmens subjektinės teisės rodo, ką asmuo gali daryti, o pareigos - ką jis privalo daryti arba ko privalo nedaryti. Todėl teisių ir pareigų santykis visada egzistuoja kaip tam tikras leidimų ir paliepimų (pozityvių ar negatyvių) santykis. Pareiga, formuluojama pozityviai, reiškia įpareigojimą (paliepimą) atlikti pozityvius veiksmus, o formuluojama negatyviai — draudimą neatlikti tam tikrų veiksmų. Pavyzdžiui, pareiga mokėti mokesčius pozityviuoju požiūriu reiškia liepimą (įpareigojimą) mokėti mokesčius, o negatyviuoju — *draudimą nemokėti mokesčių*. Liepimas ir draudimas kaip tik ir telpa viename žodyje *pareiga* ir yra du jos aspektai.

Leisdama asmeniui naudotis kuria nors vertybe, teisės norma suteikia jam laisvę šią vertybę netrukdomai įsigyti, ja naudotis, disponuoti, o įpareigodama atlikti tam tikrus veiksmus ar jų neatlikti, apriboja jo veiksmų (teisių) laisvę. Bet apriboja tik tokiu mastu, kiek šito reikia garantuoti kito asmens laisvę. Todėl teisėje slypinti laisvė, kaip sakėme, visada yra teisinė laisvė ir dėl to - santykinė, priklausoma nuo atitinkamų pareigų vykdymo kito asmens teisių naudai. Šiuo atžvilgiu teisę apibrėžė ir I. Kantas: „Teisė - tai visuma

sąlygų, kurioms esant vieno asmens savivalė suderinama su kito asmens savivale visuotinio laisvės principo požiūriu.”⁷²

FORMALUSIS APIBRĖŽTUMAS

Šis požymis teigia, kad teisės normos turi būti formaliai apibrėžtos. Terminas *formalios* informuoja, kad teisės normos yra suformuluotos ir išdėstytos oficialiuose, t. y. valstybės išleistuose, teisės aktuose (parlamento įstatymuose, prezidento dekretuose, vyriausybės nutarimuose, ministerijų instrukcijose, pareigūnų potvarkiuose bei įsakymuose ir t. t.). O terminas *teisės normos apibrėžtos* reiškia, kad jose yra konkrečiai ir aiškiai suformuluota pati elgesio taisyklė (visuomeninio santykio dalyvių teisės ir pareigos, jų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindai), kad pilietis, organizacija, kuriems ta taisyklė adresuojama, aiškiai suvoktų, kokio elgesio įstatymų leidėjas iš jų reikalauja, kokių jų elgesį jis legalizuoja arba draudžia.

Griežto apibrėžtumo reikalavimas ne visada reiškia, kad šios teisės ir pareigos, jų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindai (sąlygos) būtų formuluojami išsamiai. Atvirkščiai, teisinei sistemai demokratėjant, matėme, valstybės nustatomomis teisės normomis siekiama apimti tik pačią reguliuojamo santykio esmę (svarbiausias jo sritis), toliau paliekant patiems piliečiams laisvu susitarimu konkretinti savo teises ir pareigas. Išsamiau išvardyti santykio dalyvių teises ir pareigas, jų atsiradimo, pasikeitimo, išnykimo pagrindus, matėme, labiau būdinga baudžiamosios teisės, administracinės teisės, baudžiamojo proceso, administracinio proceso, mokesčių ir kitų teisės šakų normoms, nes čia siekiama sunorminti valstybės institucijų ir jų pareigūnų elgesį, kuriam galioja principas: *leistinas tik toks elgesys, kurį tiesiogiai leidžia Įstatymas*.

VISUOTINIS PRIVALOMUMAS

Kad darytų realų poveikį žmonių elgesiui, jų tarpusavio santykiams, teisės normos turi būti visiems vienodai privalomos. Tai reiškia, kad teisės imperatyvams privalo paklusti ir tie, kurie jiems pritaria, ir tie, kurie nepitaria. Pasak Senekos, *volentem ducunt fata, nolentem trahunt* (norintį likimas veda, nenorintį paskui save tempia). Privalomumas garantuoja teisės normų gyvybingumą, funkcio-

⁷²

a

, 1995. C. 263–288.

nalumą, veiksmingumą kiekvienu gyvenimo atveju. Būtent šitaip suprantamu privalomumu jos skiriasi nuo kitų socialinių normų.

VISUOTINIO TEISĖS NORMOS PRIVALOMUMO

GARANTAI - ABIPUSĖ NAUDA IR VALSTYBĖS PRIEVARTA

Visuotinio teisės normos privalomumo turinys gali būti įvairus: paklūstama teisės normos reikalavimams dėl įsitikinimo, dėl laukiamos naudos, dėl galimos valstybės prievartos. Dažniausias visuotinio teisės privalomumo garantas - abipusė nauda. Nevykdant teisės normų nustatytų pareigų, negalima tikėtis, kad kiti asmenys vykdys mums naudingas pareigas. Pareigų nevykdymas reiškia atsisakymą sutarties ir kartu atsisakymą tos naudos, kurios tikimasi sutarties sudarymu ir jos vykdymu: norint įgyvendinti savo teises, būtina vykdyti kitam asmeniui (visuomenei) pareigas, nes mūsų teisių įgyvendinimą (naudą) garantuoja tik grįžtamosios artimo paslaugos, išprovokuotos mūsų pareigos vykdymo. Vadinasi, tik pripažinus teisių ir pareigų vienovę, galima tvirtinti, kad pagrindinis visuotinio teisės imperatyvų privalomumo garantas - abipusė nauda. Tokia yra autentiška teisės normų privalomumo prigimtis.

Normos privalomumo garantas yra noras sukurti teisinius padarinius, kurių neatsiranda pažeidus teisės normas. Pavyzdžiui, kuo garantuotas definicinės teisės normos „Nusikaltimas“ (BK 8 str.) privalomumas? Jis garantuotas būtent norimais teisiniais padariniais. Jei-gu prokuroras ar teismas grįš savo nutarimą ar nuosprendį ignoruodami šiame straipsnyje suformuluotą nusikaltimo sąvokos apibrėžtį, tai nutarimas ar nuosprendis negalios, neatsiras norimų teisių padarinių — prokuroro nutarimas iškelti baudžiamąją bylą bus panaikintas didesnės kompetencijos prokuroro, o teismo nuosprendis - aukštesnio teismo kaip neteisėti, t. y. pažeidę BK 8 straipsnio reikalavimus. Tokiu pat būdu užtikrinamas daugelio civilinių teisės normų privalomumas. Nesilaikydami notarinės sutarties formos, kurios reikalauja konkreti proceso teisės norma, santykio dalyviai sutarties pagrindu negali susikurti teisių ir pareigų, ginamų valstybės.

Bet šis privalomumas nėra visiškai imanentinis teisių ir pareigų vienovės požymis, nes nauda ne visada pajėgi užtikrinti privalomumo visuotinumą. Tais atvejais, kai pasiekti ši tikslą naudos, viešosios nuomonės, moralės ar įsitikinimo nepakanka, į talką abipusei naudai ateina valstybės prievarta - policijos, prokuratūros, teismų taikomos sankcijos.

Be valstybės prievartos teisės normos virstų paprastomis elgesio deklaracijomis, moraliniais pageidavimais. Neatsitiktinai realios teisės esmę simbolizuoja *svarstyklės ir kalavijas*: „Kalavijas (vykdomoji valdžia) be svarstyklių, būtų plika jėga, o svarstyklės be kalavijo - bejėgis pageidavimas." (P. Leonas)⁷³ Arba: „Teisingumas be jėgos — viena negalia, jėga be teisingumo — tironiškumas. Todėl reikia siekti, kad tai, kas teisinga, kartu būtų ir galinga, o kas galinga, būtų ir teisinga." (B. Pascalis) Visuomenėje, kurioje smunka moralė kaip savanoriškas pasidavimas teisės imperatyvams, į žmonių santykius garantuojant teisės viešpatavimą turi aktyviau įsiterpti valstybė ir atitinkamu laipsniu valstybinti visuomenės gyvenimą. Kur teisei dažniau pasiduodama savanoriškai dėl abipusės naudos, ten šis laipsnis yra žemas ir, atvirkščiai - teisinio nihilizmo ir artimo naudos ignoravimo sąlygomis visuomenės gyvenimo suvalstybinimo laipsnis turi kilti: šito reikalauja teisių ir pareigų vienovės įgyvendinimo poreikiai. Teisės negerbianči visuomenė negali būti tikrai laisva ir pilietinė.

Bet prievartos intensyvumas įgyvendinant teisę priklauso ne tik nuo piliečių teisinės kultūros, bet ir nuo pačių teisės normų turinio. Jeigu teisės normomis įkūnijamas priešingų interesų kompromisas, tai tokių normų vykdymo užtikrinimas bus mažiausiai reikalingas prievartos, nes teisės imperatyvams čia bus paklūstama dėl abipusės naudos. Bet jeigu teisės norma bus įkūnytas tik kurios nors vienos socialinės grupės interesas, tai vienpusiška nauda pagrįstos normos vykdymas reikalaus nuolatinės ir intensyvios valstybės prievartos: ta santykio šalis, kurios interesas teisės normos liko nepripažintas, vengs savanoriškai ją vykdyti.

Teisės privalomumą garantuojančių priemonių priklausomybė nuo politinio režimo ir teisės sampratos

Demokratinio režimo ir pilietinės teisės sampratos sąlygomis, kai pozityvioji teisė kuriama siekiant įgyvendinti visuomenės interesus (teisė kyla ne iš valdžios valios, o iš visuomenės intereso), pagrindinis teisės privalomumo garantas bus abipusė nauda, o totalitarinio režimo ir teisinio etatizmo sąlygomis - valstybės prievarta, nes pozityvioji teisė pirmiausiai kuriama įgyvendinti politinės valdžios interesus.

⁷³ Leonas P. Teisės enciklopedija. Kaunas. 1931. P. 245.

*Visų teisės šakų privalomumo garantavimas
vienodai veiksmingomis priemonėmis*

Ne visų teisės šakų normos yra garantuojamos vienodai veiksmingomis priemonėmis. Viešosios teisės normų imperatyvai, pagal Lietuvos įstatymus, yra garantuojami abipuse santykio dalyvių nauda, jų turtu, o nesant turto - ir asmens laisve, t. y. pakankamai veiksmingomis priemonėmis. Pavyzdžiui, ATPK 314 straipsnio ketvirtoji dalis leidžia teismo ar pareigūno paskirtą asmeniui baudą už administracinės teisės pažeidimą pakeisti administraciniu areštu iki 30 parų, o baudžiamojame byloje - įkalinimu iki 90 dienų tais atvejais, kai bauda nubaus-tas pilietis neturi turto arba vengia mokėti baudą (BPK 411 str., BK 32 str. 5 d.). Tuo tarpu privačiosios (civilinės) teisės nor-mų imperatyvai garantuojami tik abipuse santykio dalyviu nau-da ir atsakovo turtu. Jeigu atsakovas turto neturi, tai normos imperatyvas negali būti įgyvendintas. O jeigu taip, tai tos da-lies atžvilgiu civilinės teisės normos jau nėra teisės normos, o moraliniai pageidavimai.

Visuotinis teisės normų privalomumas reiškia, kad kiekvienas teisinis imperatyvas privalo būti įvykdytas iki galo - kiekvie-ną teisės pažeidimą turi lydėti atitinkamų sankcijų taikymas. To reikalauja teisėtumas ir teisės pažeidimų baudžiamumo prin-cipai. Tokia yra teisinio privalomumo prigimtis: iš pradžių tei-sinių pareigų vykdymas garantuojamas abipuse santykio daly-vių nauda, savanorišku pareigų vykdymu, o kai šių priemonių veiksmingumo nepakanka — asmens turtu, o kai ir turto nėra - teisės pažeidėjo asmens laisve ar kita jo teise. Teisinėje vals-tybėje ši garantijų sistema turėtų galioti visai teisės sistemai — visų teisės šakų (ne tik viešosios) normoms vien dėl to, kad jos yra teisės normos; priešingu atveju teisės sistema apims ne tik teisės normas, bet ir pusiau teisės normas. Būtent į tei-sės normų vartimą moralinėmis, arba „pusiau normomis“, orien-tuoja Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (1950 m.) Ketvirtasis protokolais (1963 m. balan-džio 16 d., įsigaliojo 1968): „Niekam negali būti atimta laisvė vien todėl, kad žmogus neįstengia įvykdyti kokios nors sutar-tinės prievolės.“ (1 str.) (turėtų būti ne „prievolės“, o „parei-

gos" - A. V.) Tai teisimo nihilizmo legalizavimas ekonominiiais motyvais.

Teisinio privalomumo ir jo pakankamo garantavimo reikšmė

Abipusė nauda ir valstybės prievarta užtikrina teisinių santykių ir sutarčių stabilumą, santykio dalyvių elgesio nuspėjamumą, jų tarpusavio pasitikėjimą, įsitikinimą, kad iš sutarties kylančios pareigos bus būtinai vykdomos, kartu tai šalina ginčo atveju būtinybę patiems piliečiams teisėjauti savo pačių byloje, nes pareigų nevykdančiam asmeniui prievartą taiko valstybė, o ne tas asmuo, kuriam turėjo būti vykdoma pareiga. Valsitybė tokiu atveju tarnauja ne apskritai asmeniui (žmogui), o tik tokiam, kuris yra subjektinių teisių ir pareigų vienovės subjektas. Tik dėl besąlygiško visuotinio savo imperatyvų privalomumo teisė ir gali atlikti savo istorinę misiją — garantuoti žmonių tarpusavio pasitikėjimą jo pagrindu lemti piliečių laisvų piniginių lėšų koncentravimą ir kapitalizavimą užtikrinti teisėsaugos institucijų ir valstybės apskritai autoritetą visuomenėje, atleisti piliečius nuo būtinybės teisėjauti savo pačių byloje, žodžiu, visuomeninti žmonių santykius kiekvienu konkrečiu atveju.

SISTEMINGUMAS

Teisės sistemingumas gali būti suprantamas dvejopai: 1) kaip teisės normos vidinių elementų (hipotezės, dispozicijos ir sankcijos sąveika); ir 2) kaip pačių teisės normų tarpusavio sąveika. Pastarąją prasme teisės sistemingumas reiškia, kad teisės normos egzistuoja ne kaip mechaninė normų krūva, o kaip organiška jų sąsaja, kai visos teisės normos tarpusavyje susijusios vidiniu ryšiu — viena kitą papildo, parengia, garantuoja viena kitos funkcionavimą.

Pavyzdžiui, teisės normos skirstomos į materialiąsias ir procesines. Materialiosios teisės normos nustato pirmines turiningas santykio dalyvių teises ir pareigas, o proceso — teisinę procedūrą, kaip pasinaudoti materialiosios teisės normomis. Šios be proceso normų būtų negyvos (nepajėgios veikti), o proceso normos be pirmųjų — beprasmės, nes neturėtų ką veikti. Materialiosios teisės normos sąveikauja su proceso normomis kaip tikslas su savo priemonėmis.

Ši teisės normų sistema teisės literatūroje vadinama *objektine teise*, nes, būdama valstybinė visuomenės valia, ji nepriklauso nė

vienam konkrečiam individui, o yra bendras visų asmenų elgesio reguliatorius. Tuo ji skiriasi nuo subjektinės teisės, kuri yra konkrečiam individui suteiktas leidimas atitinkamai elgtis. Skirti šias teisės reikšmes netinka vartoti terminus *objektyvinė teisė* ir *subjektyvinė teisė*, nes tai gali suponuoti terminų daugiareikšmiškumą - jie gali įgyti filosofinės prasmės. Filosofija laiko objektyviais tik tuos reiškinius, kurie nėra žmogaus sukurti, kurie egzistuoja nepriklausomai nuo žmogaus valios apskritai. Šios prasmės perkėlimas į teisės normų sistemą reikštų, kad teisė lyg ir nėra žmogaus kūrinys, kad ji yra ne tik nuo konkretaus asmens, bet ir apskritai nuo žmogaus nepriklausoma, autonomiška būtis. Tai prieštarautų jau įrodytam faktui, kad teisė - kultūros reiškiny, t. y. ji yra žmogaus sukurta ir tik žmoguje yra jos atrama bei esatis. Todėl filosofiniu požiūriu ji nėra „objektyvi“.

Terminu *objektyvinė teisė* norima pasakyti tik tiek, kad ji nėra konkretaus asmens savastis, o visų tam tikros individų bendrijos kūrinys, jų sociokultūrinė gyvenamoji aplinka (visuomeninė tvarka).

Bendrumas — nebūtinai teisės normos požymis

Teisės literatūroje kartais kaip vienas iš teisės normos požymių nurodomas jos bendrumas: teisės norma esanti *bendrojo pobūdžio elgesio taisyklė*. Jeigu šitaip būtų, tai individuali teisės norma negalėtų pretenduoti būti teisinė. Pavyzdžiui, Prezidento dekretas paleisti Seimą, Seimo įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos civilinio kodekso patvirtinimo“ formuluoja vienkartinįs privalomus paliepinimus, kurie nėra bendrojo pobūdžio teisės normos. Bet ar iš to išeina, kad šie paliepimai neformuluoja teisės normų? Plačiau apie tai bus kalbama poskyryje „Teisės normų klasifikacija“.

Šiuo atveju užtenka pabrėžti, kad esminiais teisės normos požymiais laikytini tik tie, kurie rodo, kad *teisės norma yra elgesio taisyklė (teisių ir pareigų vienovė); veikia sąveikaudama su kitomis teisės normomis; yra visuotinai privaloma ir kad jos privalomumas garantuojamas abipuse nauda, o kai šito nepakanka — ir valstybės prievarta*.

Faktas, kiek subjektų adresuojami teisės normos imperatyvai, nėra esminis teisės požymis: jį praradusi teisės norma nustoja buvusi tas, kas yra, t. y. privalomo elgesio taisyklė.

Taigi *teisės norma — tai tautos arba kompetentingų valstybės institucijų sukurta ar sankcionuota, formaliai apibrėžta visuo-*

tinai privalomo elgesio taisyklė, kurios vykdymas garantuojamas santykio dalyvių abipuse nauda ir valstybės prievarta.

Nurodyti teisės požymiai (*norminamasis pobūdis, formalus apibrėžtumas, visuotinis privalomumas ir jo garantavimas abipuse nauda bei valstybės prievarta, sistemingumas*) yra formalūs. Todėl gali kilti klausimas, kaip jie santykiauja su anksčiau minėtuose teisės apibrėžimuose nurodytais turiningaisiais teisės požymiais: *laisve, lygybe, teisingumu*, ar formalieji požymiai nepaneigia turiningųjų. O jeigu nepaneigia, tai kaip jie vieni kitų atžvilgiu išsprendžia? Formalieji teisės normos požymiai kalba apie tą formą, kurią turi įgauti turiningieji požymiai, kad galėtų funkcionuoti praktiškai. Formalieji technologizuoja turininguosius, performuluoja juos į elgesio taisykles - veiksmų standartus: į atitinkamas visuomeninio santykio dalyvių teises ir pareigas, į tam tikrą tų teisių ir pareigų santykį ir šitaip daro teisingumą, laisvą, lygybę pajėgius praktiškai veikti žmonių elgesį; pavyzdžiui, jeigu šioms vertybėms nebūtų suteikiama subjektinių teisių ir pareigų vienovės forma, tai jos apskritai negalėtų reikšti autentiška esmė; praktinis žmonių elgesys neikūnytų nei teisingumo, nei lygybės, nei visų laisvės. Suteikus laisvei kitą teisinę formą, vieni turėtų tiek laisvės, kiek kiti jos prarastų. Būtent šitaip ir buvo suprantama vergovinės, feodalinės epochos teisė ir dėl to ji negalėjo pretenduoti į laisvės garantą.

Apibendrinami galime sakyti, kad turiningieji požymiai išreiškia vertybinius teisės normos tikslus, o formalieji - kuria teisiną techniką įgyvendinti šiuos tikslus - „perdirba“ laisvą, lygybę, teisingumą į šioms vertybėms adekvačius praktinio elgesio standartus, normas.

Todėl kiekviena teisės norma demokratinėje visuomenėje egzistuoja kaip šių tikslų (*laisvės, lygybės, teisingumo*) ir jų įgyvendinimo formų (*norminamojo pobūdžio, formalus apibrėžtumas, visuotinio privalomumo, prievartinio garantavimo*) sintezė. Teisingumas, sujungtas su šiais formaliais teisės požymiais, bus ir norminis (virtas elgesio taisyklė), ir formaliai apibrėžtas, ir visuotinai privalomas, ir garantuotas abipuse nauda bei valstybės prievarta.

Dėl turiningųjų ir formaliųjų teisės požymių sintezės teisė tampa tuo, kas ji yra demokratinėje visuomenėje – socialinių santykių reguliavimo ir jų humanizavimo, socializavimo priemonė.

Teisės normos apibrėžimų nepakankamumas

Šitoks sisteminis požiūris į teisės normos esmę primena, kad kiekviena teisės norma yra sudėtinga, kad visos jos esmės (požymių) negali išreikšti nė vienas apibrėžimas. Jeigu ir suformuluotume tokį universalų teisės normos apibrėžimą, kuris apimtų ne tik formalius, bet ir turininguosius jos požymius, tai jis būtų veikiau teisės normos požymių aprašymas, išvardijimas negu apibrėžimas. Apibrėžimai turi būti trumpi, aiškūs ir patogūs vartoti. Dėl šios savybės bet kuris apibrėžimas visada yra neišsamus, nepakankamas. Logikoje tai vadinama apibrėžimų neišsamumo principu. Iš čia — nuostata neabsoliutinti jokių apibrėžimų, neįmanoma „vienu proto aktu“ pasakyti visko apie dinamišką (istorišką) apibrėžiamos teisės esmę.

Teisės normos supratimas toliau gilinamas atskleidžiant jos santykį su kitomis socialinėmis, neteisinėmis normomis: kuo teisės normos sutampa su socialinėmis neteisinėmis normomis ir kuo nuo jų skiriasi?

2. TEISĖS NORMOS SOCIALINIŲ NORMŲ SISTEMOJE

**Moralė uždeda žmogui
pareigas iš vidaus, teisė — iš išorės.**

H. Kelzenas

2.1 SOCIALINĖS NORMOS SĄVOKA

Visuomenė kuria įvairias elgesio taisykles priklausomai nuo to, kokius santykius ir kokiomis priemonėmis ji nori reguliuoti. Vienos normos reguliuoja žmonių santykius su gamta (techninės normos), kitos – žmonių santykius su Dievu (religinės normos), trečios – žmonių tarpusavio santykius (moralės, estetikos, mados, teisės ir kitos normos).

Norma lotyniškai reiškia riba, saikas, valdantis pradas, taisyklė, pavyzdys. Elgesio norma – tai žmonių tarpusavio santykių standartas, schema, matrica, leidžiamo elgesio riba, aprėpianti leidimą ir draudimą.

Socialinės normos — tai elgesio taisyklės, kurios skirtos norminti (reguluoti) žmonių tarpusavio santykius ir kurių vykdymas garantuotas santykio dalyvių abipuse nauda, taip pat valstybinio arba visuomeninio poveikio priemonėmis. Socialines normas sukuria arba valstybė, arba konkreti organizacija, kolektyvas siekdami įgyvendinti konkrečios organizacijos, kolektyvo ar visos visuomenės savireguliaciją. Atitinkamai visos socialinės normos pasižymi tuo, kad jos išeina iš tam tikro autoriteto ir normina (standartizuoja) žmonių elgesį — suteikia jam teisių ir pareigų santykio pavidalą. Norminimo tikslas - vienodo teisinio veiksmingumo priemonėmis apsaugoti visų žmonių teisės ir lemti tų teisių įgyvendinimą. Skirtingos socialinės normos tai daro skirtingu būdu.

2.2 SOCIALINIŲ NORMŲ KLASIFIKACIJA

Atsižvelgiant į tai, kas nustato socialinę normą ir kuo garantuoja jos vykdymą, socialinės normos yra skirstomos į moralės normas, papročius, visuomeninių organizacijų, arba korporatyvines, normas, teisės normas.

2.3 TEISĖS NORMŲ IR KITŲ SOCIALINIŲ NETEISIMŲ NORMŲ SKIRTUMAI

2.3.1 TAPATŪS IR SKIRIAMIEJI TEISĖS NORMŲ IR MORALĖS NORMŲ POŽYMAI

Teisinės idėjos yra glaudžiai susijusios su morale ir suprantama kodėl. Moralė - tai vidinis žmogaus įsitikinimas gerbti kito asmens interesus (teises) ir kartu savanoriškas tokios pagarbos reiškimas. Moraliu laikomas toks elgesys, kuris yra naudingas ne tik konkrečiam asmeniui, bet ir visuomenei, ne tik konkrečiai tautai, bet ir žmonijai. Vokiečių nacistų užmojai kurti ne bendrą visiems žmonėms, o tik „vokišką“ (vokiečiams) naudą kitų tautų naudos paneigimo sąskaitą buvo iš esmės amoralūs, galiausiai tapę pražūtingi ir patiems vokiečiams.

Moralės normos formuojasi remiantis abipuse pagarba, nes moralė visada suponuoja visų asmenų principinės lygybės ir vienodo vertingumo prielaidą. Tolesnė socialinio asmenų vertingumo diferenciacija vyksta atsižvelgiant į jų kultūrinio aktyvumo (pasitarnavimo artimui) diferenciaciją.

Moralės ir teisės normų lyginimas didina abiejų šių sąvokų supratimą. Lygindami teisę ir moralę, pirmiausia aptarsime požymius, kuriais teisės ir moralės normos sutampa, o paskui – kuo jos viena nuo kitos skiriasi.

Teisės ir moralės normos sutampa tokiais požymiais:

1) *Ir vienos, ir kitos yra socialinio žmonių elgesio reguliatoriai.*

2) *Teisės ir moralės normos dažnai yra to paties turinio ir turi tą patį tikslą*, t. y. išreiškia žmonių interesus, poreikį juos apsaugoti nuo individų tarpusavio agresijos, siekia įtvirtinti žmonių santykiuose tarpusavio pagarbą, priešingų interesų kompromisą ir galiausiai — socialinę santarvę ir rimtį. Šie tikslai gerai dera su pažiūra į teisę kaip sunormintą teisingumą. O teisingumo supratimas iš esmės ir yra gėrio ir blogio kategorijų skyrimas. Gėris yra tai, kas tarnauja vienodai santykio dalyvių teisių saugai, blogis – kas garantuoja vienų žmonių teisės kitų žmonių teisių paneigimo ar siaurinimo sąskaita.

Teisė sutampa su morale tais atvejais, kai išreiškia vienodą pagarbą konkretaus santykio dalyviams — visų asmenų formaliąją lygybę, socialinį kompromisą. Istorija žino daugybę pavyzdžių, kai galiojantys įstatymai buvo tiesiog priešingi moralės normoms (nacistiniai, sovietiniai įstatymai, išteisinę ištisų tautų genocidą, deportacijas). Bet moralei priešingi įstatymai kartu yra priešingi ir teisei kaip laisvės, lygybės, teisingumo reikalavimams.

TEISĖS NORMŲ IR MORALĖS NORMŲ SKIRTUMAI

Teisės normų ir moralės normų skirtumus lemia tokie požymiai:

Kilmė

Moralės normos formuojasi priklausomai nuo to, koks socialinių jėgų santykis susiklosto visuomenėje, o jo pagrindu — ir atitinkamos pažiūros į gėrį ir blogį, į garbę, žmogaus orumą, teisingumą. Moralės normos tampa elgesio taisyklėmis tik kai visuomenės narių dauguma išsąmonina jų reikšmingumą ir ima pagal jas norminti kasdienį savo elgesį. Tuo tarpu teisės normos paprastai leidžia valstybė ir todėl jos iš karto pasidaro visiems privalomos. Vien todėl, kad teisės normų privalomumas atsiranda nepriklausomai nuo normos turinio, teisė ir moralė išsiskiria ir kartu devaluojasi, sunyksta moralės įtaka teisei.

Jeigu teisė — tik elgesio taisyklė, jeigu „neįdomu“ jos turinys, tai moralei nėra vietos teisėje. Teisė pasidaro nepriklausoma nuo moralės, nes moralė tampa tarsi ir neprivaloma teisei. Teisės formalistinės tendencijos, apie kurias jau kalbėta, atskiria teisę nuo moralės ir plėtoja demoralizuotą teisę. Ignoruojant elgesio taisyklės turinį, teisė kartu „apsivalo“ nuo moralės, nuo bendrų žmogiškų vertybių. Šią tendenciją kaip tik ir įkūnija mėginimas kurti klasinę, partinę teisę.

Šiandien, teisinės valstybės ir pagrindinių žmogaus teisių koncepcijai atsigręžiant į teisės turinį, į teisę grįžta ir moralė. Kas priešinga moralei, tas demokratinėje visuomenėje turi būti priešinga ir teisei.

Reguliavimo apimtis

Teisės normos, sakyta, reguliuoja svarbiausius žmonių santykius, be to, tik tuos, kuriuos galima išoriškai kontroliuoti ir kuriuose slypi potenciali būtinybė užtikrinti paliepiamų vykdymą prievarta. Moralės normos gali reguliuoti ir tokius santykius, kurie nepatenka į teisinio reguliavimo lauką (meilės, draugystės, pasaulėžiūros įsitikinimų ir kitus). Bičiulį, neatėjusį į sutartą pasimatymą, galima pasmerkti vadovaujantis morale, bet ne teisės normomis, nes tokie santykiai nėra teisinio reguliavimo sritis. Tai rodo, kad moralės normos reguliuoja daugiau visuomeninių santykių negu teisės normos. Teisė yra siauresnė sąvoka negu moralė. Teisė yra tik ta moralės dalis, kuri paversta visuotinai privalomo elgesio taisykle ir galiausiai garantuojama valstybės prievarta.

Bet ir moralė, žinoma, neapima visų visuomeninių santykių. Ji nereguliuoja tokių santykių, kurie yra grynai techninio pobūdžio ir kuriems negali būti tiesiogiai taikomas moralinio vertinimo matas. Pavyzdžiui, proceso norma, reikalaujanti, kad Seimo sesijos protokolą pasirašytų Seimo pirmininkas ir posėdžio sekretorius, negali būti vertinama kaip morali ar amoralė, nes čia tiesiogiai nėra paliečiamos kitų asmenų teisės.

Moralės normų požiūriu negali būti tiesiogiai vertinamos ir teisės normos, nustatančios vienu valstybės institucijų pavaldumą kitoms, nes čia yra reglamentuojami techninio elgesio elementai, iš kurių yra neaišku - juose yra įkūnyta pagarba

artimo teisėms ar agresija prieš tas teises. Pavyzdžiui, techninis kapitalo tvarkymas (laisvų piniginių lėšų laikymas namie ar banke pagal pasaulio sutartį), atskirtas nuo jo įsigijimo būdų ir panaudojimo tikslų, nėra nei moralus, nei amoralus, nes nėra tiesioginio to kapitalo ryšio su kitų žmonių interesais. Moralūs ar amoralūs gali būti tik kapitalo įsigijimo ir jo panaudojimo būdai bei tikslai, nes kapitalą galima įsigyti tiek iš agresijos prieš artimą (iš vagysčių, sukčiavimo, reketo, gamybinio išnaudojimo), tiek iš paveldėjimo, iš darbo kaip paslaugų visuomenei teikimo. Pirmuoju atveju kapitalo įsigijimo būdai bus amoralūs ir kartu priešingi teisei, antruoju atveju – moralūs ir teisėti.

Taigi į moralės ir teisės veikimo sritį patenka tik tie žmonių veiksmai, kurie tam tikru būdu (agresijos ar pagarbos) paliečia kitų žmonių teisės ir todėl tų teisių atžvilgiu gali būti vertinami kaip moralūs (naudingi) ar amoralūs (žalingi), teisėti ar neteisėti.

Elgesio taisyklės (teisių ir pareigų) detalizavimo laipsnis

Teisės normos yra griežčiau apibrėžtos, suformuluotos, išvardijami teisių ir pareigų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindai, tuo tarpu moralės normoje gali būti išsakoma tik bendra pareiga (*nevok; nekalbėk netiesos; mylėk savo artimą kaip save patį* ir kt.). Moralės imperatyve *mylėk savo artimą kaip save patį* nenurodoma, kokiais konkrečiais veiksmais ta meilė turi pasireikšti. Tai paliekama spręsti pačiam paliepimo vykdytojui. Todėl moralės normos veikiau yra žmonių elgesio principai negu programos, planai, išplėtos elgesio taisyklės. Be to, čia formuluojama pareiga artimui ir nieko nesakoma, kokias teises tokios pareigos vykdymas sukuria pačiam vykdytojui. Čia gali būti pareiga be teisės, bet tai tokia pareiga, kurią vykdyti asmuo gali atsisakyti. Pavyzdžiui, moralinė pareiga teikti labdarą neturtėliui nėra įsakmi: konkretus asmuo gali nevykdyti šios pareigos, nes tam jis nėra privalomai įpareigotas, toks elgesys tik pageidautinas. Kita vertus, asmuo gali vykdyti kitam pareigas, nereikalaudamas, kad tas „kitas“ vykdytų jam grįžtamąsias pareigas. Aukotojas teikdamas labdarą nereikalauja ir nesitiki, kad Šelpiamasis koku nors materialiu būdu atsilygins jam ateityje. Tas atsilyginimas čia gali būti tik dvasinis (*pasimelsti už geradarij*). Teisės normoje, kaip sa-

kėmė, yra įkūnyta privaloma egoizmo ir altruizmo vienovė (pusiausvyra), tuo tarpu moralėje gali būti tik altruizmas. Tuo moralinis altruizmas skiriasi nuo teisinio altruizmo.

Normos išraiškos forma

Moralės normos paprastai „gyvena“ žmonių sąmonėje. Jos nefiksuotos specialiuose valstybės aktuose. Jos neturi griežtos sistemos, neskirstomos į šakas, institutus, nors toks skirstymas ir neprieštarautų moralės esmei. Bet tam nėra reikalo vien dėl to, kad jos visuotinai neprivalomos. Teisės normos, atvirkščiai, yra suformuluotos oficialiuose valstybės aktuose ir sudaro vientisą sistemą vien todėl, kad jos visuotinai privalomos ir, šitaip pateiktą, jų paprasčiau laikytis.

Būdai, kuriais užtikrinamas teisės normų ir moralės normų vykdymas

Teisės normų vykdymas, sakėme, užtikrinamas abipuse nauda ir valstybės prievarta, moralės normų — pačių piliečių vidiniu įsitikinimu, abipuse nauda ir visuomeninio poveikio priemonėmis („kokia bus apie mane bendradarbių, šeimos, tautos nuomonė, jeigu aš pasielgsiu ne taip, kaip moralės požiūriu yra priimta“).

TEISĖS IR MORALĖS SĄVEIKA

Teisės ir moralės santykis nėra formalus ir išorinis. Jos viena kitą papildo, viena kita remiasi. Moralės skelbiamos vertybės yra tas orientyras, kuriam turi paklusti įstatymų leidėjas formuluodamas konkrečias teisės normas. Pripažinus, kad pozityvioji teisė turi neprieštarauti prigimtinėi, padidėja teisės normų priklausomybė nuo moralės normų. Moralė formuluoja pageidaujamą reikalavimą gerbti žmogaus teises, o teisės normos tą reikalavimą paverčia privalomu. Todėl teisės normos dažnai yra ir moralės normos. Amoralus įstatymas negali būti teisinis įstatymas.

Šis ryšys galioja ne tik kuriant, bet ir taikant teisę. Pavyzdžiui, juridinis tėvystės ar motinystės teisių praradimo įforminimas turi būti argumentuojamas ir moralės teiginiais. Moralės kategorijomis reikia operuoti ir prireikus aiškinti tokias teisės praktikoje sutinkamas sąvokas kaip *cinizmas*, *tvirkinimas*, *ižeidimas* ir kitos. Teismai, skirdami teisės normų pažeidėjams konkrečias sankcijas, atsižvelgia ir į moralines pažeidėjo savybes.

2.3.2 TEISĖS NORMŲ IR PAPROČIŲ NORMŲ SANTYKIS

Papročiai — tai bendros elgesio taisyklės, susidariusios dėl daugkartinio kartojimosi ir tapusios žmonių įpročiais (pvz., pradėti pamoką pradžios mokykloje malda). Papročių normų pavyzdžiai gali būti etiketo taisyklės (sveikinantis paduodama ranka; tai paprotys, atėjęs iš viduramžių, liudijantis, kad rankose nėra ginklo), įvairių apeigų, ypač vestuvių, laidotuvių, normos. Pavienio žmogaus elgesio taisyklė, kuri tapo jo įpročiu (pvz., prieš miegą paskaityti lengvo turinio knygą), nėra papročių norma, nes ji nėra visų ar bent daugumos tam tikro regiono žmonių bendra elgesio taisyklė.

Papročiai susidaro tautoje palengva ir čia nereikia kokios nors išorinės jėgos, kuri garantuotų jų vykdymą. Žmonės laikosi papročių normų dėl to, kad įprato šitaip elgtis, kad šitaip elgdamiesi jie pasiekia tam tikros asmeninės naudos, įprasmina savo gyvenimą arba išlieka visaverčiai tam tikros bendrijos nariai. Geri papročiai padeda stiprinti teisėtumą. Papročių ir moralės normų skirtumas sunkiai nustatomas. Paprotys dažniausiai tėra moralės forma, o moralė — papročio turinys (kaip ir teisės normos).

2.3.3 TEISĖS NORMŲ SANTYKIS SU KORPORACIJŲ NORMOMIS

Kiek kitoks yra teisės normų santykis su korporacijų (politinių partijų, visuomeninių organizacijų, įvairių ūkinių, profesinių, religinių ir kitokių susivienijimų) normomis.

Korporacijų normos skiriasi nuo teisės normų subjekto atžvilgiu: teisės normas išleidžia valstybė, o korporacijų — konkreti korporacija ar jai atstovaujanti valdyba.

Šios normos skiriasi ir reguliavimo apimties atžvilgiu — teisės normų privalo laikytis visi Lietuvos gyventojai, taip pat užsieniečiai, esantys Lietuvos teritorijoje, o korporacijų normų - tik konkrečios korporacijos nariai. Teisės normų vykdymą galiausiai garantuoja valstybės prievarta, o korporacijų — tos organizacijos turimos poveikio priemonės (pastaba, papeikimas, pareigų pažeminimas, pašalinimas iš korporacijos ir kt.). Bet pagrindinis korporacijų normų garantas, žinoma, yra ta nauda, kurią asmuo gauna laikydamasis korporacijos normų ir dėl to išlikdamas joje. Juk būtent dėl tam tikros asmeninės naudos, kad patikimiau apsaugotų ir įgyvendintų savo teises, konkretus asmuo ir išitraukė į tam tikrą korporaciją.

Teisės normos ir korporacijų normos sutampa tik elgesio taisyklės formulavimo atžvilgiu: korporacijų normos taip pat yra formaliai apibrėžtos (išdėstytos raštu), jos sudaro tam tikrą sistemą, kuri įvardijama kaip tos korporacijos *įstatai*, *statutas* ar *nuostatai*. Juose yra fiksuojami organizacijų tikslai, jų valdybų ar tarybų kompetencija, įstojimo į organizaciją tvarka, narių teisės ir pareigos bei kita.

Šių socialinių neteisimų normų lyginimas su teisės normomis pagilina abiejų šių sąvokų supratimą.

2.4 TECHNINĖS NORMOS IR JŲ VIRTIMO TEISINĖMIS SĄLYGOS

Be socialinių normų, žmonės dar sukuria technines normas. Techninės normos - tai elgesio taisyklės, nurodančios, kaip žmogus turi elgtis su daiktais, darbo įrankiais ir technologijomis, taip pat su gamtos reiškiniiais, kad užtikrintų savo paties ir gyvenamosios aplinkos saugumą, kuo ekonomiškiau pasiektų praktinių tikslų (pastatytų gyvenamąjį namą, užtvenktų upę, pasigamintų traktorių, surinktų mašinos variklį, baldą ir t. t.). Prie techninių normų priskirtinos statybos darbų taisyklės, įrengimų, mechanizmų eksploatavimo instrukcijos, elektros energijos vartojimo, degalų, žaliavų naudojimo, gamybos atliekų saugojimo, jų išmetimo į aplinką ir kitos normos.

Techninių normų turinį lemia objektyvūs gamtos dėsniai. Tų dėsnių pažinimas, jų pavertimas elgesio taisykle kaip tik ir yra techninė norma.

Technines normas nuo socialinių normų skiria tokie požymiai:

Reguliavimo objektas

Socialinės normos reguliuoja žmonių tarpusavio santykius, o techninės — žmonių santykius su gamta, su darbo įrankiais ir technologijomis. Techninės normos išdėstomos įvairiose naudojimosi daiktais instrukcijose (instrukcija, kaip naudotis elektros prietaisais, muzikos instrumentais ir kita).

Kūrybos subjektas

Technines normas kuria konkretūs tam tikros srities specialistai, o socialines normas — tam tikras žmonių kolektyvas: valstybė, tauta, korporacija.

Formuluojamos elgesio taisyklės pobūdis

Socialinės normos išreiškia bendrą subjektyviai privalomo elgesio taisyklę, o techninės normos - objektyviai privalomą elgesio

taisyklę, pagrįstą būtina gamtos reiškinių priklausomybe (norint įjungti mašinos variklį, reikia degimo sistemoje įskelti kibirkštį – šito nepadarius, bus neįmanoma pasiekti norimo tikslo).

Poveikio už taisyklės nesilaikymą pobūdis

Pažeidus techninę normą neišvengiamai atsiranda neigiamų padarinių, ir dažniausiai tuojau pat. Pavyzdžiui, pažeidus dalių surinkimo technologiją, mechanizmas neveiks arba, pilant vandeni į sijos rūgštį įvyks „sprogimas“ — pavojingas poveikis techninės normos pažeidėjui. Tuo tarpu pažeidęs socialinę normą, pažeidėjas gali ir nesulaukti valstybinio ar visuomeninio poveikio, jeigu nebus nustatytas ir patrauktas teisinės arba korporacinės atsakomybės.

TECHNINIŲ NORMŲ VIRTIMAS SOCIALINĖMIS TEISINĖMIS NORMOMIS

Jau sakėme, kad techninės normos nėra socialinės, nes jos nereguliuoja žmonių tarpusavio santykių. Tačiau kai kurios techninės normos tam tikromis sąlygomis gali virsti socialinėmis. O šitaip atsitinka todėl, kad, naudodamiesi darbo įrankiais, technologijomis, vieni žmonės tampa pavojingi kitiems, o kartais – ir patys sau tiesiogiai arba dėl poveikio gyvenamosios aplinkos kokybei. Pavyzdžiui, atominės technologijos eksploatavimo taisyklės iš prigimties yra techninės, bet dėl procesų, kuriuos valdo tos taisyklės, pavojingumo daugelio žmonių gyvybei ir sveikatai jos virsta socialinėmis, teisinėmis. Tokiomis jos virsta nuo to momento, kai kompetentingos valstybės institucijos jas sankcionuoja – suteikia joms teisės normų galią. Už jų pažeidimą nustatoma administracinė ar baudžiamoji atsakomybė. Kelių eismo taisyklės iš prigimties taip pat yra techninės normos, bet, patvirtintos valstybės institucijų, jos tampa teisės normomis. Už jų pažeidimą irgi numatyta administracinė ir baudžiamoji atsakomybė, nes asmuo, naudodamasis savo subjektine teise vairuoti automobilį, yra pavojingas kitų asmenų teisėms. Teisinės atsakomybės nustatymas įpareigoja jį naudotis šia teise atsakingai, t. y. nedarant žalos kitų žmonių teisėms.

Šios rūšies techninės normos dažnai vadinamos *techninio turinio socialinėmis teisinėmis normomis*.

Tendencija versti technines normas socialinėmis teisinėmis normomis darosi itin ryški dėl šiuolaikinės mokslo ir technikos pažangos, kai gamybai ir žmonių buičiai vis plačiau ir intensyviau nau-

dojama sudėtinga, naši, bet kartu vis pavojingesnė žmogui ir jo gyvenamajai aplinkai technika ir technologija. Siekiant sumažinti technškai apsiginklavusio žmogaus pavojingumą sau pačiam ir gyvenamajai aplinkai, kaip tik ir kuriamos techninio turinio socialinės teisinės normos. Tai rodo ir tokios naujos teisės šakos kaip ekologinė teisė atsiradimas bei sparti jos plėtra.

3. VIDINĖ TEISĖS NORMOS STRUKTŪRA

Teisininkas, imantis aiškinti, taikyti ar kurti teisės normą, turi suvokti ar nustatyti santykio dalyvių teises ir pareigas, jų adresatą, sąlygas, kuriomis atsiranda, pasikeičia arba išnyksta tos teisės ir pareigos, taip pat sankcijas už pareigų nevykdymą. Spręsti šiuos klausimus - tai atskleisti konkrečios teisės normos struktūrą, kurioje slypi tų klausimų atsakymai. Tokios struktūros išmanymas padeda įstatymų leidėjui tiksliau ir trumpiau formuluoti teisės aktus, racionaliau derinti teisės normą ir norminio teisės akto straipsnius, o teisininkui praktikui - tiksliau ir operatyviau atpažinti įstatymų tekstuose teisinius imperatyvus ir pritaikyti juos konkrečiam gyvenimo atvejui.

Teisės normos struktūra — tai vidinių normos elementų organizacija, apibūdinanti teisės normą kaip vientisą, bet struktūrintą elgesio taisyklę. Ji nulemta teisės normos vykdomų funkcijų, yra vidinis, techninis teisės normos gebėjimas jas vykdyti.

Teisės normos vidinę struktūrą sudaro tokie elementai:

- 1) elgesio taisyklė (dispozicija);
- 2) teisės normoje aprašyti realaus gyvenimo atvejai, nurodantys, kada teisės subjektai gali ar privalo elgtis pagal šią taisyklę (hipotezė);
- 3) padariniai, atsirasantys teisės subjektui, nepaklususiam teisės normos reikalavimams (sankcija).

Šią struktūrą galima išreikšti formule: „*jei ..., tai ..., priešingu atveju*“: Jei įvyksta tam tikri teisiniai faktai - gyvenimo aplinkybės (hipotezė), tai santykio dalyviai turi elgtis taip ir taip (dispozicija), priešingu atveju jų teisės bus atitinkamai siauriamos ar likviduojamos (sankcija).

TEISĖS NORMOS HIPOTEZĖ

Hipotezė - tai graikų kalbos terminas, reiškiantis tam tikrų reiškinių, faktų egzistavimo prielaidą (spėjimą). Teisinė hipotezė - tai spė-

jimas, kad įvyks tokie gyvenimo faktai, kurių atžvilgiu reikės elgtis pagal dispozicijoje aprašytą elgesio taisyklę. Todėl hipotezė yra tas teisės normos elementas, kuris sujungia teisės normą su realiu gyvenimu, jo dinamika. Tai elgesio taisyklės veikimo, taikymo sąlyga. Ji nurodo tas faktines aplinkybes, kurioms atsiradus galima naudotis dispozicijoje nurodytomis teisėmis ir privalu vykdyti tas teises legalizuojančias pareigas, taip pat būtinybę patirti arba taikyti valstybinio poveikio priemones pareigų nevykdančiojo teisėms.

Teisės normos hipotezė paprastai prasideda žodeliu „jei“ ir baigiasi ties žodeliu „tai“. „Jei sutartis sudaryta, tai jos reikia laikytis.“ Hipotezę čia formuluoja žodžiai „sutartis sudaryta“. Vadinasi, sudarius sutartį, viena teisinio santykio šalis gali naudotis tos sutarties suteikiamomis teisėmis ir kartu privalo vykdyti iš jos kylančias pareigas, taip pat reikalauti, kad kita santykio šalis vykdytų jos atžvilgiu sutartas pareigas.

Hipotezė yra būtinas kiekvienos teisės normos elementas. Jeigu jos nebūtų, visa teisės norma netektų prasmės, ji taptų negyva – niekada netaikoma ir nenaudojama, nes būtų neaišku, kokiais atvejais ir kam reikia ją taikyti.

Administracinių teisės pažeidimų kodekso ir Baudžiamojo kodekso teisės normų hipotezės yra veiksmai, kuriais pažeidžiamos reguliacinių teisės normų (konstitucinių, civilinių, darbo ir kt.) nustatyti draudimai. Pavyzdžiui: „Tyčinis nužudymas baudžiamas laisvės atėmimu.“ (BK 104) *Tyčinis nužudymas* – veiksmai, kuriais pažeidžiamas konstitucinės normos nustatytas draudimas kėsinti į kito asmens gyvybę, yra šios baudžiamosios normos hipotezė. Arba kitas pavyzdys: konstitucinės teisės norma „Nuosavybė neliečiama“ (23 str.) yra reguliacinė norma, draudžianti bet koku būdu kėsintis į svetimą nuosavybę. O Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies normos aprašo šio draudimo pažeidimų būdus: vagystę, sukčiavimą, plėšimą, turto prievartavimą, turto sunaikinimą ir kitus, kurie jau sudaro baudžiamųjų teisės normų hipotezes.

Baudžiamojo ir Administracinių teisės pažeidimų kodeksų normų hipotezės yra labiausiai išplėtotos ir apibrėžtos tik todėl, kad čia turi būti tiksliai aprašytos, suformuluotos visos tos veikos (būdai), kuriomis pažeidžiami reguliacinių teisės normų nustatyti draudimai ir kurios užtraukia baudžiamąją atsakomybę. Mat čia galioja principas *nėra nusikaltimo be įstatymo*: reguliacinės normos nustatytą drau-

dimą pažeidžianti veika, neaprašyta baudžiamojo įstatymo hipotezėje, oficialiai nelaikoma nusikaltimu. Tai rodo, kad, pagal etatizmo tradiciją, nusikaltimas yra įstatyminės teisės kategorija.

Vidinės struktūros požiūriu hipotezės gali būti *paprastos, sudėtinės ir alternatyvios*.

Paprastos hipotezės sieja teisės normos galiojimą tik su vienos aplinkybės buvimu. Pavyzdžiui: „Degant raudonam šviesoforo signalui, draudžiama įeiti į važiuojamąją gatvės dalį.“ Čia hipotezę sudaro viena aplinkybė - *degantis raudonas šviesoforo signalas*.

Sudėtinės hipotezės formuluoja kelias aplinkybes, kurių visuma yra teisės normos galiojimo sąlyga. Pavyzdžiui: „Eismo taisyklių pažeidimas, sukėlęs sunkias pasekmes, baudžiamas laisvės atėmimu.“ (BK 246 str.). Hipotezė - dvi tarpusavyje susijusios aplinkybės: *eismo taisyklių pažeidimas* ir *to pažeidimo sukeltos sunkios pasekmės*.

Alternatyvi hipotezė sieja konkrečios normos galiojimą su viena iš kelių teisės normoje nurodytų aplinkybių. Pavyzdžiui: „Medžiojimas be reikiamo leidimo, arba uždraustu laiku, arba uždraustose vietose, arba uždraustų medžioti gyvūnų [...] užtraukia baudą.“ (ATPK 85 str. 2 d.). Hipotezę čia sudaro keturios alternatyvios aplinkybės: *medžiojimas be reikiamo leidimo, uždraustose vietose, uždraustu laiku, uždraustų medžioti gyvūnų*; užtenka bent vienos iš išvardytų aplinkybių, kad ši norma būtų taikoma asmeniui, pažeidusiam administracinės teisės nustatytą medžiojimo tvarką.

DISPOZICIJA - CENTRINIS TEISĖS NORMOS ELEMENTAS

Lotyniškai *dispositio* - išdėstymas. Joje formuluojama pati elgesio taisyklė (teisių ir pareigų pusiausvyra). Dispozicijoje aprašomas teisės subjektų leidžiamo ir privalomo elgesio (teisių ir pareigų) masas (apimtis) atsiradus hipotezėje aprašytoms aplinkybėms. „Jei liudytojas be svarbios priežasties neatvyksta pas kvotėją, tardytoją, prokurorą ar į teismą [...], tai teismas *turi teisę neatvykusi liudytoją atvesdinti*.“ (BPK 81 str.) Išskirti žodžiai žymi normos dispoziciją: teismas turi teisę įsakyti policijai tokį liudytoją prievarta atvesdinti į teismą, policija įgyja pareigą šį teismo įsakymą įvykdyti, o pats liudytojas privalo paklusti tokiam paliepimui.

Dispozicijos pagal teisių ir pareigų apibrėžtumo laipsnį skirstomos į: 1) *absoliučiai, arba vienareikšmiškai, apibrėžtas*; ir 2) *santykiškai apibrėžtas*.

Absoliučiai apibrėžtos dispozicijos aiškiai ir tiksliai nurodo reguliuojamo visuomeninio santykio dalyvių teises ir pareigas, kurių jie savo nuožiūra negali pakeisti. Tokios dispozicijos kitaip dar vadinamos imperatyviomis. Jų pavyzdžiai gali būti teisės normos: *sutarčių reikia laikytis, teisingumą vykdo tik teismas* arba *savininkas turi teisę išreikalausti savo turtą iš svetimo, neteisėto valdymo*. Čia nustatoma, kad jei sutartis sudaryta (normos hipotezė), tai sutarties dalyviams atsiranda pareiga vykdyti iš tos sutarties kylančius įsipareigojimus; antruoju atveju — jei subjektas (x) yra teismas, tai tik jis (x) gali (turi teisę — privalo) vykdyti teisingumą. Čia griežtai nurodoma, kuris subjektas turi teisę ir pareigą vykdyti teisingumą.

Santykiškai apibrėžtos dispozicijos yra tokios, kurios leidžia ir patiems reguliuojamo santykio dalyviams nustatyti kai kurias savo teises ir pareigas, konkretų jų turinį. Bet jeigu patys dalyviai jų nenusistato, tai galioja dispozicijos nustatytos dalyvių teisės ir pareigos. Pavyzdžiui: „Daikto duodami vaisiai [...] priklauso jo savininkui, jeigu įstatymas arba savininko sutartis su kitu asmeniu nenustato ko kita.“ (CK 154 str.) Arba: „Nuomotojas privalo savo sąskaita daryti kapitalinį išnuomoto turto remontą, jeigu ko kita nenumato įstatymas arba sutartis.“ (CK 306 str. 1 d.) Teisės norma leidžia santykio dalyviams patiems sutartimi nusistatyti savo teises ir pareigas tiek dėl remonto atlikimo, tiek dėl *daikto duodamų vaisių* paskirstymo remiantis nuosavybės teise. Jeigu šiuo klausimu santykio dalyviai nepareiškia savo valios, tai galioja pačioje teisės normoje nustatytos teisės ir pareigos: pirmu atveju *daikto vaisiai priklauso jo savininkui*, antruoju atveju *kapitaliai remontuoti išnuomotą turtą — nuomotojo pareiga*.

Pagal raiškos būdus dispozicijos yra: 1) *paprastosios*, 2) *aprašomosios*, 3) *nukreipiamosios*; ir 4) *blanketinės*.

Paprastosios dispozicijos nurodo reguliuojamo santykio dalyvių teises ir pareigas, tačiau jų neaiškina. Tai dispozicijos, kurių turinys aiškus iš paties teksto ir nereikalingas papildomo aiškinimo. Pavyzdžiui: „Privalomojo draudimo taisyklės tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė.“ (CK 466 str.); arba jau minėta dispozicija: „Teisingumą Lietuvos Respublikoje vykdo tik teismai.“ (Konstitucijos 109 str.) Abi šios dispozicijos yra ne tik absoliučiai apibrėžtos, bet ir paprastos, nes jose aiškiai pasakyta, kas pirmuoju atveju turi teisę tvirtinti privalomo draudimo taisyklės, antruoju atveju - vykdyti teisingumą.

Aprašomosios, arba aiškinamosios, dispozicijos ne tik nustato elgesio taisyklės, bet dar ir paaiškina jas, nurodo esminius jų požymius. Jos vartojamos tais atvejais, kai vien elgesio taisyklės formuluotė tiksliai, aiškiai neaprašo teisių ir pareigų turinio. Pavyzdžiui: „Prievoles turi būti vykdomos tinkamai ir nustatytu terminu pagal įstatymų ar sutarties nurodymus, o jei nurodymų nėra, - pagal paprastai reiškiamus reikalavimus." (CK 176str. 1 d.) *Žodžiai pareigų privalu vykdyti pagal paprastai reiškiamus nurodymus* paaiškina, aprašo, ką reiškia teiginys „pareigos turi būti vykdomos tinkamai ir nustatytu terminu".

Nukreipiamosios dispozicijos sudaromos remiantis paprastosiomis ir aprašomosiomis dispozicijomis. Jos nurodo (formuluoja) tik bendrą elgesio taisyklę, o norintį tiksliau sužinoti, kokios šioje taisyklėje nustatomos teisės ar pareigas, nukreipia į kitą to paties teisės normų akto straipsnį arba į kitą to paties straipsnio dalį, kurioje ta taisyklė aiškiai ir išsamiai suformuluota. Pavyzdžiui: „Kvotą baudžiamosiose bylose daro pareigūnai, šio kodekso 134 straipsnyje išvardytų kvotos organų įgalioti tam reikalui." (BPK 49 str.) Ji sako, kad teisių ir pareigų subjekto reikia ieškoti kitame to paties Baudžiamojo proceso kodekso straipsnyje.

Blanketinės dispozicijos nurodo, jog tam tikro teisinio santykio dalyviai privalo laikytis tam tikros elgesio taisyklės, bet jos konkrečiai neišdėsto nei šioje dispozicijoje, nei nurodo esant kituose to teisės normų akto straipsniuose ar straipsnių dalyse. Tokios taisyklės konkretinimo siūlo ieškoti kito teisės akto normų dispozicijose. Pavyzdžiui: „Sutuoktinių bendrosios jungtinės nuosavybės teisę į bendrą jų turtą reguliuoja Lietuvos Respublikos santuokos ir šeimos įstatymai." (CK 131 str.) Arba: Pirmasis Lietuvos Statutas (1529) nustatė, kad nesant tame Statute normos, kuria remiantis būtų galima spręsti konkrečią bylą, teismas turi vadovautis papročių teise, savo teisine sąžine (VI sk. 26 str.), t. y. už Statuto ribų egzistuojančia elgesio taisykle.

Nukreipiamųjų ir blanketinių dispozicijų skirtumas yra tas, kad nukreipiamosios dispozicijos atveju trūkstamų žinių apie teisės ir pareigas santykio dalyviai įpareigojami ieškoti kituose to paties norminio teisės akto straipsniuose ar jų dalyse, o blanketinės dispozicijos atveju — kito teisės akto normų dispozicijose.

Nukreipiamosios ir blanketinės gali būti ne tik dispozicijos, bet ir hipotezės. Blanketinės hipotezės dažniausiai sutinkamos baudžiamosios teisės normose. *"Pareigūno pažeidimas saugumo technikos*

*bei pramonės sanitarijos taisyklių ar kitokių darbo apsaugos taisyklių [...] baudžiamas laisvės atėmimu [...]" (BK 141 str. 1 d.) Išskirti žodžiai yra blanketinė hipotezė: norint sužinoti, kokią konkrečią elgesio taisyklę pažeidė pareigūnas, reikia kreiptis į *saugumo technikos bei pramonės sanitarijos taisykles*. Normoje: „Ta pati veika, sukėlusį trumpalaikį sveikatos sutrikimą [...]“ (BK 116 str.), žodžiai *ta pati veika* yra nukreipiamoji hipotezė - nukreipia į to paties straipsnio pirmąją dalį.*

Nukreipiamosios, blanketinės hipotezės ir dispozicijos vartojamos siekiant išvengti formuluočių kartojimosi įstatymuose — nereikalingo teisės normų sunkinimo tekstu.

Svarbu pažymėti, kad visos Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies teisės normų dispozicijos yra abstrakčios ir dėl to - blanketinės⁷⁴. Jos išreiškiamos vienu žodžiu - *baudžiama*. Norintieji išsiaiškinti, kokiems veiksams įpareigoja valstybės institucijas ar pareigūnus paliepiamas *baudžiama*, nukreipiami į atitinkamas proceso teisės normas, išdėstytas Baudžiamojo proceso kodekse. Tai daroma siekiant neapsunkinti teisės normų dispozicijų tekstu ir nereikalingu kartojimusi.

Sankcija - tai teisinio poveikio priemonė, kuria susiaurinamos teisės pažeidėjo teisės už reguliacinės teisės normos reikalavimų nevykdymą (*bauda, įkalinimas ir t. t.*), arba skatinamoji priemonė už teisėtą elgesį (*pagyrimas, premija, atleidimas tam tikram laikui nuo mokesčių ir kita*) (lot. *sanctio* - bausmės nustatymas (įstatymais)). Sankcija nėra sudedamasis kiekvienos teisės normos teksto elementas, bet ji, matysime, yra būtinas kiekvienos normos loginis struktūros elementas. Reguliacinių teisės normų tekstai neturi sankcijų. Bet tai nereiškia, kad jos neturi sankcijų apskritai; be sankcijų jos net nebūtų teisės normos, nes būtų negarantuotos valstybės prievarta. Sankcijas tiesiogiai apima tekstas tik tų teisės normų, kurios konkretina teisinę valstybės prievartą, nustato jos apimtį ir rūšį. Tokios teisės normos yra Baudžiamojo ir Administracinių teisės pažeidimų kodeksų normos, iš dalies kai kurios civilinės teisės normos, susiju-

⁷⁴ Tokia pat struktūra - ir ATPK normų dispozicijų, išreiškiamų taip pat vienu žodžiu — *užtraukia*. Bet kol Lietuva neturi atskiro administracinės teisės kodekso, ATPK normų dispozicijos yra ne blanketinės, o nukreipiamosios, nes administracinės teisės normos dėstomos kartu su materialiosiomis normomis tame pačiame ATPK.

šios su sutartinių įsipareigojimų nevykdymu ar netinkamu vykdymu. Šiomis normomis siekiama garantuoti reguliacinių teisės normų (konstitucinių, civilinės, šeimos, darbo, finansų ir kt.) imperatyvų vykdymą.

Pagal tikslų pobūdį visos sankcijos skirstomos į *asmens teises siaurinančias, likviduojančias ir plečiančias — skatinančias teisėtą elgesį*. Siaurinančios, likviduojančios asmens teises sankcijos yra teisingumo vykdymo (įgyvendinimo) priemonės, skirtos grąžinti teisės pažeidėjo teisiniam statusui teisių ir pareigų pusiausvyrą padarius teisės pažeidimą.

Prie jų priskirtinos tokios sankcijos: 1) *baudžiamosios (kriminalinės)*; 2) *administracinės*; 3) *civilinės (turtinės)*; 4) *drausminės*.

Baudžiamųjų sankcijų (baudos, pataisos darbų, turto konfiskavimo, įkalinimo) specifika yra ta, kad jos taikomos tik priėmus apkaltinamąjį nuosprendį baudžiamojoje byloje, ir tik teismo.

Struktūros požiūriu baudžiamosios sankcijos yra *paprastos, sudėtinės ir alternatyvios*.

Paprastos sankcijos — tai viena kuri nors poveikio priemonė (pvz., bauda).

Sudėtinės sankcijos nustato kelias poveikio priemones, kurios turi būti taikomos teisės pažeidėjui visos kartu (pvz., įkalinimas ir turto konfiskavimas).

Alternatyvios sankcijos taip pat numato kelias poveikio priemones, tačiau realiai taikoma tik viena iš jų: bauda arba pataisos darbai; paskyrus baudą, negalima skirti pataisos darbų.

Administracines sankcijas taiko tam įgaliotos valstybės institucijos (teismai, policija, mokesčių ir kitokios inspekcijos), pareigūnai. Administracinių sankcijų rūšys: išpėjimas, bauda (gal reikėtų sakyti nuobauda — A. V.), pataisos darbai, praradimas teisės vairuoti transporto priemonę, administracinio teisės pažeidimo priemonių konfiskavimas (neteisėtos žvejybos priemonių konfiskavimas), nušalinimas nuo pareigų, administracinis areštas ir kita.

Bendra baudžiamųjų ir administracinių sankcijų specifika yra ta, kad jos gali būti tiek turtinio, tiek asmeninio pobūdžio, t. y. nukreiptos ne tik į teisės pažeidėjo turtą, bet ir į jo asmenį.

Civilinės sankcijos yra tik turtinės (bauda, delspinigiai), jas skiria teismai, ir tik tais atvejais, jeigu jos numatytos įstatyme arba Šalių sutartyje (CK 6 str.).

Drausminės sankcijos skiria įmonių, įstaigų, firmų administracija savo pavaldiems darbuotojams už darbo tvarkos taisyklių, o sukarintose organizacijose - už vidaus tvarkos statuto pažeidimus. Tokios sankcijos yra: pastaba, įspėjimas, perkėlimas į žemesnės pareigas (mažiau mokamą darbą), karinio laipsnio pažeminimas, atleidimas iš darbo ir kita.

Asmens teisėtą elgesį skatinančios sankcijos. Terminas *sankcija* šiandien vartojamas ne tik negatyviuoju, bet ir pozityviuoju aspektu. Pastaruoju aspektu sankcija - tai tam tikros lengvatos gauti verslo licenciją, importuoti tam tikras prekes be muito mokesčio arba atleidimas kuriam laikui nuo verslo mokesčio, taip pat apdovanojimai, premijos, garbės vardų suteikimas ir kitos. Tokias sankcijas valstybė gali taikyti siekdama paskatinti asmenis imtis valstybei ar visuomenei ypač reikšmingos veiklos arba pagerbti piliečius už jų atliktus tautai ir valstybei darbus, kai tos paskatos neįeina į darbo santykius, arba už parodytą pasiaukojimą gelbstint asmenis, valstybės, piliečių, korporacijų turta, patekusius į ekstremalią padėtį, kai toks gelbėjimas neįėjo į gelbėtojo tarnybines pareigas arba prapletojo jas.

3.1 METODOLOGINĖS, TECHNINĖS PRIEMONĖS ATSKLEISTI TEISĖS NORMOS VIDINĘ STRUKTŪRĄ

Siekiant atskleisti teisės normos struktūrą taikoma tam tikra loginė technika, viena iš jų - jau minėta implikacija: „Jei ..., tai." Jos atveju visa norma performuluojama į hipotetinio teiginio schemą, „jei ..., tai"; visi žodžiai, kurie eina iki žodelio „tai", priklauso hipotezei, žodžiai po „tai" - dispozicijai. Pavyzdžiui, teisės normai „Draudžiama eksploatuoti techniškai netvarkingą automobilį" suteikus formą *Jei ..., tai*" gauname išraišką: „Jei automobilis techniškai netvarkingas, tai draudžiama jį eksploatuoti." Žodžiai *automobilis techniškai netvarkingas* — hipotezė, *draudžiama jį eksploatuoti* — dispozicija.

Tais atvejais, kai norma suformuluota pernelyg glaustai arba kai reikia nustatyti, kokiomis savybėmis turi pasižymėti teisės subjektas, kuriam ji taikoma, ir kai formulė „jei..., tai" pasirodo nepakankama atskleisti normos struktūrą, tada taikoma predikatų logikos schema $[F(x) \rightarrow G(x)]$, kuri skaitoma taip: jei objektas x turi savybę F , tai x turi ir savybę G ; išraiška $F(x)$ reiškia hipotezę, o $G(x)$ - dispoziciją.

Štai konstitucinė norma „Valstybinė kalba - lietuvių kalba." (Konstitucijos 14 str.) Kurie žodžiai reiškia šios normos hipotezę ir kurie dispoziciją? Kai kurie autoriai mano, kad čia yra tik „gryna" dispozicija. Neaiškumą gali pašalinti minėta predikatų logikos schema. Formulavę minėtą normą pagal šią schemą, gausime: „Jei x (tam tikra kalbinių ženklų sistema) turi savybę būti lietuvių kalba - $F(x)$, tai x (ta ženklų sistema) Lietuvoje turi savybę būti valstybine kalba - $G(x)$." Tai rodo, kad žodžiai *lietuvių kalba* yra šios normos hipotezė: kalbinių ženklų sistema, pavadinta lietuvių kalba. Žodžiai *valstybinė kalba* yra šios normos dispozicija, nes jie nurodo lietuvių kalbos teisinį statusą Lietuvos valstybėje — įpareigoja valstybės institucijas ir jų pareigūnus formuluoti lietuvių kalba savo oficialius sprendimus, o piliečiai turi teisę reikalauti, kad pareigūnai su jais bendrautų lietuvių kalba.

Tam tikrais atvejais ši formulė gali turėti ir konjunkcijos prasmę. Tada ji išryškina hipotezę ir jos struktūrą. Pavyzdžiui, Baudžiamojo kodekso normai: „Savavališkas kario pasišalinimas iš dalinio [...] baudžiamas laisvės atėmimu" (BK 258 str.), suteikę predikatų logikos išraišką, gausime: „Jei x (tam tikras pilietis) turi savybę būti kariu — $F(x)$, ir tas pilietis (x) savavališkai pasišalina iš dalinio — $G(x)$, tai jis baudžiamas laisvės atėmimu - $J(x)$." Visa teisės norma įgauna tokios formulės pavidalą: $F(x) \& G(x) \rightarrow J(x)$. Ji rodo, kad šios normos hipotezė sudėtinė: tam tikras pilietis (x) patenka į šios normos galiojimo lauką tik jei jis yra karys - $F(x)$, ir savavališkai pasišalina iš karinio dalinio - $G(x)$.

3.2 DISKUSIJA DĖL TEISĖS NORMOS STRUKTŪROS

Teisės normos struktūra teisės literatūroje suprantama nevienareikšmiškai. Vieni autoriai mano, kad šią struktūrą sudaro ne trys, o du elementai — hipotezė ir dispozicija (reguliacinės teisės normos), kiti - hipotezė ir sankcija, treči - dispozicija ir sankcija (BK ir ATPK teisės normos). Lenkiškoje teisės literatūroje reiškiamos trejopos pažiūros į teisės normos struktūrą: 1) tradicinė pažiūra (S. Ehrlichas, H. Rotas, F. Siemienski, J. Kowalskis, A. Lopatka) mano, kad norma turi tris elementus; 2) kritinė pažiūra (J. Landė, A. Werneris) pripažįsta dviejų elementų teisės normos struktūrą (norma susidedanti arba iš hipotezės ir dispozicijos, arba iš hipotezės ir sankcijos; 3) reliatyvistinė kryptis (J. Wroblewski, J. Smialkowski), aiškiai neišreiš-

kianti savo pažiūrų, tą struktūrą sieja su teisės samprata, teisės pažinimo tikslais⁷⁵.

Panaši nuomonių įvairovė ir rusiškoje teisės literatūroje. Yra manančių, kad hipotezė ir sankcija apskritai nėra teisės normos struktūros elementai (nes jie tiesiogiai neįeina į pačią elgesio taisyklę), o toks elementas yra tik dispozicija.

Šios krypties autoriai eina teisės normos struktūrinių elementų skaičiaus mažinimo, o kiti - didinimo linkme. Pastarieji teisės normos struktūrai priskiria ne tris, o keturis ar net penkis elementus. Šalia hipotezės, dispozicijos ir sankcijos normos struktūriniais elementais jie dar laiko „subjektyvią sudėtį“ (A. S. Cigolžinas) ir teisės normos tikslą (F. N. Fatkulinas)⁷⁶.

Šiuo klausimu pasimeta net toks stiprus nišų teisės teoretikas kaip R. Z. Lifšicas, taip pat teigiantis, kad „apie hipotezę, dispoziciją ir sankciją reikia kalbėti veikiau kaip apie numanomas teisės normos elementus negu jos būtinas dalis. Būtinas bet kurios teisės elementas - jos turinys, t. y. elgesio taisyklė, kurią ta norma nustato.“ (p. 104)

Šitaip teisės normos struktūrą galima aiškinti tik nesiejant jos su teisės funkcijomis, kurias vykdyti ir sukurta atitinkama teisės normos struktūra. Toliau R. Z. Lifšicas rašo: „Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies straipsniuose [...] hipotezė ir dispozicija visada su-lieta į viena, pats tam tikro elgesio draudimas (dispozicija) pateikiama hipotezės požymių aprašymu.“ Čia R. Z. Lifšicas pakartoja jau minėtą visoje rusiškoje teisės literatūroje išsaknijusią klaidą (iš ten ji atėjo ir į Lietuvos jurisprudenciją, net Baudžiamąjį kodeksą), kad baudžiamosios normos paskirtis - „uždrausti veikas“ (BK 1 str. 1 p.). Jeigu taip, tai tada tikrai baudžiamosios normos hipotezė ir dispozicija, kaip sako R. Z. Lifšicas, turės susilieti, arba teks pripažinti, kaip tai daro M. N. Marčenko, kad „Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies normos turi tik dispoziciją ir sankciją“ (p. 225). Iš tiesų pripažinus, kad baudžiamosios teisės normos draudžia, jos kartu turėtų formuluoti, pavyzdžiui, ne tik nuosavybės pažeidimo būdus, bet ir patį draudimą kėsintis į privačią nuosavybę, žmogaus gyvybę, sveikatą, kad tuo pateisintų, kodėl vagystė, nužudymas ar kitas veiksmas yra priešingas teisei. Už vagystę reikia bausti ne todėl, kad ši-

⁷⁵ Kowalski J. Wstęp do prawoznawstwa. Warszawa, 1979. S. 107-108.

⁷⁶ Plačiau apie pažiūrų į teisės normos struktūrą įvairovę žr.: C-
. A. , 1992. C. 11.

taip nustato BK 271 straipsnis, o todėl, kad vagystė yra veiksmas, kuriuo pažeidžiamas Konstitucijos 23 straipsnyje nustatytas draudimas - nuosavybė neliečiama. Jau sakėme, kad BK 271 straipsnis tik nurodo, kokių būdu buvo pažeistas Konstitucijos 23 straipsnio draudimas ir kokias sankcijas reikia taikyti jo pažeideiui (vagiui). Pripažinus, kad baudžiamoji norma ne tik baudžia, bet ir draudžia, ji praranda struktūrinę ryšį su reguliacinėmis normomis ir tampa tarsi autonominė būtis, kuri lyg ir pati savarankiškai, be ryšio su reguliacinėmis normomis uždraudžia tam tikras veikas (reguliuoja nuosavybės santykius) ir už jas baudžia. Išeitų, tarsi ne reguliacinių normų išakmumą garantuoti būtų sukurtos baudžiamosios normos.

Šitaip teisės normos struktūros klausimas yra beviltiškai supainiojamas ir dėl to pasidaro nereikšmingas nei teisės teorijai, nei teisės praktikai, nes į normos sampratą įneša daugiau painumo negu aiškumo. Gal ir dėl to R. Z. Lifšicas savo šiaip gana informatyvioje ir logiškai nuoseklioje „Teisės teorijoje“, neradęs būdo pasukti mokslinio metodo vaga, buvo priverstas palikti šio klausimo svarstymą, paskyręs jam vos keletą nesistemiškų sakinių, nors objektyviai teisės normos struktūros klausimas yra itin svarbus, nes juo konkretnama visa teisės normos esmė. Jei negalime paaiškinti teisės normos struktūros, tai negalime suorganizuoti visų teisės teorijos klausimų į sistemą, o teisės praktikoje - atskirti teisinių faktų (hipotezės) nuo elgesio taisyklės (dispozicijos), kurios veikimą inspiruoja hipotezėje aprašyti teisiniai faktai. O nesistemiška teisės teorija tada gali pretenduoti tik į „teisės enciklopediją“ — paviršutinišką kai kurių teisės praktikai reikalingų teisės sąvokų aiškinimą, bet ne į mokslą.

Teorinių komplikacijų, susijusių su teisės normos struktūra, atsiranda dėl dviejų metodologinio pobūdžio priežasčių.

Pirma, teisės normos struktūrą mėginama tirti kaip „daiktą savyje“, be ryšio su teisės normos vykdomomis funkcijomis (subjektyvizmas). Todėl prarandamas objektyvus veiksnys, lemiantis normos struktūrą, jos elementų skaičių ir jų būtinumą.

Antra, tekstinė teisės normos struktūra painiojama (tapatinama) su logine, nes viena teisės normų rūšis, pavyzdžiui, reguliacinės normos, tiriama be ryšio su sankcijas nustatančiomis arba, atvirkščiai, - sankcijas nustatančios normos tiriamos be ryšio su reguliacinėmis normomis. Todėl daroma išvada: kur baigiasi teisės normą formuojantis tekstas (dažnai - teisės akto straipsnis), ten baigiasi ir pati

norma, jos struktūra. Dėl to atsiranda vienpusiškai apibendrinančių nuomonių apie unitarinę, binarinę, triadinę ar dar kitokią normos struktūrą. Jos ignoruoja faktą, kad galutinį loginį, vadinasi, ir struktūrinį, apibrėžtumą konkreti teisės norma įgyja ne pati iš savęs, ne iš savo tiesioginio teksto, o iš savo vietos teisės sistemoje, vadinasi, iš būtinų santykių su kitomis teisės normomis.

Vengdami šio subjektyvizmo, mėginsime *išvesti teisės normos struktūrą iš normos funkcijų kartu skirdami loginę normos struktūrą nuo tekstinės*.

3.3 LOGINĖ IR TEKSTINĖ TEISĖS NORMOS STRUKTŪRA

Jau sakėme, kad teisės normų struktūrą lemia ne kas kita, kaip jos vykdomos funkcijos ir jų specifika. Struktūriniai normos elementai — tai tik normos vidinės (techninės) priemonės, kuriomis ji pajėgia vykdyti funkcijas, skiriamas jai visos teisės sistemos: 1) sureguliuoti žmonių santykius - nustatyti visiems privalomo elgesio taisyklę; 2) nurodyti gyvenimo aplinkybes, kurių pagrindu atsiranda santykio dalyviams toje taisyklėje nustatytos teisės ir pareigos, arba veiksmus, kuriais gali būti pažeidžiama ši taisyklė; ir 3) užtikrinti tokios taisyklės visuotinį privalomumą.

Visas šias tris funkcijas privalo vykdyti teisės norma, todėl jos turi atitinkamai atsispindėti ir teisės normos struktūroje; ta struktūra turi tapti tų funkcijų vykdymo technika: pirmoji funkcija virsta dispozicija, antroji - hipoteze ir trečioji - sankcija. Tai būtini kiekvienos teisės normos elementai, jei ši nori būti teisės, o ne moralės norma. Šių elementų sistema kaip tik ir sudaro loginę normos struktūrą.

Loginė normos struktūra — tai sistema teisės normos elementų (hipotezės, dispozicijos, sankcijos), kurių padedama konkreti teisės norma, sąveikaudama su kitomis teisės normomis, tampa pajėgi įgyvendinti visai teisės sistemai skirtas tris minėtas funkcijas: 1) suformuluoti elgesio taisyklę; 2) nurodyti faktus, kurių pagrindu santykio dalyviams atsiranda, pasikeičia ar išnyksta subjektinės teisės ir pareigos, taip pat veiksmus, kuriais gali būti pažeidžiama ši taisyklė; ir 3) užtikrinti tokios taisyklės įsakmumą — jos pažeidimų baudžiamumą.

Tai rodo, kad loginė teisės normos struktūra tėra formalizuota (struktūrinė) jau aptartos teisės esmės išraiška. Reikalaujama, kad kiekvienoje normoje iš esmės būtų visi trys elementai (su jais susi-

jės normos gyvybingumas), ji nereikalauja, kad visi jie būtų kiekvienos normos teksto elementai.

Konkrečios normos tekstas negali iš karto apimti visų čia minėtų funkcijų ir jas įgyvendinančių struktūrinių elementų, nes normos tekstas būtų perkrautas ir norma pasidarytų pernelyg gremėzdiška, sunkiai suvokiama ir dar sunkiau taikoma. Todėl siekiant supaprastinti (**sutrumpinti**) tekstą teisės normos skirstomos į reguliacines ir sankcijas nustatančias, kad tarp jų būtų atitinkamai padalijamos teisės funkcijos ir atitinkamai loginė normos struktūra būtų išskirstoma po reguliacinių ir sankcijas nustatančių normų tekstus.

Reguliacinių normų tekstas skirtas: 1) formuluoti elgesio taisyklę; ir 2) nurodyti tuos juridinius faktus (gyvenimo situacijas), kurių pagrindu atsiranda, pasikeičia ar išnyksta toje taisyklėje nustatomos teisės ir pareigos. Kad tokia norma pajėgtų vykdyti šias dvi funkcijas, jos norminis tekstas turi suskilti į du loginius skyrius: 1) dispoziciją; ir 2) hipotezę. Šiais elementais ir išsemiama reguliavimo funkciją atliekančios teisės normos struktūra, kuri Šiuo atveju vadinama tekstine, nes yra siauresnė už loginę: apima tik du pirmuosius normos elementus (binarinę). Šito pakanka atlikti reguliavimo funkciją, bet nepakanka garantuoti jos imperatyvų, nes teisės norma yra ne tik elgesio taisyklė, bet ir visuotinai privaloma taisyklė. Tą privalomumą garantuojanti sankcija yra būtina reguliacinės normos loginės struktūros dalis, bet nebūtina tekstinės struktūros dalis (pernelyg apkrautą reguliacinės normos tekstą). Todėl ji perkeliama į reguliacinės funkcijos įsakmumą užtikrinančių normų struktūrą (BK ir ATPK normų tekstą).

Taigi tekstinė normos struktūra pasidaro tarsi nebaigta, tarytum kiti jos elementai, ypač sankcija, o kartais ir hipotezė, būtų lyg ir nebūtini normos elementai. Tai suponuoja unitarinės (iš vieno elemento — dispozicijos) arba binarinės (iš hipotezės ir dispozicijos) teisės normos struktūros regimybę. Šitaip atsiranda pagrindas atsiskirti teksteinei normos struktūrai nuo loginės ir atsirasti minėtai aiškinimų įvairovei.

3.4 TEISĖS NORMŲ LOGINĖS IR TEKSTINĖS STRUKTŪRŲ SANTYKIS

Loginė struktūra susijusi su normos vykdomomis visomis trimis funkcijomis, o tekstinė — su konkrečios teisės funkcijos specifika ir teisėkūros technikos ypatumais - siekiu išdėstyti konkrečią teisės normą glaustai, aiškiai ir vartojant kuo mažiau teksto. Todėl tekstinė

teisės normos struktūra yra ne teisės esmės, o teisinės technikos kategorija, skirta išreikšti loginę normos struktūrą atsižvelgiant į tai, kuri teisės funkcija įgyvendinama šia teisės norma. Loginė teisės normos struktūra santykiauja su tekstone kaip tikslas su savo priemone.

Skiriami du teisės normos loginės ir tekstinės struktūrų santykiavimo atvejai.

Pirma, *teisės normos loginė struktūra gali būti platesnė už tekstinę*: loginė konkrečios normos struktūra išdėstoma dviejose ar net keliose to paties ar net kito norminio teisės akto normose. Pavyzdžiui, konstitucinės teisės normos „Žmogaus asmuo neliečiamas“ hipotezė ir dispozicija išdėstytos Konstitucijos 21 straipsnio pirmojoje dalyje, o priemonės, garantuojančios šio imperatyvo įsakmumą, išvardijant jo galimo pažeidimo būdus, - BK 132 (šmeižimas), 133 (įžeidimas) straipsniuose ir CK 7 (garbės ir orumo gynimas), 7¹ (moralinės žalos atlyginimas) straipsniuose.

Antra, *teisės normos tekstinė struktūra sutampa su logine*. Normos tekste yra suformuluoti visi trys teisės normos elementai. Tokios sutapties pavyzdžiai yra visos BK ir ATPK specialiosios dalies normos. Pavyzdžiui, nužudymas, vagystė, plėšimas, piktnaudžiavimas tarnybine padėtimi ir kiti veiksmai, kuriais pažeidžiami reguliacinių normų nustatyti draudimai, yra hipotezė; baudimo imperatyvas už šiuos pažeidimus {*baudžiama* arba *užtraukia*} — blanketinė dispozicija, o nuoroda dėl teisės pažeidėjo teisių susiaurinimo ar likvidavimo masto, pobūdžio už hipotezėje aprašytais veiksmiais padarytą reguliacinės teisės normos draudimų pažeidimą - sankcija.

Taigi į pirmą vietą iškėlus ne teisės normos tekstą, o jos logiką, tenka pripažinti, kad loginė bet kurios teisės normos struktūra visada yra trinarė (hipotezė, dispozicija, sankcija). Tuo tarpu tekstinė struktūra gali susidėti iš trijų (hipotezės, dispozicijos, sankcijos - BK ir ATPK specialiosios dalies normų atveju) arba iš dviejų elementų (hipotezės ir dispozicijos - reguliacinės teisės normos). Sankcija yra reguliacinių teisės normų loginės struktūros elementas, bet nėra tokių normų tekstinės struktūros elementas.

Trinarė teisės normos struktūra apima visus pagrindinius formaliuosius normos požymius: pradedant norminamuoju pobūdžiu (dispozicija), jos ryšiais su konkrečia socialine tikrove (hipoteze), sistemingumu ir baigiant visuotiniu privalomumu bei jos vykdymo garantavimu valstybės prievarta (sankcija).

Triados pobūdžio normos struktūra užtikrina normos gyvybingumą: be hipotezės teisės norma, sakėme, yra negyva (praranda ryšį su socialine tikrove), be dispozicijos - neegzistuoja, o be sankcijos - bejėgė. Pavyzdžiui, BK specialiosios dalies normos be santykio su reguliacinėmis normomis (konstitucinėmis, administracinėmis ir kt), nustatančiomis draudimus, neturėtų hipotezės (nebūtų ko pažeisti), o be jos negalėtų patekti į teisės sistemą; atitinkamai reguliacinės teisės normos be baudžiamųjų ar ATPK normų sankcijos negalėtų būti teisinės, nes neturėtų kuo garantuoti visuotinio savo paliepimų privalomumo.

Kai kurie autoriai (M. I. Baitinas) šį santykį aiškina kaip teisės normos ir teisės akto straipsnio santykį. Tai nėra visiškai tapatūs dalykai; teisės normos ir norminio teisės akto straipsnių santykis yra labiau teisės aktų struktūros, tuo tarpu loginės ir tekstinės normų struktūrų santykio klausimas kartu yra ir teisės normų vidinės sąveikos, o galiausiai ir pačios teisės esmės formalizavimo klausimas.

Šią dinaminę, arba sisteminę, teisės normos struktūrą galima pavaizduoti taip:

Reguliacinė teisės norma: hipotezė —> dispozicija => šios dispozicijos nustatytus paliepimus pažeidžiantys veiksmai virsta BK ar ATPK teisės normų hipoteze —> baudžiama (dispozicija; visada blanketinė, nes nukreipia į proceso teisės normą) —> sankcija už reguliacinės teisės normos dispozicijos nustatytų draudimų pažeidimus.

4. TEISĖS NORMŲ KLASIFIKACIJA

Teisės normų klasifikacija yra svarbi keliais aspektais:

- a) pagilina teisės normos pažinimą;
- b) padeda tiksliau nustatyti kiekvienos teisės normos vietą teisės sistemoje, aiškiau suvokti teisės normų funkcijas ir vaidmenį teisinio reguliavimo mechanizme;
- c) patikslina teisės normos poveikio visuomeniniams santykiams ribas ir galimybes;
- e) padeda tobulinti valstybės institucijų teisėkūrą ir teisės taikymą.

Atsižvelgiant į teisės normų poveikio žmonių elgesiui specifiką, jos gali būti klasifikuojamos įvairiais pagrindais.

Pagal teisinio reguliavimo objektą (arba šakinę normos priklauomybę) teisės normos skirstomos į konstitucines, baudžiamąsias, civilines, šeimos, darbo, finansų ir kitas. Šiuo požiūriu šakinės teisės normos toliau skirstomos į *materialiąsias ir proceso, viešosios ir privačiosios teisės*.

Pagal teisinio reguliavimo metodą teisės normos skirstomos į imperatyvias, dispozityvias, skatinamąsias ir rekomendacines. Jos atspindi atitinkamus teisinio reguliavimo metodo požymius (*imperatyvųjį, dispozityvųjį, skatinamąjį ir rekomendacinį* (žr. „Teisinis reguliavimas“)-

Imperatyvios teisės normos

Tai normos, griežtai formuluojančios paliepimą ir neleidžiančios kaip nors kitaip jo (paliepimo) suprasti. Pavyzdžiui: „Teisėjai, nagrinėdami bylas, klauso tik įstatymo.“ (Konstitucijos 109 str. 3 d.)

Dispozityvios teisės normos

Nustato elgesio variantą, kuris neperžengdamas įstatymo numatytų ribų suteikia subjektams teisę reguliuoti tarpusavio santykius savo pačių nuožiūra, t. y. leidžia jiems susitarimu nustatyti abipuses teises ir pareigas. Ir tik jeigu šalys šito nepadarė, nustatomas tam tikras privalomas elgesys. Šia savybe dažniausiai pasižymi civilinės teisės normos. Pavyzdžiui: „Iš sutarties atsiradusios abišalės pareigos turi būti įvykdytos tuo pačiu metu, jeigu iš įstatymo, sutarties [...] neišplaukia ko kita.“ (CK 182 str.) Čia teisė nustatyti išipareigojimų įvykdymo laiką paliekama patiems civilinio santykio dalyviams. Ir tik tada, jeigu jie šia teise nepasinaudoja, galioja šioje normoje nurodyta tvarka.

Skatinamosios teisės normos

Tai nurodymai naudotis pagyrimo priemonėmis už valstybės ir visuomenės požiūriu skatinamą elgesį arba už pasiekimą rezultatų, kurie viršija įprastus darbinius, tarnybinius ar pilietinius reikalavimus.

Rekomendacinės teisės normos

Nustato valstybės ar visuomenės požiūriu pageidautino elgesio variantus suteikdamos šios rekomendacijos adresatams teisę pagal savo kompetenciją elgtis atsižvelgiant į vietos sąlygas,

galimybes ir rezervus. Pavyzdžiui, suteikimas įmonėms teisės atsižvelgiant į valstybės nustatytus atlygio tarifus diferencijuoti darbo užmokestį pagal darbuotojų kvalifikaciją, darbo sąlygų sudėtingumą ir kita.

Pagal atliekamas funkcijas teisės normos skirstomos į: 1) *reguliacines*; ir 2) *sankcijas nustatančias*.

Reguliacinės teisės normos

Nustato teisinio santykio dalyviams turiningąsias teises ir pareigas. Tai konstitucijos, administracinės, civilinės, šeimos, ekologinės ir kitų teisės šakų normos. Jų nustatytų pareigų (imperatyvų) vykdymo privalomumą garantuoja sankcijas nustatančios normos.

Sankcijas nustatančios normos

Teisės literatūroje jos vadinamos *apsauginėmis*. Tai netikslus terminas. Jo kritikai galioja visi tie argumentai, kurie buvo išsakyti dėl *apsauginės funkcijos*. Apsaugoti žmogaus teises yra strateginis teisės apskritai (vadinasi, kiekvienos normos) tikslas ir todėl negali būti rūšinis požymis. Žmogaus teisės saugomos ne tik nustatant sankcijas, bet ir reguliuojant žmonių santykius. Šiuo atžvilgiu reguliacinės teisės normos taip pat yra apsauginės.

Prie sankcijas nustatančių normų priskirtinos visos Baudžiamojo kodekso ir Administracinių teisės pažeidimų kodekso, taip pat kitų kodeksų specialiųjų dalių normos. Pavyzdžiui, „Vagystė — slaptas ar atviras svetimo turto pagrobimas baudžiamas laisvės atėmimu iki ketverių metų [...]“ (BK 271 str.) Sankcijas nustatančios normos yra skirtos reguliacinių normų imperatyvų privalomumui garantuoti.

Pagal juridinę galią teisės normos yra įstatyminės, turinčios didžiausią juridinę galią, ir poįstatyminės — mažesnės juridinės galios, nes sukurtos remiantis įstatyminėmis ir joms neprieštaraujant.

Pagal galiojimo apimtį teisės normos skirstomos į bendrąsias, specialiąsias ir individualias.

Bendroji teisės norma

Formuluoja bendrąją elgesio taisyklę, yra taikoma neribotam subjektų ratui ir nustato specialiųjų normų reguliavimo kryptį ir metodą. Plėtoti jos turinį gali būti kuriamos specialiosios normos.

Specialioji teisės norma

Priimama remiantis bendrąja norma, jai neprieštarauja ir skir-
ta konkretinti, plėtoti bendrosios normos imperatyvus atsižvel-
giant į reguliuojamų visuomeninių santykių specifiką. Tokios
yra visų teisės šakų normos konstitucinių normų atžvilgiu, taip
pat visų kodeksų specialiosios dalies normos.

Individuali teisės norma

Formuluoja vienartinį, kad ir tęstinį paliepimą. Pavyzdžiui,
tokia yra įstatyminė teisės norma, nustatanti Civilinio kodek-
so įsigaliojimo datą arba pratęsianti kurio nors įstatymo ga-
liojimo laiką.

***Pagal teisės normų vaidmenį reguliuojant žmonių elgesį, arba
pagal teisės normoje įkūnyto paliepimo pobūdį, teisės normos skirs-
tomos taip.***

Įpareigojamosios teisės normos nustato pareigą atlikti tam tik-
rus pozityvius veiksmus. Pavyzdžiui: „Teismas, prokuroras, tardyto-
jas ir kvotos organas privalo savo kompetencijos ribose iškelti bau-
džiamąją bylą kiekvienu atveju, kai iškyla aiškštėn nusikaltimo po-
žymiai [...]“ (BPK 3 str); arba: „Prievolė turi būti įvykdyta toje vie-
toje, kuri nustatyta įstatyme, sutartyje arba išplaukia iš prievolės es-
mės.“ (CK 183 str. 1 d.)

Įpareigojamosios normos kartu gali būti ir draudžiamosios, kai
jos įpareigoja susilaikyti nuo tam tikrų teisei priešingų veiksmų. Pa-
vyzdžiui: „Nuosavybė neliečiama.“ (Konstitucijos 23 str); arba: „Kre-
ditorius neturi teisės reikalauti sumokėti netesybas (baudą, delspini-
gius), jeigu skolininkas neatsako už prievolės neįvykdymą[...]“ (CK
195 str. 4d.) „Privačios nuosavybės teisės objektais negali būti tur-
tas, kuris nuosavybės teise gali priklausyti tik Lietuvos valstybei.“
(CK 109¹ 2 d.) Draudžiamosios teisės normos dažnai formuluoja-
mos taip: *draudžiama, neturi teisės, negali reikalauti, nėra nusikal-*
timo ir kita.

Įgalinamosios teisės normos suteikia teisinio santykio dalyviams
(subjektams) teisę atlikti pozityvius veiksmus, kuriais subjektai įgy-
vendina savo interesus. Pavyzdžiui: „Kreditorius turi teisę nepriimti
įsipareigojimo įvykdymo dalimis [...]“ (CK 178 str.) „Kiekvienas iš
bendrosios dalinės nuosavybės teisės dalyvių turi teisę reikalauti ati-
dalyti jį iš bendro turto.“ (CK 126 str. 1 d.)

Įtvirtinamosios teisės normos. Jos fiksuoja (įtvirtina) tam tikrą visuomeninių santykių būseną. Pavyzdžiui: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika.“ (Konstitucijos 1 str.); arba: „Suverenitetas priklauso tautai.“ (Konstitucijos 2 str.)

Definicinės teisės normos apibrėžia teisės sąvokas — atskleidžia esminius jų požymius. Pavyzdžiui: „Nusikaltimu laikoma baudžiamąjo įstatymo numatyta pavojinga veika (veikimas arba neveikimas), kuria kėsiniama į Lietuvos Respublikos visuomeninę santvarką, jos politinę ir ekonominę sistemas, nuosavybę [...]“ (BK 8 str.) Teisės sąvokos, kuri suformuluota kaip teisės norma (pvz., *piliečių veiksnumas* (CK 11 str.), *gyvenamoji vieta* (CK 17 str.), *būtinoji gintis* (BK 14 str.), *bendrininkavimas* (BK 18 str.) ir kitos), norminė apibrėžtis yra privaloma kiekvienu atveju, kai ši sąvoka vartojama tiek kuriant, tiek taikant teisės aktus.

Deklaratyvios teisės normos skelbia (įtvirtina) institucijų veiklos uždavinius, principus. Jomis dažniausiai prasideda įstatymai. Pavyzdžiui: „Lietuvos Respublikos įstatymų dėl administracinių teisės pažeidimų uždavinys yra saugoti Lietuvos Respublikos visuomeninę santvarką, nuosavybę [...]“ (ATPK 1 str.) Kartais tokio pobūdžio normose gali ir nebūti terminų *uždavinys, tikslas, paskirtis*, jie gali būti pakeisti žodžiu *reguliuoja*. Šitaip ši norma suformuluota Civiliniame kodekse: „Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas reguliuoja turtinius santykius ir su jais susijusius asmeninius neturtinius santykius [...]“ (1 str.) Šia norma apibrėžiamas civilinės teisės reguliavimo objektas.

Deklaratyvias teisės normas nėra lengva atskirti nuo įtvirtinamųjų jų tais atvejais, kai deklaratyvios normos formuluoja ne tik tam tikrų institucijų veiklos tikslus, teisinio reguliavimo sritį, bet ir tokio reguliavimo principus. Pavyzdžiui: Konstitucinės teisės norma „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ (1 str.) gali būti ir įtvirtinamoji, ir deklaratyvi. Tarp jų gali būti istorinis skirtumas. Atkuriant Lietuvos valstybę 1990 m., ši konstitucinė norma buvo labiau deklaratyvi, nes skelbė norimas vertybes (nepriklausomybę ir demokratiją, kurios tada nebuvo empirinė realybė), vėliau ji gali virsti įtvirtinamąja.

Kolizinės teisės normos. Lotyniškai *collisio* yra susidūrimas, sukrėtimas. Teisės normų kolizija – tai atvejis, kai tą patį visuomeninių santykių reguliuoja kelios viena kitai prieštaraujančios teisės normos. Teisės norma yra kolizinė, jeigu joje suformuluota taisyklė, kaip rei-

kia elgtis, kai viena kitai prieštarauja dvi galiojančios teisės normos. Tokios normos pavyzdžiai yra: „Jei Lietuvos įstatymai prieštarauja ratifikuotai tarptautinei sutarčiai, galioja tarptautinė sutartis." Arba: „Lietuvos piliečiai [...] už nusikaltimus, padarytus užsienyje, atsako pagal Lietuvos baudžiamuosius įstatymus." (BK 6 str. 1 d.) Čia išsprendžiamas neaiškumas, kylantis, kai Lietuvos pilietis užsienio valstybėje padaro nusikaltimą: jis turi būti baudžiamas pagal Lietuvos ar šalies, kurioje nusikalto, įstatymus? Kolizinė yra ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos norma „Negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai." (7 str. 1 d.) Ji nurodo, kaip reikia pasielgti, kai tą patį santykį vienaip reguliuoja Konstitucija ir kitaip — įstatymas ar kitas teisės aktas.

Teisės normų kolizija įveikiama vadovaujantis tokiomis taisyklėmis:

1) *Kai viena kitai prieštarauja tos pačios institucijos išleistos ir tą pačią juridinę galią turinčios teisės normos (įstatymai), tai galioja vėliau išleista teisės norma (įstatymas): Lex posteriori derogat legi priori.*

2) *Jei viena kitai prieštarauja skirtingos kompetencijos institucijų išleistos teisės normos, tai galioja aukštesnę kompetenciją turinčios institucijos išleista teisės norma.* Pavyzdžiui, jeigu Vyriausybės nutarimu suformuluota teisės norma prieštarauja teisės normai, išdėstyta Seimo nutarime, tai galioja pastaroji, nors formaliai abi šios normos yra poįstatyminės.

3) *Jei specialioji teisės norma prieštarauja bendrajai, tai galioja bendroji.* Ankstesnėje mūsų teisės literatūroje buvo skelbiamas specialiosios teisės normos primatas prieš bendrąją, nes tai labiau atitiko totalitarinio režimo interesus, kad jis nebūtų varžomas žmogaus teisių. Tai kilo ir iš etatistinės teisės sampratos, kurios pagrindu susiformavo principas: *lex specialis derogat legi generali* (specialus įstatymas riboja įstatymą (bendrąjį)). Šitaip siekta atrišti rankas valdžios savivalei kuriant teisę: valdžiai lengviau savavaliauti kuriant teisę, kai yra ne bendrosios, o specialiosios normos primatas. Specialiąją normą lengviau pakeisti negu bendrąją, nes ši dažnai išreiškia pačius teisės principus; o jeigu bendroji norma dar ir konstitucinė, tai ir jos pakeitimo procedūra sudėtingesnė. Tuo tarpu remiantis pilietine teisės samprata, prioritetą reikia pripažinti bendrajai teisės normai, nes šitaip veiksmingiau varžoma įstatymų lei-

dėjo savivalę kuriant teisę. Bendrosios normos primatu išreiškiama teisės viršenybė, specialiosios — įstatymo viršenybė. Būtent siekiant garantuoti bendrosios teisės normos viršenybę prieš specialiąją ir atsiranda konstitucinė įstatymų teisėtumo priežiūra.

Iš bendrosios normos primato išeina, kad konstitucinė (bendroji) norma turi pirmumą prieš kitų teisės šakų normas, kodekso bendrosios dalies normos - prieš specialiosios dalies normas. Šios taisyklės pagrindas, kad specialiosios ar individualios normos kuriamos įgyvendinti, sukonkretinti bendrųjų teisės normų imperatyvus. Bet jeigu atlikdama šią misiją specialioji norma ima prieštarauti bendrajai, ją neigti, tai reiškia, kad ji atsisako tos misijos ir ima neteisėtai vykdyti bendrosios normos paskirtį.

Specialiosios normos primatas prieš bendrąją galimas tik normų konkurencijos atveju, nes tada specialioji norma neprieštarauja bendrosios normos dvasiai, o tik išplėtoja ją, specialioji norma turi daugiau požymių nei bendroji - ji konkrečiau, išsamiau reglamentuoja reguliuojamą visuomeninį santykį. Specialiosios (individualios) normos primatas bus ir tais atvejais, kai bendroji norma turi dispozityvios normos prasmę: bendroji norma leidžia teisinio santykio dalyviams sukurti individualią normą, reguliuojančią santykį kitaip, net priešingai nei bendroji. Tada reikės vadovautis individualia norma, nes tokį pirmumą jai suteikia pati bendroji ar specialioji norma. Ji tarsi perleidžia savo kompetenciją specialiajai arba individualiai normai. Pavyzdžiui, jeigu dispozityvi norma leidžia gyvenamosios patalpos nuomos santykio dalyviams susitarimu nustatyti kitą nuomos mokesčio mokėjimo terminą, tai šiuo susitarimu sukurta individuali norma turės pirmumą prieš bendrąją (specialiąją), kuri nustato, kad toks mokestis mokamas kas mėnesį ne vėliau kaip iki kito, po išgyventojo, mėnesio dvidešimos kalendorinės dienos (CK 326 str.) (ši norma yra Civilinio kodekso specialiosios dalies norma, bet individualios normos atžvilgiu ji laikytina bendrąja (bendresne).

Operatyvinės teisės normos. Tai pagalbinės teisės normos, kurios dažniausiai priimamos siekiant nustatyti ar pratęsti kitų teisės normų galiojimo laiką, pripažinti kurią nors teisės normą netekusią galios ir kitais atvejais. Pavyzdžiui: „Įsigaliojus Lietuvos Respublikos Konstitucijai, netenka galios Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas." (1992 m. lapkričio 6d. įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos" 1 str.)

Taigi teisės normų šaltinis tada skirstomas į *materialųjį ir formalųjį*. *Materialusis* — tai istoriškai besikeičiantys žmonių interesai, dorovinės nuostatos, religiniai įsitikinimai, kurie kuriant teisę transformuojasi į visuotinai privalomo elgesio taisyklę (teisės normą). *O formalusis* - tai teisėkūros subjekto kompetencija ir teisėkūros procedūros, kuriomis žmonių interesai yra paverčiami konkrečiomis elgesio taisyklėmis arba jau egzistuojančios visuomenėje elgesio taisyklės paverčiamos teisės normomis (sankcionavimas).

Kai anglų teisininkas K. Alenas (Allen) rašo, kad „teisės šaltinis — tai ta valstybės veikla, kuri suteikia elgesio taisyklei teisės normos statusą - padaro ją privalomą, pastovią, apibrėžtą“ („*Law in the making*“), tai teisės šaltiniui čia suteikiama prasmė formalaus teisės normų šaltinio, kuris lemia teisės normos formą (Juridinę galią).

Teisės normų išraiškos forma — tai oficialių teisės dokumentų tekstai, ideografiniai simboliai, konkliudentiniai veiksmai, kuriais yra objektyvizuojamos teisės normos ir iš kurių sprendžiama apie tokios normos juridinę galią.

Teisės normų išorinei formai priklauso ne tik tekstinė, konkliudentinė ar kita signalinių ženklų sistema, bet ir teisės normos juridinė galia bei pavadinimas teisės akto (dokumento), kur ta norma formuluojama.

Iš teisės normos išraiškos formos — pavadinimo (įstatymas, nutarimas, instrukcija ...) sprendžiame apie jos juridinės galios laipsnį ir ryšį su atitinkamos kompetencijos teisėkūros subjektu bei teisėkūros procedūrų tipu.

Skirdami *teisės normos šaltinį* nuo *teisinės minties šaltinio* ne tik išvengiame terminų ir koncepcijų painiavos, bet įgyjame ir metodą tą patį įstatymą vienu atveju laikyti teisės normų ir jų juridinės galios išraiškos forma, o kitu atveju - teisinės minties šaltiniu nesibaimindami supainioti šių sąvokų. Štai Lietuvos Statutai, būdami galiojančios teisės normos, buvo ir tų normų bei jų juridinės galios išraiškos forma ir kartu teisinės minties šaltinis. O šiandien jie, būdami negaliojančių teisės normų paminklai, tėra teisinės minties šaltiniai - informacija apie anos epochos Lietuvos teisinę mintį, teisinio reguliavimo idėjas. Atitinkamai ir nūdienos įstatymai, kurių teisės normos realiai vykdomos, yra laikomi tų normų forma, o tie įstatymai, kurių normos nevykdomos, - tik teisinės minties šaltiniais.

5.3 TEISĖS FORMOS RŪŠYS

Teisės normų forma - tai istoriškai besiklostantis dalykas, kintantis nuo įvairiarūšių griežtai neišreikštų pavidalų vis unifikuotesnių ir griežčiau **formuluojamų** link. Vergovinėje santvarkoje teisės forma buvo įvairūs negriežtai formuluojami papročiai, religinės normos, teismų sprendimai, aukštų pareigūnų potvarkiai, doktrininiai aiškinimai, formuluojantys tam tikrus elgesio imperatyvus, kurie buvo užtikrinami ir valstybinės prievartos priemonėmis, nes tada valstybė vykdė ir pasaulėžiūrinę funkciją — draudė oficialią religiją ignoruojantį elgesį.

Panaši buvo ir feodalinės teisės forma. Radikaliai keistis ji pradėjo tik kapitalizmo epochoje. Nors kai kuriose šalyse teisės praktika, religinės normos, papročiai ir toliau liko pripažinta teisės forma, tačiau pagrindinė pozityviosios teisės forma daugelyje Europos šalių (ypač romanų-germanų teisės tradicijos) imta laikyti teisės normų aktus ir jų kodifikacijas — kodeksus.

Dabar oficialiomis teisės normų išraiškos formomis laikomi: *teisinis paprotys*, *teisinis precedentas*, *norminio turinio sutartys*, *ratifikuotos tarptautinės sutartys*, *teisės normų aktas*. Teisės doktrinos, teismų praktika (ne precedentas) laikytinos teisinės minties šaltiniais. Tačiau precedentų teisės legalizavimo atveju teisinė doktrina tam tikrais atvejais irgi gali būti laikoma teisės imperatyvų išraiškos forma - tais atvejais, kai teismui reikia remtis teisės analogija (*visuotinai pripažintais teisės principais*). Tada teise laikoma ne tik teisės normos, bet ir teisinės idėjos (teisės principai).

Teisės normų forma ir jos diferenciacija tiesiogiai susijusios su formalioju teisės normų šaltiniu - teisėkūros procedūromis. Skiriami tokie teisėkūros procedūrų tipai: 1) jau esamos elgesio taisyklės sankcionavimas; 2) tarptautinės sutarties ratifikavimas; 3) originalios teisės normos sukūrimas.

Sankcionavimu pirmausia buvo sukuriamą tokia teisės normų išraiškos (egzistavimo) forma kaip teisinis paprotys.

5.3.1 TEISINIS PAPROTYS

Teisinis paprotys — teisės normų egzistavimo forma, kuri atsiranda kompetentingai valstybės institucijai sankcionavus (patvirtinus) elgesio taisyklę, susiformavusią pačioje visuomenėje dėl ilgalaikio ir daugkartinio kartojimosi. Papročiai atsiranda apibendrinus visuome-

nei reikšmingą besikartojantį elgesį, tapusį pastovia žmonių tarpusavio bendravimo forma. Paprotyje įtvirtinto elgesio socialinis reikšmingumas ir veiksmingumas vėliau suformuoja būtinybę užtikrinti tokios elgesio taisyklės įgyvendinimą ne tik visuomenės, bet ir valstybės priemonėmis. Paprotys istoriškai ankstesnis už įstatymą. Papročiai ir dabar atlieka pozityvią funkciją reguliuodami tuos socialiai reikšmingus santykius, į kuriuos įstatymų leidėjui nebūtina ir nepageidautina kištis.

Sankcionavimu sukurto teisinio papročio pavyzdys gali būti 1990 m. spalio 25 d. Lietuvos Respublikos švenčių dienų įstatymas Nr. I-712 (1997 m. liepos 2 d. redakcija), nustatantis, kad Kalėdų ir Velykų šventės yra ne darbo dienos. Paprotys švęsti Kalėdas ir Velykas yra per tūkstantmečius susiformavusi visuomenės elgesio taisyklė, kuri atitinkamai normina žmonių vertybinę reakciją į kasmet besikeičiančius laiko ciklus. Kalėdos simbolizuoja galutinę dienos trumpėjimo ribą (tamsos žygio prieš šviesą sustabdymą), o Velykos - gyvybės prisikėlimą po ją naikinusių, bet jau galią prarandančių žiemos šalčių. Krikščionybė ši iš pagonybės atėjusį paprotį sankcionavo įprasmindama Kristaus gimimu ir prisikėlimu. Tai vilties ir džiaugsmo šventės.

Papročio sankcionavimu sukuriamą ne pati elgesio taisyklė, o tik jos forma - juridinė galia: visuotinis privalomumas ir valstybės įsipareigojimas garantuoti jos vykdymą. *Todėl teisinis paprotys egzistuoja kaip paprotinės elgesio taisyklės ir ją sankcionavusio teisės akto vienovė.* Tai sudaro paprotinių teisės normų formos specifika.

Originaliaja teisėkūra sukuriamos visos kitos teisės normų formos, kurios diferencijuojasi pagal teisėkūros subjektus ir teisėkūros operacijų tipą.

5.3.2 TEISINIS PRECEDENTAS

Precedentas (lot. *precedens* — einantis priekyje) — tai elgesio taisyklė, atsirandanti anksčiau už įstatymų leidėjo valią. Istoriškai jis irgi kilo iš teismo sankcionuojamų papročių. Precedentai, kaip teisės forma, atsiranda tais atvejais, kai sprendžiant teisme konkrečią bylą nėra teisės normos, aiškiai reglamentuojančios šio konkretaus santykio dalyvių teises ir pareigas, arba teisėjui atrodo, kad pozityviosios teisės norma gerokai prieštarauja teisei kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovei, reikalaujančiai visus vienodai vertinti ir nepripažinti nie-

kam teisių be jas legalizuojančių pareigų vykdymo. Tada teismui reikia savarankiškai spręsti ginčą remiantis bendraisiais teisės principais ar bendra tos šalies pozityviosios teisės dvasia ir sukurti teisės normą *ad hoc* (šiam atvejui), kuria vėliau galėtų vadovautis ir kiti teismai, spręsdami analogiškas bylas. Būtinybė precedentui atsirasti grindžiama ne tik įstatymo spraga, bet ir pozityvaus įstatymo priešingumu moralei, teisei.

Šiandien vis dažniau manoma, kad negalima monopolizuoti Seimo teisės kurti įstatymo galią turinčias teisės normas. Rinkos ekonomikos santykiai yra tokie įvairūs ir sudėtingi, kad numatyti įstatymų leidėjui visas galimas tų santykių modifikacijas ir suteikti joms teisinę formą tiesiog objektyviai neįmanoma. Todėl reikalaujama pripažinti individualizuojančios teisėkūros teisę ir teismams, kad jie užbaigtų tai, ko negali padaryti joks parlamentas kurdamas teisę. Be to, negalima laikyti įstatymų leidėjo absoliučiai neklystančiu, absoliučiai sąžiningu ir absoliučiai protingu, sureguliuosiančiu visus teisinio reguliavimo reikalingus santykius, be to, pačiu tinkamiausiu būdu. Jam į pagalbą turi ateiti teismų teisėkūra. Manoma, kad teismas turįs būti paskutinis bastionas, kur žmonės rastų veiksmingą savo teisių gynybą nuo valdžios ar asocialaus asmens savivalės ir despotizmo. Todėl teisinė valstybė neįmanoma be išmintingų, sąžiningų ir tam tikru požiūriu drąsių teisėjų, kurie galėtų ne tik taikyti, bet ir vertinti įstatymus teisės (pasak kitų, ir moralės) požiūriu. Tik tokių teisėjų padedama, pozityvioji teisė galinti tapti morali. Čia daroma prielaida, kad teisėjas gali priimti ir priešingą galiojančiam įstatymui sprendimą, jeigu mano, kad įstatymas neteisinis. Jeigu įstatymų leidėjas neregutų į *contra legem* (priimtą prieš įstatymą) teismo sprendimą, būtų galima daryti prielaidą, kad jis su juo sutinka. Todėl ir kitos panašios bylos turėtų būti sprendžiamos pagal teismo suformuluotą precedentą, atitinkantį moralės nuostatas, o ne pagal moralei prieštaraujančią pozityviąją teisę⁸⁰.

Teisinis precedentas - tai valstybės institucijos, dažniausiai teismo, sprendimas, priimtas sprendžiant konkrečią teisinę bylą ir vėliau laikomas pavyzdžiu sprendžiant analogiškas (panašias) bylas (R. Krossas).

⁸⁰ Mikelėnienė D., Mikelėnas V. Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. Vilnius: Justitia, 1999. P. 45.

Teisėkūros subjekto požiūriu precedentas gali būti teisminis ir administracinis. Remiantis precedentu teisėjui nebūtina atsižvelgti į visus ankstesnio sprendimo ar nuosprendžio (precedento) požymius, o tik į tokį sprendimą priėmusio teisėjo teisinę nuostatą — faktines bylos aplinkybes ir jų teisinį vertinimą (*ratio decidendi*). Teisėjas ar administracijos pareigūnas turi teisę savo nuožiūra įvertinti nagrinėjamos situacijos analogiškumą. Būtinybės atsižvelgti į precedentą laipsnis priklauso nuo precedentą priėmusio ir taikančio teismo teisinės padėties (kompetencijos) teismų sistemoje. Juo aukštesnė teismo padėtis teismų hierarchijoje, tuo mažiau jis saistomas precedentų.

Anglijoje susiklostė tokia precedentų galiojimo ribų praktika: a) Lordų rūmų priimami sprendimai yra privalomi precedentai visiems teismams; b) Apeliacinis teismas, susidedantis iš civilinio ir baudžiamojo skyrių, privalo laikytis Lordų rūmų ir savo paties precedentų, o jo sprendimai privalomi žemesniems teismams. Aukštasis teismas saistomas abiejų aukštesnių instancijų precedentų ir jo sprendimai privalomi žemesniems teismams. Apygardų ir magistratų teismai privalo laikytis visų aukštesnių teismų precedentų, o jų pačių sprendimai nėra precedentai. Esant precedento ir įstatymo kolizijai, galioja įstatymas, t. y. įstatymas gali panaikinti precedentą.

Panašių bylų sprendimas panašiu būdu užtikrina teisės taikymo praktikos vienodumą, visų piliečių lygybę įstatymui ir teismui.

Precedentų teisės forma yra gana sudėtinga. Kiekvienu atveju teisėjas, spręsdamas bylą, turi patikrinti gausybę informacijos apie ankstesnę teismų praktiką, kuri siekiant palengvinti šį darbą yra nuolat kruopščiai sisteminama. Kasmet JAV paskelbiama apie 300 toimų teismų sprendimų.

Ne visose šalyse ši teisės forma yra vienodai paplitusi. Precedentų teisė populiariausia tose šalyse (Anglijoje, JAV, Kanadoje, Australijoje, Zelandijoje), kur galioja bendrosios teisės (*common law*) tradicija, kur itin sureikšmintas teismų vaidmuo, jiems suteikta teisė ne tik taikyti, bet ir kurti teisės normas, kur precedentui pripažįstama įstatymo galia. Romanų-germanų teisės sistemos šalyse precedentas yra mažiau populiarus teisės forma.

Lietuvos teismų praktikoje precedentas žinomas iš XVI amžiaus. Jį kaip teisės normų išraiškos formą legalizavo Pirmasis Lietuvos Statutas (1529). Precedentui buvo pripažinta įstatymo galia, bet tik kai teismo sprendimą, priimtą konkrečioje byloje esant įstatymo spragai, apro-

buoja aukščiausios valstybės institucijos — Didysis Lietuvos kunigaikštis arba Ponų taryba: *"Nors esame paskelbę rašytus įstatymus visai valstybei, pagal kuriuos teismai turi teisti, tačiau visi įstatymai labai greitai negali būti parašyti, kaip lygiai ir šie įstatymai negalėjo apimti visų atvejų. Todėl jeigu teisėjams tektų spręsti atveją, apie kurį šiame įstatyme nėra parašyta, tai paliekame teisėjų nuožiūrai pagal jų sąžinę, kad jie, prisimindami Dievą, spręstų pagal senąją paprotį. Tačiau artimiausiame teisme jie turi pranešti apie šiuos atvejus mums arba tarybos ponams. Ir jeigu mes arba mūsų tarybos ponai tuos atvejus patvirtinsime, tai jie turi būti įrašyti į šiuos įstatymus."*⁸¹

Valstybės aprobavimas nebūtinai turi reikšti, kad pirmą atsiranda teismo sprendimas, o paskui eina jo patvirtinimas aukštesnės valdžios institucijose. Toks aprobavimas galimas iš anksto pripažinus teismui teisę priimti teisės normos statusą turinčią elgesio taisyklę *ad hoc*. Toks išankstinis aprobavimas yra tų šalių konstitucijose, kurios numato, kad teismas, įgyvendindamas teisingumą, klauso įstatymo ir teisės. Žodžiai *klausos ir teisės* suteikia teismui esant įstatymo spragai teisę priimti konkrečioje byloje įstatymo galią turinčius sprendimus (sukurti teisės normą *ad hoc*).

Nūdienos Lietuvos teismų praktika iš esmės neišvengia už įstatymo aiškinimo ribų. Laikomasi nuomonės, kad teisėkūra yra išimtinė Seimo, Prezidento ir Vyriausybės institucijų prerogatyva, nes Lietuvos Konstitucija įpareigoja teismą vykdyti teisingumą klausant *tik įstatymo* (109 str.). Tą patį viešai kartoja ir Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pareigūnai: „Lietuvos teisėjas turi orientotis į skrupulingą įstatymo pritaikymą. Jei teisėjas pradės vadovautis sveiku protu, jis gali nieko neįtikinti.“⁸² Bet tikrąją savo paskirtimi teisėjas yra ne legistas, o juristas; teisėjas – ne iš žodžio *lex, legis* – įstatymas, o iš žodžio *jus, juris* — teisė, teisingumas. Čia slypi giluminė teisėjo teisė į precedentą.

Nūdienos Lietuvoje kol kas vengiama oficialiai legalizuoti precedentą, nors apie jo būtinybę teisininkai vis dažniau kalba ir tai sieja su pripažinimu žmogaus teisių prigimtinėmis, atsisakymu tapatinti teisę su įstatymu ir Lietuvos pastangomis integruotis į Europos Sąjungą ir į jos teisinę sistemą.

⁸¹ Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės 1529 metų Statutas / vertė Jonė De-veikė. Chicago, 1971. Visk., 26 str.

⁸² Sarafinas G. Noras nusipirkti teisingumą // Veidas. 1998, Nr. 47, p. 34.

533 SPECIFINĖ TEISĖS FORMOS RŪŠIS - NORMINĖS SUTARTYS

Joms būdingi tokie požymiai: a) bendrojo pobūdžio elgesio taisyklės nustatymas; b) susitarimo savanoriškumas; c) interesų bendrumas; d) sutarties šalių lygiateisiškumas; e) sutarties dalyvių sutarimas visais esminiais sutarties aspektais; f) abipusė atsakomybė už prisiimtų pareigų neįvykdymą ar netinkamą vykdymą; g) sutarties užtikrinimas teisinėmis priemonėmis.

Skirtingai nuo sandominių sutarčių, norminės sutartys nėra personifikuotos, individualaus, vienkartinio pobūdžio. Jų turinį sudaro bendrojo pobūdžio elgesio taisyklės.

Labiausiai paplitusi norminių sutarčių rūšis - kolektyviniai susitarimai ir kolektyvinė sutartis. Jų sąvoką ir turinį nustatė 1991 m. balandžio 4 d. Lietuvos Respublikos kolektyvinių susitarimų ir sutarčių įstatymas Nr. I-1201 (ir kitos jo redakcijos).

Tai susitarimas tarp profesinės sąjungos ir darbdavio (arba jų susivienijimų organizacijų) dėl darbo, darbo apmokėjimo, darbo organizavimo, žmogaus saugos, darbo ir poilsio laiko bei kitų socialinių ir ekonominių sąlygų" (6 str.). Kolektyvinės sutartis sudaro profesinės sąjungos arba tiesiog darbo kolektyvas su gamyklos, įstaigos, firmos administracija siekdami viešai aptarti ir įtvirtinti abipusius administracijos ir darbo kolektyvo išipareigojimus. Kolektyvinėse sutartyse šalys nustato papildomas, palyginti su Lietuvos įstatymais, darbo ir socialines buitines garantijas bei lengvatas arba tas sąlygas ir nuostatas, kurios Lietuvos Respublikos įstatymų nereguliuotos ir dėl kurių įmonėms suteikta teisė pačioms spręsti (11 str.).

Norminės sutartys atlieka svarbų vaidmenį reguliuojant darbo santykius, užtikrinant darbo tvarką, darbuotojų poilsio, socialinės saugos sąlygas, demokratizuojant įmonių valdymą.

Pagrindinė romanų-germanų tradicijos šalių teisės normų raiškos forma yra **teisės normų aktas**.

534 TEISĖS AKTAS IR JO RŪŠYS

Teisės aktas — tai tautos, valstybės institucijų pareigūnų ar pavienių asmenų tam tikra tvarka priimtas oficialus rašytinis dokumentas, kuriame yra suformuluotos teisės normos. Kitaip teisės aktą apibrėžia 1995 m. gegužės 2 d. Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės norminių aktų rengimo tvarkos įstatymas Nr. I-872, kur sakoma: „*Teisės aktas šiame įstatyme — tai įgalios valstybės ins-*

titucijos arba referendumu priimamas teisės aktas, kuriame nustatomos, keičiamos ar naikinamos teisės normos." Šiame apibrėžime padaryta logikos klaida *idem per idem*: apibrėžiamoji sąvoka *teisės aktas* apibrėžiama ta pačia sąvoka *teisės aktas*, todėl, kas yra teisės aktas, lieka nežinoma. Čia įstatymų leidėjas, matyt, norėjo apibrėžti ne *teisės aktą*, o bendrųjų teisės normų aktą.

Pagrindinės teisės aktų rūšys yra tokios:

1) *Bendrųjų teisės normų aktas - tai kompetentingų valstybės institucijų (teisėkūros subjektų) specialia tvarka išleistas oficialus rašytinis dokumentas, kurio turinį sudaro teisės normos, skirtos daugartiniam naudojimui ir neribotam teisės subjektų skaičiui.*

2) *Individualių teisės normų aktai formuluoja vienkartinę, nors laiko atžvilgiu ir tęstinę elgesio taisyklę. Tai dažniausiai teisės normų taikymo aktai (sutrumpintai — individualūs teisės aktai).*

3) *Interpretuotų teisės normų aktai, kuriuos priima teisės normą aiškinanti institucija.*

Pagrindinę vietą taip šių teisės aktų užima bendrųjų teisės normų aktai. Ryški jų persvara, palyginti su kitomis teisės normų formomis, rodo didesnę valstybės vaidmenį reguliuojant visuomenei reikšmingus socialinius santykius. Teisės normų akro savybė - centralizuotai reguliuoti įvairius santykius, greitai reaguoti į besikeičiančius socialinės plėtros ir žmogaus teisių apsaugos poreikius. Teisimų nurodymų išdėstymo juose tikslumas ir prieinamumas daro šią teisės normų raiškos formą plačiai naudojamą. Be to, teisės normų aktų suformulavimas rašytine, dokumentine forma leidžia šalies gyventojams operatyviai susipažinti su jų turiniu.

Teisės aktų skirstymas į *teisės normų aktus* ir *individualius teisės aktus* gali suponuoti prielaidą, tarsi individualūs teisės aktai, kiek jie nevadinami *teisės normų aktais*, neformuluoja elgesio taisyklės (teisės normos). O jeigu taip, tai tokie aktai apskritai negalėtų būti teisės aktai. Jeigu jie vis dėlto yra teisės aktai, tai jie tokie gali būti tik jeigu yra teisės normų aktai.

Sis prieštaravimas kyla dėl jau minėtos nuostatos bendrumą laikyti esminiu teisės normos požymiu. Jeigu teisės norma nėra bendra elgesio taisyklė, tai ji lyg ir nėra teisės norma. Bendrumas, jau sakėme, yra ne teisės esmės, o tik jos atskiros rūšies požymis. Teisei svarbu ne kokiam skaičiui subjektų privalomi jos paliepimai, o tai, kad jie privalomi ir kad jų privalomumą galiausiai garantuoja

valstybės prievarta. Štai, sakysime, Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos civilinio kodekso patvirtinimo“ (ištrauka): „Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba nutaria: Patvirtinti Lietuvos Respublikos civilinį kodeksą ir įvesti jį nuo 1965 metų sausio 1 dienos.“ (1 str.) Tai įstatymas, formuluojantis vienkartinio, nors ir tęstinio paliepimo teisės normą ir todėl yra individualių teisės normų aktas. Teisės taikymo aktai (teismo sprendimas ar nuosprendis), formuluodami vienkartinį paliepimą, kartu formuluoja individualią teisės normą (elgesio taisyklę), kuri bendrosios teisės normos pagrindu nustato konkretiems asmenims konkrečias teises ir pareigas.

Vadinasi, galima kalbėti tik apie teisės normų skirstymą į bendrąsias (specialiąsias) ir individualias, o jomis remiantis, visų teisės aktų - į bendrųjų teisės normų aktus ir individualių teisės normų aktus. Ir tik trumpumo dėlei galime sakyti individualūs teisės aktai, turėdami galvoje, kad jie priešinami ne teisės normų aktams, o tik bendrųjų teisės normų aktams. Todėl kai čia vartosime sąvokas *teisės normų aktas*, tai turėsime galvoje *bendrųjų ar specialiųjų teisės normų aktus*, o kai sakysime *individualūs teisės aktai* — *individualių teisės normų aktus*.

Pagrindiniai norminių teisės aktų požymiai: skirtumai nuo individualių teisės taikymo aktų.

1) Norminius teisės aktus leidžia tik tam tikrus įgaliojimus turinčios valstybės institucijos (Seimas, Prezidentas, Vyriausybė, ministerijos ir kt.) ir kai kurie tam įgaliojimus turintys pareigūnai (Prezidentas, ministrai), tuo tarpu individualius teisės taikymo aktus leidžia visos valstybės institucijos, firmos, pavieniai pareigūnai (pvz., priėmimo į darbą, atleidimo iš darbo teisės aktus priima visų firmų, valstybės institucijų vadovai).

2) Norminis teisės aktas neturi konkrečiai įvardyto adresato, nes dažniausiai formuluoja bendrąją elgesio taisyklę. Jame nenurodoma, kokiam konkrečiam asmeniui ar institucijai skiriama teisės norma. Tuo tarpu teisės taikymo aktai skiriami konkretiems subjektams: konkrečiam asmeniui, pareigūnui, valstybės institucijai. Pavyzdžiui, Teisės akademijos rektoriaus įsakymas dėl konkretaus asmens, išlaikiusio konkurso egzaminus, priėmimo studijuoti Teisės akademijoje yra ne teisės normų, o individualus teisės taikymo aktas, nes jis nustato konkretaus asmens santykius su konkrečia institucija ir tai daro pagal įstatymą.

3) Norminių teisės aktų suformuluoti nurodymai išreiškia valstybės valią, o individualūs teisės taikymo aktai - ir pavienių piliečių subjektyvią valią (pvz., testamentas).

4) Norminiai teisės aktai turi griežtai apibrėžtą dokumento formą (įstatymas, nutarimas, potvarkis, instrukcija ir kt.) ir tuo skiriasi nuo teisės taikymo aktų formos (sprendimas, nuosprendis, nutartis, protokolai, testamentas, įsakymas ir kt.).

5) Norminiai teisės aktai skirti reguliuoti tipiškiausius, visuotinius santykius, o teisės taikymo aktai - konkrečius gyvenimo atvejus, situacijas.

6) Norminis teisės aktas yra nuolatinis paliepimas, o teisės taikymo aktas - vienkartinis paliepimas.

7) Norminio teisės akto išleidimo procedūra sudėtinga, tuo tarpu teisės taikymo aktų priėmimo ir įsigaliojimo tvarka paprastesnė, operatyvesnė.

Norminių teisės aktų rūšys. Visi norminiai teisės aktai funkcionuoja kaip vientisa sistema, kuriai būdingi tokie požymiai: *suderinamumas, abipusė sąveika, hierarchiškumas, specializacija ir diferenciacija pagal teisės šakas*. Lietuvos Respublikos norminių teisės aktų sistemą nustato Konstitucija ir ši sistema apima aukščiausios (centrinės) valdžios ir savivaldos institucijų, tautos valios tiesioginės išraiškos norminius aktus, taip pat ratifikuotas tarptautines sutartis.

Norminiai teisės aktai klasifikuojami atsižvelgiant į konstitucinių valdžios padalijimą. Todėl pagrindinis jų klasifikavimo pagrindas - teisės akto juridinė galia (teisinis statusas, leidimo ir paliepimo ribos - apimtis), kuri priklauso nuo tą normą išleidusio teisėkūros subjekto kompetencijos. Pagal bendrųjų teisės normų juridinę galią visi tokių normų aktai yra skirstomi į *įstatymus* ir *poįstatyminius aktus*.

Įstatymai, jų požymiai ir rūšys. *Įstatymai - tai Konstitucijos ir Seimo statuto nustatyta tvarka išleisti pirminiai teisės aktai, kurie turi aukščiausią juridinę galią, formuluoja bendrąsias teisės normas, skirtas reguliuoti svarbiausius žmonių santykius.* Tai lemia jų išskirtinumą norminių teisės aktų sistemoje. Įstatymams būdingi tokie požymiai:

a) *yra priimami aukščiausios atstovaujamosios valdžios (Seimo) arba tautos referendumu;*

b) *pasižymi aukščiausia juridine galia.* Dėl šios savybės jiems priklauso viršenybė, palyginti su visais kitais norminiais teisės ak-

tais: visi kiti teisės aktai turi būti priimami remiantis įstatymais ir šiems neprieštarauti. Teisės aktas, kuris prieštarauja įstatymui, negalioja. Dėl šios viršenybės įstatymai lemia visų kitų, "jiems pavaldžių" teisės aktų turinį ir pobūdį. Niekas negali panaikinti ar pakeisti įstatymo, išskyrus jį išleidusią instituciją. Konstitucinis Teismas, pripažinęs konkretų įstatymą prieštaraujančiu Konstitucijai, jį ne panaikina, o tik pripažįsta neturinčiu juridinės galios ir netaikomu;

c) *reguliuoja svarbiausius žmonių santykius, susijusius su pagrindinių žmogaus teisių apsauga;*

d) *formuluoja pradinės, pamatinės teisės normas;* visi kiti teisės aktai leidžiami tik jas sukonkretinti ir vykdyti;

e) *priimami pagal specialias procedūras.*

Įstatymų viršenybė, palyginti su kitais norminiais teisės aktais, reiškia ir tai, kad pagrindinių žmogaus teisių apsaugą reguliuoja įstatymai, o ne Vyriausybės nutarimai ar konkrečių žinybų instrukcijos, kad įstatymų kūrimo subjektai yra tik tauta ir parlamentas (Seimas). Parlamente yra tiesiogiai atstovaujamas tautos suverenitetas ir pačios tautos interesų įvairovė, daugiapartiškumas, politinis pliuralizmas. Todėl tik parlamente, kai nevyrauja viena partija, norminiai teisės aktai gali geriausiai išreikšti skirtingų socialinių grupių interesų kompromisą. Interesų įvairovei čia atstovauja politinės partijos — parlamento frakcijos.

Pagal juridinę galią įstatymai skirstomi į pagrindinius ir pa-prastuosius (eįnamuosius).

Pagrindiniai įstatymai nustato pradinius, pamatinius visuomenės ir valstybės gyvenimo principus. Jie skirstomi į *konstituciją, konstitucinius įstatymus, ratifikuotas tarptautines sutartis*.

Konstitucija — pagrindinis šalies įstatymas. Jame suformuluotos pirminės, pamatinės teisės normos, kurios saugo pagrindines žmogaus teises, nustato visuomeninę santvarką, valstybinės valdžios ir visuomenės santykius, politinės valdžios organizavimo principus, nuosavybės formas ir kita. Būdama aukščiausios juridinės galios įstatymas, konstitucija vertybiniu požiūriu orientuoja visą einamąją teisėkūrą, užtikrina vidinę conceptualią visos teisinės sistemos vienovę.

Tačiau ne tik tai daro konstituciją pagrindiniu įstatymu. Konstitucijoje svarbiausia yra tai, kad demokratinėse visuomenėse

jį yra ne valdžios įstatymas tautai, o tautos įstatymas savo išrinktai valdžiai. Priimdama šį teisės aktą per savo atstovus arba tiesiogiai balsuodama už pagrindines jos nuostatas, tauta siekia riboti valdžios galias pagrindinėmis žmogaus teisėmis. Pažeisti konstituciją – tai pažeisti pagrindines žmogaus teises. Todėl suprantama, kodėl „negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai“ (Konstitucijos 7 str.).

Konstitucija yra ypatingas įstatymas ir priėmimo, keitimo sąlygų ir tvarkos atžvilgiu. Lietuvos Respublikos Konstitucijos I straipsnis („Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika.“) gali būti pakeistas tik tautos referendumu, ir tik jeigu tam pritartų ne mažiau kaip trys ketvirtadaliai Lietuvos piliečių, turinčių rinkimų teisę (Konstitucijos 148 str. 1 d.).

Konstituciniai įstatymai — tai siauresnės nei konstitucija kompetencijos įstatymai. Jie reguliuoja tik kurią nors vieną itin svarbią valstybės gyvenimo sritį. Nuo paprastų įstatymų jie skiriasi priėmimo ir keitimo tvarka, kuri susijusi su ypatinga konstitucinių įstatymų vieta teisės sistemoje ir specifiniais konstitucinių įstatymų normų santykiais su paprastųjų įstatymų normomis. Jie taip pat yra juridinis pagrindas priimti paprastesnius įstatymus. Pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją, konstitucinių įstatymų sąrašą nustato tik Seimas trijų penktadalių visų Seimo narių balsų dauguma (69 str.). Tokių konstitucinių įstatymų Lietuvoje iki 1999 metų priimta trys: 1) *"Dėl Lietuvos valstybės"* (1991 m. vasario 11 d.); 2) *"Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų Sąjungas"* (1992 m. birželio 8d.); 3) Konstitucijos 47 straipsnio pirmosios dalies pataisa dėl užsieniečių teisės įsigyti Lietuvoje žemės nuosavybės teisę.

Lietuvos Respublikos konstituciniai įstatymai priimami, jeigu už juos balsuoja daugiau kaip pusė visų Seimo narių, o keičiami ne mažesne kaip trijų penktadalių visų Seimo narių balsų dauguma (Konstitucijos 69 str. 3 d.).

Seimo ratifikuotos Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys. Tai Lietuvos Respublikos savanoriškai sudarytos tarptautinės sutartys, kurios neprieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir kurias ratifikavo (patvirtino) Seimas. Jų teisinė padė-

tis, palyginti su Lietuvos teisės aktais, nustatyta Lietuvos Respublikos Konstitucijoje: „Tarptautinės sutartys, kurias ratifikavo Lietuvos Respublikos Seimas, yra sudedamoji Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalis.“ (138 str. 3 d.) Ratifikuotos tarptautinės sutartys įgyja ne tik įstatymo, bet ir aukštesnę už paprastųjų Lietuvos įstatymų galią. Paprastieji šalies įstatymai turi neprieštarauti ratifikuotoms tarptautinėms sutartims. Tai aiškintina tuo, kad, sudariusi ratifikuotą tarptautinę sutartį, valstybė ta dalimi savanoriškai riboja savo suverenitetą (padaro jį bendrai kontroliuojamą, įgyvendinamą kartu su kitomis valstybėmis sutarties dalyvėmis) ir šitaip įsipareigoja savo nuožiūra leisti įstatymus tik kiek leidžia likęs suverenitetas. Iš čia — imperatyvas nepriimti įstatymų, priešingų ratifikuotai tarptautinei sutarčiai, nes tai reikštų tarptautinės sutarties atsisakymą.

Paprastieji Lietuvos įstatymai priimami remiantis Konstitucija, konstituciniais įstatymais, ratifikuotomis tarptautinėmis sutartimis, siekiant sukonkretinti, išplėtoti, įgyvendinti minėtuose teisės aktuose suformuluotus teisinius nurodymus, atsiliepti į einamojo momento žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo poreikius. Todėl paprastų įstatymų reikia tik tiek ir tokio konkretumo, kiek tai reikalinga įgyvendinti Konstitucijos ir kitų minėtų aktų paliepimus ir apsaugoti piliečių teises.

Konstitucinius ir paprastuosius įstatymus priima, tarptautines sutartis ratifikuoja Lietuvos Respublikos Seimas. Paprastieji įstatymai priimami, keičiami ir panaikinami paprastesne tvarka negu konstituciniai įstatymai.

Iš paprastųjų įstatymų dar gali būti skiriami **programiniai įstatymai**, kurie nustato valstybės ekonominės socialinės veiklos tikslus, tam tikros visuomeninės veiklos srities kryptis. Tokių įstatymų forma ir galimas turinys yra nustatomi konstitucijoje. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nėra numatyta programinių įstatymų kaip specialios paprastųjų įstatymų rūšies, todėl visi įstatymai Lietuvoje vertinami kaip faktiškai galiojantys pirminiai teisės aktai, privalomi visiems teisinių santykių subjektams.

Organiniai, arba kodifikaciniai, įstatymai - tai juridiskai vieni, iš vidaus suderinti įstatymai, pasižymintys aukštu norminio apibendrinimo laipsniu ir skirti kompleksiskai reguliuoti kurią nors socialinių santykių sritį. Jų pavyzdžiai gali būti civilinis, baudžiamasis ir kitų teisės šakų kodeksai.

Ypatingieji įstatymai priimami ištikus šalį kokiai nors nelaimei (karo atveju, esant ekologiinei, epideminei ar kitai ekstremaliai padėčiai).

Poįstatyminiai aktai — tai teisės aktai, priimami remiantis *Įstatymais, jiems neprieštaraujantys, juos konkretinantys ir užtikrinantys jų įgyvendinimą*. Poįstatyminiai aktai paprastai yra valdymo aktai. Jais įgyvendinamos įstatymo normos, tačiau tokie teisės aktai negali pakeisti įstatymų ir sukurti naujų bendrojo pobūdžio teisės normų, kurių galia konkuruotų su įstatymo normomis. Seimo priimami poįstatyminiai aktai (nutarimai) irgi negali prieštarauti Konstitucijai ir Seimo išleistiems įstatymams, o juo labiau keisti įstatymo normų, jų turinio⁸³.

Poįstatyminiai aktai taip pat klasifikuojami pagal juridinę galią, t. y. pagal juos sukūrusių teisėkūros subjektų kompetenciją ir teisėkūros procedūrų tipą. Jie skirstomi taip:

- *Seimo nutarimai;*
- *Prezidento dekretai;*
- *Vyriausybės nutarimai ir potvarkiai;*
- *Konstitucinio Teismo nutarimai, kuriais pripažįstama, kad Seimo priimami įstatymai, nutarimai, Prezidento dekretai ir Vyriausybės nutarimai prieštarauja Konstitucijai;*
- *Ministro pirmininko potvarkiai ir rezoliucijos;*
- *ministerijų departamentų instrukcijas ir įsakymai;*
- *savivaldybių tarybų sprendimai;*
- *savivaldybių valdybų nutarimai ir potvarkiai;*
- *savivaldybių valdybos skyrių vadovų įsakymai, turintys bendrųjų teisės normų*
- *apskričių viršininkų įsakymai.*

Vyriausybės nutarimai dažniausiai yra bendrųjų, rečiau - individualių teisės normų aktai. Vyriausybės potvarkiai paprastai yra individualių teisės normų aktai, bet gali būti ir bendrųjų. Vyriausybės nutarimai priimami kolegialiai, bet juos pasirašo Ministras pirmininkas ir tos ministerijos ministras, kurios valdymo sritį reguliuos naujai priimtas nutarimas. Pavyzdžiui, Vyriausybės nutarimą reguliuoti švietimo santykius pasirašys Ministras pirmininkas ir švietimo bei mokslo ministras. Potvarkius pasirašo Ministras pirmininkas.

⁸³ Seimo priimami teisės aktai yra *įstatymai, nutarimai, rezoliucijos, deklaracijos, kreipimaisi, pareiškimai, laiškai*.

Konstitucinio Teismo nutarimai, kuriais Seimo priimtas įstatymas, nutarimas, Prezidento dekretas, Vyriausybės nutarimas pripažįstami prieštaraujančiais Konstitucijai, yra teisės taikymo aktai. Įstatymas, tokiu nutarimu pripažintas prieštaraujančiu Konstitucijai, netenka juridinės galios ir netaikomas nuo Konstitucinio Teismo nutarimo išgaliojimo dienos. Bet Konstitucijai prieštaraujančio įstatymo juridinę galią panaikina ne Konstitucinio Teismo nutarimas, o Konstitucijos 7 straipsnis: *"Negalioja joks įstatymas [...] priešingas Konstitucijai."* Konstitucinio Teismo nutarimo užduotis — tik konstatuoti konkretaus įstatymo priešingumą Konstitucijai ir tuo remiantis nukreipti Konstitucijos 7 straipsnio naikinamą galią į tokią įstatymą.

Tačiau Konstitucinio Teismo nutarime slypi ne tik konstatuojamoji galia. Jis, būdamas galutinė ir neskundžiamą konstitucinės justicijos institucija, gali taip išaiškinti konstitucinių normų prasmę, kad jų tekstai imtų reikšti visai priešingą elgesio taisyklę nei iki tol buvusioji. Šitaip atsitiko Konstituciniam Teismui 1998 m. gruodžio 9 d. pripažinus Baudžiamojo kodekso 105 straipsnyje numatytą mirties bausmę priešinga Konstitucijos 18-19 straipsniams ir 21 straipsnio trečiajai daliai. Šiuo pripažinimu minėtoms konstitucinėms normoms suteikta priešinga prasmė: esant tam pačiam konstitucinių normų tekstui, mirties bausmė iš leistinos bausmės virsta neleistina. Tai reiškia, kad Teismo nutarimas sukuria minėtiems Konstitucijos straipsniams jau visai kitą elgesio taisyklę (teisės normą). Naujai normai reikia ir atitinkamo teksto, todėl senoji minėtų Konstitucijos straipsnių redakcija (jos Konstitucinis Teismas neturi teisės keisti) jau yra papildoma Konstitucinio Teismo nutarimo motyvuojamosios ir rezoliucinės dalių tekstu. Konstitucijos 18—19 straipsniai ir 21 straipsnio trečiosios dalies tekstai dabar turi būti skaitomi kartu su Konstitucinio Teismo nutarimo tekstu, ir tik ši jų sąveika yra tas naujasis, tikrasis tekstas, kuris formuluoja kitą elgesio taisyklę - mirties bausmės leistinumą verčia mirties bausmės draudžiamumu. Nors nutarimo tekstas formaliai neištraukiamas iš Konstitucijos tekstą, tačiau Konstitucijos tekstas dabar galioja tik kartu su Konstitucinio Teismo nutarimo tekstu.

Šitaip Konstitucinio Teismo nutarimais plečiamas norminis Konstitucijos tekstas, modifikuojamos konstitucinės normos - iš dalies Konstitucija kuriama, plėtojama teismo institucijos, kuri, pagal Konstituciją ir Konstitucinio Teismo įstatymą, neturi teisės kurti ne tik

Konstitucijos, bet ir bendrojo pobūdžio teisės normų, o teturi įvardytą teisę „spręsti“ dėl įstatymų sutikimo su Konstitucija. Atsiradus konstitucinei justicijai, Konstitucija nustoja būti statiška, jai būdingas tapsmas, konkrečią jos normų prasmę (sukonkretintą elgesio taisyklę) ima nustatinėti besikeičianti teisės samprata ir ją lemiantys politiniai, ekonominiai veiksmai. Konstitucinio Teismo nutarimai yra ta forma, kuria ši besikeičianti teisės samprata įeina į Konstituciją ir griauja jos statiskumą.

Ministerijų ir departamentų instrukcijos ir įsakymai dažniausiai yra šakinio pobūdžio norminiai teisės aktai, leidžiami siekiant nustatyti tam tikros šakos valstybės institucijų veiklos tvarką. Tokie yra Vidaus reikalų, Finansų ar kitos ministerijos teisės aktai. Instrukcijos visada yra bendrųjų teisės normų aktai, o įsakymai gali būti tiek bendrųjų, tiek individualių teisės normų aktai.

Savivaldybių tarybų sprendimai gali būti bendrojo ir individualaus pobūdžio. Savivaldybių valdybų sprendimai ir potvarkiai irgi gali būti bendrieji ir individualūs. Savivaldybių priimamų teisės aktų tematika labai įvairi: tai aktai dėl vietos biudžeto, dėl gamtos apsaugos, viešosios tvarkos, komunalinio ūkio plėtros ir t.t. Tai lokalūs aktai, kuriuos vykdyti privalu visoms įstaigoms, įmonėms, pareigūnams, veikiantiems savivaldybei įstatymo priskirtoje teritorijoje.

Įmonių įstaigų, firmų norminiai teisės aktai — tai įsakymai, kuriais įstaigos vadovas tvirtina pareigines instrukcijas, įstaigos viduje veikiančių kolegialių institucijų nutarimus. Juose išreikštos normos dažniausiai reguliuoja darbo santykius įmonėse, firmose, įstaigose.

Pagal teisės šakas norminiai teisės aktai gali būti skirstomi ir į *civilinius, baudžiamuosius, administracinius, šeimos, darbo ir kitus*, pagal galiojimo trukmę — į *nuolatinčius ir laikinusius*.

Nuolatiniai norminiai teisės aktai yra tokie, kurių galiojimas neribojamas konkrečiu terminu.

Laikiniųjų norminių teisės aktų galiojimas apibrėžtas konkrečiu laiku arba jų galiojimo trukmė konkrečiai nenurodoma, įvardijant patį aktą „laikinu“. Jis galioja, iki tuo klausimu priimamas nuolatinis norminis teisės aktas. Toks, pavyzdžiui, yra Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, galiojęs iki 1992 m. spalio 25d. referendumo ir pakeistas šiuolaikine Lietuvos Respublikos Konstitucija.

Norminio teisės akto struktūra. Norminių teisės aktų struktūra nėra vienoda. Ji dažnai priklauso nuo akto rūšies, reikšmės ir kitko.

Daugelis norminių teisės aktų neturi bendrosios ir specialiosios dalių, preambulės, papildomų elementų, tačiau daugelio iš jų struktūra tokia:

1. Įvadinė dalis:

- subjekto, išleidusio norminį teisės aktą, pavadinimas;
- teisės normų akto rūšis (įstatymas, nutarimas, instrukcija ir t. t.);
- akto turinio pavadinimas (pensinio aprūpinimo, karinės tarnybos įstatymas); jis turi būti trumpas ir aiškus;
- teisės akto priėmimo data, numeris ir priėmimo vieta;
- preambulė, kurioje nurodomi norminio teisės akto išleidimo tikslai, motyvai ir kita.

2. *Norminė dalis* - pagrindinė, nes joje išdėstomos pačios teisės normos. Ši dalis priklausomai nuo teisės normų kiekio gali būti struktūriškai nevienodai išplėtotą. Pavyzdžiui, kodeksų norminė dalis susideda iš bendrosios ir specialiosios dalių, tos dalys toliau skirstomos į skyrius, skirsnius, straipsnius, straipsnių dalis, punktus, pastraipas.

3. *Teisinės atsakomybės rūšį ir tvarką nustatanti norminio teisės akto dalis*. Ši dalis gali būti blanketinė, t. y. išdėstoma ne tarne akte, o perkeliama į kitą norminį teisės aktą — Administracinių teisės pažeidimų kodeksą ar Baudžiamąjį kodeksą.

4. *Baigiamoji dalis*. Joje formuluojami tokie teisės akto požymiai: a) nuoroda į galiojančias teisės normas, kurios panaikinamos įsigaliojus naujosioms; b) akto įsigaliojimo laikas; c) teisės aktą pasirašiusio pareigūno pareigos, vardas ir pavardė.

Norminio teisės akto struktūrą gali papildyti priedai, nuorodos.

6. NORMINIŲ TEISĖS AKTŲ GALIOJIMAS LAIKO, TERITORIJOS IR ASMENŲ ATŽVILGIU

Norminių teisės aktų galiojimo laikas — tai laiko tarpas nuo akto įsigaliojimo pradžios iki jo galiojimo pabaigos. Galiojimo pradžia - tai data, nuo kurios galima naudotis teisės akte suformuluotomis teisės normomis, jas taikyti, jų laikytis ir jas vykdyti.

Galiojimo pradžia gali būti suprantama kaip teisės normos įsigaliojimas:

- a) *nuo akto priėmimo momento;*
- b) *nuo akto patvirtinimo dienos; įstaigų, įmonių norminiai teisės aktai pradeda galioti nuo to momento, kai juos patvirtina įmonės, įstaigos, firmos vadovas;*

c) nuo akto paskelbimo dienos (įstatymai);
 d) kitą dieną po paskelbimo „Valstybės žiniuose“ (poįstatyminiai aktai);

e) nuo teisės akto faktinio gavimo dienos. Akto galiojimo pradžia laikomas jo įregistravimo gavėjo kanceliarijos knygoje momentas. Šitaip dažniausiai įsigalioja ministerijų instrukcijos, nurodymai, paaiškinimai, informaciniai laiškai. Tokie dokumentai siunčiami registruotu paštu, o svarbesni — su specialiu kurjeriu.

f) nuo datos, nurodytos pačiame akte;

g) atsiradus tam tikroms aplinkybėms (kilus karui, katastrofai, potvyniui — Konstitucijos 142 str.).

Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės aktų įsigaliojimo tvarką nustato Lietuvos Respublikos Konstitucijos 70-72 straipsniai, taip pat 1993 m. balandžio 6d. Lietuvos Respublikos įstatymas Nr. I-119 „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo tvarkos“ (Valstybės žinios. 1993, Nr. 12).

Lietuvos Respublikos įstatymai įsigalioja po to, kai juos pasirašo ir „Valstybės žiniuose“ oficialiai paskelbia Lietuvos Respublikos Prezidentas, jeigu pačiuose įstatymuose nenumatoma vėlesnė įsigaliojimo data (4 str.).

Kiti Seimo priimti teisės aktai, išskyrus įstatymus, taip pat Prezidento dekretai, Vyriausybės nutarimai, Lietuvos banko, ministerijų, departamentų ir vyriausybės įstaigų teisės aktai, kuriuose nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusiomis galios teisės normos, įsigalioja kitą dieną po jų paskelbimo „Valstybės žiniuose“, jeigu pačiuose teisės aktuose nenustatoma kita jų įsigaliojimo data (5- 6, 8 str.).

Vyriausybės nutarimai, kuriuose nėra nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusiomis galios teisės normos, taip pat ministro pirmininko potvarkiai įsigalioja jų pasirašymo dieną, jeigu pačiuose nutarimuose ar potvarkiuose nenustatyta vėlesnė jų įsigaliojimo data (8 str.).

Konstitucinio Teisino nutarimas, kad ginčijamas teisės aktas prieštarauja ar neprieštarauja Konstitucijai, įsigalioja tą dieną, kurią jis paskelbiamas „Valstybės žiniuose“ arba specialiame Seimo leidinyje, arba Lietuvos laikraščiuose, per Lietuvos telegramų agentūrą (ELTA).

Aktai, kurie nustatyta tvarka neskelbiami, įsigalioja tada, kai juo gauna adresatai, jeigu nenurodytas kitas jų įsigaliojimo laikas.

Savivaldybių ir jų vykdomųjų institucijų priimti teisės aktai, kuriuose nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusiomis galios teisės

sės normos, įsigalioja kitą dieną po jų paskelbimo vietos spaudoje, jei-gu pačiuose aktuose nenustatoma vėlesnė jų įsigaliojimo diena (11 str.).

Tarptautinės sutartys įsigalioja po to, kai jas ratifikuoja Seimas, paskelbia „Valstybės žiniuose“ ir deponuojami jų ratifikaciniai raštai.

Norminių teisės aktų galiojimas baigiasi, kai:

a) *baigiasi akto galiojimo laikas, jeigu jis buvo nurodytas pa-čiame norminiame teisės akte;*

b) *kompetentinga valstybės institucija kitu teisės aktu tiesiogiai panaikina normini teisės aktą;*

c) *išleidžiamas naujas norminis teisės aktas, kurio normos ki-taip reguliuoja tuos pačius visuomeninius santykius;*

e) *Konstitucinis Teismas nutarimu pripažįsta įstatymą priešta-raujančiu Konstitucijai. Toks įstatymas netenka juridinės galios ir netaikomas nuo Konstitucinio Teismo nutarimo įsigaliojimo dienos. Kai kurių šalių (Austrijos, Baltarusijos) konstituciniai teismai, pri-pažinę įstatymą prieštaraujančiu konstitucijai, nustato laiką, kurį dar galioja konstitucijai priešingu pripažintas įstatymas.*

Lex retro non agit (įstatymas atgal negalioja). Tai svarbus teisės principas, susijęs su teisės aktų galiojimu. Įstatymo ar kito teisės akto galia yra nukreipta į ateitį. Negalima iš asmens reikalauti laikytis el-gesio taisyklių, kurių nebuvo jam darant veiką ir todėl negalėjus ži-noti būsimų reikalavimų. Teisės subjektas turi būti tikras, kad jo veiks-mai, padaryti vadovaujantis teisės aktais, galiojusiais juos darant, bus laikomi teisėtais⁸⁴. Priešingu atveju pats įstatymas netektų autoriteto ir tai kliudytų nustatyti stabilią teisinę tvarką. Juose išreikštos teisės normos reguliuoja tik tuos visuomeninius santykius, kurie atsirado įsi-galiojus norminiam aktui (BK 3 ir 7 str.). Konstitucinis Teismas (1994 m. balandžio 21 d.) yra pripažinęs, kad retroaktyvaus (atgal ga-liojančio) įstatymo priėmimas neigiamai paveiktų asmens teises. Jis išibrautų į galiojusio įstatymo reguliavimo sritį ir pakeistų galiojusio įstatymo nustatytas asmens teises ir pareigas. Todėl atsirastų teisinių padarinių, kurie galėtų būti palankūs vienai santykio šaliai, bet nepa-lankūs kitai. Taigi „klaidinga būtų manyti, kad asmens padėti geri-nantis įstatymas (išskyrus baudžiamąją ir administracinę atsakomybę) visada galioja atgal, nes privatinėje teisėje, pagerinus vienos teisinio santykio šalies padėtį, kitos šalies padėtis gali pablogėti“⁸⁵.

⁸⁴ Konstitucinio Teismo aktai. Kn. 1 (1993-1995). Vilnius, 1998. P. 99-100, 140.

⁸⁵ Ten pat, p. 140.

Nuostata, kad „įstatymas galioja atgal, jei tai pasakyta pačiame įstatyme“, yra atėjusi iš totalitarinių režimų etatistinės teisės sampratos, kai buvo skelbiama ne teisės, bet įstatymo viršenybė, o įstatymas galėjo būti bet kuri tam tikra tvarka išleista elgesio taisyklė, taip pat atgaline data reguliuojanti žmonių santykius, nes esant įstatymo viršenybei įstatymų leidėjo valios niekas nevaržo, išskyrus jo paties išleistą įstatymą.

Tuo tarpu pilietinės teisės sampratos pagrindu pripažinus ne įstatymo, o teisės viršenybę, įstatymas negali galioti atgal, net "jeigu tai ir pasakyta pačiame įstatyme", nes įstatymų leidėjo valią dabar jau varžo ne jo priimami įstatymai, o didesnės už juos vertybės - pagrindinės žmogaus teisės. Tokie įstatymai būtų neteisiniai ir turėtų būti pripažinti prieštaraujančiais konstitucijai.

Išimtis tėra baudžiamoji ir administracinė atsakomybė - čia įstatymas galioja atgal tik dviem atvejais: 1) kai panaikina veikos baudžiamumą; ir 2) švelnina bausmę. Šie atvejai vardijami Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 7 straipsnyje: „Įstatymas, panaikinantis veikos nusikalstamumą, sušvelninantis bausmę arba kitokiu būdu palengvinantis teisinę padėtį asmens, padariusio nusikalstamą veiką, turi grįžtamąją galią." Taip pat yra administracinės atsakomybės atveju: „Aktai, švelninantys arba panaikinantys atsakomybę už administracinius teisės pažeidimus, galioja atgal, t. y. taikomi ir prieš šių aktų išleidimą padarytiems teisės pažeidimams." (ATPK 8 str. 2 d.)

Tai suderinama su sveiku protu ir pilietine teisės samprata: būtent nekorektiška ir neteisinga teisti arba kalinti asmenį už tokią veiką, kuri nūdienos įstatymų nėra laikoma nusikalstama (visuomenei pavojinga) arba už kurią švelniau baudžiama. Pavyzdžiui, sovietiniai įstatymai spekuliaciją (prekių perpardavinėjimą pasipelnymo tikslais) laikė nusikaltimu ir baudė įkalinimu, o dabartiniai, rinkos ekonomikos vertybėmis grindžiami įstatymai tokios veikos nelaiko nusikalstama. Vadinasi, jeigu negalėtų atgal veikos baudžiamumą naikinant ar bausmę švelninantis įstatymas, tai reikštų visuomenei nepavojingos ar mažiau pavojingos veikos prilyginimą pavojingesnei.

Šiais atvejais įstatymas galioja atgal ne todėl, kad „taip pasakyta pačiame įstatyme“, o kad tai teisinga (atspindi gyvenimo dinamiškumą) ir todėl turi būti pasakyta įstatyme.

Norminių teisės aktų galiojimas teritorijos atžvilgiu. Geografinė ir teisinė valstybės teritorijos sampratos nesutampa. Teisinė teri-

torijos samprata yra platesnė nei geografinė. Teisinė Lietuvos teritorija - tai valstybės sienomis apribota sausumos teritorija, vidaus ir teritoriniai Baltijos jūros vandenys (Lietuvos teritoriniai vandenys siekia 12 jūrmylių), oro erdvė virš sausumos, žemės gelmės, Lietuvos ambasadų teritorijos užsienio šalyse, visi laivai su Lietuvos vėliava, esantys atviroje jūroje, karo laivai, esantys kitų šalių teritoriniuose vandenyse, skraidančių ir kosminių aparatų kabinos, esančios atmosferoje. Šitaip suprantamoje Lietuvos teritorijoje galioja Lietuvos įstatymai.

„Lietuvos piliečiai ir nuolat Lietuvoje gyvenantys asmenys be pilietybės už nusikaltimus, padarytus užsienyje, atsako pagal Lietuvos baudžiamuosius įstatymus.“ (BK 6 str. 1 d.) „Jeigu asmuo užsienyje traukiamas baudžiamojon atsakomybėn pagal Lietuvos Respublikos įstatymus, tačiau skirtingose šalyse šis nusikaltimas baudžiamas skirtingai, nusikaltusiam asmeniui skiriama bausmė, numatyta švelnesnio įstatymo.“ (BK 6 str. 2 d.)

„Nuosavybės teisė į nekilnojamąjį turtą ir jos gynimas nustatomi pagal valstybės, kurios teritorijoje tas turtas yra, įstatymus.“ (CK 619 str.) „Jeigu Lietuvos Respublikoje tarptautinėmis sutartimis nustatytos kitokios taisyklės, negu tos, kurias numato Lietuvos Respublikos civiliniai įstatymai, tai taikomos tarptautinių sutarčių taisyklės.“ (CK 606 str.)

Norminių teisės aktų galiojimas asmenų atžvilgiu. Teisės normų aktų nustatyti nurodymai ir paliepimai galioja visiems asmenims, kurie yra tų aktų galiojimo teritorijoje. Tačiau kai kurie norminiai teisės aktai galioja tik tam tikrai gyventojų daliai, kuriai jie tiesiogiai adresuojami, pavyzdžiui, studentams, jeigu aktuose kalbama apie stipendijos dydį, jų mokėjimo tvarką ir sąlygas, pensininkus, kai aktas reguliuoja pensinio aprūpinimo santykius, ir kita.

Norminių teisės aktų galiojimo riboms turi reikšmės teisės subjekto amžius. Asmeniui, sulaukusiam 18 metų, galioja visi norminiai teisės aktai. Kadangi nepilnamečiai nėra visų teisinių santykių subjektai, tai norminių teisės aktų galiojimas jiems ribotas. Asmenys iki 16 metų nėra administracinės atsakomybės subjektai, asmenų iki 18 metų ribota ir baudžiamoji atsakomybė. Pagal baudžiamuosius įstatymus atsako asmenys, kuriems prieš padarant nusikaltimą yra suėję 16 metų. Asmenys, kurie padaro nusikaltimą turėdami nuo 14 iki 16 metų amžiaus, „atsako pagal baudžiamuosius įstatymus tik

už tyčinius veiksmus, galinčius sukelti traukinio katastrofą (85 straipsnis), nužudymą (104-107, 109 straipsniai)" ir kitus nusikaltimus, išvardytus Baudžiamojo kodekso 11 straipsnyje.

Asmenys iki 18 metų, padarę nusikaltimus, negali būti baudžiamai didesne kaip 10 metų laisvės atėmimo bausme (BK 25 str. 1 d.). Pagal civilinę teisę, vaikai nuo 15 iki 18 metų amžiaus atsako už teisės pažeidimu padarytą žalą patys, jeigu jie turi pajamų šaltinį, o jeigu tokio šaltinio neturi, už jų padarytą žalą atsako jų tėvai arba globėjai.

Administracinių teisių pažeidimų kodeksas ir baudžiamieji įstatymai netaikomi pareigūnams, turintiems diplomatinį imunitetą arba aukščiausių valstybės institucijų pareigūno asmens neliečiamybės teisę. Sąrašą asmenų, kurie naudojami diplomatinio imunitetu, nustato 1991 m. spalio 3 d. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl užsienio valstybių diplomatinių atstovybių Lietuvos Respublikoje statuso" Nr. 1-1857.

Diplomatinio imuniteto teisę turi:

1) diplomatinės atstovybės darbuotojai, turintys diplomatinį rangus ir einantys diplomatinės pareigas: ambasadorius, patarėjas, pasiuntinys, atašė ir kiti, jeigu jie nėra Lietuvos piliečiai. Šie asmenys negali būti areštuoti arba sulaikyti, jie neprivalo duoti parodymų kaip liudytojai. Neliečiamas ir diplomato butas ar laikinai jo užimamos patalpos;

2) diplomatų šeimos nariai;

3) administracinio ir techninio personalo nariai, jeigu jie nėra Lietuvos piliečiai;

4) konsulinių atstovybių pareigūnai, kurie naudojami ribotu imunitetu (Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios. 1991, Nr. 29).

Pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 20 straipsnio trečiąją dalį, „asmenys, turintys diplomatinės neliečiamybės teisę, jokiais atvejais negali būti sulaikomi ir suimami".

Diplomatinį imunitetą turintys asmenys, pažeidę Lietuvos Respublikos įstatymus, paskelbiami *persona non grata* ir per tam tikrą laiką turi palikti Lietuvos teritoriją, o dėl jų teisinės atsakomybės sprendžia juos akreditavusi valstybė.

Aukščiausių valdžios pareigūnų imuniteto teisę Lietuvoje turi tokie Lietuvos valstybės pareigūnai: Seimo nariai, Prezidentas, mi-

nistrai, Konstitucinio Teismo ir bendrųjų teismų teisėjai; ta pati nuostata taikytina ir administracinių teismų teisėjams.

„Seimo narys be Šeiminio sutikimo negali būti traukiamas baudžiamajon atsakomybėn, suimamas, negali būti kitaip suvaržoma jo laisvė.“ (Konstitucijos 62 str.)

Lietuvos Respublikos Prezidento asmuo neliečiamas: kol eina savo pareigas, jis negali būti suimtas, patrauktas baudžiamajon ar administracinėn atsakomybėn.

„Respublikos Prezidentas gali būti prieš laiką pašalintas iš pareigų tik šiurkščiai pažeidęs Konstituciją arba sulaužęs priesaiką, taip pat paaiškėjęs, jog padarytas nusikaltimas. Respublikos Prezidento pašalinimo iš pareigų klausimą sprendžia Seimas apkaltos proceso tvarka.“ (Konstitucijos 86 str.)

„Ministras Pirmininkas ir ministrai negali būti patraukti baudžiamajon atsakomybėn, suimti, negali būti kitaip suvaržyta jų laisvė be išankstinio Seimo sutikimo, o tarp Seimo sesijų - be išankstinio Respublikos Prezidento sutikimo.“ (Konstitucijos 100 str.) „Teisėjas negali būti patrauktas baudžiamajon atsakomybėn, suimtas, negali būti kitaip suvaržyta jo laisvė be Seimo, o tarp Seimo sesijų - be Respublikos Prezidento sutikimo.“ (Konstitucijos 114 str. 2d.) Konstitucinio Teismo teisėjų asmens neliečiamybė prilyginta Seimo narių asmens neliečiamybei (Konstitucijos 104 str. 4 d.). Lietuvos užsieniečių padėties įstatymas suteikia užsieniečiams (asmenims, turintiems kitos šalies pilietybę, arba asmenims be pilietybės) tokias pat teises kaip ir Lietuvos Respublikos piliečiams, išskyrus teisę eiti kai kurias valstybines pareigas, kurias eiti įstatymas paveda tik Lietuvos piliečiams.

7. TEISĖS NORMŲ SISTEMA

7.1 TEISĖS NORMŲ SISTEMINIMO POREIKIS

Pavieniui teisės normos, matėme, nepajėgia atlikti teisei skirtų funkcijų, įrodyti savo gyvybingumo. Todėl reikia, kad jos tarpusavyje sąveikautų: viena kitą papildytų, užbaigtų, išplėtotų, sukonkretintų, garantuotų viena kitos veiksmingumą, būtų logiškai iš vidaus sujungtos bendros teisės sampratos ir bendro tikslo.

Parengti teisės normas tokiam „bendradarbiavimui“ - tai organizuoti jas į vientisą sistemą, kur teisės normos suvienijamos abipusės priklausomybės ir organizuotai nukreipiamos strateginiam teisės

tikslui - įgyvendinti žmogaus teisių saugą. Skirtingų teisės šakų normos tada suprantamos tik kaip skirtingais būdais tą patį tikslą įgyvendinančios priemonės.

Skiriame teisės normų sisteminimą kaip procesą nuo teisės normų sistemos — to proceso rezultato.

Teisės normų sisteminimas — tai teisės normų telkimas į tarpusavyje susijusius teisės institutus, teisės posakius, teisės šakas pagal reguliavimo objektą ir metodą.

Teisės sistema - tai teisės normų visumos egzistavimo ir veikimo būdas, kur visos teisės normos suorganizuotos į teisės institutus, posakius, šakas, susijusios tarpusavio priklausomybe ir veikia garantuodamos viena kitos veiksmingumą.

Jeigu teisės sisteminimas yra teisės normų jungimas į tam tikrus struktūrinius darinius, tai kyla klausimas, kuo remiantis ir kaip šitai daroma. Šitai susiduriame su teisės sistemos sudarymo metodų klausimu.

7.2 TEISĖS NORMŲ SISTEMOS SUDARYMO METODOLOGINIAI PAGRINDAI

7.2.1 SUBORDINACIJA IR KOORDINACIJA - TEISĖS SISTEMOS SUDARYMO METODAI

Teisės normos organizuojamos į sistemą remiantis dviem loginėmis operacijomis - subordinacija ir koordinacija, arba koreliacija. Teisinės subordinacijos pagrindu teisės normos yra telkiamos į vis bendresnius darinius ir galiausiai — į teisės šakas, o koordinacijos pagrindu atskleidžiama vidinė teisės šakų tarpusavio priklausomybė.

7.2.2 TEISĖS NORMŲ SISTEMINIMO LYGMENYS

Pirmasis teisės normų sisteminimo rezultatas (darinys) yra teisės institutas⁸⁶. *Tai teisės normų grupė, jungianti teisės normas, reguliuo-*

⁸⁶ Teisės literatūroje pirmuoju teisės sistemos lygmeniu daugelis autorių laiko teisės normą. Tai netikslu, nes teisės norma yra ne sisteminimo rezultatas, o sisteminimo objektas: sisteminimas (teisės sistemos kūrimas) prasideda norma, nes jo tikslas - pavienes, autonomiškas teisės normas sutelkti į atitinkamus jų darinius. Teisės sistemoje nėra autonomiškai egzistuojančių teisės normų, o tik teisės institutai, posakiai, šakos. Autonomiškos normos gali būti tik šalia teisės sistemos, kai nacionalinė teisė nėra kodifikuota.

jančias tam tikrą visuomeninių santykių rūšį jai būdingu metodu (būdu) ir sudaranti teisės posakio ar teisės šakos dalį. Teisės instituto pavyzdžiai gali būti pilietybės institutas konstitucinėje teisėje (grupė teisės normų, reglamentuojančių pilietybės įgijimo, išsaugojimo, praradimo sąlygas ir tvarką), ieškinio senaties, paveldėjimo institutai civilinėje teisėje, būtiniosios ginties, nepakaltinamumo, valstybinių nusikaltimų institutai baudžiamojoje teisėje, pareigūno institutas administracinėje teisėje ir kiti. Teisės institutai gali būti nevienodos apimties: nuo kelių normų iki apimančių subinstitutus.

Nustatant, kas bendra tarp skirtingų institutų teisės normų, sukuriamas antrasis, bendresnis teisės normų integracijos lygmuo - *teisės posakis, jungiantis kelis teisės institutus ir sudarantis santykiškai savarankišką teisės šakos dalį.* Jo pavyzdžiai civilinėje teisėje yra nuosavybės teisės posakis, kuris apima valstybinės nuosavybės, privačios nuosavybės, savininko teisių garantijų ir gynybos institutus, žemės teisėje - vandens teisės, miškų teisės, žemės gelmių teisės posakius.

Teisės instituto ir teisės posakio skirtumas - reliatyvus. Teisės posakį kai kurie autoriai vadina institutu, o institutą - subinstitutu. Institutą tikslinga vadinti posakiu nuo to momento, kai jame susiformuoja keli teisės institutai, turintys savo reguliavimo objektą ir metodą.

Trečiasis teisės normų sisteminimo rezultatas - *teisės šaka. Tai plačiausios apimties teisės normų grupė, apimanti teisės institutus, teisės posakius ir reguliuojanti vienos rūšies visuomeninius santykius jai būdingu metodu.* Teisės šakų pavyzdžiai yra konstitucinė, administracinė, baudžiamoji ir kita teisė.

Teisės šakos kyla iš teisinio reguliavimo diferenciacijos ir integracijos. Sudėtingėjant ir intensyvėjant socialiniams santykiams, atitinkamai sudėtingėja ir jų teisinis reguliavimas, daugėja tam tikro teisės instituto teisės normų. Todėl to instituto viduje vyksta nauja teisės normų diferenciacija ir integracija — atsiranda naujų teisės institutų arba, plečiantis apimčiai, esami teisės institutai virsta nauju, bendresniu teisinės integracijos dariniu - teisės posakiu ar net atskira, savarankiška teisės šaka, kuri reguliuoja ne tik naują socialinių santykių sritį, bet ir nauju, tik jai būdingu metodu.

Šitaip pastaruoju metu formavosi ekologinės teisės šaka. Iš pradžių ji egzistavo kaip administracinės teisės institutas, vėliau dėl in-

tensyvėjančio neigiamo ūkinės veiklos poveikio gyvenamosios aplinkos kokybei kilo reikalas ekologiniu požiūriu išsamiau reglamentuoti technologinį gamybos procesą, išmetamų į orą, vandenį, dirvą atliekų normas, nustatyti atsakomybę už šių normų pažeidimą. Todėl daugėjant šios rūšies teisės normų, šis institutas transformavosi į administracinės teisės posakį, o dar vėliau - į atskirą ekologinės teisės šaką. Panašiai komercijos teisė evoliucionavo nuo civilinės teisės instituto, posakio iki teisės šakos.

Savarankiškai teisės šakai atsirasti neužtenka, kad ji reguliuotų santykiškai izoliuotą socialinių santykių grupę. Dar reikia, kad ta santykių grupė būtų reguliuojama ir atskiru metodu. Pavyzdžiui, santykiai, susiklostę bankų veikloje, sudaro savarankišką visuomeninių santykių grupę, bet atskiros bankų teisės šakos nėra, nes nėra poreikio reguliuoti tuos santykius kitoku metodu, negu tai daro finansų teisė. Todėl bankų teisė, nors ir plečiasi jos apimtis, lieka finansų teisės posakis.

Savarankiškos teisės šakos atsiradimo sąlygos yra: *1) visuomeninių santykių savitumo laipsnis; 2) jų socialinė svarba; 3) nebuvimas galimybės tuos santykius sureguliuoti jau turimų teisės šakų normomis; 4) būtinybė taikyti šiai santykių grupei specialų teisinio reguliavimo metodą.*

Teisės normos jungiamos į teisės institutus, teisės posakius ir teisės šakas atsižvelgiant į tai, kokią socialinių santykių sritį konkreti norma reguliuoja (teisinio reguliavimo objektas) ir koku būdu reguliuoja (teisinio reguliavimo metodas).

Socialinių santykių sistemoje yra santykių grupių, kurios turi tik joms būdingų požymių. Pavyzdžiui, žmonių santykiai, atsiradę vartojimo reikmenų gamybos srityje, skiriasi nuo šeimos santykių. Todėl šios santykių grupės reguliavimas reikalingas ir atskiros, santykiškai izoliuotos, autonomiškos teisės normų grupės. Dėl to visos teisės normos, kurios reguliuoja tą pačią socialinių santykių grupę, jungiamos į atitinkamo turimo darinį. Tada sakome, kad teisės normos grupuojamos pagal savo reguliavimo objektą.

Bet remtis vien reguliavimo objektu dažnai nepakanka, kad kurią nors teisės normą būtų galima vienareikšmiškai priskirti konkrečiai teisės šakai, posakiui ar institutui, nes tuos pačius santykius karta reguliuoja įvairių teisės šakų normos. Pavyzdžiui, nuosavybės santykius reguliuoja konstitucinės, civilinės, administracinės, baudžiamosios teisės normos.

Siekiant, kad į vieną darinį nepatektų skirtingų teisės šakų normos, Šalia reguliavimo objekto dar reikia atsižvelgti ir į teisinio reguliavimo metodą, kuris parodo, koku būdu konkreti teisės norma daro poveikį visuomeniniams santykiams.

Teisinio reguliavimo metodą kaip teisės normų sisteminimo pagrindą apibūdina tokie jo požymiai:

1) *Kokių teisinių faktų pagrindu atsiranda, pasikeičia ar nutrūksta reguliuojami santykiai.* Pavyzdžiui, administracinės, finansų teisės teisiniais santykiams atsirasti reikia valdingo valstybės institucijos akto. Kad valstybei atsirastų subjektinė teisė reikalauti iš kelių eismo taisyklių pažeidėjo tam tikros sumos, turi būti kelių policijos pareigūno nutarimas, kuris, remiantis atitinkama ATPK norma, formuluoja imperatyvą (teisės taikymo aktą) skirti tam tikram asmeniui, pažeidusiam kelių eismo taisykles, baudą. Vadinasi, teisės norma, kuri šiuo atveju suteikia policijos pareigūnui teisę skirti baudą, priskirtina administracinės teisės šakai, nes ji reguliuoja tuos santykius, kurie atsiranda valstybės institucijai ar pareigūnui priėmus tam tikrą valdingą sprendimą. Tas sprendimas yra juridinis faktas atsirasti turtiniams santykiams tarp valstybės ir piliečio (teisės pažeidėjo): valstybė gauna subjektinę teisę reikalauti iš konkretaus piliečio konkretės sumos, o konkretus pilietis yra įpareigojamas tokią sumą valstybei sumokėti.

Jeigu teisės norma reguliuoja tuos pačius turtinius santykius, bet jie atsiranda iš teisės normos leistų savanoriškų sutarčių, sudaromų įgyvendinti turtines asmenų teises, tai ta norma priskirtina prie civilinės teisės.

2) *Teisinio santykio dalyvių teisinė padėtis vienas kito atžvilgiu.* Civilinių santykių dalyviai yra juridškai lygiateisiai, o administracinių santykių dalyviai saistomi valdžios ir pavaldumo principo: vienas dalyvis turi valdinius įgaliojimus, kuriais remdamasis gali duoti kitam to santykio dalyviui privalomus paliepimus (kelių policijos inspektoriaus teisė įpareigoti automobilio vairuotoją sustoti).

3) *Valstybės prievartos priemonių (sankcijų) už teisės normų pažeidimus taikymas, to taikymo tvarka ir sankcijų pobūdis.* Civilinės teisės sankcijos - turtinės, o baudžiamosios teisės - ir įkalinimas, administracinės sankcijos - be įkalinimo (administracinis areštas remiantis juridiniu pagrindu nelaikomas įkalinimu, nors asmens laisvė kuriam laikui suvaržoma). Teisės norma, kuri numato įkalinimą

(„laisvės atėmimą“) kaip sankciją, priskirtina baudžiamajai teisei. Iš sankcijų pobūdžio sprendžiama, kuriai teisės šakai konkreti teisės norma priskirtina. Jeigu šito nepakanka teisės normos šakinei priklausomybei identifikuoti, žiūrima į kitus jos požymius.

Tik vadovaujantis visais šiais požymiais ir galima vienareikšmiškai nustatyti, prie kurios teisės šakos ar jos instituto reikės priskirti konkrečią teisės normą. Tai rodo, kad teisės sistemos kūrimas reikalauja gero teisės išmanymo, subtilios teisės normų analizės, jų funkcijų atpažinimo. Neatsitiktinai ten, kur teisės sistema kuriama atsakingai ir ilgam laikui, prieš tai vykdomi išsamūs šalies nacionalinės teisės ir jos praktikos moksliniai tyrimai, kad jais remiantis būtų ugdoma reikiama teisinė sąmonė.

Teisės šaka yra viršutinė (baigiamoji) teisės normų sistemini- mo, apibendrinimo subordinacijos pagrindu riba.

Subordinacijos tikslas - suorganizuoti teisės normas į atitinka- mos struktūros (institutų, posakių) teisės šakas - sukurti vertikalius teisės normų santykius tarp teisės instituto ir teisės šakos. Todėl tei- sės normų suorganizavimu į teisės šakas ir teisės šakų katalogo su- darymu subordinacijos užduotis sisteminant teisę ir baigiasi; ji ne- sprendžia teisės šakų tarpusavio santykių klausimo, nes neturi tam priemonių.

7.3 TEISĖS ŠAKŲ KATALOGAS IR BENDROJI JŲ CHARAKTERISTIKA

Konstitucinė teisė įtvirtina pagrindines žmogaus ir piliečio teises bei pareigas, nustato jų garantijas, valdžios struktūrą, valstybės institu- cijų sudarymo ir veiklos principus, nuosavybės formas, politinę sis- temą, rinkimų sistemą, teritorinį administracinį suskirstymą ir kita. Pagrindinis jos teisės aktas - konstitucija, kuri yra metodologinis vertybinis visos valstybės teisėkūros teisėtumo pagrindas. Konstitu- cija demokratinėje valstybėje - tai piliečių įstatymas, ribojantis vals- tybinės valdžios valią pagrindinėmis žmogaus teisėmis.

Administracinė teisė reguliuoja visuomeninius santykius, kurie atsiranda valstybės institucijoms vykdant konstitucijos ir įstatymų rei- kalavimus. Ji nustato ministerijų, departamentų, savivaldybių valdy- bų struktūrą ir kompetenciją, jų santykius su piliečiais tvarkant ir prižiūrint ūkinę ar kitokią piliečių, jų susivienijimų veiklą. Valdymo

objektais laikomi žmonių santykiai, atsirandantys ekonomikos, mokslo, švietimo, sveikatos apsaugos, teisėtvarkos, krašto gynybos, piliečių teisių apsaugos ir kitose srityse. Metodas - valdžios ir pavaldumo principas (įpareigojantys įsakymai ir nurodymai, tarnybų subordinacija, drausminė ir kitokia atsakomybė už patikėtą veiklos sritį).

Administracinio proceso teisė, arba administracinė teisena, nustato tvarką, kuria teismai sprendžia administracinius ginčus, valstybės institucijos ir pareigūnai taiko konstitucinės, administracinės, finansų, žemės teisės normas.

Pagrindinis norminis aktas - „Administracinių teisės pažeidimų bylų teisena“ - išdėstytas Administracinių teisės pažeidimų kodekse; galioja 1999 m. sausio 14d. Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymas Nr. VIII-1029, 1999 m. sausio 14d. Lietuvos Respublikos administracinių teismų steigimo įstatymas Nr. VIII-1030.

1999 m. įsteigus Lietuvoje Administracinį teismą, intensyviau plėtosis ir administracinio proceso teisė, reglamentuojanti ginčų dėl poįstatyminių aktų sutikimo su įstatymais sprendimų tvarką. Konkuruojant terminams *administracinio proceso teisė* ir *administracinė teisena*, geriau vartoti *administracinio proceso teisė*, nes šis terminas platesnis už *administracinę teisena*; pastarasis terminas nominaline reikšme suponuoja tik tuos proceso veiksmus, kurie atliekami teisme sprendžiant administracinę bylą. *Teisena* kilusi iš teisti, *procesas* - iš tyrimo; todėl ši taikytina žymėti ir ikiteisminį tyrimą.

Finansų teisės reguliavimo objektas — žmonių santykiai, atsirandantys sudarant valstybės biudžetą, jį naudojant, taip pat nustatant mokesčių mokėjimo pagrindus ir tvarką, teikiant kreditus, vykdanč bankų operacijas, leidžiant vertybinius popierius ir kita. Šių santykių subjektai - valstybė, visi juridiniai ir fiziniai asmenys, nes jie saistomi su valstybe pareigos mokėti mokesčius — formuoti biudžetą, ir teisės gauti iš jos tam tikrų paslaugų — saugumo nuo išorinės ir vidinės agresijos, švietimo, medicinos, socialinio draudimo ir kitose srityse. Finansų teisės normos glaudžiai susijusios su konstitucinės ir administracinės teisės normomis. Skirtingai nuo civilinės teisės, kur pinigai taip pat gali būti teisinių santykių objektas (kreditas, valiutų keitimas ir kt.), finansų teisei būdingas ne dispozityvusis, o imperatyvusis metodas: valdingi paliepimai, kontrolė, revizijos ir kita.

Baudžiamoji teisė - tai sistema teisės normų, kurios, siekdamos užtikrinti reguliacinių normų veiksmingumą, įtvirtina valstybės bau-

džiamosios politikos principus, apibrėžia, kokie veiksmai, pažeidžiantys reguliacinių normų draudimus, laikytini nusikaltimais; kokie yra nusikaltusių asmenų patraukimo baudžiamajon atsakomybėn pagrindai ir sąlygos, sankcijų rūšys, kaltės formos ir kita. Ji skirta garantuoti kitų teisės šakų nustatytus draudimus. Reguliavimo metodas - imperatyvusis, pagrindinis norminis aktas - Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas.

Baudžiamojo proceso teisė reglamentuoja baudžiamosios atsakomybės įgyvendinimo tvarką: baudžiamųjų bylų iškėlimo, jų išteisinio ir teismo tyrimo tvarką, taip pat baudžiamojo proceso dalyvių (teisėjų, prokuroro, advokato, įtariamųjų, kaltinamųjų, teisiamųjų, liudytojų, nukentėjusiųjų, ekspertų, kaltinimo ir gynybos atstovų) teises ir pareigas nagrinėjant baudžiamąsias bylas.

Pagrindinis norminis aktas - Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas. Vyraujantis reguliavimo metodas - imperatyvusis.

Civilinė teisė - plačiausia teisės šaka, reguliuojanti turtinius ir asmeninius santykius (garbės, orumo, autorystės). Visa piliečių ir įvairių įmonių ūkinė veikla remiasi civiline teise (valdymas, naudojimas ir disponavimas nuosavybės teisės objektais, pirkimas-pardavimas, pasauga, dovanojimas, paveldėjimas, nuoma, užstatas, tiekimai, pervežimai ir kt). Tačiau ne visi turtiniai santykiai reguliuojami civilinės teisės, o tik tie, kur santykio dalyviai juridiniu požiūriu lygiateisiai (ieškovas ir atsakovas, kreditorius ir skolininkas, užsakovas ir rangovas) ir prezumuoja maksimalų santykio dalyvių savarankiškumą sudarant sutartis ir jų pagrindu įgyvendinant pirmiausia turtines asmens teises.

Pagrindinis norminis aktas - Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, o pagrindinis reguliavimo metodas - dispozityvusis.

Civilinio proceso teisė - tai sistema teisės normų, kurios reglamentuoja teismo ir kitų civilinio proceso dalyvių veiklą nagrinėjant civilinius, darbo, šeimos ir kitus ginčus. Jos nustato civilinių ieškinų pateikimo, teismo civilinių bylų nagrinėjimo, sprendimų civilinėse bylose priėmimo, jų vykdymo tvarką ir kita. Griežtas proceso normų laikymasis - svarbi materialiosios teisės įgyvendinimo garantija. Pagrindinis norminis aktas - Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas.

Santuokos ir šeimos teisė yra glaudžiai susijusi su civiline teise, ilgą laiką buvusi civilinės teisės institutu, vėliau - posakiu. Re-

guliuoja santuokos sudarymo ir nutraukimo tvarką, santykius tarp sutuoktinių ir jų vaikų, globos, taip pat įvaikinimo, rūpybos, šeimos narių turtinės padėties santykius. Naujasis Civilinis kodeksas (trečioji knyga) šią teisės šaką apibrėžia kaip „Šeimos teisė“, nes Konstitucijos 38 straipsnis šeimą apibrėžia tik kaip vyro ir moters sutartį (santuoką). Bet dabar padėtis šioje srityje keičiasi; aktyvėja judėjimas, reikalaujantis registruoti ir tos pačios lyties asmenų santuokas. Tačiau tokių asmenų santuoką vargu ar bus galima vadinti šeima, nes čia siekiama tik bendro gyvenimo, tuo tarpu šeimos tikslas – ir vaikų, gimdymas bei auklėjimas. Šeima įgyvendina ir visuomenės tęstinumą, tos pačios lyties asmenų santuoka – pačių sutuoktinių interesus. Šeima yra biosocialinė, o santuoka gali būti ir ne tik socialinė kategorija (tos pačios lyties asmenų santuoka). Santuoką sutapatinus su šeima, nebus galima leisti registruoti tos pačios lyties asmenų santuokos, nes šeima, pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją, kaip sakėme, – tik vyro ir moters sąjunga. Vadinasi, toks tapatinimas pažeistų tam tikrų asmenų teisę į privataus gyvenimo laisvę. Santuoka yra platesnė sąvoka negu šeimos sąvoka, ji tik viena dalimi (bendru gyvenimu, abipusiais išsipareigojimais) sutampa su šeima.

Pagrindinis reguliavimo metodas – savanoriška sutartis ir privatomas vykdymas pareigų, kylančių iš savanoriškos sutarties.

Darbo teisė reguliuoja darbo santykius, atsirandančius darbo (samdos) sutarties pagrindu; nustato darbo santykių atsiradimo ir pasibaigimo tvarką, darbo ir poilsio laiką, darbo užmokesčio dydį, išdirbio normų, darbo įkainių normatyvus ir kita. Darbo santykių subjektai – darbininkai, valstybės tarnautojai, kooperatinės organizacijos, privačių firmų savininkai, valstybė, kurių tarpusavio paslaugos remiasi darbo sutartimi. Reguliavimo metodas – sutarčių laisvė ir ją ribojančios norminės sutartys bei imperatyvūs darbo įstatymų nurodymai, pagyrimas, materialusis skatinimas.

Žemės teisė reguliuoja žemės naudojimo ir tvarkymo santykius, nustato skirtingų žemės rūšių teisinį statusą ir kita.

Tarptautinė teisė – tai sistema teisės normų, kurios išreiškia suderintą kolektyvinę tautų (valstybių), esančių tos teisės subjektais, valią. Ji neįeina į nacionalinės teisės sistemą. Jos negali savintis jokia pasaulio valstybė. Tai bendros valstybių kūrybos rezultatas. Jai tenka ypatingas vaidmuo, nes ji reguliuoja ne valstybės vidaus, o tarpvalstybinius santykius. Jos normos ir institutai įtvirtinami įvairiose tarp-

tautinėse sutartyse, įstatuose, nutarimuose, konvencijose, deklaracijose, Jungtinių Tautų dokumentuose. Šie aktai nustato valstybių, sutarčių dalyvių, abipuses teises ir pareigas tarptautinėje arenoje.

Visuotinai pripažintos tarptautinės žmogaus teisių srities teisės normos turi pirmumą prieš nacionalinę teisę.

Dėl mokslo ir technikos pažangos formuojasi naujos teisės šakos: *kosmoso naudojimo teisė, kompiuterių teisė* ir kitos.

KORELIACIJA, ARBA HORIZONTALŪS TEISĖS ŠAKŲ SANTYKIAI TEISĖS SISTEMOJE

Funkcionuojančiai teisės sistemai sukurti vertikaliojo požiūrio nepakanka, nes teisės šakos ir jų visuma dar nėra teisės sistema. Subordinaciją dar reikia užbaigti, papildyti teisės šakų koreliacija, kuri turi pradėti ten, kur sustojo, kur savo darbą baigė subordinacija. Koreliacijos paskirtis — suvienyti teisės šakas pagal jų atliekamas funkcijas, kur teisės šakos viena kitą papildytų, garantuotų viena kitos funkcionalumą, imperatyvų išakmumą, kitaip sakant, būtina vertikalius teisės normų ryšius papildyti horizontaliaisiais.

Siekiant šio tikslo, visos teisės šakos pirmiausia skirstomos į *materialiąsias ir proceso*. Materialiosios teisės šakos, kaip jau sakėme, reguliuoja tarp žmonių ir jų susivienijimų realiai susiklosčiusius turto valdymo, naudojimosi, disponavimo juo, valstybės valdymo, subjektinių teisių įgyvendinimo ir daugelį kitų santykių.

Praktinį naudojimąsi prie materialiosios teisės priskiriamų teisės šakų normomis, jų taikymą taip pat reglamentuoja teisės normos, kurių sistema vadinama proceso teise. Proceso teisės normos nustato įvairių teisinių ginčų sprendimo, nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų tyrimo bei teismo nagrinėjimo, bausmių skyrimo tvarką, t. y. teises procedūras, būtinas siekiant įgyvendinti materialiosios teisės normų reikalavimus. Proceso teisei priklauso tokios teisės šakos: *konstitucinio proceso teisė* (ji galioja tose šalyse, kur yra konstitucinė valstybinės valdžios teisės aktų teisėtumo kontrolė ir jos institucija - konstitucinis teismas), *civilinio proceso teisė, baudžiamojo proceso teisė, administracinio proceso teisė, arbitražo proceso teisė*.

Materialiosios teisės šakos sąveikauja su proceso teisės šakomis kaip tikslas su savo priemonėmis. Be proceso teisės materialioji teisė neveiktų, o proceso — būtų beprasmė.

TEISĖS TEORIJA

Grafiškai ši teisės normų sisteminimą kaip jų vertikalų telkimąsi į vis platesnės apimties teisės normų darinius, vėliau pereinantį į horizontalųjį, galime pavaizduoti taip:

TEISĖS NORMOS KAIP TEISĖS SISTEMINIMO OBJEKTAI

TEISĖS INSTITUTAS

TEISĖS POSAKIS (KELIŲ TEISĖS INSTITUTŲ JUNGTIS)

TEISĖS ŠAKA (-OS) (TEISĖS INSTITUTŲ IR POSAKIŲ SISTEMA)

MATERIALIOSIOS TEISĖS ŠAKOS	PROCESO TEISĖS ŠAKOS
KONSTITUCINĖ (VALSTYBINĖ) TEISĖ	KONSUTUCINIO PROCESO TEISĖ
ADMINISTRACINĖ TEISĖ	ADMINISTRACINIO PROCESO TEISĖ
CIVILINĖ TEISĖ	CIVILINIO PROCESO TEISĖ
BAUDŽIAMOJI TEISĖ	BAUDŽIAMOJO PROCESO TEISĖ
SANTUOKOS IR ŠEIMOS TEISĖ	ARBITRAŽO PROCESO TEISĖ
FINANSŲ TEISĖ	
DARBO TEISĖ	
EKOLOGINĖ TEISĖ	
ŽEMĖS TEISĖ	
KOMERCIJOS TEISĖ	
TARPTAUTINĖ TEISĖ	
KITOS	

Visos šios teisės šakos, tarpusavyje sąveikaudamos, įkūnija teisinio reguliavimo pilnatvę (išsamumą) – aprėpia tuos socialinius santykius, kurių reguliavimo reikalauja žmogaus teisių sauga ir jų įgyvendinimas. Todėl konkrečios šalies teisės sistemoje teisės šakų yra nei daug, nei mažai, o tiek, kiek tuo metu reikia, kad teisinis reguliavimas apimtų visus žmonių santykius, kurie tokio reguliavimo reikalingi ir reguliuojami taip, kaip to reikalauja to laiko žmogaus teisių apsaugos, socialinės santarvės ir rimties poreikiai. Būtent žmogaus teisių sauga demokratinėje valstybėje nustato, kiek ir kokių teisės šakų reikia konkrečiai šaliai konkrečiu laiku bei kokio detalumo ir turimo turi būti pats teisinis reguliavi-

mas, kad būtų pasiekti tokio reguliavimo tikslai, lemiami žmogaus teisių saugos poreikiai.

Prie materialiosios teisės priskirtos teisės šakos toliau gali būti skirstomos taip:

1) Bendrąją teisės subjektų teisinį statusą nustatančios, arba reguliacinės (konstitucinė, administracinė, finansų, žemės, darbo, ekologinė teisė); ir 2) Reguliacinių teisės šakų nustatytų imperatyvų įsakymą garantuojančios, arba sankcijas nustatančios (baudžiamoji teisė - Baudžiamasis kodeksas ir tos administracinės teisės normos, kurios yra kodifikuotos į Administracinių teisės pažeidimų kodeksą. Reguliacinės teisės šakos pasiekia savo tikslus tik sąveikaudamos su BK ir ATPK normomis, kurios nustato reguliacinių teisės šakų suformuluotų draudimų pažeidimo būdus ir sankcijas už tų draudimų pažeidimus, t. y. sudaro sąlygas pereiti nuo bendrojo teisinio reguliavimo prie individualiojo (keičia konkrečių asmenų teisinį statusą šiems padarius teisės pažeidimą).

Civilinės teisės, civilinio proceso, komercijos teisės, darbo teisės, baudžiamojo proceso, administracinio proceso teisės normos nors ir yra reguliacinės, bet į šią klasifikaciją nepatenka, nes kai kurie jų imperatyvai garantuojami tik turinėmis sankcijomis, kai kurie - pripažinimu negaliojančiais sprendimų, priimtų pažeidžiant proceso normų reikalavimus. Ir tik kai kuriuos proceso teisės draudimus gali garantuoti baudžiamosios teisės normos, pavyzdžiui, baudžiamojo proceso normų reikalavimus liudytojui, nukentėjusiajam, ekspertui ar revizoriui duoti teisingus parodymus, garantuoja Baudžiamojo kodekso Tryliktojo skyriaus „Nusikaltimai valstybės tarnybai“ ir Keturioliktojo skyriaus „Nusikaltimai teisingumui“ normos.

Taigi pritaikius koreliacijos metodą, teisės šakos nustoja egzistavusios atsitiktinių mechaninių ryšių pavidalu, persitvarko į tikslo ir priemonės santykius: vienos teisės šakos (konstitucinės teisės) normos nustato santykių dalyviams turiningąsias, pirmines, pagrindines teises ir pareigas, kitos šakos (civilinės, administracinės, finansų teisės ir t. t.) normos visa tai konkretina atsižvelgdamos į konkrečią žmogaus teisių įgyvendinimo padėtį, trečios (proceso teisės) nustato teises procedūras, kaip pasinaudoti pirmųjų nustatytomis teisėmis, ketvirtos (BK, ATPK ir kitos normos) - formuluoja sankcijas, garantuojančias reguliacinių teisės šakų imperatyvų įsakymą.

7.4 VIEŠOJI IR PRIVAČIOJI TEISĖ

Kitas horizontalusis teisės šakų integracijos ir diferenciacijos variantas yra mėginimas skirstyti teisę į viešąją ir privačiąją. Teisės šakos čia grupuojamos pagal tai, reguliuojamo santykio dalyviai yra piliečiai ar vienas iš jų - valstybė, tuo reguliavimu siekiama įgyvendinti privatų ar viešąjį (bendrąjį) interesą. Bendrąją piliečių naudą saugančias teisės šakas imta vadinti viešąja teise, o pavienio asmens naudą - privačiąja teise.

Šitoks teisės šakų skirstymas ateina iš Romos teisės ir yra pradėtas Romos teisininko D. Ulpiano (apie 170-228 m. po Kr.). Privačiąją teisę jis vadino teisės normas, kurios reguliuoja piliečių tarpusavio santykius, atsirandančius remiantis savanoriškomis sutartimis. Viešoji teisė reguliuoja socialinių grupių - patricijų ir plebėjų, vergų ir vergvaldžių tarpusavio santykius, arba santykius, kur vienas iš dalyvių yra valstybė. Tokį skirstymą taikė ir Š. Monteskjė knygoje „Apie įstatymų dvasią“.

Vieni autoriai šį skirstymą ir šiandien laiko esminiu (N. I. Matuzovas ir kt.)⁸⁷, kiti jį ginčija. Anglų jurisprudencija apskritai neskirsto teisės į viešąją ir privačiąją, o vartoja terminus *bendroji teisė* ir *teisėingumo teisė* (teismo arba proceso teisė). Toks teisės skirstymas nėra aiškiai išreikštas ir JAV jurisprudencijoje.

Autoriai, manantys, kad šis teisės skirstymas yra esminis, grindžia jį tuo faktu, jog yra normų (konstitucinės, baudžiamosios, proceso, administracinės, finansų teisės), skirtų užtikrinti visai visuomenei, valstybei apskritai reikšmingus (viešus, bendrus) interesus, ir yra normų (civilinės, darbo, šeimos, komercijos, verslo, kooperatinės teisės), ginančių privačių asmenų interesus.

Minėtas N. I. Matuzovas pateikia tokius privačiosios ir viešosios teisės apibrėžimus. *Privačioji teisė — tai visuma teisės normų, kurios reguliuoja privačios nuosavybės turėtojų santykius, atsirandančius gaminant ir laisvoje rinkoje realizuojant prekes*, (Tai iš esmės civilinės teisės apibrėžimas.)

Viešoji teisė — tai teisės normos, nustatančios valstybinės valdžios veiklos, parlamentą ir kitą valstybės institucijų sudarymo, jų darbo, taip pat teisėingumo vykdymo tvarką. (Tam tikrų konstitucinės teisės skyrių apibrėžimo pakartojimas.)

87

/ . H. . , A. B.
, 1997. C. 357.

Tačiau teisinės valstybės sąlygomis tokią teisės šakų skirstymą sunku laikyti esminiu, nes tiek viešojo, tiek privačiojo teisė remiasi ta pačia teisės samprata, valstybės institucijos, kaip ir piliečiai, pavaldžios tiems paties įstatymams ir teisės principams, valstybė taip pat atsakinga už padarytą žalą savo piliečiams kaip ir patys piliečiai vienas kitam ir valstybei; abejotinas ir pats interesų skirstymas į „viešus“ ir „privačius“, nes demokratinė visuomenė, kurioje teisė suprantama kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė, įveikia viešųjų (bendrųjų) ir privačių interesų priešpriešą, nes viešieji reikalai taip pat yra piliečių reikalai (privatūs), kaip ir visi privatūs, jeigu tik jie įgyja teisių ir pareigų vienovės pavidalą. Demokratinėje visuomenėje sunku išivaizduoti valstybės interesus, kurie kartu nebūtų ir pačių piliečių interesai. Jeigu tokie interesai atsirastų, tai jų negalima būtų laikyti teisėtais, nes demokratinėje visuomenėje „valstybės įtaigos tarnauja žmonėms“ (Konstitucijos 5 str.). Tik „valdininkų valstybėje“ valstybės interesai nesutampa su piliečių interesais.

Teisėtas privatus interesas negali būti priešinamas viešajam arba bendrajam interesui, nes kiekvienas interesas, jeigu tik jis teisinis, kartu yra ir viešas, ir bendras; jis - viešas, nes bendras, o bendras, nes įgyvendinamas pagal subjektinių teisių ir pareigų vienovę, vadinasi, suderintas su artimo nauda. Privataus intereso turėtojas, norėdamas legalizuoti (išviešinti) savo interesą, privalo vykdyti kitiems asmenims atitinkamas pareigas - teikti tam tikrą gėrį kitų asmenų teisėms (interesams). Pati teisė, kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė, yra interesų privatumo ir bendrumo (viešumo) vienovės išraiška.

Ir tik jeigu privatus interesas suprantamas kaip savo naudos įgyvendinimas kito asmens naudos mažinimo sąskaita, tai jis - nusikalstamas ir dėl to nėra nei viešas, ne bendras, nes nėra legalus.

Kur į teisę nežiūrima kaip į subjektinių teisių ir pareigų vienovę, ten reikia skirti sunkiai atskiriamus *viešuosius interesus* nuo *privačių/u*, o jais remiantis — *viešąją teisę* nuo *privačiosios*.

Teisės skirstymą į viešąją ir privačiąją P. Leonas laikė „netikru“ dėl trijų priežasčių:

1) Pirmiausia jis neigė patį viešųjų interesų buvimą, nes „interesų turi tik atskiri asmenys, nes tik jie yra realios visuomenės dalys. Viešas interesas yra privačių interesų sujungimas ir todėl galima pasakyti, kad teisė saugoja tik atskirų žmonių interesus“.

2) „Teisė saugoja tik tuos atskirų asmenų interesus, kurie turi viešos reikšmės“, tokios reikšmės neturintis interesas nesąs teisės objektas.

3) „Kai kurie didelės viešos reikšmės interesai yra tvarkomi privatinės teisės normų, ir priešingai, kai kurie mažos viešos reikšmės interesai yra vis dėlto tvarkomi viešosios teisės normų; pvz.; neatidus daiktų pristatymas kariaujančiai kariuomenei turi didelės viešos reikšmės, bet priklauso privatinei teisei. O miesto [...] tarybos nario rinkimai turi kur kas mažesnės viešos reikšmės, tačiau priklauso viešajai teisei.“⁸⁸

Be to, šis skirstymas yra ir nenuoseklus. Vieni tos pačios teisės šakos institutai gali būti priskiriami prie viešosios teisės, kiti - prie privačiosios. Pavyzdžiui, darbo teisė priskiriama viešajai teisei, jeigu darbdavys - valstybė; bet jeigu darbdavys - privatus asmuo, tai darbo santykių reguliavimas - privačiosios teisės reikalas. Todėl M. Glendonas ir kiti darbo teisę vadina mišria, atseit esančia ties viešosios ir privačiosios teisės riba. Bet metodas (kriterijus), kuris sukuria ribines klasifikacijas, nėra loginis, nes loginis skirstymas tik tada laikomas korektišku, kai skirstymo nariai (teisės šakos) vienas kitą šalina.

Teisės skirstymas į viešąją ir privačiąją, sakėme, turėjo esminės reikšmės tik esant klasei valstybei ir totalitariniam režimui (iš čia šis skirstymas ir atėjo), nes remiamasi skirtingais principais: privačioji teisė - šalių lygiateisiškumu, o viešojoji - Šalių nelygiateisiškumu, vienos viešpatavimu (diktatu), kitos pavaldumu ir pavergimu (valdžios ir pavaldumo santykis). Toks teisės skirstymas galėjo turėti prasmės Europai tik iki Antrojo pasaulinio karo, kol Vakarų Europos valstybių gyvenime ištvirtino teisės viešpatavimo principas. Teisinėje valstybėje privačiosios teisės principai, sakėme, virsta visos teisės principais, nes čia siekiama įveikti valstybės ir visuomenės susipriešinimą, įtvirtinti viešpatavimą ne bet kokios teisės, o suprantamos kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė.

Nūdienos sąlygomis teisė gali būti skirstoma į viešąją ir privačiąją, kai: 1) norima sekti istorine tradicija; 2) nesiekama didesnio teisinių sąvokų tikslumo; ir 3) skirstymo pagrindu laikomi išoriniai, neesminiai teisės šakų požymiai, kad ir tas faktas, jog vienas iš teisinių santykių subjektų yra valstybė.

Dabar tikslesnis teisės skirstymas į materialiąją ir proceso, nes jis išvengia negriežto interesų dalijimo į viešuosius ir privačius ir išreiškia teisės šakų abipusės priklausomybės ryšius.

Taigi vertikaliuoju (subordinacijos) požiūriu teisės sistema - tai teisės normų, sujungtų į teisės institutus, posakius ir šakas, hierarchija, o horizontaliuoju (koordinacijos) požiūriu - tai teisės šakų tarpusavio sąveikos organizacija. Šitaip subordinacijos ir koordinacijos pagrindų teisės normos organizuojamos į vientisą, išsamų teisinio reguliavimo tinklą, kuris apima visus tuo metu teisinio reguliavimo reikalingus socialinius santykius. Šis tinklas ir yra teisės normų sistema.

Teisės sistema — tai visuma tarpusavyje susijusių teisės normų (teisės institutų, posakių šakų), iš vidaus sujungtų tos pačios teisės sampratos, tų pačių strateginių teisinio reguliavimo tikslų ir metodų.

Pagrindinis teisės sistemos požymis - teisės normų (šakų) įvairovės vienovė, kuri reiškiasi teisės sampratos ir teisinio reguliavimo tikslų (saugoti žmogaus teises) bendrumu. Tai suteikia visai teisės sistemai vertybinį, metodologinį vientisumą, darantį teisės šakų tarpusavio skirtumus santykinus.

Teisės sistemos sukūrimas kartu yra ir teisinio reguliavimo tobulinimo prielaida, nes aprėpiant vienu „proto aktu“ teisės tikslą ir jo pasiekimo priemones (teisės normas), įgyjama galimybių įsitikinti, ar turimos visos teisinės priemonės, reikalingos garantuoti įvairius žmogaus teisių saugos aspektus ir ar jų pakanka pasiekti šį tikslą?

Nacionalinės teisės sistema apima ir normas tų tarptautinių deklaracijų, konvencijų, sutarčių, kurias ratifikavo Lietuvos Respublikos Seimas.

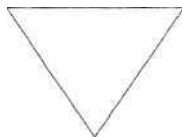
TEISĖS NORMŲ SISTEMOS SANTYKIS SU TEISINE SISTEMA

Teisės sistema skiriama nuo *teisinės sistemos* kaip siauresnė sąvoka nuo platesnės; pirmoji yra teisės normų ir teisės šakų vidinė organizacija, antroji - teisės sistemos sujungimas su teisėkūros ir teisės įgyvendinimo (teisės saugos) institucijomis bei jų veikla. Todėl teisinė sistema apima teisę nuo jos idėjinio būvio (doktrinos, teisėkūros subjektų) iki teisės normų (teisės sistemos) ir jų įgyvendinimo (teisinių santykių ir teisės saugos institucijų). Jos struktūrai būdingi trys lygmenys: 1) ideologinis doktrininis (teisės samprata); 2) norminis (teisės sistema); ir 3) organizacinis institucinis (valstybės institucijų sistema, kurianti ir įgyvendinanti teisę).

TEISINĖS SISTEMOS VIDAUS STRUKTŪRA

TEISINĖS IDĖJOS

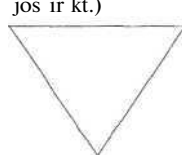
Teisėkūros subjektai - valstybės institucijos: parlamentas, prezidentas, vyriausybė, teismai, tauta

Valstybė kaip teisės kategorija (valstybė - teisėkūros subjektas)

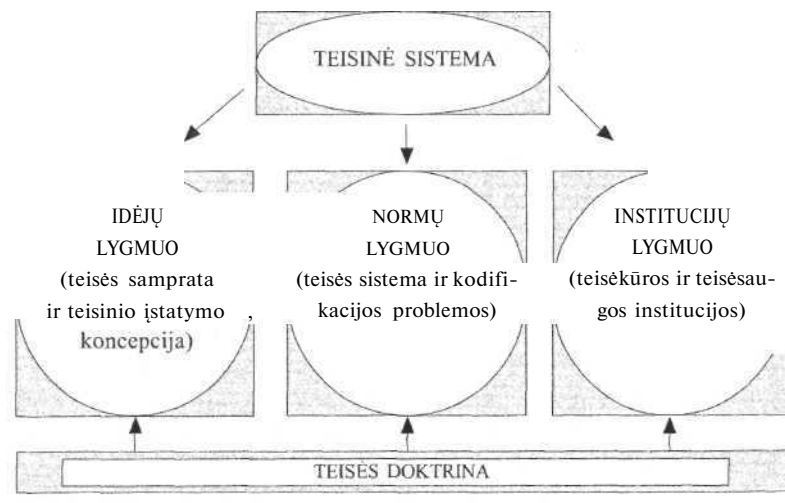
TEISĖS NORMOS

Teisėsaugos institucijos (policija, ombudsmenas, prokuratūra, teismai, inspekcijos (mokesčių, vartotojų teisių, darbo saugos, ekologijos ir kt.))

Valstybė kaip teisės kategorija (valstybė - teisės imperatyvų įgyvendinimo garantas)

TRYS TEISINĖS SISTEMOS LYGMENYS IR JŲ BENDRIAUSIOS PROBLEMOS

Teisės literatūroje skiriamos keturios pagrindinės teisinių sistemų rūšys (šeimos): 1) romanų-germanų; jai būdinga statutinės teisės vyravimas ir įstatymo viršenybė, čia vyrauja valstybės institucijų leidžiami teisės normų aktai ir jų sistemos (kodeksai); 2) anglosaksų, arba bendrosios, teisės tradicija, kur statutinė teisė derinama su plačios kompetencijos precedentų teise pripažįstant teisėkūros *ad hoc* teisę ir bendriesiems teismams; 3) musulmonų, judėjų, induistų teisinė sistema, kur pozityvioji (pasaulietinė) teisė glaudžiai susipynusi su religijos normomis ir institucijomis; 4) iki 1991 m. funkcionavusi socialistinė teisinė sistema nelaikytina atskira teisinės sistemos rūšimi, nes ji teisės principų atžvilgiu iš esmės buvo romanų-germanų teisės tradicijos modifikacija⁸⁹.

8. TEISĖS AKTŲ SISTEMINIMAS IR JO RŪŠYS

Teisės aktų sisteminimas — tai nuolatinio teisės sistemos tvarkymo plėtojimo forma. Kiekvienoje šiuolaikinėje valstybėje yra daugybė įvairių norminių teisės aktų, priimtų įvairių teisėkūros subjektų įvairiu metu. Todėl tų aktų nuolat daugėja, nes teisėkūra negali sustoti kuriame nors viename savo raidos etape, ji visą laiką rutuliojasi atsižvelgdama į žmogaus teisių saugos poreikius. Teisėkūros tempas itin didelis nūdienos Lietuvoje. Sukuriama daugybė įvairių teisės aktų, dažnai iš esmės keičiančių buvusio teisinio reguliavimo pobūdį ir principus. 1990-1996 m. laikotarpiu įvairūs Lietuvos teisėkūros subjektai priėmė 1 350 įstatymų ir daugiau kaip 7 000 poįstatyminių teisės aktų⁹⁰. Todėl šioje aktų gausybėje darosi vis sunkiau orientuotis. Tai reikalauja atitinkamai sutvarkyti galiojančius norminius teisės aktus, juos stambinti, grupuoti į atitinkamą, moksliškai pagrįstą sistemą, išleisti įvairius jų rinkinius. Šito reikalauja ir poreikis *toliau plėtoti pačią teisėkūrą*, nes galiojančių teisės aktų turinio analizė, išorinis jų sutvarkymas, grupavimas pagal tam tikrą schemą padeda atskleisti teisinio reguliavimo spragas ir prieštaravimus, juos įveikti. Šitaip teisės aktų įgyvendinimo praktika ir teisėkūra subrandina tą patį teisės aktų sisteminimo poreikį.

⁸⁹ Plačiau apie pasaulio teises sistemas žr.: Glendon M. Vakarų teisės tradicijos / versta iš anglų k. Vilnius, 1993; Berman H. J. Teisė ir revoliucija / versta iš anglų k. Vilnius, 1999; kita.

⁹⁰ Andriulis V. Lietuvos Respublikos įstatymų konsolidavimo problema. Projektai, jų ištakos ir realizavimo perspektyvos // Teisės problemos. 1998, Nr. 3-4, p. 23.

Norminių teisės aktų sisteminimas - tai įvairių teisės subjektų (valstybės institucijų, firmų pareigūnų piliečių) veikla, kuria siekiama sugrupuoti teisės normų aktus į vientisą sistemą siekiant palengvinti jų paiešką, operatyviai ir tiksliai įgyvendinti jų nurodymus,

Skiriami tokie norminių teisės aktų sisteminimo principai:

- 1) informacijos išsamumas, užtikrinantis, kad bus apimta visa sisteminti reikalinga informacija;
- 2) informacijos patikimumas; jis užtikrinamas tuo, kad naudojami oficialiai skelbtų teisės aktų tekstai;
- 3) naudojimosi patogumas, užtikrinantis greitą ir kokybišką reikiamos informacijos apie konkrečią teisės normą radimą.

Teisės aktų sisteminimas reiškiasi tokiais pavidalais: *apskaita, inkorporacija, konsolidacija ir kodifikacija.*

8.1 NORMINIŲ TEISĖS AKTŲ APSKAITA

Tai valstybės institucijų, įmonių, privačių firmų veikla, kuria yra kaupiami, apdorojami, tam tikra tvarka išdėstomi ir saugomi galiojantys norminiai teisės aktai. Šia veikla pirmiausia siekiama patenkinti pačių sisteminančių poreikius. Didesnės valstybės institucijos, įmonės, firmos tvarko visų Lietuvos Respublikos įstatymų, Prezidento dekretų, Vyriausybės nutarimų, Konstitucinio Teismo nutarimų apskaitą. Atsižvelgiant į įstaigos profilį, gali būti registruojami ir kitų valstybės institucijų leidžiami teisės aktai - Finansų ministerijos, Muitinės departamento instrukcijos, Aukščiausiojo Teismo norminiai išaiškinimai ir kita. Tokia apskaita gali būti tvarkoma chronologiniu, abėcėliniu dalykiniu arba sisteminiu dalykiniu principu.

Įvairių šalių patirtis rodo, kad rinkimas ir saugojimas žinių apie galiojančius norminius teisės aktus, įtraukimas į jų operatyvinius rinkinius žinių apie padarytus tų aktų pakeitimus ir papildymus ugdo pareigūnų ir piliečių teisinę sąmonę ir teisinę kultūrą, skatina teisėtumą ir teisinį švietimą, nes teikia galimybių nuolat turėti kompaktiškos informacijos apie galiojančią kiekvienos teisinio reguliavimo srities teisę.

8.2 TEISĖS AKTŲ INKORPORACIJA

Inkorporacija (lot. *in corpore* — visi drauge) — tai tokia sisteminimo forma, kai tam tikri teisės aktai chronologine, abėcėline, sistetine dalykine tvarka yra ištiesai ar iš dalies sujungiami į rinkinius. In-

korporacija yra nuolatinė valstybės institucijų, firmų, piliečių veikla, kuria siekiama užtikrinti galiojančių teisės aktų veiksmingumą, jų prieinamumą ir greitą apžvalgą, operatyviai aprūpinti gyventojus patikima informacija apie teisės akus ir galiojančią jų redakciją.

Inkorporacijos ypatumas, kad ją atliekant nekeičiamas jungiamų į rinkinį teisės aktų turinys. Tai, matysime, skiria ją nuo kodifikacijos ir konsolidacijos.

Čia gana esminių pokyčių gali patirti tik sisteminamų aktų forma, nes inkorporacija nėra paprastas jų buvusios redakcijos atkūrimas. Rinkinyje paprastai išdėstomi teisės aktai atsižvelgiant į vėlesnius jų pakeitimus ir papildymus. *Atliekant inkorporaciją iš teisės aktų teksto pašalinami tie jų skyriai, straipsniai, punktai, pastraipos, kurie yra pripažinti netekę galios arba faktiškai neveikiantys. Kartu į tokį rinkinį įtraukiami visi padaryti tų aktų pakeitimai ir papildymai nurodant oficialius aktų rekvizitus (akto pavadinimą, išleidimo subjekto, pakeitimo ar papildymo datą, akto numerį).* Iš norminių teisės aktų teksto pašalinami įvairūs operatyviniai nurodymai, neturintys norminės reikšmės, laikinos normos, kurių galiojimo laikas baigėsi, taip pat žinios apie asmenis, pasirašiusius atitinkamą teisės aktą.

Tai rodo, kad inkorporacija yra veikiau išorinis, paviršinis sisteminimas. Ir tai suprantama, nes šia sisteminimo forma pirmiausiai siekiama užtikrinti naudojimąsi teisės aktais.

Vienas iš tokios inkorporacijos pavyzdžių istorijoje yra Bizantijos imperatoriaus Justiniano (482-565 m.) Įstatymų sąvadas, kuris XII a. pavadintas *Corpus juris civilis* (*Civilinės teisės rinkinys*) ir yra mums pagrindinis senovės Romos teisinės minties šaltinis, apimantis ano meto tiek viešąją, tiek privačiąją teisę, kartu atskleidžiantis ir anų laikų Romos valstybėje buvusio teisės inkorporavimo koncepciją bei techniką.

Tokia teisės aktų inkorporacija atlikta ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje. 1922 m. ir 1925 m. buvo išleistas teisės aktų rinkinys „Lietuvos įstatymai“ (rengėjai teisininkai A. Merkys ir A. Krikščiukai-tis), 1935 m. - Lietuvos įstatymų ir įsakymų rinkinys „Lietuvos novelos“ (parengė K. Šalkauskis), 1940 m. - „Lietuvos įstatymai. Sistemiška visų paskelbtų ir galiojančių įstatymų, įsakymų, taisyklių ir instrukcijų apžvalga“ (parengė J. Robinzonas).

Šiam darbui rengiamasi ir Trečiojoje Lietuvos Respublikoje. Nuo 1990 m. leidžiamas „Lietuvos Respublikos svarbiausių dokumentų

j

rinkinys", 1998 m. vasario 19d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė nutarimą Nr. VIII-635 „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymų sąvado rengimo ir leidimo". Teisingumo ministerija numatė siūlyti į planuojamą įstatymų sąvadą „Lietuvos įstatymai" įtraukti įstatymus, tarptautines sutartis, norminius Seimo nutarimus, Lietuvos Respublikos Prezidento dekretus, Vyriausybės, Konstitucinio Teismo nutarimus, Lietuvos Respublikos ministerijų bei Vyriausybės įstaigų teisės aktus, kuriais įgyvendinami įstatymai ar Vyriausybės nutarimai, taip pat norminius Lietuvos banko valdybos nutarimus. Manoma, kad „Lietuvos įstatymai" turėtų pasirodyti tik tada, kai stabilizuosis teisės aktų leidyba, bus priimti konkrečių teisės šakų kodeksai⁹¹.

Inkorporacijos pavyzdys yra 1999 m. išleistas norminių teisės aktų rinkinys „Lietuvos Respublikos pagrindiniai įstatymai", apimantis Konstituciją, Civilinį, Civilinio proceso, Administracinių teisės pažeidimų, Baudžiamąjį ir Baudžiamojo proceso kodeksus. Kadangi nenurodytas užsakovas, sunku spręsti, prie kurios inkorporacijos rūšies priskirti šį įstatymų rinkinį.

Inkorporacija pagal leidžiamų rinkinių juridinę galią yra skirstoma į: 1) *oficialiąją*; 2) *oficiozinę (pusiau oficialią)*; ir 3) *neoficialiąją*.

Oficialioji inkorporacija

atliekama kompetentingų teisėkūros institucijų pavedimu (arba jų pritarimu) ir jų vardu. Ja remiantis sudarytas teisės aktų rinkinys laikomas oficialiu, jis prilyginamas oficialiems į rinkinį įdėtų teisės aktų tekstams. Juo galima remtis taikant esamus, taip pat leidžiant naujus teisės aktus. Oficialus rinkinys turi pirmumo teisę, palyginti su anksčiau paskelbtais tų pačių norminių teisės aktų tekstais, nes apima tik galiojančios redakcijos teisės aktus.

Iki išleidžiant oficialų rinkinį, paprastai atliekamas didelis parengiamasis darbas. Jo metu nustatomi juridinę galią praradę ar faktiškai neveikiantys aktai, prieštaraujantys vėliau priimtiems. Atsižvelgdamas į tai įstatymų leidėjas daro atitinkamas pataisas, priima naujus įstatymus ar kitus teisės aktus, šalinančius teisės aktų reguliavimo spragas. Taip pat siekiama sustambinti

⁹¹ Andriulis V. Lietuvos Respublikos įstatymų konsolidavimo problema. Projektai, jų ištakos ir realizavimo perspektyvos // Teisės problemos. 1998, Nr. 3-4, p. 25, 27.

tuo pačiu klausimu esamą teisės aktų gausą išleidžiant vieną sustambintą, konsolidacinį aktą. Tai postūmis paskatinti ir priartinti teisėkūrą prie esamų žmogaus teisių apsaugos poreikių.

Oficiojinė (pusiau oficiali) inkorporacija

yra tokia inkorporacijos rūšis, kai teisės aktų rinkinį parengia ir išleidžia institucija, turinti teisėkūros institucijos įgaliojimą, (pvz., Teisingumo ministerijos išleistas įstatymų sąvadas). Bet toks rinkinys nėra oficialiai teisėkūros institucijos tvirtinamas ir todėl jame spausdinamų teisės aktų tekstas nėra oficialus.

Neoficialiąją inkorporaciją

atlieka įvairios žinybos, organizacijos, valstybinės ar privačios leidyklos, mokslo įstaigos, firmos, pareigūnai, privatūs asmenys, kurie neturi specialių teisėkūros institucijų įgaliojimų leisti tokius rinkinius ir daro tai savo iniciatyva. Tokie rinkiniai nėra oficiali teisės normų raiškos forma ir jais negalima remtis kuriant ar taikant teisę. Dauguma šiandien Lietuvoje leidžiamų įvairių teisės aktų rinkimų yra neoficialiosios inkorporacijos pavyzdžiai.

Visus teisės aktų rinkinius, sudarytus inkorporacijos pagrindu, pagal tekstų išdėstymo pobūdį galima skirstyti į: 1) *chronologinius*; ir 2) *sisteminius*. Chronologiniuose rinkiniuose teisės aktai išdėstomi pagal jų išleidimo datą, o sisteminiuose – pagal teminius skyrius ir teisės aktų turinį, be to, kiekviename tokiaame skyriuje teisės aktai dėstomi ne chronologine, o dalykine tvarka. Sisteminiuose rinkiniuose iš pradžių į kiekvieną skyrį ir poskyrį dedami didesnės juridinės galios teisės aktai, o paskui – aktai, kurių normos konkretna, išplėtoja prieš tai išdėstytų teisės aktų normas.

Leidžiant teisės aktų rinkinius gali būti derinami abu šie metodai – chronologinis ir sisteminis (dalykinis). Tada teminiai rinkinio skyriai formuluojami pagal reguliavimo objektą, o kiekvieno tokio skyriaus viduje teisės aktai dėstomi chronologine tvarka.

Sisteminiai rinkiniai, suprantama, remiasi didesniu sistemintojų minties aktyvumu ir yra gerokai vertingesni tiek teisėkūrai, tiek teisės taikymui, nes juose vienoje vietoje sutelkti visi asmenį dominantys ir tarpusavyje susiję teisiniai paliepimai. Sisteminė inkorporacija dažniausiai prasideda nuo chronologinės, nes ji atlieka pradinę teisės aktų inventorizaciją ir pradinį, vizualų jų apdorojimą.

Pagal aprėpiamos medžiagos apimtį inkorporacija gali būti: 1) *visuotinė*, kai į rinkinį įtraukiami visi šalies teisės aktai; ir 2) *dalinė*, kai į rinkinį įtraukiami tik kai kurias socialinio gyvenimo sritis reguliuojantys teisės aktai (civilinės, baudžiamosios) ar net kurio nors teisės instituto aktai.

Taigi teisės aktų inkorporacija - tai parengimas ir išleidimas įvairių norminių teisės aktų rinkinių nekeičiant tų aktų turinio.

8.3 TEISĖS AKTŲ KONSOLIDACIJA

Kiekvienoje teisinėje sistemoje ilgainiui susikaupia daug teisės aktų, reguliuojančių tą pačią socialinio gyvenimo sritį. Tokių aktų imperatyvai dažnai kartojasi, kartais tarpusavy nesiderindami ar net vienas kitam prieštaraudami. Todėl atsiranda būtinybė likviduoti daugelį teisės aktų, juos stambinti. Vienas iš būdų panaikinti tuo pačiu klausimu besikaupiančią norminių teisės aktų gausą ir yra jų *konsolidacija*. *Tai tokia teisės aktų sisteminimo forma, kai daugelis teisės aktų, reguliuojančių tą pačią socialinių santykių sritį, sujungiami į vieną apibendrintą (sustambintą) norminį teisės aktą*. Tokį naujai sukurta aktą teisėkūros institucija tvirtina kaip savarankišką teisės normų išraiškos formą kartu pripažindama, kad ankstesni pavieniai šios srities teisės aktai neteko galios. Čia į naują teisės aktą sujungiami vienos juridinės galios teisės aktai (pvz., tik įstatymai arba tik Vyriausybės nutarimai).

Konsolidacija, skirtingai nei inkorporacija, yra tam tikra teisėkūros rūšis. Jos savitumas tas, kad naujas, sustambintas teisės aktas nekeičia teisinio reguliavimo turinio, galiojančios teisės. Tai techninio (formos) pobūdžio teisėkūra.

Rengiant teisinės konsolidacijos aktą visos ankstesnių teisės aktų normos išdėstomos tam tikra loginio nuoseklumo tvarka, sukuriamą bendra loginę būsimo akto struktūrą, daroma tam tikra teisinių formuluočių redakcija, bet tik išorinė, stilistinė, kad visos normos būtų suformuluotos vienu stiliumi, kad būtų suvienodinta teisės terminija, šalinami prieštaravimai, pasikartojimai, trumpinamas nepateisinamai apkrautas tekstas, taisoma pasenusi terminija (pvz., vietoj vartoto termino *organas* rašant *institucija*, vietoj *prievolės* — *pareiga*, vietoj *teisėdaros* — *teisėkūra* ir t. t.); turinio atžvilgiu artimos normos jungiamos į vieną straipsnį ir t. t.

Užsienio šalyse yra daug tokios konsolidacijos pavyzdžių. XIX a. pabaigoje Anglijos parlamentas priėmė specialų įstatymą dėl statuti-

nes teisės konsolidacijos. Prancūzijoje plačiai išplėtotas vadinamasis priėmimas kodeksų, kurie apima teisinius nurodymus kuriuo nors vienu klausimu. Tai, pavyzdžiui, Taupomųjų kasų kodeksas, Visuomeninio naudojimosi keliais kodeksas. Vokietijoje nuo 1976 m. galioja tokios konsolidacijos aktas Socialinių įstatymų kodeksas, kuris apibendrina, sustambina daugybę įstatymų, reguliuojančių žmogaus socialinę saugą.

Taigi teisės aktų konsolidacija — tai parengimas ir priėmimas sustambinto akto, kuris sujungia į vieną aktą anksčiau išleistus teisės aktus, reguliuojančius kurią nors atskirą socialinių santykių sritį.

8.4 TEISĖS AKTŲ KODIFIKACIJA

Lotyniškai *codificatio* — tai tam tikros teisės srities įstatymų sujungimas į vientisą sistemą - kodeksą.

Kodifikacija — tai esminis tam tikrą socialinių santykių sritį reguliuojančių teisės aktų turinio ir formos perdirbimas. Šitaip sudarytojas siekia susisteminti pasiteisinusias teisės normas, iš esmės perdirbti jų turinį, suteikti norminiams nurodymams aiškesnę loginę struktūrą, juos iš vidaus suderinti šalindamas tarpusavio nedarną ir prieštaravimus, išvalyti norminę medžiagą nuo pasenusių, nepasiteisinusių teisės normų, užtikrinti maksimalų tam tikros santykių srities teisinio reguliavimo išsamumą.

Kodifikacija - tai teisėkūros tobulinimo iš esmės forma. Būdamą galiojančios teisės kritika ir apibendrinimas, ji kartu yra ir naujų teisės normų kūryba, kuria siekiama atspindėti visuomenėje subrendusius teisinio reguliavimo poreikius, užpildyti teisinio reguliavimo spragas, vietoj nepasitvirtinusių normų įvesti naujas. Kodifikacijos kūrinys yra naujas suvestinis pastovaus turinio teisės aktas (kodeksas, statutas, įstatai ir t. t.), pakeičiantis iki tol tam tikru klausimu galiojusius teisės aktus.

Kodifikacijai būdingi tokie požymiai:

1) kodifikuojant formuluojamos normos, kurios reguliuoja svarbiausius, esminius visuomeninio gyvenimo klausinius, nustato tam tikros teisės šakos norminius pagrindus;

2) kodifikuojant sukurtas teisės aktas reguliuoja plačią arba gana plačią santykių sritį;

3) būdamas teisėkūros tobulinimo rezultatas, kodifikacijos aktas yra suvestinis aktas, sutvarkantis tarpusavyje susijusius teisinius nurodymus;

4) kodifikuojant siekiama sukurti pastovesnes teisės normas, skirtas ilgai galioti. Kodifikacinio akto veiksmingumas labai priklauso nuo to, ar įstatymų leidėjas užčiuopė objektyvias socialinės raidos tendencijas, kurias norima paversti tokio akto teisinio reguliavimo objektu;

5) kodifikacinis aktas visada yra reikšmingas teisinės kūrybos aktas, o apimties atžvilgiu - sudėtingos struktūros.

Teisės literatūroje ir praktikoje skiriamos kelios kodifikacijos rūšys: 1) *visuotinė kodifikacija*, kuria siekiama susisteminti visų pagrindinių teisės šakų teisės normų aktus; 2) *šakinė kodifikacija*, apimanti vienos teisės šakos įstatymus (Civilinis, Baudžiamasis, Darbo įstatymų ir kiti kodeksai); 3) *speciali kodifikacija* — tai išleidimas aktų, reguliuojančių tam tikram teisės institutui būdingus socialinius santykius (Mokesčių, Muito, Miškų kodeksai ir kt.).

Kodifikaciniai aktai gali būti išreikšti įvairia forma: „Įstatymų pagrindai“ (buvusioje Tarybų Sąjungoje buvo priimta šešiolika tokių „Pagrindų“), „Įstatatai“, „Nuostatai“, „Taisyklės“ ir kita. Tačiau labiausiai paplitusi forma - kodeksai (lot. *codex* - knyga, sudaryta iš medinių lentelių). Tai stambus suvestinis tiesioginio taikymo aktas, detaliam ir konkrečiam reglamentuojantis tam tikrą santykių sritį. Jis apima arba visas tam tikros šakos normas (Baudžiamasis kodeksas), arba tik pačią svarbiausią teisės normų dalį (Civilinis kodeksas, Darbo kodeksas). Kartu su normomis-principais ir normomis-sąvokomis kodeksai formuluoja tiesioginio reguliavimo normas. Jo struktūrą sudaro dvi dalys - bendroji ir specialioji: bendrosios dalies teisės normos formuluoja kodekso tikslus, nustato specialiosios dalies teisės normų taikymo, naudojimosi principus, apibrėžia bendrąsias sąvokas, specialiojoje dalyje išdėstomos tiesioginio taikymo, naudojimosi normos.

Pirmaisiais kodifikacijos pavyzdžiais Lietuvos istorijoje laikytini: Kazimiero teisynas (1468), trys Lietuvos Statutai (1529, 1566, 1588), kurie galėtų būti priskiriami prie visuotinės kodifikacijos, nes sistemino įvairių teisinio reguliavimo sričių (konstitucinės, baudžiamosios, civilinės, šeimos, administracinės teisės) teisės aktus. Kodifikacijos koncepcijos ir technikos požiūriu šiems Statutams XVI a. Europoje niekas neprilygo.

Taigi kodifikacija, skirtingai nei inkorporacija ir konsolidacija, yra turiningas sisteminimas. Skirtingai nei inkorporaciją, ją atlieka tik valstybės institucijos. Kodifikacija visada reiškia esminį tam tikro krašto teisinės minties ir teisėkūros žingsnį pirmyn.

IV SKYRIUS

PEREINAMASIS LYGMUO: NUO TEISĖS NORMOS PRIE TEISINIŲ SANTYKIŲ

1. TEISĖS NORMŲ AIŠKINIMAS

Sukūrus teisės sistemą, baigiamas norminis teisės parengimas tiesiogiai veikti žmonių elgesį. Dabar kyla kito lygio teisės objektyvizavimosi problemų, susijusių su perėjimu nuo teisės normos skelbiamų imperatyvų prie jų įgyvendinimo. Kad *tu* imperatyvų būtų laikomasi ir jie būtų tinkamai taikomi, pirmiau jie turi būti pažinti - išsiaiškinta arba išaiškinta, kokio konkretaus elgesio norma reikalauja iš teisinio santykio dalyvių. Tai būtina daryti, nes teisės taikymas yra sąmoninga ir atsakinga akcija, mąstymas apie padarinius.

Tai labai svarbus teisės įgyvendinimo momentas, nes „įstatymo nežinojimas (o tai prilygsta įstatymo nesupratimui - *A. V.*) neatleidžia nuo atsakomybės" (Konstitucijos 7 str. 3 d.). Būtent įstatymų aiškinimu kiekvienas pilietis ir pareigūnas siekia įgyti tą būtiną konkrečios įstatymų prasmės žinojimą, supratimą, kuris užtikrina teisėtą jo elgesį.

1.1 TEISĖS AIŠKINIMO PRIEŽASTYS

Dauguma autorių (V. Mikelėnas, P. Leonas, A. V. Osipovas ir kiti) būtinybę aiškinti teisės normas sieja su tokiais priežastimis:

1) *Socialinio gyvenimo dinamika (permainos)* veikia ne tik teisės normų turinį, bet ir jų aiškinimą bei taikymą. Pavyzdžiui, Lietuvai besiorientuojant į rinkos ekonomiką ir narystę Europos Sąjungoje, imta kitaip aiškinti iki tol galiojusius teisės aktus. Mirties bausmę, kuri beveik dešimt metų atrodė visiškai deranti su naująja Lietuvos Konstitucija, nuo 1998 m. jau imta aiškinti kaip prieštaraujanti tai pačiai Konstitucijai. Arba aktyvėjant ekologiniam judėjimui Europos valstybių teismai pradėjo aiškinti konkrečias teisės nor-

mas vadovaudamiesi ne tik ekonominiais, bet ir gyvenamosios aplinkos kokybės išsaugojimo argumentais. Ir tai suprantama, nes teisės normos kuriamos ir taikomos siekiant įtvirtinti kintamas vertybes, kurios garantuotų taip pat kintamus žmogaus teisių saugos poreikius.

2) *Abstraktus teisės normų pobūdis*. Teisės normos prasmė negali būti suvokiama jutimiškai: ji nestebima, nepaliečiama, nepasveiriama, nepamatuojama, nes yra bendrojo, abstraktaus pobūdžio, o taikoma konkrečioms istoriniams faktams. Be to, tie faktai – skirtingi, dažnai sudėtingi ir ne visada lengva įsitikinti, ar konkreti norma skirta norminti būtent tuos socialinių santykių atvejus, kuriems rengiamasi ją taikyti.

3) *Lingvistinės priežastys*. Įstatymų leidėjas formuluoja teisės normas vartodamas kiek galėdamas trumpesnę kalbinę išraišką, kurią vėliau reikia „iššifruoti“ normos suvokėjui ir taikytojui. Be to, teisės normą formuluojantys terminai, sąvokos, kalbos konstrukcijos, nuorodų sistemos gali būti ne tik pernelyg abstraktūs, bet ir dvi-prasmiai, neaiškūs. Pavyzdžiui, Konstitucijos 18 straipsnis sako: „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės.“ Bet kaip reikia suprasti šią nuostatą? Ar terminas *prigimtinė teisė* reiškia tai, kad žmogus gimsta su gatavomis subjektinėmis teisėmis, ar tai tik nuoroda į būtinus asmens interesus, kurių neturi ignoruoti valstybės teisėkūra?

4) *Sisteminis teisės normų funkcionalumas*. Teisės normos pajėgia reguliuoti socialinius santykius tik sąveikaudamos tarpusavyje. Todėl norint suvokti tikrąją konkrečios teisės normos prasmę, reikia atrasti kitas teisės normas, kurios bus taikomos kartu su aiškinamąja.

5) *Praktika nepatikrintų įstatymų neišbaigtumas*. Visuotinai laikomasi nuomonės, kad įstatymas, kol jis nėra teismų išaiškintas, nepatikrintas praktika, yra lyg ir neužbaigtas: neaišku, kaip reikia suprasti konkrečius jo nurodymus, kad jis būtų realiai taikomas, sukeltų pageidaujamų padarinių. Tai reikalauja imtis tokio intelektualinio, loginio veiksmo kaip teisės normų aiškinimas (interpretavimas), kuris reikalauja iš interpretatoriaus solidžios teisinės ir kitokios kompetencijos.

Tiesioginis teisės aiškinimo objektas yra oficialusis teisės normų akto tekstas, kuriuo ta norma suformuluota, išoriškai išreikšta. Aiškinimo tikslas – teisingas, tikslus ir vieningas įstatymų prasmės supratimas ir taikymas.

1.2 TEISĖS AIŠKINIMO REGLAMENTAVIMO BŪKLĖ LIETUVOJE

Lietuvos teisėje specialiųjų normų, nustatančių teisės aiškinimo būdus, taisykles, rūšis, praktiškai nėra, nes, kaip minėjome, nėra oficialaus pozityvaus požiūrio į teisminių precedentų teisės, reikia menkinti teisės aiškinimo vertę, nepripažinti aiškinimo tam tikra individualizuojančios teisėkūros rūšimi. O jeigu šitaip, tai negali būti plėtojama ir teisės aiškinimo koncepcija bei jos juridinė technika.

Ten, kur oficialiai legalizuota precedentų teisė, valstybės teisėkūra skiria atitinkamą dėmesį teisės aiškinimo norminimui. Anglijoje 1978 m. yra priimtas specialus įstatymas (*The Interpretation Act*), JAV galioja tipinis įstatymas (*Model Statutory Construction Act*), skirtas vienodinti teisės aiškinimo klausimų reguliavimą, nes tos šalys, kaip sakėme, priklauso bendrosios teisės tradicijai, kur plačiai paplitusi precedentinė teisės forma.

Norminti teisės aiškinimo klausimus rengiamasi ir Lietuvoje. Rengiamame Civilinio proceso kodekse yra 19 straipsnis, pavadintas „Civilinio kodekso normų aiškinimo principais“, kur jau formuluojamos specialios teisės aiškinimo taisyklės.

1.3 TEISĖS AIŠKINIMO SĄVOKA IR STADIJOS

Teisės aiškinimas — tai teisės subjektų (valstybės institucijų, organizacijų pareigūnių piliečių) intelektinė veikla, skirta atskleisti, nustatyti teisės normos prasmę (teisių ir pareigų turinį, jų santykį).

Teisės normos prasmė. Kas tai? Loginės semantikos požiūriu ženklo prasmė - tai ženklu žymimo objekto sąvoka (tai ta informacija, kurią galime pateikti apie ženklu žymimą objektą). Terminio reikšmė - tai tuo terminu žymimas objektas. Pavyzdžiui, termino (ženkle) *studentas* prasmė yra aukštojoje mokykloje besimokančio žmogaus sąvoka, kuri informuoja, kad šis žmogus rengiasi įgyti aukštąjį išsilavinimą, kad jo studijos turi trukti ne mažiau kaip ketverius metus, kad tai neprivalomos studijos ir kita. O šio termino (vardo) reikšmė - tai konkretus žmogus, studijuojantis aukštojoje mokykloje.

Termino (vardo) prasmė ne visada sutampa su jo reikšme. Todėl yra ženklų, kurie turi prasmę, bet neturi reikšmės. Pavyzdžiui, terminas *kentauras* turi prasmę (žinome jo sąvoką - žmogaus su

arklio kūnu požymius), bet neturi reikšmės (kentauras realiai neegzistuoja). Panašių pavyzdžių galime rasti teisinio reguliavimo praktikoje. Pavyzdžiui, buvusi tarybinės administracinės teisės norma, numatanti atsakomybę už planinių užduočių neįvykdymą, turi prasmę (suprantame jos reikalavimus), bet ji neturi reikšmės – šiandien nėra tokių santykių, kuriuos ši norma reguliuotų. Arba Lietuvos Seimo priimtas įstatymas, reikalaujantis iš Rusijos, kaip Sovietų Sąjungos teisių ir pareigų perėmėjos, atlyginti okupacijos ir aneksijos padarytą Lietuvai žalą, turi prasmę, bet neturi reikšmės, nes nėra tarp Lietuvos ir Rusijos santykių, kuriuos realiai reguliuotų šis įstatymas. Neveikiantys įstatymai turi prasmę, bet neturi reikšmės.

Atitinkamai teisės normos, kaip ženklo, reikšmė yra tie socialiniai santykiai, kuriuos norma reguliuoja, o prasmė – tai tos normos juridinė sąvoka: elgesio taisyklė, jos teisių ir pareigų turinys, jų santykis, pareigų vykdymą garantuojančių sankcijų sistema.

Teisės normų aiškinimas susideda iš dviejų stadijų: 1) *teisės normos prasmės išsiaiškinimo*; ir 2) *išsiaiškintos teisės prasmės paaiškinimo kitiems teisės subjektams*. Teisės prasmės išsiaiškinimas skirtas padėti susiformuoti paties asmens, taikančio normą, apsisprendimui ir išoriškai nepasireiškia. Interpretatorius mąstydamas atskleidžia tam tikros teisės normos nustatomų teisių ir pareigų turinį, teisinius faktus, kurių pagrindu tos teisės ir pareigos atsiranda, pasikeičia, pasibaigia, taip pat įsitikina, kokiomis valstybės priemonėmis yra garantuojamas toje normoje nustatytų pareigų vykdymas, kokia yra specifika tų gyvenimo atvejų, kuriems bus taikoma ši teisės norma.

Išsiaiškintos teisės prasmės paaiškinimas — tai veiksmas, kai interpretatorius, pats išsiaiškinęs teisės normą, dar paaiškina ją įvairiomis formomis (žodžiu ar raštu) kitiems teisės subjektams.

1.4 TEISĖS NORMŲ AIŠKINIMO BŪDAI

Teisės aiškinimo būdas — tai sistema giminingų loginio mąstymo priemonių skirtų atskleisti, suvokti teisės normos turinį (prasmę).

Teisės literatūroje nurodomas įvairus teisės aiškinimo būdų skaičius. Vieni autoriai (F. C. von Savigny) mano, kad tokių būdų yra keturi: lingvistinis (kalbinis), loginis, istorinis ir sisteminis; kiti (H. J. Wolfas) – kad septyni: filosofinis, loginis, sisteminis, istorinis, lyginamasis, genetinis, teleologinis, tretis (F. Bennionas) jų priškaičiuoja net 396, nes aiškinimo būdus sieja su aiškinimo princi-

pais, taisyklėmis⁹². Tačiau dažniausiai sutariama, kad esama dešimt teisės aiškinimo metodų: lingvistinis, sisteminis, istorinis, teleologinis, precedentinis, įstatymų leidėjo ketinimo, lyginamasis, bendrųjų teisės principų, analoginis ir loginis (plačiau apie tai žr. minėtą D. Mikelėnienės ir V. Mikelėno knygą, p. 170). Tačiau šiems metodams gali būti taikoma vadinamoji „supaprastinimo“ operacija, nes kai kurie jų gali būti jungiami į vieną, pavyzdžiui, teleologinis aiškinimo būdas tam tikru atžvilgiu gali būti apimamas sisteminio, įstatymų leidėjo ketinimo metodas – istorinio ir t. t.

Čia aptarsime dažniausiai taikomus, vadinamuosius tradicinius teisės aiškinimo būdus: 1) *kalbinį*; 2) *sisteminį*; 3) *istorinį*; ir 4) *loginį*.

Kalbinis teisės aiškinimas literatūroje dar kartais vadinamas lingvistiniu, filologiniu. Jis grindžiamas kalbos, kuria norma suformuluota, mokėjimu, kurį sudaro gebėjimas naudotis tos kalbos morfologinėmis, sintaksinėmis minčių reiškimo priemonėmis. Šis būdas svarbus tuo, kad teisės normos yra rašytinės. Interpretatorius turi suvokti įprastą literatūroje vartojamų žodžių prasmę, vartojamą teisės aktuose.

Skiriamos tokios kalbinio aiškinimo taisyklės:

1) *Kontekstu besiremiantis aiškinimas*. Aiškinant žodžius, sakinius, reikia atsižvelgti į jų vartojimo kontekstą, kuris lemia žodžio ar sakinio prasmę, t. y. į turinį visų teiginių, kurių sistemoje tas terminas (sakinys) vartojamas.

2) *Vientiso aiškinimo taisyklė*. Negalima be pagrindo vienuodu žodžių ir posakių, esančių skirtingose vieno teisės akto dalyse, aiškinti skirtingomis prasmėmis arba skirtingų terminų aiškinti ta pačia prasme. Apie tai jau rašyta skyriuje apie teisėkūros techniką.

3) *Bendrinės kalbos pirmumo prezumpcija*. Jeigu yra visiems mokslams bendra, o ne teisinė sąvoka, tai ji aiškinama ta prasme, kaip ji suprantama bendrinėje kalboje. Pavyzdžiui, Aukščiausiasis Teismas 1991 m. sausio 17d. nutarime išaiškino, kad sąvokas *garbė*, *orumas* reikia suprasti taip, kaip jos suprantamos bendrinėje kalboje. Kartais teisinės sąvokos gali būti suprantamos platesne prasme, nei jos suprantamos bendrinėje kalboje. Pavyzdžiui, *apgaulė* teiseje turi platesnę prasmę nei bendrinėje kalboje: apgaulė čia supran-

⁹² Mikelėnienė D., Mikelėnas V. Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. Vilnius: Justitia, 1999. P. 167.

tama ir kaip parduodamo daikto trūkumų neaptarimas (nuslėpimas) sutartyje (sąmoningai pasyvus elgesys ten, kur įstatymų leidėjas įpareigoja pardavėją veikti aktyviai).

4) *Specialios kalbos pirmumo taisyklė*. Teisės normos tekste esami specializuotos kalbos žodžiai, specialiosios sąvokos, nepaaiškinti pačiame įstatyme, aiškintini pagal specialią jų prasmę ir reikšmę remiantis tos žinių srities dalykiniais žodynais, kitais specialiais šaltiniais.

Labai svarbu teisingai nustatyti sintaksines ženklų prasmes, gramatinės kalbos dalių formas. Netiksliai jas vartojant gali iš esmės pasikeisti teisės normos prasmė. Apie tai jau kalbėta aptariant teisės normų kalbai keliamus reikalavimus.

Lingvistinis aiškinimas remiasi ir daugeliu kitų taisyklių.

Nors lingvistinis teisės aiškinimo metodas visuotinai pripažįstamas vienu iš pagrindinių teisės aiškinimo metodų, tačiau jis nėra visa apimantis. Kiekvieną teisės normą galima aiškinti ir kitais metodais: sisteminiu, loginiu, istoriniu ir kitais. Skirtingais metodais aiškinant teisės normą, gaunami skirtingi rezultatai. V. Mikelėnas mano, kad dėl remiantis lingvistiniu metodu gautų rezultatų galima nedvejoti tik tada, jeigu taikant kitus metodus jie ne tik nepaneigiami, bet ir patvirtinami.

Sisteminis teisės aiškinimas. Jį lemia sisteminis pačių teisės normų veikimo pobūdis. Sisteminis aiškinimas reikalauja, kad teisės normų prasmė būtų atskleidžiama naudojantis žiniomis apie aiškinamos normos loginius ryšius, sąveiką su kitomis teisės normomis. Į tokią aiškinimą orientuoja ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 6 straipsnio pirmoji dalis: „Konstitucija yra vientisas [...] aktas.“ Vadinas, teisingai suprasti konkrečios konstitucinės normos prasmę galima tik aiškinant ją kartu su kitomis tos pačios Konstitucijos normomis.

Sistiminiu teisės aiškinimu galima nustatyti tokius teisės normų tarpusavio santykius:

1) *Interpretuojamos teisės normos lokalizavimas teisės sistemoje, teisės šakoje, teisės institute*. Čia svarbu nustatyti, kokiai teisės šakai ar institutui priklauso aiškinama norma. Kokio ji pobūdžio - materialioji ar proceso? Kurios kitos teisės normos logiškai su ja susijusios? Pavyzdžiui, baudžiamosios teisės normos „Eismo taisyklių pažeidimas, sukėlęs žymią žalą“, prasmę reikia aiškinti kreipiantis ir į teisės normas, išdėstytas kitame teisės akte - *Kelių eismo*

taisyklėse, iš kurių paaiškėja tokio pažeidimo pobūdis, taip pat reikia aiškintis, kas yra „žymi žala“ (*jos* sąvoką paprastai apibrėžia Civilinis kodeksas). Aiškinant kodekso specialiosios dalies normą reikia remtis ir bendrąja kodekso dalimi.

Aiškinantis interpretuojamos normos juridinę galią, reikia nustatyti tos normos vietą ir teisės akro sistemoje - kokia tai norma: konstitucinė, ratifikuotos tarptautinės sutarties, įstatymo, poįstatyminė; ar Vyriausybės nutarimų normos neprieštarauja įstatymo normoms, o įstatymo normos - konstitucinėms. Ar taikoma norma priimta laikantis galiojančių taisyklių, ar ji jau išgaliojusi, ar nėra formaliai panaikinta, ar ji neprieštarauja Konstitucijai ir kitiems įstatymams.

2) *Bendrosios ir specialiosios teisės normų santykis*. Išsiaiškinus normos vietą teisės sistemoje, galima nustatyti jos taikymo ribas: kokia ji - bendroji ar specialioji. Kadangi teisė yra ne tik elgesio taisyklių (normų), bet ir teisės principų sistema, todėl reikia atsižvelgti ir į konkrečios teisės normos santykį su teisės principais. Teisės principas pilietinėje teisės sampratoje turi pirmumą prieš teisės normą, įtvirtinančią tik paprastą elgesio taisyklę. Todėl teisės principo ir teisės normos prieštaravimo atveju pirmenybė teikiama teisės principui.

3) *Tarptautinės teisės pirmumo principas* reikalauja, kad esant nacionalinės ir tarptautinės teisės normų konkurencijai būtų aiškinaama teikiant pirmumą tarptautinės teisės normoms. Atitinkamai Europos Sąjungos teisė turi pirmumą prieš tos Sąjungos šalių nacionalinę teisę.

Sisteminis aiškinimas padeda atskleisti teisės normų kolizijas (prieštaravimus). Jis ypač svarbus taikant teisę pagal įstatymo analogiją, nes padeda rasti normą, turinio atžvilgiu artimiausią konkrečiam atvejui.

Istorinis teisės aiškinimas. Šiuo būdu teisės normos prasmė atskleidžiama analizuojant normos išleidimo socialinius, politinius tikslus, sąlygas, kurioms esant ši norma buvo priimta (apie tai jau kalbėta analizuojant teisės teorijos metodą). Siekiant šio tikslo, svarbus informacijos šaltinis - norminio teisės akto preambulė. Žinių apie socialinius, politinius normos tikslus interpretatorius gali gauti analizuodamas norminių teisės aktų išleidimo dokumentus, pačių aktų projektus, taip pat lygindamas interpretuojamą teisės normą su analogiška panaikinto teisės akto norma. Pavyzdžiui, norint suprasti, ko-

dėl 1991 m. išleistame Lietuvos Respublikos tautinių mažumų įstatyme atsirado norma: *Administracinių teritorinių vienetų, kuriuose gyvena kuri nors tautinė mažuma, vietos įstaigose ir organizacijose greta valstybinės kalbos vartojama tos tautinės mažumos (vietinė) kalba [...] minimuose teritoriniuose vienetuose informaciniai užrašai greta lietuvių kalbos gali būti ir tautinės mažumos (vietinė) kalba*", reikia žinoti, kad 4-5 straipsniai buvo priimti 1991 m. tragiškų sausio įvykių sąlygomis ir, siekiant atitraukti kai kurių tautybių Lietuvos gyventojus nuo Lietuvai priešiškos „Jedinstvos“ įtakos, leista tautinių mažumų kalbas vartoti jų gyvenamose vietose kartu su valstybine kalba. Vėliau, pasikeitus politinei padėčiai, priimtas Valstybinės kalbos įstatymas įpareigojo viešose valstybės įstaigose vartoti tik valstybinę kalbą. „Lietuvos Respublikoje viešieji užrašai yra valstybine kalba.“ (1995 m. sausio 31d. Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymo 17 str.) Šiuo atveju norint išsiaiškinti, kaip Tautinių mažumų įstatyme atsirado normos, prieštaraujančios Konstitucijai ir vėliau priimtam įstatymui, reikia tirti istorines šių įstatyminių permainų aplinkybes.

Loginis teisės aiškinimas. Jo atveju logikos dėsniai taikomi atskirai nuo kitų aiškinimo metodų, nors apskritai loginis mąstymas yra bet kokio aiškinimo priemonė. Čia tiriami (aiškinami) ne patys terminai, kaip kalbinio aiškinimo atveju, o tais terminais žymimos sąvokos, reiškiniai, jų tarpusavio santykiai. Tam atliekami tokie loginiai veiksmai kaip loginis teksto pertvarkymas, išvados iš sąvokų, *prieštaraujančio atvejo negalimumo įrodymas* ir kita. Normos aiškinimas čia yra tam tikrų teiginių, sudarančių normos prasmę, teisingumo įrodinėjimas. Pavyzdžiui, prieštaraujančio atvejo negalimumas įrodinėjamas pagal formulę:

$$(p \rightarrow [(ne-p \rightarrow q) \& ne-q] \rightarrow \text{netiesa, kad } ne-p)$$

Sakysime, norime įrodyti, kad teisės normos *žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės* prasmę mes suprantame taip: žmogus gimsta turėdamas ne teises, o tik tam tikrus interesus. Šį teiginį pažymime raide p. Norėdami įrodyti, kad p teisingas, tarkime, jog jis klaidingas — *netiesa, kad žmogus gimsta neturėdamas teisių* (ne-p). Bet jeigu žmogus gimsta su teisėmis, tai iš to seka kitas teiginys: *žmogaus teisės yra ne socialinis, o gamtinis, biologinis reiškinys* (q). Tačiau empiriniais tyrimais nustatyta, kad žmogaus teisės yra ne bio-

loginės, o socialinės kilmės, kad teisė yra žmonių nusistatytas trijų santykių, kuriuo jie siekia apsaugoti vienas kito prigimtines vertybes (gyvybę, sveikatą, orumą, laisvę ir kt.). Vadinasi, teiginys q klaidingas ir teisingas jo neigimas ($ne-q$); O jei q klaidingas, tai, remiantis konsekvento klaidingumo taisykle, turi būti klaidingas ir antecedentas: netiesa, kad $ne-p$ teisingas. Vadinasi, teiginys *žmogus gimsta neturėdamas teisių* (p) yra teisingas, nes jam prieštaraujantis teiginys $ne-p$ (*žmogus gimsta turėdamas teises*) klaidingas.

Visi šie teisės aiškinimo būdai yra tarpusavyje susiję ir vienas kitą papildo. Todėl aiškinant teisės normos prasmę reikia taikyti visus žinomus aiškinimo būdus.

1.5 TEISĖS AIŠKINIMO RŪŠYS

Jos nustatomos remiantis įvairiais kriterijais.

1) Atsižvelgiant į tai, kiek tikroji teisės normos prasmė sutampa su žodine (tekstine) normos išraiška, teisės aiškinimas yra skirstomas į: a) *adekvatųjį*; b) *plečiamąjį*; ir c) *siaurinamąjį*.

Adekvatus teisės aiškinimas

Tai atvejis, kai išaiškintas teisės normos turinys (prasmė) sutampa su normos žodine išraiška (normos raide), pavyzdžiui: „Teisingumą Lietuvos Respublikoje vykdo tik teismai.“ (Konstitucijos 109 str. 1 d.)

Plečiamasis teisės aiškinimas

yra toks, kai paaiškėja, kad tikroji normos prasmė yra platesnė nei tekstinė. Pavyzdžiui, aiškinantis, ką reiškia Lietuvos Respublikos Konstitucijos 109 straipsnio teksto formuluotė *teisėjai, nagrinėdami bylas, klauso tik įstatymo*, nustatoma, kad teisėjai privalo klausyti ne tik tų teisės aktų, kurie vadinami įstatymais, bet ir poįstatyminių teisės aktų, kad terminas *įstatymas* čia yra bendras visų norminių teisės aktų pavadinimas. Šiuo atveju išsiaiškinama, kad tikroji normos prasmė yra platesnė už jos teksto formuluotę.

Siaurinamasis teisės aiškinimas

yra toks, kai nustatoma, kad tikrasis normos turinys (prasmė) siauresnis negu jo teksto formuluotė (normos prasmė siauresnė nei jos raidė). Pavyzdžiui: „Asmuo, kuris papirko pareigūną, atleidžiamas nuo baudžiamosios atsakomybės, jeigu jis apie

tai pranešė savo noru iki bylos iškėlimo dėl šio papirkimo [...]” (BK 284 str. 2d.) Tikroji šios normos prasmė yra ta, kad papirkęs pareigūną asmuo atleidžiamas nuo baudžiamosios atsakomybės ne visada, kai savanoriškai apie tai praneša teisėsaugos institucijoms, o tik kai šios institucijos iki tol nežinojo apie padarytą nusikaltimą. Čia norma aiškinama siaurinant. Arba kitas pavyzdys. Sutuoktinių įgytas turtas, bendrai gyvenant, yra jų bendroji nuosavybė (Civilinio kodekso trečioji knyga „Šeimos teisė” (projektas) 3.88 str.). Bet sutuoktinių asmeniniai daiktai yra kiekvieno asmeninė nuosavybė, nors ir įgyta bendrai gyvenant (3.89 str. 3 d.). Tuo pasakoma, kad bendroji nuosavybė neapima asmeninių sutuoktinių daiktų ir ji čia aiškintina siaurinant.

Negalima plečiant aiškinti baigto veiksmų sąrašo arba siaurinant aiškinti nebaigto veiksmų ar subjektų sąrašo. Pavyzdžiui, negalima plečiant aiškinti nakties laiko, nustatyto nuo 22 val. iki 6 val., nors jis ir nesutaptų su astronominiu nakties laiku.

2) Pagal teisės normų aiškinimo subjektą arba teisinių padarinių reikšmingumą teisės aiškinimas skirstomas į *oficialų ir neoficialų*.

Oficialiam teisės aiškinimui būdingi tokie požymiai:

- 1) oficialiai aiškinti teisės normas gali tik kompetentingos (tam turinčios įgaliojimus) valstybės institucijos;
- 2) toks aiškinimas privalomas visiems teisės subjektams ir visada įforminamas specialiu dokumentu - interpretaciniu teisės aktu;
- 3) oficialiu teisės aiškinimu siekiama užtikrinti vienodą teisės normų supratimą ir jų taikymą.

Oficialus teisės aiškinimas yra: a) *autentiškas*; ir b) *deleguotas*.

Autentiškas teisės aiškinimas yra toks, kai teisės normą aiškina ją išleidęs teisėkūros subjektas. Lietuvoje oficialus įstatymų aiškinimas yra tik autentiškas. Konstitucinio Teismo nutarimus irgi gali oficialiai aiškinti tik pats Konstitucinis Teismas, nekeisdamas nutarimo turinio (Konstitucijos 61 str.).

Deleguotas teisės aiškinimas - tai atvejis, kai teisės normą aiškina ne ją išleidęs teisėkūros subjektas, o kitas, specialiai tam įgaliojtas. Pavyzdžiui, parlamentas įgalioja Aukščiausiąjį Teismą aiškinti parlamento išleistus įstatymus (Rusijos pavyzdys). Vyriausybė gali su-

teikti teisę valstybinio socialinio draudimo institucijai aiškinti socialinio draudimo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisykles.

Lietuvos Konstitucija ir įstatymai nenumato deleguoto teisės normų aiškinimo. Konstitucinis Teismas, ir pagal Konstituciją, ir pagal Konstitucinio Teismo įstatymą, tik „sprendžia, ar įstatymai ir kiti Seimo aktai [...] neprieštarauja Konstitucijai" (Konstitucijos 102 str.). Aukščiausiasis Teismas irgi neaiškina įstatymų, o tik plenarinių sesijų ir kasacine tvarka priimtose nutartyse aiškina įstatymo taikymą esant konkrečiai situacijai. Tokie Aukščiausiojo Teismo aiškinimai turi ne privalomos, o tik rekomendacinės reikšmės: į Aukščiausiojo Teismo išaiškinimus „atsižvelgia teismai, valstybės ir kitos institucijos, taip pat subjektai, taikydami tuos pačius įstatymus" (Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 18 str. 1d. (1998 m. balandžio 8d. redakcija)

Oficialus teisės aiškinimas gali būti *kazualus ir norminis*. Kazualų (lot. *casus* - atsitikimas, atvejis) aiškinimą atlieka teismas, taikydamas konkrečią normą konkrečioje teismo byloje, jis yra oficialiai privalomas tik tos konkrečios bylos konkrečioms subjektams ir jos faktams. Tačiau kazualus aiškinimas, ypač kai jo subjektai (interpretatoriai) yra aukštesnės valdžios institucijos, gali būti tam tikras aiškinimo precedentas, privalomas žemesnėms valdžios institucijoms.

Norminis teisės aiškinimas yra bendrojo pobūdžio, skiriamas neribotam atvejų ir subjektų skaičiui ir atliekamas tais atvejais, kai teisės normos tekstinė išraiška neaiški ir pati norma prieštaringai taikoma praktikoje. Jis privalomas visiems teisės subjektams, kai šie įgyvendina interpretuojamą teisės normą.

Oficialus, norminis teisės aiškinimas visada įforminamas specialiuose interpretaciniuose teisės aktuose, o kazualus - teisės taikymo aktuose.

Interpretaciniai teisės aktai paprastai neformuluoja naujų teisės normų, o tik nurodo, kaip reikia suprasti ir įgyvendinti galiojančias teisės normas.

Neoficialus teisės aiškinimas. Jo subjektais yra visi teisės subjektai ir jis nėra privalomas. Neoficialus teisės aiškinimas nebūtinai išreiškiamas dokumentu.

Neoficialus teisės aiškinimas yra: a) *paprastas*; b) *kompetentingas*; c) *mokslinis (doktrininis)*.

Paprasto neoficialaus teisės aiškinimo subjektai yra asmenys, neturintys teisinio išsilavinimo.

Kompetentingas neoficialus teisės aiškinimas — tai teisės normų aiškinimas asmenų, turinčių teisinę kvalifikaciją (advokatų, prokurorų, juriskonsultų, kitų teisininkų profesionalų), bet neigaliotų šito daryti.

Mokslinis neoficialus teisės aiškinimas yra toks, kurio subjektai – teisininkai mokslininkai, aiškinantys teisės normas mokslo veikaluose (monografijose, moksliniuose straipsniuose, norminių teisės aktų komentaruose).

Mokslinis aiškinimas neprieštarauja oficialiam teisės aiškinimui. Pastarasis paprastai irgi yra mokslinis, nes remiasi mokslininkų rekomendacijomis. Mokslinio aiškinimo privalumas yra tas, kad čia ne tik išdėstomas interpretuojamos teisės normos prasmės supratimas (pagrindiniai požymiai), bet visa tai ir plačiai argumentuojama, pateikiami įvairūs samprotavimai. Tuo tarpu oficialaus teisės aiškinimo aktuose nurodomi tik pagrindiniai teisės normos prasmę apibūdinantys teiginiai, dažniausiai be argumentų.

Teisės aiškinimo kokybė priklauso nuo interpretatoriaus teisinės sąmonės, bendrosios kultūros.

1.6 TEISĖS AIŠKINIMO AKTAI: SĄVOKA IR RŪŠYS

Teisės aiškinimo aktą reikia suprasti kaip veiksma ir kaip teisinį dokumentą, išsiaiškinimo ir paaiškinimo aktą. *Teisės aiškinimo aktai – tai oficialūs, juridiskai reikšmingi dokumentai, skirti atskleisti (nustatyti) tikrąją teisės normos prasmę (turinį)*. Tai viena iš norminių teisės aktų rūšių. Bet jie neturi savarankiškos reikšmės ir veikia tik sąveikaudami su tais norminiais teisės aktais, kuriuose suformuluotos pagrindinės teisės normos, kurias interpretaciniai aktai aiškina. Interpretaciniai teisės aktai priklauso nuo pirminių norminių teisės aktų, juos aptarnauja ir dalijasi su jais jų „likimu“.

Pagal savo išorinę formą interpretaciniai aktai gali būti rašytiniai ir žodiniai. Rašytiniai turi tam tikrą struktūrą. Juose turi būti nurodoma, kas, kada išleido aktą, kuriai teisės šakai jis priklauso, kokia teisės norma aiškinama, pats aiškinimo turinys, nuo kada įsigalioja.

1.7 AR TEISĖS AIŠKINIMAS – TEISĖKŪROS AKTAS?

Teisės aiškinimo aktų teisinio statuso klausimas glaudžiai susijęs su aiškinimo kompetencija: teisės aiškinimas yra ir teisėkūros aktas ar tik priemonė išsiaiškinti ir paaiškinti jau egzistuojančios normos pras-

mę konkretaus taikymo atveju? Tai pagrindinė teisės aiškinimo koncepcijos problema.

Šiuo klausimu teisės literatūroje nėra vieningos nuomonės. Vieni autoriai mano, kad teisės aiškinimas nenustato naujos elgesio taisyklės, nepakeičia ir nepanaikina teisės normos. Tai tik teisinės technikos, o ne teisėkūros klausimas. Kiti autoriai linkę teisės aiškinimo aktus laikyti ir teisėkūros aktais.

Lietuvos pozityvioji teisė ir pati teisės doktrina, kaip sakėme, mažai dėmesio skiria teisės aiškinimui, ir suprantama kodėl. Dėmesys teisės aiškinimui padidėja tik ten, kur yra pripažįstamas teisinis precedentas, kur teismai ne tik mechanškai taiko įstatymus, juos aiškina, bet ir kuria teisės normas. Kadangi Lietuvoje tebegalioja iš tarybinės teisės tradicijos perimta precedentų teisės baimė ir mechaniško įstatymų taikymo teismuose doktrina, dėmesys teisės aiškinimui negali būti didelis, o pati teisės aiškinimo doktrina neišplėtotą (pirmuosius reikšmingus žingsnius šia linkme žengė prof. V. Mikėlnas), nes tam nėra aiškiai išreikšto teismų praktikos poreikio.

Todėl tebėra neaišku: teisės aiškinimas – tik terminų, kalbos konstrukcijų paaiškinimas ar tai ir teisminės teisėkūros aktas, įstatymų užbaigimo procesas; tai gyvosios teisės tapsmas ar tik formalus, paviršutiniškas ir nereikšmingas įstatymo tekstinės formos aiškinimas. Įstatymų leidėjas pasistengė nesuteikti įstatymų aiškinimo teisės ne tik žemesniems teismams, bet ir Aukščiausiam Teismui. Net Konstitucinis Teismas, kaip sakėme, pagal Konstitucijos ir Konstitucinio Teismo įstatymo raidę, ne aiškina Konstituciją, o tik „sprendžia, ar įstatymas atitinka Konstituciją“. O jeigu Konstitucinis Teismas neaiškina Konstitucijos, tai, suprantama, kodėl Konstitucinio Teismo nutarimų konstatuojamoji dalis (pagrindžianti galutinį Teismo sprendimą, atskleidžianti motyvus ir argumentus) kai kurių autorių vertinama kaip neprivaloma kitiems teisės subjektams ir pačiam Konstituciniam Teismui sprendžiant analogiškas bylas, t. y. negali pretenduoti į precedentą. Konstitucinis Teismas aiškina Konstituciją tik tiek, kiek to reikia „ieškant atsakymo į keliamą ginčijamo akto konstitucingumo klausimą“⁹³.

Teisės aiškinimas turi prisidėti prie visuomeninių santykių teisinio reguliavimo stabilizavimo sudarydamas sąlygas plėtoti precedentų teisei, kad teismas būtų ir įstatymų leidėjo bendradarbis, galėtų kurti teisę *ad hoc*.

⁹³ Konstitucinio teismo aktai. Kn. I. 1998. P. XXX.

Interpretatorius, aiškindamas konkrečios įstatyminės normos prasmę, siekia atpažinti toje normoje suformuluotą konkrečių teisių ir pareigų vienovę, nes ta vienovė, sakėme, yra teisės esmė (sąvoka) ir ji saisto ne tik įstatymų leidėją, bet ir konkrečios normos interpretatorių. Čia svarbu aiškinant ne tik suvokti, ką įstatymų leidėjas norėjo pasakyti ta norma (tai būtų svarbu tik mechaniško įstatymų taikymo atveju), bet ir atpažinti, kaip joje yra įkūnyta pati teisės esmė (teisių ir pareigų vienovė).

Aiškinant teisę siekiama suvokti pozityviosios teisės normos prasmę taip, kad teisės normos taikymas reikštų ne tik teisėtumą, bet ir teisingumą (sutikimą su teise). Ne veltui sakoma, kad „teisėjas, sprenddamas sudėtingą bylą, turi elgtis taip, kaip to norėtų protingas, sąžiningas ir teisingas įstatymų leidėjas, veikiantis visuomenės, o ne savo asmeniniam arba savo politinės ar kitokios grupuotės labui“⁹⁴. Todėl įstatymo aiškinimas ir taikymas yra ne mechaniškas, o kūrybinis procesas. Todėl iš pozityvistinio etatizmo atėjusi nuostata, kad aiškinant teisę nesukuriama nauja teisės norma, o tik padaroma suprantama įstatymų leidėjo valia, šiandien jau negali būti suprantama vienareikšmiškai.

Bet teisės aiškinimas kartais virsta teisės kūrimu net ir toje teisinėje sistemoje, kur nepripažįstamas teisminis precedentas ir teisės aiškinimui nepripažįstama teisėkūros *ad hoc* teisė. Pavyzdžiui, jeigu mirties bausmės leistinumą, sakėme, po Konstitucinio Teismo išaiškinimo virsta mirties bausmės draudimu, tai faktiškai sukuriamą naują to santykio reguliavimo taisyklę, kuri pašalina iš baudžiamųjų sankcijų sąrašo mirties bausmę. Nors ne interpretatorius savo aiškinimu panaikina tą normą, bet aiškinimas panaikina tos normos juridinę galią. Todėl įstatymų leidėjui telieka formaliai panaikinti jau teisės aiškinimu faktiškai panaikintą teisės normą, kitaip sakant, sankcionuoti Konstitucinio Teismo teisėkūrą. Tai rodo, kad šiuo atveju Konstitucinio Teismo atliekamas teisės aiškinimas įgauna ir teisėkūros, tik negatyvios, prasmę.

Esant konstitucinei ir administracinei norminių teisės aktų teisėtumo kontrolei keičiasi teisės aiškinimo statusas: jis įgyja ir tam tikrą teisėkūros prasmę net ir mechaninio teisės normų taikymo tradicijoje, iš vidaus sprogdindamas tos tradicijos absoliutinimą.

⁹⁴ Mikelėnienė D., Mikelėnas V. Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. Vilnius: Justitia, 1999. P. 70.

2. TEISĖS NORMŲ ĮGYVENDINIMAS

Omnes servi legum sumus, ut liberi esse.

*Cicero*⁹⁵

Išsiaiškinus teisės normų prasmę, pereinama prie kito teisės objektyvizavimosi žingsnio - tiesioginio jos reikalavimų įgyvendinimo.

Teisės teorijos vadovėliai teisės įgyvendinimą apibrėžia kaip *teisinio reguliavimo išraišką, teisėje esamų reikalavimų ir galimybių įkūnijimą* ir išvardija keturias tokio įgyvendinimo „formas“, jas dažniausiai išdėstydami atsitiktine tvarka: 1) teisės laikymasis; 2) teisės vykdymas; 3) naudojimasis teise; ir 4) teisės taikymas (S. S. Aleksejevas, F. A. Grigorjevas, A. D. Čerkasovas, 1989 metų lietuviško vadovėlio autoriai ir daugelis kitų), be jų tarpusavio ryšio, nesiaiškindami, nuo kurios „formos“ teisės normų įgyvendinimas prasideda ir turėtų prasidėti, kaip visos tos „formos“ išiprasmina viena kitos atžvilgiu. Teisės įgyvendinimo, kaip vientiso proceso, klausimas čia apskritai nekeliamas.

Įveikti šį minties padrikumą priemonių teikia požiūris į teisę kaip į subjektinių teisių ir pareigų vienovę. Būtent jo logika reikalauja pradėti įgyvendinti teisę ne nuo bet kurios teisės įgyvendinimo „formos“, o nuo *naudojimosi teise* ir juo apibrėžti visas kitas. Šitaip daryti būtina todėl, kad demokratinėje valstybėje postuluojuamas vertybinis asmens pirmumas valstybės atžvilgiu. Veikti - tai naudotis subjektinėmis teisėmis, o naudotis teisėmis - tai įgyvendinti savo interesus. Vadinas, veikiantis visuomenėje asmuo yra savo teisėmis teisėtai besinaudojantis asmuo. O teisėtai naudotis teisėmis reiškia vykdyti joms proporcingas pareigas. Šituo remdamiesi galime apibrėžti ir teisės įgyvendinimą.

2.1 TEISĖS ĮGYVENDINIMO SAŲOKA

Teisės įgyvendinimas — tai naudojimasis teisės normų suteiktais ar neuždraustais leidimais — subjektinėmis teisėmis, vykdant tas teises legalizuojančias pareigas.

Iš apibrėžimo išeina, kad teisės įgyvendinimą sudaro dvi tarpusavyje susijusios akcijos: 1) naudojimasis subjektinėmis teisėmis; ir 2) kartu vykdymas tą naudojimąsi legalizuojančių pareigų.

Esame įstatymų vergai, kad būtume laisvi. Ciceronas

Naudojimasis teise — tai atlikimas teisės normų leistų arba neuždraustų veikų, kuriomis teisės subjektai apsaugo, įgyvendina savo teisėtus interesus, subjektines teises.

Kad būtų teisėtas, šis naudojimasis teise, sakėme, turi būti visuomenėje legalizuojamas atitinkamų pareigų vykdymu; pareigų vykdymas šiuo atveju suprantamas negatyviai ir pozityviai.

a) Suprantant negatyviai, pareigų vykdymas - tai toks naudojimasis teisėmis, kai susilaikoma nuo kito asmens teisei žalingų veiksmų (teisės laikymasis). Šiuo atveju asmuo naudojasi subjektinėmis teisėmis nepažeisdamas kito asmens teisių - nustatytų draudimų: vairuoja automobilį, nepadarydamas žalos kito asmens sveikatai, turtui; eksploatuoja gamyklą laikydamasis ekologinio saugumo normų reikalavimų. Tai reiškia, kad naudojamas teise vykdant pasyvią juridinę pareigą — susilaikoma nuo kito asmens teisėms arba apskritai teisinei tvarkai priešingų veikų. Pareigų vykdymo, įgaunančio teisės laikymosi prasmę, nereikia įforminti jokių teisės aktu - dokumentu.

b) Suprantant pozityviai, pareigų vykdymas — tai toks naudojimasis teise, kuris reikalauja iš teisės turėtojo atlikti kito asmens ar organizacijos naudai teigiamus veiksmus siekiant legalizuoti savo teisę visuomenėje ir kartu įgyti teisę reikalauti, kad tas „kitas asmuo“ vykdytų šios teisės turėtojo naudai grįžtamasias pareigas. Pavyzdžiui, darbininkas, naudodamasis pagal darbo sutartį įgyta subjektine teise dirbti konkrečioje įmonėje, privalo tą teisę legalizuoti atlikdamas pozityvius veiksmus darbdavio naudai - gaminti sutartą kiekį ir sutartos kokybės produkciją ir šios pareigos vykdymo pagrindu įgyja teisę reikalauti, kad darbdavys sumokėtų jam už tai sutartyje nustatytą atlyginimą. Arba kitas pavyzdys: asmuo, naudodamasis kredito teise, privalo drausmingai mokėti kreditoriui procentus, o pasibaigus kredito terminui, grąžinti pasiskolintą sumą. Šių pareigų vykdymu pirmu atveju asmuo legalizuoja naudojimąsi teise dirbti, antruoju atveju - naudojimąsi teise gauti kreditą.

Vadinasi, teisės laikymasis — tai naudojimasis teise susilaikant nuo žalingos kito asmens teisėms veikos. O teisės vykdymas — tai naudojimasis subjektinėmis teisėmis atliekant kito asmens naudai tam tikrus privalomus pozityvius veiksmus (pareigas).

Kas nesinaudoja teisėmis, tam nekyla reikalo laikytis įstatymų, atlikti pozityvius veiksmus kitų asmenų naudai. Šios akcijos iškyla tik kaip sąlygos, kad naudojimasis teisėmis bus teisėtas, nekels grės-

mes kitų asmenų teisėms ir kartu reikš abipuses visuomenės narių paslaugas. Oponuojant nuomonei dėl teisės įgyvendinimo kaip proceso, kartais sakoma, kad teisės laikymasis galimas ir be ryšio su naudojimusi teise; pavyzdžiui, asmuo, sėdintis miesto parke ant suoliuko, tik laikosi teisės - nepažeidžia niekieno interesų. Bet šiuose jo veiksmuose nesą naudojimosi teise. Su tokiu samprotavimu negalima sutikti. Pirmiausia toks asmuo naudojasi teise į laisvę, nes tik naudodamasis tokia teise jis ir gali sėdėti ten, kur nori. Bet sėdėdamas miesto parke ant suoliuko tuo metu, kai privalo būti kariuomenės šaukimo punkte arba banke mokėti mokesčius, gražinti kreditoriui skolą, asmuo neteisėtai naudojasi savo teise sėdėti ant suoliuko miesto parke, nes dėl šių pareigų nevykdymo galbūt jau turėtų „sėdėti“ kitoje vietoje (negatyvaus teisės taikymo būtinybė).

Taigi kiekvienas teisėtai naudojimasis teise galimas tik būdamas susijęs su pareigų vykdymu abiem jų reiškimosi variantais.

Šią priklausomybę galima pavaizduoti taip:

TEISĖS ĮGYVENDINIMAS

NAUDOJIMASIS TEISE	PAREIGŲ VYKDYMAS (du jų pavidalai)	PAREIGA SUSILAIKYTI NUO ARTIMO TEISEI ŽALINGŲ VEIKSMŲ (teisės laikymasis)
		PAREIGA ATLIKTI ARTIMO NAUDA I POZITYVIUS VEIKSMUS

Šitaip požiūris į teisę kaip subjektinių teisių ir pareigų vienvė padedą suvokti teisės įgyvendinimą kaip vientisą (gyvą) procesą - įsitikinti, kad nėra jokių, „autonomiškų“ teisės įgyvendinimo „formų“ (pati savaime nėra viena iš jų negali pretenduoti į teisės įgyvendinimą), o tik naudojimasis subjektinėmis teisėmis vykdant jį legalizuojančias pareigas ir tam naudojimuisi talkinantis ar jį ribojantis teisės taikymas. Į naudojimąsi teise įeina ir pareigų vykdymas, nes teisės įgyvendinimas - tai ta pati teisių ir pareigų vienvė, tik funkcionuojanti praktiškai.

Tai padeda atskleisti (suvokti) ankstesnės *trijų teisės įgyvendinimo formų* tradicijos priežastis - jos metodologinius, politinius pagrindus. Tos „formas“ negali vadintis teisės įgyvendinimo formomis jau vien dėl to, kad pačios savaime jos nėra teisės įgyvendini-

mas, jeigu teisės įgyvendinimą suprasime kaip asmens realios laisvės plėtrą, kaip skirtingų interesų visuomenėje derinimą. Juk galime susidurti su situacijomis, kur pozityviosios teisės reikalavimų įgyvendinimas gali nereikšti asmens teisių įgyvendinimo. Pavyzdžiui, vykdymas įstatymų, kurie įpareigoja baudžiauninką neatlyginamai dirbti feodalui, nėra baudžiauninko teisės įgyvendinimas, o tik įstatymų imperatyvų įgyvendinimas, kurio turinys reiškia tokių įstatymų vykdytojo pavergimą. Įstatymo vykdymas (susilaikymo ir pozityvių veiksmų atlikimo prasme) čia nėra priemonė legalizuoti naudojimąsi subjektine teise, nėra to naudojimosi suderinimas su kito asmens naudojimosi teise. Tokiomis sąlygomis minėtos teisės įgyvendinimo „formas“ tikrai yra savarankiškos „teisės“ (tiksliau - įstatymų) įgyvendinimo formos, kurios gali reikšti asmeniui ne savo teisės įgyvendinimą, o savo teisės paneigimą, asmens pavergimo valstybei formą.

Vadinasi, jeigu skelbiama įstatymo viršenybė, tai tos „formas“ yra įstatymo reikalavimų įgyvendinimo formos, o jeigu pripažįstame teisės viršenybę, tai „formas“ išnyksta ir teisės įgyvendinimas virsta vientisu procesu - naudojimosi teise vykdant ją legalizuojančias pareigas.

Tai rodo, kad mūsų teisės literatūroje įsitvirtinusi pažiūra dėl trijų ar net keturių „teisės įgyvendinimo formų“ yra atėjusi iš totalitarinių režimų, iš jų etatistinės teisės sampratos ir formalios įstatymo viršenybės, kur teisė tapatinta su įstatymu ir kur žmogaus teisės - tai tik įstatymų leidėjo malone suteikiamas ar nesuteikiamas asmeniui gėris, kur įstatymų įgyvendinimas nebūtinai turi reikšti asmens teisių įgyvendinimą.

Požiūris į teisės įgyvendinimą kaip procesą yra būdingas tik demokratinei visuomenei, kuri skelbia teisės viršenybę ir kurios teisinis gyvenimas prasideda žmogaus teisėmis, o pats teisės įgyvendinimas suprantamas tik kaip žmogaus teisių įgyvendinimas. Todėl visos kitos sąvokos, susijusios su teisės įgyvendinimu, tokioje visuomenėje apibrėžtinai atsižvelgiant į santykį su naudojimosi teise. Naudojimasis teisėmis yra tikslas, o pareigų vykdymas abiem savo pavidalais — priemonės legalizuoti, įgyvendinti šį tikslą, nes teisėmis naudojamosi ne šalia visuomenės, o visuomenėje. Todėl tikroji visų kitų su teisės įgyvendinimu susijusių akcijų prasmė ir vieta atsiskleidžia tik naudojimosi teise atžvilgiu.

Šitaip suprantamas teisės įgyvendinimas yra tiesioginis, nes teisės nurodymai čia virsta socialiniais santykiais (praktiniu elgesiu) pačių teisės subjektų pastangomis. Šitaip suprantamo teisės įgyvendinimo subjektai yra visi fiziniai ir juridiniai asmenys, piliečių susivienijimai, valstybės institucijos, pareigūnai. Demokratinėje visuomenėje piliečiai ne tik turi teisę, bet ir yra skatinami patys įgyvendinti savo teisės suteikiant jų įgyvendinimui subjektinių teisių ir pareigų vienovės pavidalą. Tokį pavidalą įgyjantis teisės įgyvendinimas visada yra abipusės pagarbos ir apsieitimo paslaugomis tarp visuomenės narių procesas. Šitaip įgyvendinama dauguma žmogaus teisių (teisės normų), bet ne visos.

2.2 TEISĖS TAIKYMAS KAIP VALSTYBĖS PAGALBAIRKAIPTEISINGUMOVYKDYMAS

Tais atvejais, kai pačių piliečių pastangų įgyvendinti ar apginti savo teisės nepakanka, jie turi teisę kreiptis pagalbos į valstybės institucijas, turinčias valdinius įgaliojimus, tarp jų - ir įgaliojimus taikyti teisės normas, kad valstybė padėtų jiems pasinaudoti savo teise arba pašalintų kitų asmenų, institucijų neteisėtai daromas kliūtis, trukdančias ją naudotis.

Šitaip susiduriame su nauja teisės įgyvendinimo akcija - teisės taikymu, kuris taip pat išiprasmina, tampa būtinas tik naudojimosi teise atžvilgiu. Iš santykio su naudojimosi teise paaiškėja, kad teisės taikymas taip pat gali būti dvejopas: pozityvus ir negatyvus.

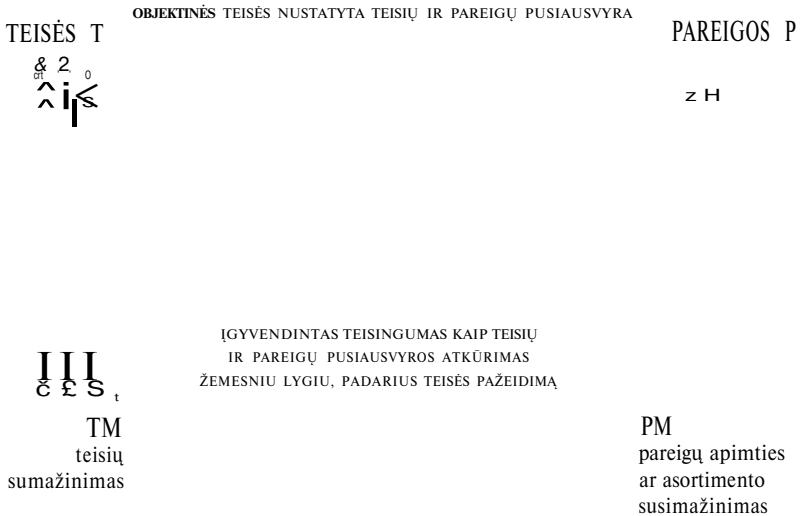
Pozityviu požiūriu teisės taikymas — tai valstybės pagalba asmeniui pasinaudoti pozityviosios teisės jam suteikta ar pripažinta subjektine teise (įstaigos vadovo įsakymas priimti į darbą asmenį padeda šiam naudotis teise dirbti; socialinės rūpybos įstaigos priimtas sprendimas (teisės taikymo aktas) skirti pensiją konkrečiam asmeniui padeda šiam pasinaudoti teise į socialinį aprūpinimą senatvėje).

Negatyviu požiūriu teisės taikymas — tai neigiamų sankcijų taikymas asmeniui, kuris, naudodamasis subjektinėmis teisėmis, atsisakė vykdyti šias teises legalizuojančias pareigas (teisės taikymas kaip teisingumo vykdymas).

Apibendrinant pasakytina, kad *teisės taikymas - tai kompetentingų valstybės institucijų ar pareigūnų, firmų vadovų veikla, kuria padedama asmenims pasinaudoti savo teisėmis, jas apginti pažeidi-*

*mo atveju, arba veikla, kuria yra siauriamos, likviduojamos as-
mens teisės, šiam atsisakius vykdyti pareigas, kuriomis jis privalėjo
legalizuoti visuomenėje naudojimąsi savo teisėmis.*

TEISINGUMO ĮGYVENDINIMO SCHEMA

**Teisingumo įgyvendinimas = $\forall x [P(x) \rightarrow T(x)]$
(vykdymas)**

Išraišką skaitome: teisingumo įgyvendinimas (vykdymas) yra lygiavertis išraiš-
kai: kiekvienam x teisinga - $\forall x$, jei asmuo x nevykdo tam tikrų pareigų -
 $P(x)$, tai x netenka atitinkamų teisių - $T(x)$.

Taikyti teisę būtina tokiais atvejais:

*1) kai teisės normose nustatytos konkrečių teisės subjektų sub-
jektinės teisės ir pareigos negali atsirasti be kompetentingų valsty-
bės institucijų ar pareigūnų dalyvavimo. Pavyzdžiui, asmens kon-
stitucinė teisė į mokslą gali būti toliau įgyvendinta tik jam tapus
tam tikros aukštosios mokyklos studentu. Todėl ją įgyvendinti ne-
užtenka turėti atestatą, išlaikyti stojamuosius egzaminus ir laimėti
konkursą, dar turi būti tos mokyklos rektoriaus įsakymas, legali-
zuojantis tokio asmens įgytą subjektinę teisę studijuoti šioje mo-*

kykloje. Toks įsakymas tampa teisiniu faktu, kuriuo remiantis tarp studento ir aukštosios mokyklos bei valstybės atsiranda administracinis santykis, kurio pagrindu asmuo įgyja subjektinę teisę mokytis konkrečioje mokykloje, ta mokykla įgyja pareigą teikti jam profesinį išsimokslinimą, o valstybė – pripažinti remiantis šiuo santykiu atsiradusias to asmens teises ir jas ginti jų pažeidimo atveju. Arba konkrečiam asmeniui gali būti mokama pensija tik socialinės rūpybos įstaigai priėmus dėl jo teisės taikymo aktą (nutarimą), kuriuo remiantis tarp piliečio ir valstybės atsiranda teisinis santykis, kuris piliečiui suteikia subjektinę teisę reikalauti iš valstybės konkrečios socialinio draudimo sumos, o valstybę įpareigoja tokią sumą jam mokėti;

2) *kai kyla ginčas, ar konkrečiam asmeniui priklauso tam tikra subjektinė teisė, o ginčo šalys pačios negali tuo klausimu susitarti (turto padalijimas išuokos atveju), arba reikia pašalinti kliūtis, trukdančias naudotis subjektinėmis teisėmis, garantuoti tinkamą teisių pareigų vykdymą (kelio perkasimas, trukdantis asmeniui įvažiuoti į savo sodybą);*

3) *kai reikia oficialiai nustatyti buvimą ar nebuvimą konkrečių faktų ir pripažinti juos juridiskai reikšmingais.* Pavyzdžiui, tik teismas, priimdamas nutartį, gali pripažinti pilietį mirusiu arba nežinia kur esančiu;

4) *kai visuomeninis santykis dėl visuomeninio ar asmeninio reikšmingumo turi būti patvirtintas valstybės institucijų siekiant patikrinti jo teisėtumą* (kandidato į Seimo narius registracija rinkimų komisijoje, ar jis turi teisę balotiruotis; autotransporto priemonės registracija Kelių policijoje, ar transporto priemonė įsigyta teisėtai; namo pirkimo-pardavimo sutarties notarinis patvirtinimas (patikrinimas, ar namas nėra areštuotas, užstatytas garantuoti finansinį įsipareigojimą ir kt.). Tai kyla iš valstybei Konstitucijos uždėtos pareigos įsitikinti, garantuoti, kad vienas asmuo naudojasi teisėmis nesiaurindamas kito asmens teisių;

5) *kai reikia priversti teisės subjektus, besinaudojančius subjektinėmis teisėmis, vykdyti iš šio naudojimosi (Įstatymo ar sutarčių) kylančias pareigas kitų asmenų naudai* (pvz., įpareigoti konkretų asmenį grąžinti skolą, atlyginti padarytą žalą) arba *kai reikia teisės pažeidimo atveju apriboti teisės pažeidėjo subjektyvias teises – taikyti sankcijas (vykdyti teisingumą);*

6) *kai reikia valstybės vardu paskatinti tam tikrą visuomenei naudingą elgesį* (asmens apdovanojimas, laikinas atleidimas nuo tam tikros rūšies mokesčių ir t. t.).

TEISĖS NORMŲ TAIKymo POŽYMIAI

1) *Taikydama teisę, valstybė vykdo tokias funkcijas; a) padeda piliečiams įgyvendinti savo teises; b) saugo jas nuo pažeidimo; c) organizuoja teisinių nurodymų vykdymą; ir d) individualizuoja asmens teisinį statusą visuomenėje, nustatytą bendruoju teisiniu reguliavimu.* Tai reiškia, kad teisės taikymas yra tas būdas, kuriuo valstybė antrą kartą „sugrįžta“ į teisę: pirmą kartą kaip teisėkūros, antruoju atveju - kaip asmens teisių įgyvendinimo pagelbėjimo, garantavimo ar teisingumo vykdymo subjektas.

2) *Teisės normos taikomos visų tos teisės subjektų gerovės interesais.* Teisės taikymo tikslas - garantuoti tiek pavienio asmens, tiek visų visuomenės narių interesus. Ginant vieno asmens teises, neturi būti pažeidžiamos kito asmens teisės. Tai esminis kiekvieno teisės taikymo principas. Asmens teisių siaurinimas vykdant teisingumą - mažinant teisės pažeidėjo teises iki jo paties susimąžintų pareigų lygio, nėra jo teisių pažeidimas. Įstatymų taikymas taikant čios institucijos ar pareigūno interesais negalimas, nes tai būtų piktnaudžiavimas tarnybine padėtimi, korupcija ar kitoks tarnybinių įgaliojimų pažeidimas.

3) *Teisės taikymo subjektai dažniausiai yra valstybės institucijos* (teismai, prokuratūra, policija, arbitražai, įvairios valdymo institucijos, inspekcijos) ir pareigūnai, turintys tam specialius įgaliojimus (kompetenciją) valstybės vardu duoti kitiems asmenims, institucijoms privalomus paliepimus, teisėtai varžyti kito asmens teises. Piliečiai, neturintys tokių įgaliojimų, nėra teisės taikymo subjektai.

Bet tai nereiškia, kad piliečiai apskritai neturi teisės dalyvauti taikant teisę ar bent sudarant operatyvines sąlygas ją taikyti. Piliečio teisė dalyvauti taikant įstatymus išplaukia iš jo bendrosios teisės gyventi bendruomenėje, saugiai joje jaustis ir iš pareigos kartu su kitais asmenimis kurti šį saugumą. Todėl bendra Konstitucijos ir įstatymų dvasia, suteikianti piliečiui teisę aktyviai ginti savo subjekto teises, kartu suteikia jam teisę ir išpėti ar sulaikyti bet kurį asmenį, darantį teisės pažeidimą, nors tas pažeidimas tiesiogiai ir nebūtų nukreiptas prieš jo teises. Tačiau tokių pažeidėjų sulaikęs pilietis privalo jį nedelsiant perduoti atitinkamoms valstybės

institucijoms (judėjimas „Stabdyk nusikalstamumą“). Įstatymas ne tik leidžia piliečiams dalyvauti taikant įstatymus, bet tam tikrais atvejais jį ir skatina tam (premiavimas už pagalbą išaiškinant nusikaltimą) arba net įpareigoja, pavyzdžiui, Baudžiamasis kodeksas numato baudžiamąją atsakomybę už nepranešimą apie žinomus kai kurios rūšies nusikaltimus (294 str.) arba už kai kurių rūšių nusikaltimų slėpimą (295 str.).

Tai reiškia, kad piliečio teisė dalyvauti taikant įstatymus yra apribota sudarymu operatyvinių prielaidų užkirsti kelią teisės pažeidimams, išaiškinti ir sulaikyti teisės pažeidėjus. Jie gali dalyvauti ir kitose teisės taikymo stadijose (teisminiame bylos nagrinėjime) kaip liudytojai, prisiekusiųjų teismo nariai arba kaip buvusieji „liaudies tarėjai“.

Demokratinėje visuomenėje kai kuriose socialinių santykių (darbo santykių) srityse teisės taikymo subjektai gali būti ir privačių įstaigų vadovai (privačios firmos vadovo įsakymas priimti darbuotoją į darbą arba atleisti jį iš darbo, taip pat įvairios darbuotojų skatinimo formos, kai jos įforminamos firmos vadovo įsakymu).

4) *Teisės normų taikymas yra veikla, skirta priimti individualius, valdingus teisinius paliepimus.* Valdingas jų pobūdis reiškia, kad tokie paliepimai privalomi ir prireikus garantuojami valstybės prievarta.

5) *Teisės normų taikymas yra kūrybinė veikla.* Tai reiškia, kad valstybės institucijos ir pareigūnai privalo ne formaliai, o kūrybiškai žiūrėti į teisės taikymo aktus: parinkti kuo tinkamesnius pagelbėjimo asmeniui įgyvendinti savo teises būdus arba imtis veiksmingų teisinio poveikio priemonių, kad būtų suvaržytos ar likviduotos kai kurios pareigų nevykdančio asmens teisės.

6) *Teisės normos taikomos remiantis specialiomis teisinėmis procedūromis,* kurias nustato proceso teisės normos. Jos nurodo, kokios valstybės institucijos turi teisę ir pareigą tai daryti ir koku būdu daryti.

2.2.1 TEISĖS TAIKYMO STADIJOS

Bendrųjų teisės normų taikymas yra vientisas, bet sudėtingas individualus teisinis reguliavimas, apimantis kelis tarpsnius.

1) *Teisinės bylos faktinių aplinkybių nustatymas ir jų analizė.* Teisės taikymas remiasi konkrečių gyvenimo aplinkybių, kurios sudaro

bylos faktinį pagrindą, nustatymu ir visapusių jų ištyrimu. Reikalaujama nustatyti ne apskritai visas, o tik turinčias juridinę reikšmę bylos aplinkybės, t. y. galinčias paveikti veikos teisinį kvalifikavimą ir poveikio priemonės parinkimą; taip pat būtina atskleisti veikos padarymo tikslus, motyvus, priežastinį veikos ir jos sukeltų padarinių ryšį.

Šia stadija pasiekiamas teisės taikymo faktinis pagrindimas. Čia konstatuojama, buvo ar ne teisės pažeidimo faktas, ar įvykdytos sąlygos, duodančios pagrindo atsirasti subjektinei teisei, ir kita. Teisės taikymo aktas pagrįstas, jeigu yra nustatytos visos teisiniu požiūriu reikšmingos bylos aplinkybės („objektyvioji tiesa“ arba visiškas teisės normą taikančio pareigūno ar institucijos įsitikinimas dėl tokių faktų ir aplinkybių buvimo). Tai prielaida priimti byloje teisingą sprendimą.

2) *Nustatytų faktinių aplinkybių (veikos) byloje teisinis įvertinimas (kvalifikavimas)*. Tai parinkimas konkrečios teisės normos ir poveikio priemonės (sankcijos), atitinkančių nustatytas bylos aplinkybes. Kvalifikuodami veiką, pareigūnas ar institucija pirmiausiai nustato, kuri teisės šaka reguliuoja panašius santykius ir kuri tos šakos norma apima nagrinėjamą gyvenimo įvykį. Kartu patikrinama, ar pasirinkta teisės norma galioja laiko atžvilgiu: a) ar ji galioja darant veiką; b) ar ji galioja nagrinėjant bylą; c) ar ji galioja teritorijoje, kur nagrinėjama byla; d) ar ji galioja asmenims, kurie yra nagrinėjamo teisės pažeidimo subjektai. Čia vadovaujamasi bendroju principu: *įstatymas atgal negalioja*. Taip pat negalima taikyti neišgaliojusios teisės normos. Be to, reikia nustatyti ir tos teisės normos autentišką tekstą. Autentiškas tekstas yra oficialus teisės normų akto, paskelbto oficialiame leidinyje, tekstas. Tokie leidiniai Lietuvoje yra žurnalas „Valstybės žinios“, kodeksai, gali būti ir kiti leidiniai, apie kuriuos kalbėta aptariant teisės aktų sisteminimą.

Nustatant bylos juridinį pagrindą gali atsitikti taip, kad tas pats atvejis yra reguliuojamas dviejų ar daugiau nesutampančių ar net viena kitai prieštaraujančių teisės normų. Tokie prieštaravimai šalinami pagal teisės normų kolizijos sprendimo principus.

3) *Teisės normos aiškinimas* (apie jį jau kalbėta).

4) *Sprendimo teisinėje byloje priėmimas, jo pagrindimas ir išdėstymas teisės normų taikymo akte*. Tai baigiamoji teisės taikymo stadija. Ankstesnės stadijos jos atžvilgiu yra parengiamosios. Šioje stadijoje taikomos teisės normos galia išplečiama šiam konkrečiam faktui, konkretiems asmenims, tiems asmenimis nustatomos konkre-

čios teisės ir pareigos. Priėmus sprendimą teisės norma įgyja individualų valdinį pobūdį.

Sprendimo (teisės taikymo akto) konkrečioje byloje priėmimas yra teisinis faktas - pagrindas atsirasti kitiems teisiniams santykiams.

Pagrįstai ir teisėtai priimtas teisės taikymo aktas užtikrina teisėtumą, saugo piliečių teises, ugdo pagarbą įstatymui ir pasitikėjimą teisėsaugos institucijomis.

5) *Teisės taikymo akte suformuluoto paliepimo vykdymas.*

2.2.2 TEISĖS TAIKymo AKTAS

Oficiali teisės taikymo forma yra teisės taikymo aktai, kuriuose įtvirtinami kompetentingų institucijų (teismų, kitų valstybės institucijų, pareigūnų, firmų vadovų) sprendimai konkrečioje byloje. Jiems būdingi tokie požymiai:

1) *Teisės taikymo aktas — tai dažniausiai oficialios, kompetentingos valdžios institucijos sprendimas dokumentas, skirtas padėti asmeniui įgyvendinti savo teises arba sumažinantis asmens teises, šiam atsisakius vykdyti atitinkamas pareigas.*

2) *Teisės taikymo akte yra išreikštas privalomas valstybės paliepimas, kuris bendrųjų teisės normų pagrindu nustato konkretaus santykio dalyviams individualias teises ir pareigas.*

3) *Teisės taikymo aktas turi Įstatymo nustatytą formą* (teismo sprendimas, nuosprendis, nutartis, kelių policijos pareigūno nutarimas skirti kelių eismo taisyklių pažeidėjui baudą ir kt.).

4) *Teisės taikymo aktas skirtas individualizuoti bendrąjį teisinį reguliavimą*, t. y. derinti konkrečių asmenų subjektines teises ir pareigas atsižvelgiant į jų elgesį konkrečių teisės normų atžvilgiu. Todėl teisės taikymo aktas reguliuoja ne visuomeninių santykių rūšį, o pavienį, konkretų santykį. Jis konkretina asmenų teisinį statusą visuomenėje, legalizuodamas kai kurias paties asmens įgytas teises (registruoja asmens įsigytą autotransporto priemonę, išduoda asmeniui aukštosios mokyklos baigimo diplomą ir kt.), arba tas teises susiaurina, likviduoja, asmeniui atsisakius vykdyti tam tikras pareigas. Pavyzdžiui, teismas priimdamas apkaltinamąjį nuosprendį susiaurina asmens bendruoju teisiniu reguliavimu jam pripažintas teises tiek, kiek jis atsisakė vykdyti pareigas, kuriomis jis privalėjo legalizuoti naudojimąsi savo teisėmis.

Šiuo atveju teisės taikymo aktas — tai remiantis teisės normomis priimtas valstybės institucijų sprendimas, kuriuo oficialiai ifor-

minamos tos teigiamos ar neigiamos asmens teisinio statuso permainos, kurias šis asmuo susikuria naujų pareigų vykdymu arba atsisakymu vykdyti pareigas, kuriomis privalėjo legalizuoti atitinkamas subjektines teises.

5. *Dažnas teisės taikymo aktas (pvz., teismo sprendimai, nuosprendžiai, Konstitucinio Teismo nutarimai) turi įstatymo galią, bet šią galią jis turi ne pats savaime (jis nesukuria naujos bendrosios ar savarankiškos teisės normos, išskyrus teismo precedento atvejus), o jam pereina taikomo įstatymo galia.* Teisės taikymo aktas tik todėl privalomas, kad jis yra įstatymo galios įgyvendinimas konkrečioms asmenims ir konkrečioms situacijoms.

2.2.3 SKIRIAMIEJI TEISĖS TAIKymo AKTO IR BENDRŲJŲ TEISĖS NORMŲ AKTO POŽYMAI

1) Jau sakėme, kad bendrųjų teisės normų aktas formuluoja bendrojo pobūdžio elgesio taisyklę: reguliuoja tam tikrą visuomeninių santykių rūšį, jo nurodymai ir paliepimai skirti daugeliui asmenų, galioja, kol nėra pakeičiamas. Tuo tarpu teisės taikymo aktas formuluoja individualią elgesio taisyklę: reguliuoja konkretų visuomeninį santykį, yra skirtas konkrečioms asmenims ir galioja konkrečiam atvejui. Įvykdžius jo paliepimą, jo galiojimas baigiasi.

2) *Teisės normų aktas nustato, pakeičia arba panaikina teisės normas, yra bendrojo teisinio reguliavimo pagrindas. Tuo tarpu teisės taikymo aktas paprastai šito daryti negali. Jis yra skirtas tik įgyvendinti bendruosius teisės normų akto nurodymus, paversti juos konkrečių asmenų ar institucijų elgesiu.* Pavyzdžiui, socialinės rūpybos institucijos sprendimas skirti konkrečiam asmeniui pensiją yra teisės aktas, kuris priimtas siekiant įgyvendinti Lietuvos Respublikos Konstitucijos 52 straipsnio suteiktą Lietuvos piliečiams teisę gauti senatvės pensiją, taip pat socialinį aprūpinimą reglamentuojantį įstatymą.

3) Teisės taikymo aktas skiriasi ir nuo individualių teisės normų akto, pavyzdžiui, nuo įstatymo, kuris nustato konkrečiam asmeniui (ne prezidentui) prezidento lygmens pensiją. Toks įstatymas yra teisės normų aktas, formuluojantis vienkartinį, laiko požiūriu testinį paliepimą. Dėl to jis išoriškai lyg ir sutampa su teisės taikymo aktu, bet nuo jo skiriasi tuo, kad individualių teisės normų aktas formuluoja savarankišką aukščiausios valdžios paliepimą, tuo tarpu teisės taikymo aktas tokio savarankiško paliepimo

neformuluoja; jis yra tik teisės normų akto nustatyto paliepimo prietaikymas, individualizavimas konkrečiam santykiui. Bet kai kuriais atvejais jis gali išplėsti bendrosios teisės normos tekstą (Konstitucinio Teismo nutarimai).

Teisės taikymo aktus praktiškai priima beveik visos valstybės institucijos visose visuomeninio gyvenimo srityse, o kai kuriose srityse (darbo santykių) – ir privačių firmų vadovai. Todėl teisės taikymo aktai gali būti klasifikuojami pačiu įvairiausiu pagrindu. Čia paminėsime kelis.

1) *Pagal priimančius subjektus teisės taikymo aktai* skirstomi į: a) atstovaujamosios valdžios (Seimo); b) valstybės vadovo – Prezidento; c) Vyriausybės; d) teismo; e) prokuratūros, valstybės kontrolės, kitų valstybės institucijų teisės taikymo aktus.

2) *Pagal teisinio reguliavimo objektą*, arba šakinę priklausomybę jie skirstomi į: a) konstitucinius (Konstitucinio Teismo nutarimai); b) administracinius (Administracinio teismo, kitų valstybės institucijų, pareigūnų); c) baudžiamuosius (teismo nuosprendžiai), civilinius (teismo sprendimai, priimti civilinėje byloje) ir kitus.

3) *Pagal galiojimą laiko atžvilgiu skirstomi į vienkartinio galiojimo* (baudos skyrimas) ir *trunkamojo galiojimo* (santuokos registravimas, pensijos skyrimas ir kt.).

4) *Pagal išorinio išreiškimo formą* – į aktus dokumentus ir aktus veiksmus.

a) *Teisės taikymo aktai dokumentai* – tai kompetentingos institucijos sprendimai, išdėstyti raštu. Jie gali būti vadinami įsakais, nutarimais, įsakymais, protokolais, nuosprendžiais, sprendimais, nurodymais ir t. t.

b) *Teisės taikymo aktai veiksmai* skirstomi į žodinius ir konkludentinius. Žodiniai aktai veiksmai – tai žodiniai institucijos vadovo nurodymai, duodami pavaldiniams. Konkludentiniai teisės taikymo aktai veiksmai išreiškiami tam tikrais suderintais veiksmais (gestais), aiškiai skelbiančiais teisės taikymo subjekto sprendimą (kelių eismo reguliuotojo gestai, rodantys vairuotojui sustoti, laivo šturmano signalų „kalba“). Tiek aktai dokumentai, tiek aktai veiksmai yra privalomi ir sukelia juridinių padarinių. Pavyzdžiui, vairuotojas, nepaklūęs kelių eismo reguliuotojo gestui, baudžiamas kaip už eismo taisyklės pažeidimą.

2.2. 4 TEISĖS TAIKYMO AKTO STRUKTŪRA

Teisės taikymo aktų struktūra nėra vienoda. Ji priklauso nuo akto rūšies. Sudėtingesnių teisės taikymo aktų (teismo sprendimų, nuosprendžių) struktūra yra tokia:

1) *Ižanga*. Joje nurodoma subjektas, priėmęs teisės taikymo aktą, akto pavadinimas, priėmimo vieta, laikas, kokiems subjektams skiriamas.

2) *Konstatuojamoji (aprašomoji) dalis*. Joje išdėstomos faktinės bylos aplinkybės (aprašomas teisės pažeidimas, ieškinio esmė ar kitas teisės akto objektas).

3) *Motyvuojamoji dalis*. Joje nurodomas priimamo teisės taikymo akto pagrindumas (kokiais įrodymais ir kokia konkrečia norma remiantis priimamas aktas).

4) *Rezoliucinė dalis*. Čia išdėstomas teisinės bylos sprendimo turinys (baudžiamajoje ar administracinėje byloje nurodoma konkreti poveikio priemonė, civilinėje byloje – turto likimas, alimentų dydis ir kt.).

5) *Baigiamoji dalis*. Teisės taikymo aktą dokumentą pasirašo jį priėmęs pareigūnas. Iki siunčiamas vykdyti, toks aktas dokumentas patvirtinamas tos institucijos antspaudu.

Valstybės valdymo institucijų priimami teisės taikymo aktai kai kurių iš čia minėtų rekvizitų gali neturėti. Juose gali būti tik rezoliucinė dalis.

2.2.5 TEISĖS SPRAGOS, JŲ ŠALINIMAS

TAIKANT ĮSTATYMO AR TEISĖS ANALOGIJĄ

Teisės taikymo praktikoje gali atsirasti ir atsiranda situacijų, kai tam tikros aplinkybės, reikšmingos asmens teisių saugai, nepatenka į teisinio reguliavimo įstatymais sritį ir dėl to asmens teisės nėra ginamos pozityviosios teisės priemonėmis. Šitoks teisės normos nebuvimas vadinamas teisinio reguliavimo spragomis, arba „teisiniu vakuumu“. Šias spragas tiksliau būtų vadinti ne teisės, o įstatymo spragomis, nes teisės spragų, jeigu teise laikysime ne tik pozityviają teisę, negali būti. Teisė, kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovė, demokratinėje visuomenėje galioja visur ir visada kaip bendra žmonių su gyvenimo nuostata, įpareigojanti reguliuoti socialinius santykius visų asmenų lygybės, vienodo jų teisių branginimo ir kitais požiūriais. Tuo tarpu įstatymas yra istoriškai konkreti ir dėl to ribota so-

cialinių santykių reguliavimo priemonė. Reguluojant socialinius santykius įstatymais, anksčiau ar vėliau turi atsirasti teisinio reguliavimo spragų, nes įstatymų leidėjas negali iš anksto numatyti visų teisinio reguliavimo reikalingų socialinių santykių modifikacijų, kurios atsirastų ateityje, tokių spragų atsiradimą lemia ir teisinio reguliavimo technikos (teksto) netobulumas.

Todėl būdo išvengti įstatymo spragų nėra, gali būti tik jų operatyvaus šalinimo būdai. Vienas iš jų - reikiamos teisės normos ar jų grupės sukūrimas laiku. Bet tai nėra greitas ir lengvas darbas, nes teisėkūra, kaip matėme, yra sudėtingas ir ilgas procesas. Tuo tarpu teismas ir kitos valstybės institucijos, taikančios teisės normas, negali atsisakyti spresti konkrečios bylos, teisindamiesi atitinkamos teisės normos nebuvimu, ir laukti, kol tokia norma bus priimta.

Todėl kai visuomeninio santykio nereguliuoja pozityviosios teisės normos, jį gali reguliuoti remiantis įstatymu arba teisės analogija sukurta norma.

Analogija yra loginio samprotavimo metodas, kai nustatčius, kad sutampa kai kurie dviejų objektų požymiai, daroma išvada, jog sutampa ir kiti jų požymiai.

Įstatymo analogija. Ji taikoma tais atvejais, kai nėra teisės normos, reguliuojančios nagrinėjamą konkretų gyvenimo atvejį, bet yra norma, reguliuojanti į jį panašius atvejus. Pavyzdžiui, nėra baudžiamosios normos, numatančios baudžiamąją atsakomybę už grobstymą bankuose laikomų indėlių neteisėtai naudojantis kompiuterinio tinklo informacija. Tačiau yra įstatymo norma, nustatanti baudžiamąją atsakomybę už svetimos nuosavybės grobstymą kitokiais būdais. Čia esminis dalykas — ne tiek kėsintis būdas, kiek padaryta žala privačiai nuosavybei, kurios neliečiamumą visais atvejais garantuoja Konstitucija, o baudžiamieji įstatymai baudžia tik už tokių Konstitucijos nustatytų draudimų pažeidimo būdą, kuris aprašytas baudžiamajame įstatyme. Tokia padėtis buvo susiklosčiusi pastarajame dešimtmetyje Jungtinėse Amerikos Valstijose. Šios šalies Baudžiamajame kodekse nebuvo aprašyti nuosavybės grobstymo būdai naudojantis slapta kompiuterine informacija (baudimo spraga). Bet JAV teismai tokius nuosavybės grobstytojus ėmė bausti, kurdami teisminį precedentą. Jie vadovavosi dviem teisiniais pagrindais: 1) Konstitucijos nuostata, kad „nuosavybė neliečiama“ (ji draudžia kėsintis į privačią nuosavybę bet kuriuo būdu, taip pat neteisėtai pasinaudojant

kompiuterine informacija); ir 2) baudžiamųjų įstatymų analogija, kuri leido teismui parinkti konkrečią bausmės rūšį ir pobūdį atsižvelgiant į tai, kaip už panašios apimties žalos padarymą privačiai nuosavybei baudžia kiti Baudžiamojo kodekso straipsniai ir koks yra kompiuterinio kėsینimosi į nuosavybę pavojingumo visuomenei laipsnis.

Teisės analogija taikoma tais atvejais, kai įstatymuose nėra reikiamos teisės normos, reguliuojančios aptariamą atvejį, ir negalima taikyti įstatymo analogijos. Tada teisinė byla sprendžiama remiantis bendrąja teisės esme – teisių ir pareigų vienviene ir ją konkretinančiais principais: visų piliečių lygybės įstatymui, visų subjektinių teisių santykinumo, socialinio kompromiso, niekas negali naudotis teisėmis, nevykdydamas joms proporcingų pareigų, išskyrus tuos atvejus, kai visuomenė oficialiai atleidžia nuo tokių pareigų vykdymo, ir kitais. Šie principai yra įtvirtinami konstitucijose ir iš esmės telpa normoje-principe: naudodamasis savo teisėmis, asmuo privalo nevaržyti kito asmens teisių.

Daugelyje romanų-germanų teisės tradicijos šalių, taip pat Lietuvoje, draudžiama naudotis tiek įstatymo, tiek teisės analogija taikant Baudžiamojo kodekso ir Administracinių teisės pažeidimų kodekso normas. Bet ši draudimą demokratinėje visuomenėje sunku pagrįsti. Nors Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas tiesiai nekalba apie analogijos neleistinumą baudžiamajoje teisėje, bet tas draudimas pasakytas kitais žodžiais: „Asmuo gali būti baudžiamas tik tuo atveju, jeigu jo padarytos veikos baudžiamumas buvo nustatytas įstatymo, įsigaliojusio iki nusikaltimo padarymo.“ (BK 3 str.1 d.) Panašiai kalbama ir ATPK 7 straipsnio pirmojoje dalyje.

Ši nuostata, matyt, atėjo iš jau minėtos tradicijos, kad baudžiamasis įstatymas „draudžia veikas“. Veikas, sakėme, draudžia ne baudžiamosios, o reguliacinės teisės normos. Reguliacinė norma, drausdama kurią nors veiką, ne tik leidžia, bet ir įpareigoja bausti tokios veikos atlikėją kiekvienu atveju, kai tik ta veiką yra padaroma. Konstitucija niekur nekalba, kad jos imperatyvai sustabdomi esant įstatymo spragai, t. y. tais atvejais, kai grubus Konstitucijos draudimų pažeidimas yra, o baudžiančios už šią veiką normos nėra. Pavyzdžiui, Konstitucijos 23 straipsnio pirmoji dalis („Nuosavybė neliečiama.“) ne tik draudžia kėsintis į nuosavybę, bet ir įpareigoja bausti kiekvieną šios normos pažeidėją kiekvienu jos pažeidimo atveju nepriklausomai nuo to, yra konkretus baudžiamasis įstatymas ar jo nė-

ra. Čia suponuojama, kad toks įstatymas yra, o jeigu nėra, tai jis turi būti operatyviai sukurtas. Tuo tarpu Baudžiamasis kodeksas, sakydamas, kad už nusikaltimą galima bausti tik kai tokių baudžiamumą nustato baudžiamasis įstatymas, sustabdo kai kurių Konstitucijos straipsnių taikymą tais atvejais, kai nėra baudžiamosios teisės normos. Vadinas, išeitų, kad tokiu atveju BK 7 straipsnis, sustabdydamas tam tikro Konstitucijos straipsnio taikymą, ne tik prilygina baudžiamąjį įstatymą Konstitucijai, bet ir iškelia jį aukščiau už Konstituciją: atsisako bausti už veikas, už kurias ši įpareigoja bausti. Draudimo spragų nėra, yra tik baudimo spragos. Bet kol tos spragos bus užpildomos tik įstatymų leidėjo kūryba, tol jos visada egzistuos ir bus laiko tarpai, kai įstatymo nebuvimas suspenduos Konstituciją, gins teisės pažeidėjų interesus. Tokio neteisėto suspendavimo galima išvengti tik pripažinus teismui teisėkūros *ad hoc* teisę. Tokią teisę legalizuoja ir jos reikalauja Konstitucija, nustatydama draudimus, neturinčius spragų. O tokie draudimai reikalauja ir atitinkamų („neskylėtų“) baudimų, kuriuos gali garantuoti tik statutinės ir precedentų teisės sąveika.

Nuostata drausti įstatymo ar teisės analogijos taikymą baudžiamajoje teisėje ir administracinėje teisėje grindžiama būtinybe apsaugoti asmens teises nuo valdžios ir teismų savivalės. Sovietų Sąjungoje analogija irgi buvo draudžiama baudžiamajoje ir administracinėje teisėje, bet ar tai sutrukdė valstybinei valdžiai piktnaudžiauti baudžiamąja ir administracine teise, taip pat panaudoti pačius teismus terorizuoti savo šalies piliečius? Ne analogijos leidimas ar jos draudimas baudžiamajoje ir administracinėje teisėje yra žmogaus teisių garantas, o pati demokratinė santvarka, kurioje teisės viršenybė - ne formalus lozungas, o viešo gyvenimo būdas ir kartu sukurtas mechanizmas, užkertantis kelią tokiam piktnaudžiavimui.

Įstatymų leidėjas deleguoja teismui teisėkūros *ad hoc* teisę, pasilikdamas teisę bet kada išleisti atitinkamą įstatymą prireikus pakeisti teismo sukurta teisės normą *ad hoc*. Tai garantas, kad teismų teisėkūros *ad hoc* teise nebus piktnaudžiaujama ir siekis ja padidinti žmogaus teisių saugą nepavirs tos saugos mažinimu.

Skyriuje apie teisminių precedentų, sakytą, kad įstatymas gali panaikinti teismo sukurta teisės normą. Bet jeigu teismui sukūrus normą *ad hoc* net ir *contra legem* įstatymų leidėjas tyli, tai jis pripažįsta, kad, sprendamas šią bylą, pats būtų sukūręs lygiai tokią pačią

normą. Tik pasitikint teismais ir teismams nuolat bendraujant su įstatymų leidėju, o šiam stebint teismų teisėkūrą *ad hoc*, galima pasiekti operatyvų kiekvienoje byloje teisės viešpatavimą, garantuojantį teisės normų taikymą. Panašias pažiūras šiuo klausimu pastaruoju metu Lietuvoje propaguoja ir prof. V. Mikelėnas minėtoje knygoje „Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai“ (1999).

V SKYRIUS

TREČIASIS TEISĖS EGZISTAVIMO LYGMUO - TEISINIAI SANTYKIAI

1. TEISINIAI SANTYKIAI

1.1 TEISINIŲ SANTYKIŲ SAŲVOKA

Individai visuomenėje yra saistomi įvairiausių tarpusavio santykių - ekonominių, moralinių, politinių, nacionalinių, pasaulėžiūrinių, teisinių, giminystės ir kitokių. Visi jie vadinasi visuomeniniais, arba socialiniais, nes susiklostę tarp žmonių ir atsiranda dėl to, kad žmonės gali apsaugoti ir įgyvendinti savo teises (interesus) tik veikdami kartu — keisdamiesi vienas kitam reikalingomis paslaugomis. Todėl šie santykiai pirmiausia klostosi kaip tarpusavio paslaugų teikimas. Būtinybė keistis paslaugomis ir jomis abipusiškai garantuoti savo teises verčia žmones nuolat santykiauti - būti šalia vienas kito ir dėl vienas kito. Tai daro jų santykius stabilius ir itin reikšmingus pavienio individo egzistencijai, nes jų pagrindu atsiranda nauja socialinė realybė - visuomenė, kur tėra individų tarpusavio paslaugų teikimo santykiai. Visuomenė - šių santykių kūrinys ir jų tikroji būtis.

Tačiau dėl interesų priešingumo tie santykiai yra prieštaringi ir dėl to sudėtingi: jie - ne tik gėris, bet ir grėsmė žmogaus teisėms; jais asmuo ne tik įgyvendina savo teises, bet ir tampa kitų asmenų agresijos auka. Tai aktualina socialinių santykių humanizavimo poreikį, kurio įgyvendinimas virsta nuolat sprendžiama ir neišsprendžiama problema. Ją spręsti skirta ir teisė, ji turi taip paveikti šiuos santykius, kad jie taptų labiau asmens išlaisvinimo negu pavergimo santykiais. Asmens teisių saugos požiūriu svarbiausi žmonių santykiai tada verčiami teisiniais, suteikiant jiems privalomos teisių ir pareigų vienovės pavidalą; šitaip manoma padaryti tuos santykius patogius įgyvendinti žmogaus teises, bet nepatogius vykdyti agresiją prieš kito asmens teises.

Būtent šiuo tikslu socialinius santykius ir tiria teisės mokslas.

Teisiniai santykiai — tai teisės normomis sureguliuoti ir dėl to socializuoti žmonių santykiai, kurių dalyviai tarpusavyje susaistyti privalomos abipusių teisių ir pareigų pusiausvyros, kurią gina valstybė.

Reguliuoti socialinius santykius teisės normomis — tai įpareigoti tokių santykių dalyvius įgyvendinti savo interesus remiantis teisių ir pareigų vienove. Todėl teisiniai santykiai — tai visų visuomenės narių gerovės interesais valdomi žmonių santykiai.

1.2 BENDRIEJI TEISINIŲ SANTYKIŲ POŽYMIAI

1) *Teisiniai santykiai atsiranda ir funkcionuoja tik teisės normos pagrindu.* Be teisės normos negali atsirasti joks teisinis santykis, nes teisinis santykis gali būti tik toks visuomeninis santykis, kuriam priitaria valstybė ir iš kurio atsiradusios teisės ir pareigos yra ginamos valstybės prievarta. Kadangi ne visi visuomeniniai santykiai patenka į teisinio reguliavimo sritį, tai teisinių santykių pavidalas yra suteikiamas tik žmogaus teisių požiūriu reikšmingiausiems socialiniams santykiams.

2) *Teisinis santykis yra teisės normos įgyvendinimo forma (būdas).* Teisiniu santykiu pasireiškia reali valstybės paliepiamų jėga ir jų veiksmingumas, pasiekiamas norimas tikslas. Teisinis santykis — tai veikianti teisės norma.

3) *Teisės norma yra idėjinis, norminis teisinio santykio modelis,* kur teisės normos hipotezė nurodo, kokių reikia sąlygų, kad atsirastų teisinis santykis, dispozicija — kokias teises ir pareigas įgyja to santykio subjektai, o sankcija — galimus neigiamus padarinius, jeigu vienas iš santykio dalyvių nevykdys iš to santykio kylančių pareigų.

4) *Teisės normos paprastai nesukuria paties visuomeninio santykio, o tik suteikia jam teisinę formą ir vertybinę kryptį.* Todėl teisinis santykis yra visuomeninio santykio ir teisės normos (formos) vienovė. Teisiniais santykiais bendri teisės normų reikalavimai individualizuojasi, virsta konkrečių asmenų konkrečiomis teisėmis ir pareigomis.

5) *Valstybė remdamasi teisės normomis negali savavališkai keisti pradinio vieno ar kelių santykių pobūdžio ar laisvai savo nuožiūra jų sukurti.* O negali todėl, kad santykių specifika susijusi su jais įgyvendinamų žmogaus teisių specifika, vidinė tų teisių prigimtis demokratinėje visuomenėje lemia teisinių santykių pobūdį. Šeimos san-

tykiai skiriasi nuo politinės valdžios organizavimo santykių ne todėl, kad kažkas nori juos skirti, o kad jais įgyvendinamos vis kitokios prigimties žmogaus teisės, kurios ir reikalauja jos esmę atitinkančių santykių. Jeigu teisės normomis būtų galima laisvai keisti socialinių santykių pobūdį neatsižvelgiant į jais įgyvendinamų žmogaus teisių specifiką, tai daugelis visuomenės gyvenimo problemų būtų lengvai išsprendžiamos, o pats teisinis reguliavimas negalėtų būti mokslinio pažinimo objektas; nereikėtų ir tokios pažinimo srities kaip jurisprudencija. Juk teisinis reguliavimas tik todėl ir reikalingas teisės mokslo, kad būtų galima pažinti tam tikrų žmogaus teisių specifiką ir prie jos priderinti teisės normų (reguliavimo) pobūdį, kartu žinant, kokie bus sukurti teisiniai santykiai ir kaip jie paveiks bendrąją žmonių gerovę ir krašto rimtį.

Remdamasi leidžiamais įstatymais valstybė gali tik paspartinti kai kurių santykių raidą, suteikti jiems daugiau erdvės arba juos slopinti, siaurinti. Teisė nėra visuomeninių santykių kūrėja, ji tik reguliuoja tuos santykius, jų raidą atsižvelgdama į žmogaus teisių saugos ir jų įgyvendinimo poreikius konkrečioje šalyje konkrečiu laiku. Sovietų Sąjungos mėginimas teisės normomis sukurti kokybiškai naujus visuomeninius santykius (pvz., visuotinio kolūkinio ūkininkavimo santykius) ignoruojant žmogaus teisių (interesų) specifiką suabsoliutino kūrybinį teisės normų poveikį žmonių santykiams; sukūrė teisinius santykius, kurie ėmė slopinti žmonių iniciatyvą, paralyžiuoti jų kultūrinį aktyvumą ir rezultatyvumą. Atskyrus teisinių santykių pobūdį nuo žmogaus teisių specifikos, teisinis reguliavimas virsta voliuntaristiniu visuomeninių santykių prigimties prievartavimu, iškreipimu.

6) Teisės norma ir teisinis santykis yra sudedamosios teisinio reguliavimo mechanizmo dalys.

1.3 TEISINIO SANTYKIO PRIELAIDOS

Kad teisinis santykis atsirastų ir funkcionuotų, būtinos tokios prielaidos:

- 1) *teisės norma;*
- 2) *teisiniai faktai;*
- 3) *teisinis subjektiškumas (teisnumas ir veiksnumas kaip santykio dalyvių teisinės charakteristikos, leidžiančios asmeniui tapti tų santykių dalyviu).*

Tik būdamos visos kartu, šios prielaidos sudaro pagrindą atsirasti ir funkcionuoti teisiniam santykiui. Pavyzdžiui, asmuo nori nusipirkti miesto centre namą su žemės sklypu. Ar jis gali įgyvendinti šį savo interesą šalia teisinio reguliavimo, šalia teisinių santykių? Ar tokia sutartis gali būti neteisėta ir anuliuotina? Kad būtų teisėta, pripažįstama valstybės institucijų ir kad valstybė gintų iš jos atsirandančias teises, ši sutartis turi atitikti tokias įstatymo numatytas sąlygas:

- 1) teisės norma turi leisti arba bent nedrausti konkrečiam asmeniui (pirkėjui) įsigyti šį pirkinį;
- 2) pirkėjas ir pardavėjas turi būti veiksnūs asmenys;
- 3) pirkėjas privalo sumokėti pardavėjui sutartyje nustatytą sumą;
- 4) pati pirkimo-pardavimo sutartis turi būti atitinkamai įforminama ir įregistruojama nekilnojamojo turto registracijos biure ir žemės kadastrė.

Nesant bent vienos iš šių sąlygų, teisiniai pirkimo-pardavimo santykiai dėl šio objekto negali atsirasti, o būtent:

- jeigu pirkėjas ar pardavėjas yra neveiksnūs asmenys (nepilnamečiai arba sergantys psichikos liga);

- jeigu yra teisės norma, draudžianti pardavėjui parduoti tą namą (jo namui teismo yra uždėtas areštas baudžiamojame ar civilinėje byloje) arba pirkėjas neturi teisės įsigyti tokios rūšies turtą (ribota užsieniečio teisė įsigyti Lietuvoje žemę nuosavybės teise). Teisės norma čia nebūtinai turi tiesiogiai leisti tokius sandorius, užtenka ir to, kad konkreti norma jų nedraudžia, nes piliečiams galioja principas: *viskas leidžiama, kas nėra tiesiogiai įstatymo draudžiama*;

- jeigu sutartis nėra atitinkamai įforminta (notaro patvirtinta, kai įstatymas reikalauja tokio tipo pirkimo-pardavimo sutarčių notarinės formos (CK 255 str.).

1.4 TEISINIAI FAKTAI KAIP TEISINIŲ SANTYKIŲ ATSIRADIMO, PASIKEITIMO AR PASIBAIGIMO PAGRINDAS

Teisiniai faktai — tai konkrečios gyvenimo aplinkybės, įvykiai, su kuriu buvimu teisės norma sieja konkrečių teisinių santykių atsiradimą, pasikeitimą arba pasibaigimą. Šie faktai tampa teisiniais ne dėl kokių nors savo vidinių savybių, o dėl to, kad su jais įstatymų leidėjas sieja teisinių santykių atsiradimą, pasikeitimą ar pasibaigimą.

Pripažinti faktą teisiniu reiškia, kad valstybė reguliuos dėl jo atsirandančius padarinius.

Gyvenimas yra nenutrūkstama grandinė įvairiausių faktų, reiškinų, veiksmų, įvykių, bet ne visi jie įgyja teisinę reikšmę, o tik tie, kurie koku nors būdu paveikia svarbiausius visuomenės ar pavienių žmonių interesus - sukelia tam tikrų teisinių padarinių ir dėl to patenka į teisinio reguliavimo sritį.

Taigi suteikimas vienoms ar kitoms aplinkybėms teisimo fakto statuso visiškai priklauso nuo įstatymų leidėjo valios, o ne nuo pačių žmonių - to proceso dalyvių. Ne įstatymas sukuria tokius faktus, jie atsiranda ir egzistuoja šalia pozityviosios teisės, bet tik teisės normos suteikia jiems teisinių faktų statusą - galimybę atitinkamai veikti žmonių santykius. Ši teisinės normos reakcija į konkrečią situaciją jau numatyta pačioje teisės normos hipotezėje. Teisiniai faktai yra dalykinis pagrindas, kad atsirastų ir funkcionuotų teisiniai santykiai.

Teisiniai faktai atsižvelgiant į jų specifiką gali būti klasifikuojami įvairiu pagrindu.

Pagal žmogaus valios dalyvavimą teisiniai faktai skirstomi į: 1) *įvykius* ir 2) *veiksmus (veikas)*.

Įvykiai — tai tokie teisiniai faktai, kurie atsiranda be visuomeninio santykio subjektų valios ir sąmonės. Pavyzdžiui, stichinės nelaimės (gaisras, bet ne padegimas), potvynis, žemės drebėjimas, natūrali žmogaus mirtis, gimimas, sutarties termino pasibaigimas, tam tikro amžiaus sukaktis ir kita. Jie gali įvairiai veikti žmogaus teisių saugą ir jų įgyvendinimą, tapti įvairių teisinių santykių atsiradimo pagrindu (artimųjų mirtis - paveldėjimo santykių, socialiniu draudimu apdrausto turto sunaikinimas gaisru - žalos atlyginimo santykių).

Veiksmai, arba veikos, - tai tokie teisiniai faktai, kurie priklauso nuo žmogaus valios, yra žmonių atliekami, sukeliami. Veikos yra veikimas ir neveikimas.

Pagal santykį su teisės normomis veiksmai skirstomi į: 1) *teisėtus* (išėjimas į pensiją, įstojimas į aukštąją mokyklą, santuokos įregistravimas ir kt.); ir 2) *neteisėtus* (visų rūšių teisės pažeidimai).

Prie teisėtų veiksmų, sukeliančių įvairius teisinius santykius, priskirtini skaitlingi valstybės institucijų ir pareigūnų aktai dokumentai (teismų sprendimai ir nuosprendžiai, valdymo institucijų nutarimai, potvarkiai, įsakymai, piliečių civilinės sutartys, testamentai ir kt.).

Pagal sukeliamų padarinių pobūdį veiksmai skirstomi taip:

1) *teisimai faktai, kuriais remiantis atsiranda teisiniai santykiai* (pvz., civiliniai sandoriai, darbo sutartys, santuokos sudarymas, teisės pažeidimas ir kt.);

2) *faktai, kuriais remiantis pasikeičia teisiniai santykiai* (asmens perkėlimas į kitą darbą, karinio laipsnio paaugštinimas);

3) *faktai, kuriais remiantis nutrūksta, pasibaigia teisiniai santykiai* (darbuotojo mirtis, atleidimas iš darbo, pareigos įvykdymas - skolos gražinimas).

Prie teisinių faktų priskiriamos ir laiko atžvilgiu trunkančios teisinės būsenos (karinė tarnyba, santuoka, giminystė,ėjimas tam tikrų pareigų valstybės tarnyboje, asmens pripažinimas paieškomu ir t. t.).

Kelių teisės faktų sutaptis. Teisės normos dažnai numato, kad teisiniams santykiams atsirasti, pasikeisti ar pasibaigti reikia ne vieno, o kelių tarpusavyje susijusių faktų. Pavyzdžiui, kad tarp konkretaus asmens ir socialinio draudimo institucijos atsirastų pensijos teisinis santykis, būtini tokie faktai: 1) tam tikras asmens amžius; 2) tam tikras darbo stažas; 3) visa tai įrodantys dokumentai; 4) kompetentingos institucijos priimtas sprendimas - teisės taikymo aktas mokėti konkrečiam asmeniui konkretaus dydžio pensiją.

1.5 TEISINIŲ SANTYKIŲ STRUKTŪRA

Ją sudaro trys struktūriniai elementai: teisinio santykio objektas, subjektas ir turinys.

1.5.1 TEISINIŲ SANTYKIŲ OBJEKTAS

Metodologiniu požiūriu žmonių veiklos objektas yra visa tai, į ką orientuota jų pažintinė, ūkinė, politinė, organizacinė, emocinė esteti-
tinė ar kitokia veikla. Atitinkamai teisinio santykio objektas - tai tos vertybės, į kurias nukreiptos tokio santykio dalyvių teisės ir pareigos, dėl ko asmenys sueina į tam tikrą teisinį santykį.

Tačiau tokia teisinio santykio objekto apibrėžtis yra nepakankama, nes ji pernelyg abstrakti. Teisinio santykio objektas tada galėtų būti bet kas, net ir pats žmogus.

Bet žmogus teisinėje valstybėje nėra teisinių santykių objektas, nes žmogus negali būti priemonė įgyvendinti kito asmens teisės. Žmonės gali būti tik abipusio paslaugų teikimo santykių subjektai.

Tik vergovinėje ir iš dalies baudžiavinėje santvarkoje žmogus vergas buvo laikomas teisinių santykių (pirkimo-pardavimo) objektu. Vergas, pasak Aristotelio, nebuvo laikomas žmogumi, o tik „kalbančiu daiktu“. Todėl kiti galėjo juo naudotis kaip savo tikslų siekimo priemone, dėl jo panaudojimo sudarinėti įvairius sandorius.

Tai, kad šiuolaikinėje visuomenėje tokie sandoriai yra uždrausti, nereiškia, jog nevyksta prekyba žmonėmis. Pasaulyje, taip pat Lietuvoje, prekiaujama „sekso gražuolėmis“, kūdikiais. Verčiamas teisinių santykių objektu, žmogus prilyginamas daiktui ir tai paneigia žmogaus orumą kaip pagrindinę žmogiškumo vertybę, kurią saugo įstatymas (Konstitucijos 21 str. 2 d.). Žmogaus vertimas teisinių santykių objektu prieštarautų pačiai teisei kaip subjektinių teisių ir pareigų vienuvei. Žmogus yra teisnumo turėtojas. Asmens pripažinimas teisinių santykių objektu reikštų, kad tas asmuo prarado ne tik visas subjektines teises, bet ir teisnumą, o be teisnumo nėra žmogaus kaip socialinės būtybės. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529) draudė žmogui parsiduoti nelaisvėn. Tokios sutartys laikytos negaliojančiomis (XI 11).

Kai kurie teisininkai mano, kad kai kurių teisinių santykių objektas vis dėlto gali būti ir žmogus. Pavyzdžiui, šeimos teisėje: nutrukus tėvų santuokai ir kilus ginčui, kam iš tėvų turi atitekti mažametis vaikas, šis esąs šio santykio objektas; arba kai vaikas yra paimamas iš asocialių tėvų ir perduodamas auklėti valstybei. Kiti autoriai mano, kad tokiu atveju teisinio santykio objektas yra ne pats vaikas, o to vaiko normalaus auklėjimo interesai⁹⁶.

Abiem minėtais atvejais vaikas yra ne tų santykių objektas, o subjektas, nes šis santykis atsiranda ne tam, kad vaikas virstų kurio nors iš to santykio dalyvio teisių įgyvendinimo priemone, o atvirkščiai, - kad būtų užtikrinta mažamečio vaiko teisių sauga ir jo teisių įgyvendinimas. Santykis šiuo atveju atsiranda ir reguliuojamas siekiant ne sumažinti vaiko naudą (šitaip būtų vaikui tapus santykių objektu), o ją padidinti, garantuoti, sudaryti sąlygas normaliai jo asmenybės plėtrai. Teismas, sprendamas ginčą, kuriam iš tėvų turi atitekti vaikas, galvoja ne apie kurio nors iš tėvų teisę, o apie vaiko teises. Kuris to vaiko teises geriau garantuos materialiai ir dvasiškai, tam iš tėvų ir perduodamas vaikas paliekant antram sutuokti-

⁹⁶

/ . . H . . M a , A . B . M a .

M o c , 1997. C. 494.

niui atitinkamas teisės į jį. O tai reiškia, kad vaikas yra tokių santykių ne objektas, o subjektas, nes šiuo atveju teisiniai santykiai pirmiausia atsiranda apsaugoti jo, o ne trečiųjų asmenų teises. Tokio santykio objektas yra socialinės, psichologinės vaiko gyvenimo sąlygos. Šis teisinis santykis atsiranda siekiant sukurti vaikui tokias sąlygas.

Prostitucijos (savanoriškos prekybos savo kūnu) atveju (ten, kur prostitucija legalizuota) žmogus kartu yra teisinio santykio objektas ir subjektas. Bet ir šiuo atveju pati prekyba kūnu esant šiam santykiui tenkina ir prekiautojo interesą, todėl toks santykis neįtvirtina išorinės aplinkos agresijos prieš asmenį ir gali būti laikomas teisiu santykiu. Tai subtilus teisinis santykis, balansuojantis ties legalumo ir nelegalumo riba. Prekyba savo kūnu kai kuriose šalyse ir Lietuvoje yra draudžiama manant, kad tai yra žmogaus vertimas teisinio santykio objektu - paneigimas žmogaus orumo, kuris laikomas bendra žmoniškumo vertybė, kurios asmuo negali atsisakyti.

Teisinių santykių objektas yra tai, kuo to santykio dalyviai gali legaliai naudotis. Konkrečiau — tai vertybės, kurias išgyti, kuriomis pasinaudoti siekia teisinio santykio dalyviai įgyvendindami savo teises. Tos vertybės gali būti materialiosios ar dvasinės.

1) *Materialiosios vertybės* (gamtos ar kultūros daiktai), dažniausiai esančios civilinių turtinių santykių (pirkimo-pardavimo, dovanojimo, užstato, mainų, pasaugos, paveldėjimo ir kt.) objektai.

2) *Asmeninės nematerialiosios vertybės* (garbė, orumas, laisvė, saugumas, teisė į vardą, asmens neliečiamybė, taip pat organizmo funkcijos — žmogaus gyvybė, sveikata).

Dėl materialųjų ir dvasinių vertybių apsaugos ir įgyvendinimo gali atsirasti įvairių teisinių santykių: civilinių, administracinių, baudžiamosios teisės, baudžiamojo proceso ir kitokių.

3) *Teisinio santykio subjektų elgesys, įvairios paslaugos, jų rezultatai*. Tai objektai teisinių santykių, kurie dažniausiai formuojasi valdymo, buities paslaugų, ūkinės ir kitokios veiklos srityse.

4) *Dvasinės kūrybos rezultatai* (mokslo, meno kūriniai, racionalizatorių siūlymai) Dėl jų atsiranda autorių teisių apsaugos teisiniai santykiai, priskirtini prie nuosavybės santykių.

5) *Vertybiniai popieriai, oficialūs dokumentai* (obligacijos, akcijos, vekseliai, loterijos bilietai, pinigai, privatizavimo čekiai, pasai, diplomai, atestatai ir kt.). Kai kurie iš jų gali tapti teisinio san-

tykio objektais tais atvejais, kai pametus reikia juos atkurti, išduoti dublikatus. Akcijos gali būti ir pirkimo-pardavimo objektas.

Ta pati vertybė kartais gali būti kelių teisinių santykių objektas (pinigai gali būti paskolos, paveldėjimo, pasaugos ir kitokių teisinių santykių objektas).

1.5.2 TEISINIŲ SANTYKIŲ SUBJEKTAI, ARBA DALYVIAI

Teisinio santykio dalyviai (subjektai) yra teisės subjektai, turintys vienas kito atžvilgiu įstatymo ginamas teises ir pareigas. Kad taptų tokių santykių subjektais, konkretus asmuo ar organizacija turi pasižymėti tam tikra teisine charakteristika - *teisiniu subjektiškumu*. Tai kompleksinė sąvoka, kurią sudaro du struktūriniai elementai: *1) teisiūnas ir 2) veiksnumas*.

TEISNUMAS

Tai teisės normų suteiktas asmeniui leidimas turėti, įgyti subjektyvias teises ir pareigas. Šis leidimas suteikiamas asmeniui gimus ir jis galioja visą žmogaus gyvenimą. Jį visiems Lietuvos žmonėms suteikia Konstitucijos 18 straipsnis: „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės.“ Tai visų asmenų lygybės pagrindas.

Civilinio kodekso mėginimas apibrėžti piliečio teisnumą kaip „galėjimą turėti civilines teises ir pareigas“ (8 str.) nėra tikslus. *Galėjimas* yra daugiareikšmis terminas: jis suponuoja tiek leidimą turėti teises, tiek fizinį, dvasinį asmens gebėjimą, pajėgumą tas teises įgyti. Pačiame termine nėra galimybės skirti teisnumą nuo veiksnumo. Todėl veiksnumą tas pats kodeksas (CK 11 str.) priverstas apibrėžti tuo pačiu *galėjimu* kaip ir teisnumą. Apibrėžiant veiksnumą vietoj *galėjimo* jau reikia vartoti tikslesnį terminą - *gebėjimas*, nes kalbama ne apie leidimą, o apie asmens fizinį ar dvasinį gebėjimą savo veiksmais įgyti, susikurti subjektyvias teises ir pareigas.

Šis netikslumas Civiliniame kodekse atsirado pažodžiui verčiant rusiškus terminus (teisnumas) ir (veiksnumas) arba vokiškus terminus *Rechtsfahigkeit* (teisnumas) ir *Handlungsfahigkeit* (veiksnumas). Tikslus terminus Šioms sąvokoms žymėti vartoja lenkų teisės literatūra: *możność nabywania praw i obowiązków* (teisnumas) ir *zdolność do działań (czynności) prawnych* (veiksnumas).

Teisnumas nėra subjektinė teisė, o tik jos galimybė. Todėl skirtingai nuo subjektinės teisės, teisnumui būdinga: 1) *jis neatskiriamas nuo asmenybės, negalima atimti iš žmogaus bendrojo teisnumo kaip teisės į subjektinę teisę, jo riboti*⁹⁷; 2) *jis nepriklauso nuo lyties, amžiaus, profesijos, tautybės, socialinės padėties, gyvenamosios vietos*; 3) *jis neperduodamas, jo negalima kam nors deleguoti (būtent tai ir turi galvoje minėtas Pirmasis Lietuvos Statutas, drausdamas asmeniui pasiduoti į vergiją, nes atsisakyti laisvės — tai atsisakyti teisnumo)*; 4) *subjektinės teisės atžvilgiu jis pirmesnis, yra subjektinės teisės prielaida*; 5) *subjektinė teisė konkreti, o teisnumas abstraktus, nes tai leidimas įgyti ne kurią nors konkrečią, o bet kurią teisę*; 6) *subjektinę teisę galima prarasti pareigų nevykdymu, o teisnumo (bendrojo) — ne, nes jis, kaip sakėme, yra ne pati subjektinė teisė, o tik jos galimybė.*

Teisnumo esmė susijusi su leidimu įgyti subjektinę teisę. Ir tik nepilnamečių ir neįgalių asmenų teisnumas sutampa su subjektinė teise, nes ir vienu, ir kitu atveju pareigas, kurių vykdymu tie asmenys turėtų legalizuoti ir garantuoti savo teisę į gyvybę į sveikatą, laisvę ir kita, perima tėvai, visuomenė, valstybė.

Teisnumui būdingas visuotinumasis. Tai reiškia, kad valstybės valdžia iš pat pradžių pripažįsta savo piliečiams vieną bendrą savybę — juridinį leidimą įgyti atitinkamas teises ir pareigas ir šitaip skatina asmenį kultūriniam aktyvumui (pareigų vykdymui). O tai, kad faktinis gebėjimas įgyti vienas ar kitas teises dėl įvairių priežasčių atsiranda skirtingu laiku, nedaro teisnumo skirtingo atskirų žmonių atžvilgiu. Šiuo principu remiasi ir tarptautinė teisė. Esant tam tikroms sąlygoms, kiekvienas asmuo gali įgyti bet kurią įstatymo nedraudžiamą teisę.

Piliečių lygybė pirmiausiai reiškiasi teisnumo lygmeniu. Jeigu vienas pilietis tam tikru metu neturi subjektinės teisės įsteigti krovinų pervežimo firmą, kurią turi kitas asmuo, tai nereiškia, kad jų teisnumas skirtingas. Teisnumas tas pats, o subjektyvių teisių ir pareigų ratas skirtingas, nes subjektinė teisė jau yra išraiška ne tik

⁹⁷ Žinoma, praradus tam tikrą subjektinę teisę jos pagrindu šioje srityje yra atitinkamai suspenduojamas ir tokio asmens teisnumas. Pavyzdžiui, nuteisus žmogų įkalinti, tam laikui yra ribojamas ir jo teisnumas, jam neleidžiama įgyti kai kurių subjektyvių teisių, kurios yra susijusios su būtinybe keliauti, sutarčių sudarymu ir kita. Vadinasi, negalimas tik išankstinis teisnumo ribojimas.

juridinio leidimo, bet ir paties asmens gebėjimų (fizinį, dvasinį, ekonominių, socialinių) vykdyti iš to leidimo kylančias pareigas.

Todėl *teisnumas — tai nuolatinė ir būtina civilinė kiekvienos asmenybės būseną, asmens teisių įgyjimo, turėjimo juridinė prielaida, teisinės diskriminacijos draudimas*. Šis principas pripažintas pasaulio bendrijos ir valstybių nacionalinės teisės. Jis gali būti sustabdytas ar anuliuotas nebent tik kaip baudmė už tyčinį nužudymą, t. y. padarius absoliutų nusikaltimą.

Kiekvienas pilietis, taip pat nepilnametis, tvirtai žino, kad jis yra teisus, t. y. turi leidimą įgyti pareigų vykdymu bet kurią teisę. O vykdyti pareigas reikia ne tik ekonominių, bet ir asmenybės galių, kurios nėra asmeniui duotos gimstant.

Tai patikslina jau aptartą prigimtinių teisių sampratą. Teisnūs negimstame tik todėl, kad teisnumas yra ne biologinė asmens savybė, o socialinis asmens ir visuomenės (valstybės) santykis. Gimę teisnumą gauname iš visuomenės kaip socialinę prielaidą būti savo teisių, savo likimo kūrėjai. Tai ne biologinė, o socialinė asmens charakteristika, kuri istorijoje, kaip matėme, ne visada buvo kiekvienam žmogui pripažįstama. Teisnumas pripažįstamas kiekvienam asmeniui tik kai valstybė tampa visos visuomenės teisine organizacija. Pripažįstant teisnumą kiekvienam asmeniui nuo jo gimimo, formavosi teismo kaip „prigimtinių asmens savybės“ regimybė.

Teisminio sąvoką į Šiuolaikinę Europos teisę įvedė 1804 m. Prancūzijos civilinis kodeksas (kitai vadinamas Napoleono), vėliau (1896) - Vokietijos civiliniai nuostatai. Tuo pačiu metu teismo terminu operavo ir Anglijos civilinė teisė⁹⁸. Asmens „teisės į teisę“ deklaravimu siekta pašalinti iš vergovinės ir feodalinės praeities atėjusią socialinę diskriminaciją, kurti bent elementarų (formalų) teisinį teisingumą.

Teisnumas, kaip civilinės teisės kategorija, vėliau tapo visam asmens teisiniui statusui būdinga savybe ir kartu visų teisės šakų bendra sąvoka. Ši civilinės teisės sąvokos generalizacija — tai irgi dar vienas įrodymas, kad šiuolaikinė teisė yra civilinės teisės principų ekstrapoliacijos kūrinys. Ji (civilinė teisė) yra modelis: nusižiūrint į jos principus formavosi šiuolaikinė teisės samprata ir ją įkūnija pozityvioji Europos teisė.

⁹⁸ Теоп рочапе
Моc, 1997. С. 485.

/ no. pe. H. . M a , A. B.

Skiriamos kelios teisnumo rūšys: 1) *bendrasis*, 2) *sakinis*; ir 3) *specialusis*.

Bendrasis teisnumas — principinis leidimas turėti bet kurią subjektinę teisę, kurios nedraudžia Įstatymas.

Šakinis teisnumas — tai specializuotas leidimas įgyti tam tikros teisės šakos teises, pavyzdžiui, santuokos, darbo, rinkimų.

Specialusis (arba tarnybinis, profesinis) teisnumas - tai leidimas įgyti tokias teises, kurių Įgyvendinimas reikalauja iš asmens specialaus išsilavinimo, talento (pvz., teisėjo, gydytojo, mokslininko, artisto, muzikanto ir kt.). Organizacijų juridinių asmenų teisnumas irgi specialusis. Asmuo, įgijęs aukštąjį mokslą baigusio teisininko diplomą, įgyja specialųjį teisnumą, kuriuo pagrindu jis gali įgyti subjektinę teisę gauti tardytojo, prokuroro, teisėjo įgaliojimus, jeigu sugebės vykdyti iš tų įgaliojimų išplaukiančias pareigas.

Specializuotam teisnumui būdinga tai, kad jį asmuo gali prarasti nevykdydamas kai kurių pareigų. Asmens, padariusio nusikaltimą, susijusį su profesija, teisnumas gali būti ribojamas: toks asmuo gali netekti leidimo kuriam laikui verstis mediko, teisininko ar kurio nors kito specialisto praktika. Jis negali prarasti tik bendrojo teisnumo.

VEIKSNUMAS

Tai ne tik teisės normų suteiktas asmeniui leidimas įgyti bet kurias įstatymo neuždraustas subjekto teises, bet ir asmens dvasinis, intelektualinis, fizinis gebėjimas pačiam savo veiksmais tokias teises susikurti, jas įgyvendinti atitinkamų pareigų vykdymu. Veiksnumas suponuoja pareigą kaip būtiną subjekto teisės struktūrinį elementą. Pareigų vykdymu susikuriama ir įgyvendinama subjekto teisė. Tokio gebėjimo ribas nustato įstatymas. Veiksnumas priklauso nuo asmens amžiaus ir psichikos būsenos, tuo tarpu bendrasis teisnumas, kaip matėme, nuo šių asmens savybių nepriklauso. Visa apimtimi veiksnumas atsiranda asmeniui sulaukus 18 metų. Visiško veiksnumo neturi vaikai iki 14 metų ir psichikos ligoniai, kurie gali turėti kai kurių subjekto teisių, bet jomis gali naudotis tik per atstovavimo, globos arba rūpybos institutus. Tokių asmenų vardu ir interesais veikia įstatymo tvarka paskirti atstovai — tėvai, globėjai, rūpintojai, kurie prisiima vykdyti neveiksnių asmenų teises legalizuojančias pareigas.

Veiksnumas struktūros požiūriu yra sudėtingesnė sąvoka. Pagal teisių ir pareigų įgijimo pobūdį jis gali būti skirstomas į *įstatyminių*

ir sandorinį. Įstatyminis veiksnumas — tai asmens gebėjimas atlikti teisės normų jam nustatytas pareigas (pvz.; karinę tarnybą); *sandorinis veiksnumas* — asmens gebėjimas pačiam savo veiksmais sudaryti civilinį sandorį, jo pagrindu įgyti teises ir vykdyti iš jų išplaukiančias pareigas.

Teisinės atsakomybės požiūriu dar gali būti skiriamas *deliktinis veiksnumas* (lot. *delictum* — nusižengimas, klaida). *Deliktinis veiksnumas* — tai teisės normų nustatytas asmens gebėjimas savo turtu arba asmeniu garantuoti naudojimąsi savo subjektinėmis teisėmis ir atlyginti tuo naudojimosi padarytą žalą kitų asmenų teisėms.

Pagal apimtį veiksnumas gali būti: 1) *visiškas*; 2) *dalinis*; ir 3) *savaržytas*. *Visiškas*, kai asmuo pasiekia pilnametystę, yra psichiškai sveikas ir jo veikla nesuvaržyta teismo nuosprendžiu; *dalinis* — nuo 14 iki 18 metų amžiaus; *savaržytas*, kai asmens gebėjimas įgyti tam tikras teises yra apribotas teismo nuosprendžiu ar nutartimi (narkomanų, chroniškų alkoholikų, asmenų, įtariamų priklausant organizuotam nusikalstamam susivienijimui). Kai kurių šalių (pvz., Rusijos Federacijos) civiliniai kodeksai operuoja ir *emancipacijos* sąvoka, pagal kurią nepilnametis, sulaukęs 16 metų, tėvų sutikimu gali būti globos ir rūpybos institucijos arba teismo sprendimu pripažintas visiškai veiksniumi, jeigu jis dirba pagal darbo sutartį arba verčiasi verslu, arba sudaro santuoką.

TEISINIŲ SANTYKIŲ SUBJEKTŲ RŪŠYS

Teisinių santykių subjektai skirstomi į individualius (fiziniai asmenys) ir kolektyvinius (juridiniai asmenys ir įmonės, neturinčios juridinio asmens teisių).

Fiziniai asmenys — tai Lietuvos piliečiai, užsieniečiai, asmenys be pilietybės (apatridai), asmenys su dviguba pilietybe (bipatridai). Pagal Lietuvos Konstituciją, asmuo negali kartu būti Lietuvos Respublikos ir kitos valstybės pilietis (12 str. 2d.). Kai kurios Lietuvos teritorijoje esančių užsieniečių teisės yra apribotos. Jie negali dalyvauti rinkimuose, būti išrinkti į valstybinės valdžios institucijas, eiti kai kurių valstybinių pareigybių, jiems negali būti nustatoma pareiga tarnauti Lietuvos kariuomenėje. Visos kitos civilinės teisės jiems yra garantuojamos kaip ir Lietuvos piliečiams. Antikiniėje Graikijoje užsieniečiai (*barbarai*) buvo beteisiai ir prilyginami vergams. *Barbaras* (svetimšalis) nūdienos Europos leksikoje turi kitą prasmę.

Kolektyviniais teisimų santykių subjektai gali būti:

- 1) *valstybė;*
- 2) *valstybės institucijos;*
- 3) *visuomeniniai susivienijimai, tarp jų ir religiniai, politinės partijos;*
- 4) *gamybinės organizacijos,*
- 5) *užsienio firmos.*

Juridinis asmuo gali būti ne visos organizacijos ir įstaigos, o tik tos, kurios atitinka juridinio asmens sąvoką, aprašytą Civilinio kodekso 23 straipsnyje, o būtent: 1) turinčios atskirą turtą; 2) galinčios savo vardu įgyti turtines ir asmenines neturtines teises ir turėti pareigas; 3) galinčios būti ieškovais ir atsakovais teisme arba trečiųjų teisme (arbitraže).

Valstybė, nors kai kuriais požymiais ir atitikdama juridinio asmens požymius (ji gali turėti atskirą turtą (valstybinė nuosavybė arba valstybės teisė savo kapitalu dalyvauti akcinių bendrovių veikloje), būti ieškovė teisme (pareikšti teisme pretenziją į bešeimininkį turtą, rastą lobį), taip pat atsakovė (valstybė atsako savo piliečiams už pareigūnų neteisėtais veiksmais jiems padarytą žalą) ir kt), vis dėlto nelaikytina juridiniu asmeniu, nes juridinis asmuo pagal paskirtį yra veikiau ūkinis, specializuotos paskirties asmenų susivienijimas, susijęs su jų turtinių interesų įgyvendinimu. Tuo tarpu valstybės tikslai ir paskirtis yra reikšmingesni ir toliau siekia.

Skirtingai nei fizinių asmenų, juridinio asmens teisnumas ir veiksnumas atsiranda tuo pačiu metu, nuo jo įstatų (nuostatų) patvirtinimo momento, o tais atvejais, kai juridinis asmuo turi veikti remdamasis bendrais tos rūšies organizacijų nuostatais — nuo momento, kai kompetentinga institucija išleidžia nutarimą jį įsteigti. Jei-gu įstatai turi būti įregistruojami, juridinio asmens teisnumas atsiranda nuo jų įregistravimo momento (CK 26 str.).

Valstybės institucijų subjektiškumas ypatingas tuo, kad jos vykdo valdžios įgaliojimus — turi teisę duoti kitiems teisės subjektams (piliečiams, institucijoms) privalomus paliepimus ir jų vykdymą užtikrinti teisine valstybės prievarta. Jų subjektiškumą sudaro specialiu teisės aktu (dažniausiai įstatymu) nustatyta jų kompetencija (teisės ir pareigos). Pavyzdžiui, prezidento kompetenciją nustato Lietuvos Konstitucija ir Prezidento įstatymas, teismų kompetenciją - Konstitucija ir Teismų įstatymas (1994). Valstybės institucijos gali būti

baudžiamųjų, administracinių, civilinių, procesinių ir kitokių santykių subjektai.

Užsienio šalių valstybinių ir privačių firmų subjektiškumą nustato Lietuvos įstatymai, tarptautinė teisė arba tarptautinė sutartis,

1.5.3 TEISINIŲ SANTYKIŲ TURINYS

Tai teisinio santykio dalyvių (subjektų) subjektinės teisės ir pareigos. Sukonkretinti teisinio santykio turinį - tai pažinti šias teises ir pareigas, jų tarpusavio santykius.

Teisinis santykis yra priemonė paversti bendruosius teisės normų nurodymus konkrečiomis (subjektinėmis) visuomeninio santykio dalyvių teisėmis ir pareigomis.

Terminas *teisė* šiuo atveju turi dvi prasmes: a) objektinės teisės; ir b) subjektinės teisės. Apie šias sąvokas jau vienaip ar kitaip užsiminta ankstesniuose skyriuose. Čia jos kiek plačiau aptariamoms atsižvelgiant į teisinio santykio specifiką.

1) Objektinė teisė yra sistema pozityviosios teisės normų, kurios nustato visiems teisės subjektams bendras elgesio taisykles (teises ir pareigas); ji yra bendrasis socialinių santykių reguliatorius. Kiekvienam asmeniui ar organizacijai ji yra išorinė aplinka, kuri nėra vienam teisės subjektui asmeniškai nepriklauso, bet visiems vienodai galioja, visus vienodai įpareigoja.

2) Subjektinė teisė - tai konkrečiam asmeniui įstatymo leisto ar neuždrausto elgesio, ginamo valstybės prievarta, rūšis ir mastas. Teisė vadinama subjektine tada, kai ji priklauso konkrečiam asmeniui, dažniausiai yra įgyta jo paties individualiomis pastangomis. Pavyzdžiui, konstitucinė norma: „Lietuvos pilietis turi teisę į mokslą“ yra objektinės teisės norma, o konkretaus asmens įgyta teisė studijuoti Teisės akademijoje, išlaikius konkurso egzaminus, yra jo subjektinė teisė, nes įgyta objektinės teisės pagrindu ir atitinkamų pareigų vykdymu. Objektinė teisė šiuo atveju yra tik bendras visiems vienodai adresuotas leidimas mokytis, o subjektinė teisė — konkretus pasinaudojimas tuo leidimu įvykdant atitinkamas sąlygas. Teisės norma, nustatanti turto paveldimumą ir tokio paveldėjimo tvarką, yra objektinės teisės norma, o tai, kad, pavyzdžiui, Jonaičiui mirus, jo sūnus turi teisę paveldėti tėvo turtą, yra Jonaičio sūnaus subjektinė teisė.

Subjektinės teisės samprata gali keistis priklausomai nuo vyraujančios teisės sampratos. Jeigu remsimės etatistine teisės samprata, tai

subjektinę teisę turėsime apibrėžti kaip valstybės teisės aktų nustatytą konkrečiam asmeniui leistino elgesio rūšį ir apimtį. Čia subjektinės teisės šaltinis — valstybės valia, paties asmens įtaka tokiai teisei atsirasti neaiški. Remiantis pilietinės (demokratinės) teisės samprata, subjektinė teisė — tai valstybės sankcionuotas konkretaus asmens elgesys, į kurį tas asmuo įgijo teisę (leidimą) vykdydamas tam tikras pareigas valstybei ar kitiems bendrijos nariams. Čia valstybė daugeliu atvejų nesuteikia asmeniui subjektyvių teisių, o tik sankcionuoja (patvirtina) jo paties įgytas teises, išipareigodama jas ginti jų pažeidimo atveju.

Terminus *objektinė teisė* ir *subjektinė teisė* pirmasis lietuviškoje teisės literatūroje, autoriaus žiniomis, pavartojo J. Skruodys Vilniuje išleistoje knygoje „Teisės filosofija“ (1923)⁹⁹. P. Leonas vartojo terminus *objektingoji teisė* ir *subjektingoji teisė*. Rusiška teisės literatūra objektinę teisę vadina _____, subjektinę teisę - _____, vokiečiai atitinkamai - *das Recht* ir *Personalrecht*, anglai - *law* ir *right*, lenkai - *prawo* ir *prawo podmiotowe (uprawnienie)*.

Subjektinės teisės struktūra. Subjektinė teisė yra daugiaaspektė teisės kategorija. Ji yra trijų leidimų vienybė: 1) leidimas pačiam elgtis taip, kaip nustatyta teisės akte, - naudotis tam tikru visuomenės gėriu (subjektinės teisės objektu); 2) leidimas reikalauti, kad kiti asmenys teisės turėtojo atžvilgiu susilaikytų nuo tam tikrų veiksmų arba vykdytų jo naudai pozityvią pareigą (gražintų skolą, teiktų tam tikras paslaugas ir kt.); 3) leidimas kreiptis į kompetentingą valstybės instituciją, kad ši, panaudodama valstybės prievartą, priverstų antrąją santykio šalį įvykdyti pareigą, kurią ši privalo atlikti subjektinės teisės turėtojui pagal įstatymą arba sutartį. Šis leidimas paprastai vadinamas teisine pretenzija. Konkreti subjektinė teisė gali apimti ir daugiau nei tris leidimus. Pavyzdžiui, subjektinė teisė į žodžio laisvę leidžia piliečiui kalbėti susirinkimuose ir mitinguose, reikšti savo mintis per spaudą ir kitus informacijos kanalus, kritikuoti viešojo gyvenimo trūkumus, teikti siūlymus, imtis literatūrinės ir kitokios meninės veiklos ir t. t.

Tačiau pagrindiniai leidimai yra trys, nes jie apima visą subjektinės teisės vidinį prieštaringumą (teisių ir pareigų vienvėgį) ir lais-

vą asmens apsisprendimą dėl savo teisių; vienas iš svarbiausių tos teisės struktūrinių elementų yra leidimas ginti savo teisę kviečiantis į pagalbą valstybės institucijas (teisinė pretenzija). R. von Iheringas teigė, kad subjektinė teisė gali būti įgyjama ir įgyvendinama tik kova, ryžtingai ginant savo teises pažeidimo atveju, nes tik tokia gynyba lemia teisės viešpatavimą žmonių santykiuose: „Kas gina savo teisę, tas gina teisę apskritai.“ (R. von Iheringas)

Svarbus subjektinės teisės požymis yra tas, kad turinio požiūriu ji garantuojama ne tik tos teisės turėtojo pareiga, bet ir kitų teisinio santykio dalyvių pareigomis, o formos požiūriu – valstybės prievarta. Pavyzdžiui, kad galėtų netrukdomai turėti savo teisę, naudotis ir disponuoti ja, nuosavybės turėtojas privalo nepažeisti kito asmens teisių, o vykdydamas šią pareigą, įgyja teisę reikalauti, kad kiti asmenys vykdytų jam tam tikras pareigas – susilaikytų nuo tam tikrų veiksmų arba atliktų jo naudai tam tikrus pozityvius veiksmus. Be šitokio garantavimo turėtume ne subjektinę teisę, o paprastą leidimą, nedraudžiamumą, kuris kyla iš demokratinio principo: „viskas, kas neuždrausta įstatymo, leidžiama“. Pavyzdžiui, niekam neuždrausta eiti pasivaikščioti, mėgautis gamta, klausytis muzikos, skaityti knygą, važinėti dviračiu ir t. t. Bet visa tai nėra subjektinės teisės ir visi šie leidimai neįeina į teisinio santykio turinį, nes naudojantis kai kuriais iš čia paminėtais leidimais negalima pažeisti kito asmens teisių ir tai neuždeda tais leidimais besinaudojančiam asmeniui pareigų. Pavyzdžiui, leidimas skaityti knygą nėra subjektinė teisė, nes tokiu leidimu besinaudojantis asmuo objektyviai negali varžyti kito asmens teisių. Todėl iš skaitančiojo nereikalaujama vykdyti kokių nors pareigų kito asmens naudai. Žinoma, jeigu knyga yra bibliotekos ar pasiskolinta iš asmens, tai atsiranda pareiga ją atitinkamai naudotis (nebraukti teksto, kitaip jos negadinti). Nors kiti leidimai – klausytis muzikos, dainuoti, važinėti dviračiu, gali reikšti ir subjektinę teisę, nes naudojantis jais jau galima pažeisti kito asmens teises. Pavyzdžiui, garsios muzikos klausymasis, dainavimas naktį arba važinėjimas dviračiu jau įpareigoja asmenį tai daryti netrukdam kitų žmonių poilsio, nesukeliant grėsmės jų teisėms.

Jeigu leidimas suponuoja būtinybę vykdyti atitinkamą pareigą kito teisės subjekto naudai, tai jau ne paprastas leidimas, o subjektinė teisė.

PAREIGA - ANTRASIS SUBJEKTYNĖS TEISĖS

IR TEISINIO SANTYKIO TURINIO ELEMENTAS

Kadangi teisiniai santykiai įgyvendina minėtą teisių ir pareigų vienovę, tai jų dalyviai turi tarpusavio teisių ir pareigų: jie yra ir teisių turėtojai, ir pareigų vykdytojai. Pavyzdžiui, pirkimo-pardavimo atveju pirkėjas turi teisę (jam leidžiama) įsigyti perkamą daiktą savo nuosavybėn ir kartu turi pareigą sumokėti pardavėjui sutartą kainą. Pardavėjas privalo (turi pareigą) perduoti pirkėjui sutartyje aptartos kokybės daiktą už sutartą kainą ir kartu turi teisę (leidimą) reikalauti, kad jam būtų sumokėta sutartyje nustatyta suma. Todėl pareiga yra antrasis tiek subjektyvės teisės, tiek teisinių santykių turinio elementas; teisinio santykio požiūriu pareiga taip pat yra subjektyvė, kaip ir teisė.

Teisinė pareiga — rūšis ir mastas privalomo elgesio, kuriuo yra legalizuojama visuomenėje konkretaus asmens subjektyvė teisė — leidimas naudotis tam tikru gėriu. Tai privalomas teisinio santykio dalyvio elgesys, skirtas įgyvendinti kitos teisinio santykio šalies teisės ir tuo remiantis legalizuoti savo teisę visuomenėje.

Pareiga, kaip ir subjektyvė teisė, turi atitinkamą struktūrą; ją sudaro tokie įpareigojimai: 1) atlikti kito asmens, bendrijos naudai tam tikrus pozityvius veiksmus; 2) nekliudyti subjektyvės teisės turėtojai naudotis gėriu (teisės objektu), į kurį jis turi teisę; 3) atlyginti žalą kito asmens teisėms, kurią asmuo padaro naudodamasis savo subjektyvė teise. Teisinė pareiga yra subjektyvės teisės - leidimų įgyvendinimo, legalizavimo visuomenėje priemonė.

1.6 TEISĖS SUBJEKTAS IR TEISINIŲ SANTYKIŲ SUBJEKTAS

Konkretinant teisinių santykių subjektą, kyla jo santykio su teisės subjektu klausimas: šios sąvokos sutampa ar skiriasi? Teisės literatūroje šis klausimas aiškinamas nevienodai: vieni autoriai (prof. S. A. Komarova, V. V. Lazarevas, S. V. Lipenis) teisinių santykių subjektą tapatina su teisės subjektu; kiti autoriai (M. N. Marčenko, N. I. Matuzovas, V. L. Leušinas, S. Vansevičius, S. Katuoka) juos skiria, nors šio skirtumo plačiau neargumentuoja.

Tai labai artimos, bet netapačios sąvokos. Iki kapitalistiniu visuomenės raidos etapu jos sutapo: kas negalėjo būti teisinių santykių subjektas, tas negalėjo būti ir teisės subjektas (pvz., vergas). Kapitalistinėje visuomenėje šios sąvokos išsiskiria: kiekvienam asme-

niui pripažįstamas teisnumas, t. y. išankstinis visuomenės leidimas nekliudomai naudotis tam tikru gėriu – įgyti teises arba reikalauti interesų pripažinimo tais atvejais, kai pats tų interesų turėtojas objektyviai nepajėgia bent minimaliai jų įgyvendinti. Todėl kiekvienas asmuo, turintis tokią teisumą, laikomas ir teisės subjektu. Bet ne kiekvienas teisės subjektas kartu gali būti ir kiekvieno teisinio santykio subjektas.

Teisės subjektas yra platesnė sąvoka negu teisinio santykio subjektas, nes galimi atvejai, kai konkretus asmuo, būdamas teisės subjektas, negali būti tam tikrų santykių subjektas. Teisės subjektas – tai tik potencialus teisinių santykių subjektas, galintis niekada ir netapti konkrečių santykių subjektu. Pavyzdžiui, asmuo, sėdintis ant suoliuko miesto aikštėje, yra teisės subjektas, o asmuo, kuris eina per pėsčiųjų perėją, yra laikomas ne tik teisės subjektu, bet ir konkretaus teisinio santykio subjektu (nes jis naudojasi subjektine teise laikydamasis tam tikrų teisės normų reikalavimų, kurie jį įpareigoja pereiti gatvę ne bet kurioje vietoje, o būtent pėsčiųjų perėjoje). Teisinio santykio subjektas yra asmuo, kuris jau turi konkrečias teises ir pareigas, o teisės subjektas – kuris gali tokias teises ir pareigas įgyti. Ant suoliuko sėdintis asmuo yra teisės subjektas tuo atžvilgiu, kad jam leista bet kada atsistoti ir eiti per gatvę – tapti teisinio santykio subjektu.

N. I. Matuzovas nurodo tokius šių sąvokų skirtumus: 1) konkretus pilietis, būdamas nuolatinis teisės subjektas, negali kartu būti visų teisinių santykių subjektas; 2) kūdikiai, psichikos ligoniai, būdami teisės subjektai, nėra daugelio teisinių santykių subjektai; 3) teisiniai santykiai nėra vienintelė teisės įgyvendinimo forma¹⁰⁰.

Todėl teisės subjektas sietinas su teisnumu, o teisinių santykių subjektas – dar ir su veiksnium. Bet tai nėra griežta, nes ir neveiksnius asmuo, būdamas teisės subjektas, tam tikrais atvejais gali būti ir kai kurių teisinių santykių subjektas atstovavimo, globos, rūpybos institutams tarpininkaujant. Šie institutai civilinėje teisėje tik tam ir atsiranda, kad savo teises galėtų įgyvendinti (tapti teisinių santykių subjektais) ir tie asmenys, kurie yra teisės subjektai, bet negali būti tiesioginiai teisinių santykių subjektai. Atstovavimo ins-

¹⁰⁰ Теоп /
 . , 1997. С. 482.

tituto pagrindu, pagal civilinę teisę, neveiksnūs ar riboto veiksnumo asmenys gali būti paveldėjimo, pirkimo-pardavimo, paskolos, nuomos, panaudos ir kitokių santykių subjektai. Atstovavimas laikomas teisėtu, jeigu teisės subjekto atstovas veikia ne savo, o atstovaujamojo vardu ir interesais (naudai).

Tačiau per atstovavimo institutą neveiksnus asmuo, būdamas teisės subjektas, negalės būti subjektas tų teisinių santykių, kur reikia tiesioginio paties asmens dalyvavimo (CK 63 str.). Neveiksnus teisės subjektas negalės būti politinių santykių subjektas (dalyvauti rinkimuose arba būti renkamas į valdžios institucijas), jis negalės būti ir santuokos subjektas, nes šiuo atveju reikia tiesioginio paties teisės subjekto dalyvavimo. Kai kuriose monarchinėse valstybėse neveiksnūs ar dalinio veiksnumo teisės subjektai per atstovavimo institutą galėjo būti ir politinių santykių subjektai - paveldėti valstybės vadovo (monarcho) valdžią ir iki pilnametystės valdyti valstybę per savo pasirinktą ar paskirtą atstovą. Bet tai neįmanoma respublikoje, kur politinė veikla reikalauja paties asmens tiesioginio dalyvavimo. Todėl teisės subjektas - tai tik teisinio santykio subjekto galimybė, kuri ne visada gali virsti realybe.

Vadinasi, šiam klausimui svarbus asmens teisių skirstymas į teises, kurių įgyvendinimas reikalauja tiesioginio paties jų turėtojo dalyvavimo, ir į teises, kurių įgyvendinimas tokio dalyvavimo nereikalauja (turtinės teisės).

Šios situacijos logika yra tokia, kad teisiniams santykiams svarbiausia yra pareigų vykdymas, nes juo yra užtikrinamas kitų teisinio santykio subjektų (dalyvių) teisių įgyvendinimas. Neveiksnus asmuo tik todėl nelaikomas teisinio santykio subjektu, kad jis nepajėgia vykdyti pareigų, kuriomis privalo legalizuoti savo teises visuomenėje ir garantuoti kitų teisinio santykio dalyvių teisių įgyvendinimą. Bet jeigu atsiranda kili asmenys ar valstybė, kurie savanoriškai išsipareigoja vykdyti pareigas, kurios kyla iš neveiksnaus asmens naudojimosi teise, tai šis asmuo gali būti teisinių santykių subjektas.

Šių sąvokų skirtumas ypač išryškėja žiūrint į teisę kaip į subjektinių teisių (leidimų) ir pareigų (liepimų) vienovę. *Teisės subjektas* gali tapti teisinių santykių subjektu tik jeigu jis dėl savo subjektiškumo charakteristikų pajėgus būti subjektinių teisių ir pareigų vienvės subjektas. Kadangi teisė be pareigos nėra subjektinė teisė, tai

nepilnamečiai, psichikos ligoniai, kaip sakėme, gali būti ne teisės, o tik *teisės-privilegijos* subjektai ir subjektai tų teisinių santykių, kurie galimi atstovavimo, globos ir rūpybos pagrindu, kurie reiškia, kad tokių asmenų pareigas, kuriomis jie turėtų garantuoti savo teises, perima kiti asmenys ar institucijos.

1.7 TEISINIŲ SANTYKIŲ RŪŠYS

Teisiniai santykiai, kaip ir teisės normos, teisės literatūroje skirstomi įvairiu pagrindu, bet dažniausiai šakiniu: valstybiniai (konstituciniai), administraciniai, civiliniai, finansų, darbo, šeimos ir kiti.

Teisinio santykio subjektų atžvilgiu skiriami:

- 1) *teisiniai santykiai tarp fizinių asmenų* (šeimos, dauguma civilinių santykių);
- 2) *teisiniai santykiai tarp fizinių ir juridinių asmenų*
- 3) *teisiniai santykiai tarp piliečių ir valstybės* (finansų, baudžiamieji, administraciniai ir kt.),
- 4) *teisiniai santykiai tarp valstybių (tarptautiniai santykiai)*.

Pagal konkretumo laipsnį ir teisinio santykio subjektų skaičių teisiniai santykiai skirstomi į: 1) *absoliučius*; 2) *santykinius*.

Absoliučių teisinių santykių atveju nustatoma tik viena šalis, pavyzdžiui, nuosavybės teise daiktą valdantis asmuo, kuriam priešinama pareiga visų kitų asmenų, kurie su juo tam tikru būdu gali santykiauti. Tie asmenys privalo gerbti nuosavybės turėtojo teisę, netrukdyti jos įgyvendinti. Teisinio santykio absoliutumas čia reiškia tai, kad ši pareiga nustatoma visiems ir kiekvienam. Nuosavybės savininkas turi teisę reikalauti, kad visi teisės subjektai, kokie tik norėtų su juo santykiauti dėl jo nuosavybės teisės, privalo gerbti šią jo teisę.

Santykinių teisinių santykių atveju yra apibrėžiami (nurodomi) abu dalyviai (kreditarius ir debitorius, pirkėjas ir pardavėjas). Santykio dalyvio teisės įgyvendinimas čia siejamas su jo konkrečia pareiga kitam santykio dalyviui.

Pagal vykdomas funkcijas teisiniai santykiai skirstomi į *reguliacinius* ir į *valstybės (teisinės) prievartos taikymo santykius*. Reguliaciniai teisiniai santykiai yra tokie, kuriais piliečiai siekia įgyti subjektines teises, jas įgyvendinti, apsaugoti. Tokie santykiai yra konstituciniai, administraciniai, civiliniai, darbo, šeimos ir kiti.

Valstybės (teisinės) prievartos taikymo santykiai yra antriniai. Jie atsiranda pažeidus pozityviosios teisės normą (atsisakius vykdyti pareigas), kai reikia užtikrinti reguliacinių santykių pagrindu įgytų teisių ir pareigų realumą, susiaurinti teisės pažeidėjo teises taikant jam tam tikras sankcijas, išreikalauti padarytos žalos atlyginimą, kai kaltas asmuo nenori šito padaryti savanoriškai. Šiai santykių rūšiai priklauso visi santykiai, atsirandantys taikant Baudžiamojo kodekso, Administracinių teisės pažeidimų kodekso, taip pat kai kurias Civilinio kodekso normas, nustatančias sankcijas arba leidžiančios riboti kaltojo asmens turtines teises, kilusias iš sandorių.

Taigi teisiniai santykiai demokratinėje visuomenėje funkcionuoja kaip žmogaus teisių įgijimo, apsaugos ir įgyvendinimo santykiai. Jie yra socialinių santykių kultūrinimo, humanizavimo būdas.

VI SKYRIUS

TEISINĖ ATSAKOMYBĖ: NUO BENDROJO PRIE INDIVIDUALIOJO TEISINIO REGULIAVIMO

1. TEISĖTAS ELGESYS IR JO RŪŠYS

Teisėto elgesio pažinimas - tai pažinimas „teisės gyvenime“. Elgesys yra konkretus žmogaus buvimo visuomenėje būdas, socialinės žmogaus charakteristikos pagrindas.

Priklausomai nuo raiškos formos elgesys gali būti verbalinis (žodinis), susidedantis iš atskirų teiginių, sprendimų, vertinimų, informuojančių apie individo vidines būsenas, ketinimus, ir elgesys - veiksmai kaip materialinis fizinio ar juridinio asmens poveikis kitų žmonių teisėms ir gyvenamajai aplinkai. Spręsti apie elgesio teisėtumą - tai spręsti apie jo santykį su teise.

TEISĖTO ELGESIO SĄVOKA

Teisėtas elgesys - tai asmenų ir organizacijų elgesys, nepriešingas teisės normų reikalavimams. Tai, konkretus elgesys teisėtas ar neteisėtas, dažnai priklauso ir nuo to, kokios teisės atžvilgiu jis vertinamas. Lietuvos rezistencinio sąjūdžio kovotojų, vėliau disidentų kova dėl šalies politinės nepriklausomybės, pagal Lietuvos teritorijoje galiojusius sovietų okupacinius įstatymus, buvo neteisėta, o pagal prigimtinę ir tarptautinę teisę — teisėta.

Elgesio teisėtumas paprastai vertinamas vadovaujantis pozityviaja teise, nes ji tuo metu yra oficiali toje teritorijoje ir toje socialinėje organizacijoje veikianti reali jėga. Demokratinėje valstybėje postuluojuama, kad pozityvioji teisė neprieštarauja prigimtinėi.

Teisėtą elgesį apibūdina tokie požymiai:

1) konkretaus asmens elgesys atitinka teisės normų reikalavimus ir reiškiasi toje socialinių santykių srityje, kuri yra reguliuojama teisės normų;

2) elgesys visuomenei būtinas arba bent pageidautinas;

3) daugiau ar mažiau sąmoningas elgesys: asmuo žino, ko ir kodėl siekia savo elgesiu; teisėto elgesio sąmoningumą sudaro asmens elgesio motyvai (dėl ko veikiama arba neveikiama), elgesio pobūdis (elgiamasi tyčia ar neatsargiai) ir elgesio tikslai (ko tokiu elgesiu siekiama).

Du pirmieji požymiai — tai objektyvieji teisėto elgesio požymiai. Kiti požymiai (elgesio motyvai, jo pobūdis ir tikslai) - subjektyvieji elgesio požymiai.

Kai asmenys, organizacijos veikia pagal teisės nurodymus, sakoma, kad teisė yra įgyvendinta, pasiekiami teisinio reguliavimo tikslai.

TEISĖTO ELGESIO RŪŠYS

Pagal aktyvumo laipsnį teisėtas elgesys gali reikštis veiksmais ir neveikimu (pasyviu elgesiu). Todėl vienais veiksmais teisėtas elgesys yra teisės reikalavimų laikymasis (neatlikimas teisei priešingų veiksmų), kitais atvejais - atlikimas pozityvių veiksmų, kurių teisė reikalauja (grąžinama skola, iškeliamas baudžiamoji byla paaiškėjus nusikalstamos veikos požymiams ir t. t.).

Pagal elgesio motyvus teisėtas elgesys skirstomas taip:

1) *įsisąmonintas elgesys remiasi asmens įsitikinimu, kad naudinga elgtis teisei nepriešingu būdu, kad teisėtas elgesys palaiko visuomenėje socialinę santarvę ir rimtį, nes garantuoja santykio dalyviams abipusę naudą* (asmens įsitikinimas įlipus į troleibusą kompostenioti važiavimo talonėlį kaip atsilyginimą transporto įmonei už jam teikiamą paslaugą).

2) *Marginalinis, arba ribinis, elgesys* (lot. *marginalis* — ribinis, ant ribos esantis) — *tai elgesys, linkęs pažeisti teisę, bet dėl tam tikrų priežasčių nevirstantis teisės pažeidimu*. Motyvai, dėl kurių norą pažeisti teisę nustelbia susilaikymas nuo teisės pažeidimo, dažniausiai yra galimos bausmės baimė, suvokimas asmeninės naudos, kuri laukia teisėtai elgiantis, baimė būti pasmerktam savo kolektyvo, grupės, šeimos ir kita. Minėtame pavyzdyje asmuo, įlipęs į troleibusą, kompostuoja važiavimo talonėlį tik todėl, kad nebūtų nubaustas kontrolieriaus.

Šitoks elgesys laikomas teisėtu, nes asmuo, kad ir neigiamai vertina teisinius paliepiamus, vis dėlto jų laikosi, juos vykdo ir šiuo požiūriu jo poelgiai atitinka pozityviosios teisės reikalavimus, nors to asmens teisinė sąmonė ir atmeta tuos reikalavimus.

Marginalinio elgesio sąvoką šiandien plačiai vartoja teisės sociologija ir apskritai sociologija tais atvejais, kai nori išskirti požymius tokių asmenybių ar socialinių grupių, kurios pripažįsta vertybes, priklausančias įvairioms socialinėms kultūrinėms sistemoms, bet nė vienoje iš tų sistemų neranda savo vietos. Dėl to tokie asmenys jaučia nuolatinį diskomfortą ir tai pasireiškia atitinkamu jų elgesiu, deviaciniu (nukrypstančiu nuo socialinių standartų) pasyvumu arba agresyvumu. Socialiniu, politiniu požiūriu toks asmuo jaučiasi atplėštas nuo savo socialinių šaknų, jaučia nuolatinį nepasitenkinimą, o viso šito priežastimi laiko jam nepalankias socialines permainas. Iš čia kyla potencialus jo pasiruošimas pripažinti kraštutinius konservatizmo arba radikalizmo lozungus, veikti asocialiai, agresyviai arba pasiduoti visiškai apatijai. Teisės požiūriu marginalinis elgesys yra „tarpinis“ taip teisėtos ir neteisėtos asmens būsenos.

3) *Konformistinis, arba prisitaikėliškas, elgesys yra tada, kai asmuo paklūsta teisės reikalavimams, giliau nesuprasdamas jų laikymosi prasmės (naudos) arba sąmoningai į tai nesigilindamas.* Tai pasyvus teisės normų laikymasis, prisitaikymas prie aplinkinių (grupės, giminių, kolegų ir t. t.) nuomonės ir veiklos. Tai kolektyvinio žmogaus elgesys, kai jis mano, kad šitaip elgiasi tik todėl, jog šitaip elgiasi „visi“, jog elgtis „kaip visi“ jam asmeniškai naudinga, padeda kopti karjeros laiptais. Įvairiose visuomeninėse santvarkose, o ypač sovietiniais laikais buvo įprasta kalbėti ir elgtis ne taip, kaip reikalauja tiesos, pažangos ar proto logika, o kaip nori valstybinė valdžia, iš kurios palankumo tikimasi asmeninės naudos. Todėl tie patys asmenys, kurie anais laikais viešai šaipėsi iš Lietuvos nepriklausomybės idėjos, prieš ją veikė, dabar gali taip pat „kaip ir visi“ entuziastingai kalbėti už nepriklausomybę, nes elgiamasi pagal daugumos pavyzdį ir momentinę asmeninę naudą: jeigu iš nepriklausomybės neigimo galima laimėti asmeninės naudos, kodėl „su visais“ prieš ją nesistengti; o jeigu asmeniškai naudingiau remti nepriklausomybę, kodėl jai nepritari, nes abiem atvejais galima svariai pasiteisinti - „visi šitaip elgiasi“.

Toks elgesys vadinamas konformistiniu (lot. *conformis* - panašus, atitinkantis). Pilietiskai nesusiformavusios asmenybės elgesio motyvai gali būti savanoriškas sutikimas paklusti vyraujančiai nuomonei, pasyvus požiūris į teisinę tvarką, vengimas ką nors svarstyti kolektyve, pritarimas tiems, su kuriais sieja asmeniniai ar tarnybiniai

ryšiai. **Konformistai** - tai žmonės, neturintys individualybės, pažeisti socialinės niveliacijos, „subendravardiklinti“, nuasmeninti. Juos apibūdinantis požymis - „minios sindromas“.

Pirmenybę, žinoma, svarbu teikti suvoktam teisėtam elgesiui, nes toks elgesys stabilėnis, tokio elgesio subjektai - patikimesni piliečiai, ūkio partneriai. Bet visuomenei ir valstybei kartais gali pakakti ir konformistinio elgesio, kai asmuo laikosi įstatymų, kasdienio gyvenimo normų iš įpročio, be ypatingų svarstymų, automatiškai, stengdamasis būti panašus į aplinkinius. Asmuo, paklūstantis kitų nuomonei, laikosi teisės reikalavimų ir šitaip padeda įgyvendinti tuos reikalavimus. Todėl socialinis teisinis konformizmas pripažįstamas visuomenei naudinga elgesiu. Bet toks elgesys, nors ir būdamas visuomenei priimtinas, nėra laikomas perspektyviniu teisės veikimo tikslu. Besąlygiškai paklusdamas teisei, laikydamasis teisės nerodydamas savo požiūrio į ją, nevertindamas jos naudingumo ir būtinumo požiūriu, konformistas negali būti aktyvus pilietis, skatinantis teisę plėtoti atsižvelgiant į besikeičiančius žmogaus teisių saugos poreikius.

4) *Socialiai aktyvus elgesys — tai aukščiausio lygio teisėtas elgesys, pasireiškiantis visuomenei naudinga veikla, kuria siekiama įtvirtinti žmonių santykiuose teisės viešpatavimą ir kuri ne visada pozityviosios teisės požiūriu teisėta* (disidentų veikla, nacionalinio išsivadavimo judėjimai).

Socialinių teisinių aktyvumą lemia aukšta teisinė sąmonė, gilus teisinis įsitikinimas, savarankiškas mąstymas, savarankiškas pasiryžimas kūrybiškai naudotis savo subjektinėmis teisėmis, vykdyti iš jų išplaukiančias pareigas. Subjektinių teisių pažeidimo atveju toks asmuo aktyviai gina savo teises teisėtomis priemonėmis.

Socialiai aktyvų elgesį teisės srityje apibūdina keturi požymiai:

1) *Aktyvus dalyvavimas savanoriškų organizacijų (partijų sąjungų judėjimų fondų asociacijų ir t. t.) veikloje.* Jo tikslas - palaikyti arba pakeisti tam tikrų valstybinių teisinių darinių veiklą, tobulinti teisinę sistemą, ginti piliečių politines, socialines, kultūrines teises, dalyvauti tvarkant valstybės ir visuomenės reikalus.

2) *Aktyvumas teisėkūros srityje.* Dalyvavimas svarstant įstatymų ir kitų visuomenės modernizavimo planų projektus, dalyvavimas rinkimuose, įgyvendinant ir saugant teisinę tvarką, kontroliuojant visų lygių atstovaujamųjų institucijų veiklą.

3) *Aktyvus dalyvavimas sudarant alternatyvius arba gretutinius visuomenės ar valstybės darinius, taip pat dalyvavimas jų veikloje.* Tai visuomenės savivaldos komitetai arba tarybos pagal gyvenamąją vietą, visuomeniniai ekspertų centrai, laikinos probleminės komisijos, regioniniai ir vietos fondai, ekologijos, kultūros ir istorijos paminklų apsaugos, savitarnos grupės, teisių apsaugos asociacijos, visuomeninio spaudimo grupės ir t. t.

4) *Saviveiklinis asmenybės aktyvumas teisės srityje.* Tai iniciatyviniai siūlymai politikos ir teisės klausimais, siunčiami valstybės institucijoms ar visuomenės informavimo priemonėms, savarankiškas priešinimasis teisėtumo ir visuomeninės moralės pažeidimams (judėjimas „Stabdyk nusikalstamumą“).

Toks elgesys itin reikšmingas kuriant teisinę valstybę ir pilietinę visuomenę, kai kyla reikalas peržiūrėti ankstesnius valstybės institucijų bendravimo su žmonėmis stereotipus, nebijoti nesankcionuotų visuomenės iniciatyvų, imtis asmeninės iniciatyvos ir atsakomybės.

Elgesys vadinamas teisėtu dar ir dėl to, kad yra jo priešybė - neteisėtas elgesys. Aiškindamiesi, kaip atsiranda neteisėtas elgesys ir kokie jo požymiai, pereiname prie teisės pažeidimo temos.

2. TEISĖS PAŽEIDIMAS

TEISĖS PAŽEIDIMO SĄVOKA

Teisės pažeidimas - tai teisei priešinga, kalta asmenų ar organizacijų veika, kuria padaroma žala įstatymo saugomoms piliečių teisėms, teisėtiems interesams arba apskritai teisinei tvarkai.

Tai tradicinis teisės pažeidimo apibrėžimas, labiau atitinkantis pozityvistinę teisės sampratą, kuriai svarbu pabrėžti patį elgesio priešingumą abstrakčiai suprantamai teisei kaip elgesio taisyklei. Iš tokios apibrėžties lieka neaiškus teisės pažeidimo mechanizmas ir jo santykis su paties individo teisių įgyvendinimu. Bet jeigu remsimės pilietine teisės samprata, kuri postuluoja ne valstybės, o individo primatą ir teise laiko ne apskritai elgesio taisyklę, o sukonkretintą teisių ir pareigų vienovę, tai reikės atitinkamai pakoreguoti ir teisės pažeidimo sąvoką. Ją reikės priartinti prie paties asmens ir jo naudojimosi subjektinėmis teisėmis. Tada teisės pažeidimą reikės apibrėžti kaip elgesio priešingumą ne apskritai teisės normai, o tik tokiai, kuri yra teisių ir pareigų vienovės pavidalo.

Teisės pažeidimas ~ tai asmens naudojimasis subjektinėmis teisėmis sąmoningai atsisakant vykdyti pareigas, kuriu vykdymą Įstatymas laiko būtina sąlyga legalizuoti asmens naudojimąsi subjektinėmis teisėmis visuomenėje.

Teisės pažeidimo formulė:

$$\forall x \{Tp(x) \sim [Nt(x) \& \bar{P}(x)]\}$$

Išraišką skaitome: kiekvienas asmuo - x ($\forall x$) pažeidžia teisę $Tp(x)$ tada ir tik tada, kai x naudojasi subjektine teise - $Nt(x)$ ir x nevykdo tą naudojimąsi legalizuojančių pareigų — $\bar{P}(x)$.

Šis apibrėžimas svarbus tuo, kad čia pabrėžiama, jog asmuo gali pažeisti teisę tik tada, kai naudojasi subjektine teise ir kai tas naudojimasis įstatymo yra siejamas su būtinybe vykdyti tą teisę legalizuojančias pareigas. Pavyzdžiui, naudojimasis teise vairuoti automobilį nustato pareigą nepadaryti žalos kitų asmenų turtui, sveikatai ir gyvybei. Nevykdant šios pareigos, automobilio vairavimu pažeidžiama kito asmens teisė. Taip pat ir automobilio vairavimas neatlikus techninės apžiūros yra trunkantis teisės pažeidimas. Bet jeigu asmuo turi teisę vairuoti automobilį, bet jo nevairuoja, tai jam, suprantama, nereikia vykdyti su šia teise susijusių pareigų ir todėl jis negali šiuo būdu pažeisti kieno nors teisių. Vadinasi, teisės pažeidimo išeities taškas yra naudojimasis subjektine teise, kuris kaip tik ir įpareigoja vykdyti atitinkamą pareigą. Tokios pareigos nevykdymas ir yra teisės pažeidimas.

Teisės literatūroje šalia sąvokos *teisės pažeidimas* vartojama konkretesnė sąvoka *teisės pažeidimo sudėtis*. Tai daroma todėl, kad teisės pažeidimas apibrėžiamas atsižvelgiant į teisinės atsakomybės poreikius ir jais vadovaujantis. Šalia teisinės atsakomybės poreikių teisės pažeidimo sąvoka būtų praktiškai nereikšminga, nes čia svarbu ne šiaip konstatuoti teisei priešingą veiką, bet tai daryti pažeistos teisės atkūrimo ir teisės pažeidėjų sudrausminimo tikslais. Todėl teisės pažeidimo sąvoka koreguojama atsižvelgiant į teisinės atsakomybės poreikius: teisinė atsakomybė turi panaikinti ar sušvelninti tą socialinių santykių tikrovę, kurią sukuria teisės pažeidimas (pareigų nevykdymas).

Kadangi teisės pažeidimas nagrinėjamas atsižvelgiant į santykių su teisine atsakomybe, todėl sąvoką *teisės pažeidimas* toliau vartosime kaip *teisės pažeidimo sudėtis* sinonimą, nors tam tikrais atvejais šios sąvokos gali nesutapti.

Teisės pažeidimui būdingi tokie požymiai:

1) *Teisės pažeidimo subjektas gali būti tik žmonės ar jų susivienijimai, nes teisės pažeidimas yra sąmoninga veika.* Todėl pažeisti teisę gali tik veiksnus asmuo, kuris suvokia ar gali suvokti savo veiksmų priešingumą teisei.

2) *Teisė gali būti pažeista veikimu ar neveikimu.* Žmogaus mintys, žodiniai pareiškimai, jeigu jie nepasireiškia atitinkamu elgesiu, nėra teisės pažeidimas. Bet žodiniais pareiškimais raginimas pažeisti galiojančią teisę, kirų asmenų garbę ir orumą žeminančių melagingų žinių platinimas (šmeižtas), žadėjimas padaryti pavojingą nusikaltimą (grasinimas) yra teisės pažeidimai. Tokie atvejai yra aprašyti Civiliniame ir Baudžiamajame kodeksuose.

3) *Teisės pažeidimas yra neteisėtas, t. y. teisei priešinga veika.* Sakėme, kad kiekvienas naudojimasis subjektinėmis teisėmis nevykdant atitinkamų pareigų, kurių reikalauja įstatymas, yra priešingas teisei, išskyrus tuos atvejus, kai visuomenė atleidžia asmenį nuo tokių pareigų vykdymo, pavyzdžiui, atleidžia bedarbį nuo pareigos mokėti už komunalines paslaugas. Šitoks atleidimas visada turi būti įformintas atitinkamu valstybės institucijos aktu; šiuo atveju bedarbio pareigas prisiima valstybė ir dėl to nenukenčia teisės komunalinės tarnybos, kurios naudai bedarbis privalėjo vykdyti pareigas, interesai.

4) *Teisės pažeidimas yra pavojinga visuomenei veika, nes ją padaroma žala asmenų, organizacijų ar valstybės apskritai interesams.* Pats žalos padarymas teisės ginamoms vertybėms ne visada yra priešingas teisei. Nelaikoma teisės pažeidimu padaryta užpuolikai žala būtiniosios ginties atveju, nėra teisės pažeidimas, kai gaisrininkas sugadina turtą gesindamas gaisrą vandeniu. Šie veiksmai subjektyviai nėra priešingi teisei, jie nėra ir visuomenei pavojingi, nes jais siekiama ne sukelti žalą, o užkirsti kelią didesnei žalai, bet tik kai neįmanoma apginti teisės saugomų vertybių nedarant joms tam tikros žalos.

TEISĖSPAŽEIDIMOSUDĖTIS

Tai tipiškiausių ir esminių objektyvių ir subjektyvių veikos požymių sistema, kuri apibūdina konkrečią veiką kaip pavojingą visuomenei ir priešingą teisei. Būtent su šiais požymiais teisės teorija ir galiojanti teisė dažniausiai sieja patį teisės pažeidimo faktą. Šie požymiai laikomi pakankamais, kad jais pasižyminčios veikos subjektą būtų galima patraukti teisinę atsakomybę.

Nors ši teisės kategorija plačiau tyrinėjama baudžiamosios teisės, ji turi ir bendrąją teorinę reikšmę, nes yra vartojama įvairiose teisės šakose atsižvelgiant į jų specifiką.

{ teisės pažeidimo sudėtį įeina: teisės pažeidimo subjektas, teisės pažeidimo objektas, teisės pažeidimo objektiniai ir subjekciniai požymiai (lietuviškoje teisės literatūroje šie požymiai nusakomi terminais „objektyvinė teisės pažeidimo pusė“ ir „subjektyvinė teisės pažeidimo pusė“).

1) *Teisės pažeidimo subjektas* - tai asmuo (fizinis ar juridinis), pažeidęs teisės normų reikalavimus. Fizinis asmuo turi būti veiksnus, pakaltinamas — suvokti savo veiksmų priešingumą teisei. Apie tai, kokio amžiaus jis turi sulaukti, kad taptų baudžiamosios ir administracinės atsakomybės subjektu, jau kalbėta analizuojant teisės aktų galiojimą asmenims.

2) *Teisės pažeidimo objektas* — tai teisės normų saugomos asmeninės (biologinės), socialinės ir kitokios vertybės (asmens gyvybė, sveikata, garbė, orumas, turtinės, politinės ir kitokios asmens teisės, taip pat viešoji tvarka, politinė santvarka ir kt.), į kurias neteisėtai kėsinamasi.

3) *Teisės pažeidimo objektiniai požymiai* yra: a) veika (veikimas ar neveikimas); b) veikos padariniai (žala - reali ar galima, materialioji ar moralinė); ir c) tiesioginis priežastinis veikos ir jos sukeltų padarinių (žalos) ryšys, t. y. nustatymas, kad būtent šie teisei priešingi veiksmai yra tikroji atsiradusios žalos priežastis. Visi šie požymiai apibūdina teisės pažeidimą kaip materializuotą, išorinį elgesį.

4) *Teisės pažeidimo subjekciniai požymiai* yra: veikos motyvai, tikslai ir kaltė. Motyvai yra tos paskatos, dėl kurių padarytas teisės pažeidimas. Pažeidimo tikslas — tai tas rezultatas, kurio siekiama teisei priešingais veiksmais. Pavyzdžiui, nužudymo atveju nusikalstamų veiksmų tikslas - atimti asmeniui gyvybę, o nužudymo motyvai gali būti kerštas, pavydas, noras praturtėti; kaltė - veikos sąmoningumas. Kaltė — tai teisės pažeidėjo psichinis santykis su savo veika, priešinga teisei. Kaltės formos - tyčia ir neatsargumas.

Baudžiamoji teisė tyčinę kaltę skirsto į tiesioginę ir netiesioginę; tiesioginė tyčia yra tada, kai asmuo sąmoningai atlieka teisei priešingus veiksmus ir sąmoningai siekia tų padarinių, kuriuos gali sukelti tie veiksmai; netiesioginė tyčia yra tada, kai asmuo sąmoningai atlieka teisei priešingus veiksmus, bet nenori tų padarinių,

kuriuos būtinai sukels tie veiksmai. (Pavyzdžiui, ežero vidury iš valties pokštaujant asmuo ištumiamas į vandenį, žinant, kad jis nemo-ka plaukti. Tokia veika subjektyviuoju aspektu bus kvalifikuojama kaip nužudymas netiesiogine tyčia.) Civilinė teisė tyčinės kaltės neskirsto į tiesioginę ir netiesioginę, nes reguliuoja turtinius santykius kaip mažiau reikšmingus.

Neatsargumas — tai tokia kaltės forma, kai „asmuo numatė, kad jo veiksmai arba neveikimas gali sukelti pavojingas visuomenei pasekmes, bet lengvabūdiškai tikėjosi, kad jų bus išvengta" (BK 10 str. 1 d.), [statymas laiko teisės pažeidimu (nusikaltimu), padarytu dėl neatsargumo, tokią veiką, kai ją „padariusis asmuo nenumatė, kad gali kilti tokios pasekmės, nors turėjo ir galėjo jas numatyti" (BK 10 str. 2d.). Neatsargumas gali būti skirstomas į nusikalstamą pasitikėjimą ir nerūpestingumą.

Teisės pažeidimo sudėtimi galima laikyti tik tokią žmogaus veiką, kai asmuo, siekdamas tikslo, kontroliuoja savo elgesį, juo išreiškia savo valią. Nėra teisės pažeidimo sudėties, jeigu žmogus padaro teisei priešingą veiką verčiamas nenugalimos fizinės jėgos (prieš savo valią). Teisės pažeidimo sudėtis - tai sąmoninga veika, kuria tam tikru mastu pasireiškia valios laisvė. Nors ši valios laisvė - santykinis dalykas (individas visada griežčiau ar silpniau determinuotas daugelio objektyvių ir subjektyvių veiksnių), vis dėlto teisiniam vertinimui būtina, kad asmuo turėtų galimybę pasirinkti - elgtis teisėtai ar neteisėtai. Jeigu jis tokios laisvės neturi, jeigu nepriklausomai nuo savo valinių pastangų ir norų vis tik prieš savo valią pažeidžia teisės normą, tai daugelis teisės teoretikų tai laiko ne teisės pažeidimo sudėtimi, o *objektyviai priešinga teisei veika*. Čia nėra individualios valios konflikto su teisės normoje įtvirtinta valia.

TEISĖS PAŽEIDIMO RŪŠYS

Visi teisės pažeidimai pagal pavojingumo visuomenei laipsnį skirstomi į nusikaltimus ir nusižengimus.

Nusikaltimas yra tokia visuomenei pavojinga veika (veikimas arba neveikimas), kuri yra aprašyta baudžiamajame Įstatyme ir kuria kėsinamasi į itin svarbias teisės saugomas vertybes, (Nullum crimen sine lege.) Juridiškai privalomą nusikaltimo apibrėžtį formuluoja BK 8 straipsnis. Už nusikaltimus įstatymas numato kriminalinės bausmės, iš kurių sunkiausia - įkalinimas („laisvės atėmimas").

Įstatymas nelaiko nusikaltimu tokių veikų, kurios nors formaliai ir atitinka baudžiamajame įstatyme aprašytų veikų požymius, bet dėl mažareikšmiškumo nėra visuomenei pavojingos (BK 8 str. 2 d.)-

Nusižengimai - mažiau pavojingos visuomenei veikos. Prie jų priskirtini visi kiti teisės pažeidimai, kuriuos įstatymas nelaiko nusikaltimais ir už kuriuos numatytos administracinės, civilinės turtinės, drausminės sankcijos.

Nusižengimais laikomi tokie teisės pažeidimai:

1) *administracinės teisės pažeidimai* - tai priešingas teisei, kaltas (tyčinis ar neatsargus) veikimas arba neveikimas, kuriuo kėsiniama į valstybinę arba viešąją tvarką, nuosavybę, piliečių teises ir laisves, į nustatytą valdymo tvarką, už kurią įstatymai numato administracinę atsakomybę (ATPK 9 str.); pavyzdžiui, kelių eismo taisyklių pažeidimas, jeigu jis nesukėlė padarinių, numatytų baudžiamajame įstatyme;

2) *civilinės teisės pažeidimai* — deliktai (skolininkas laiku negrąžina kreditoriui skolos — sutartinių įsipareigojimų nevykdymas arba netinkamas vykdymas, arba vykdymas pažeidžiant terminą);

3) *drausminiai nusižengimai* (įstaigos darbo vidaus taisyklių pažeidimas — pavėlavimas arba neatvykimas į darbą).

Pagal pobūdį teisės pažeidimai skirstomi į *materialius ir formalius*; *materialus teisės pažeidimas yra toks, kuris sukelia jutimiskai apčiuopiamą žalą. kito asmens (fizinio ar juridinio) teisėms; formalus yra tada, kai pažeidžiama pati teisinė tvarka — sukeliamas ne pati reali žala, o tik grėsmė tokiai žalai atsirasti* (vairuotojas viršijo leistiną greitį).

Siekiant likviduoti teisės pažeidimu sukeltus socialinius padarinius ir sudrausminti teisės pažeidėjus, pereinama prie teisinės atsakomybės.

3. TEISINĖ ATSAKOMYBĖ

Būti atsakingam — tai būti pareigingam.

3.1 ATSAKOMYBĖ APSKRITAI

Prieš atsakant į klausimą, kas yra teisinė atsakomybė, svarbu bent trumpai išsiaiškinti, kas yra atsakomybė apskritai. Teisės literatūra atsakomybės apskritai neapibrėžia, tik teisinę. Dalykiniai žodžiai pateikia arba labai miglotus, arba logiškai ydingus atsakomybės api-

brėžimus. „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija“ atsakomybę apibrėžia kaip mažai informatyvių *asmenybės santykį su visuomenės jai keliamais dorovės reikalavimais* (t. I, p. 431). Filosofas L. Archangelskis, apibrėžia „atsakomybę kaip pasirengimą *atsakyti už savo poelgius*“ (Žemaitis V. Dorovinės sąvokos. Vilnius, 1983. P. 20) ir šitaip daro loginę klaidą *idem per idem* (nežinomą sąvoką - *atsakomybę* apibrėžia nežinoma sąvoka - *atsakyti*). Ta pati klaida ir apibrėžime: „*Teisinė atsakomybė* - tai teisės reguliuojama pareiga *atsakyti už savo veiksmus ir juos vertinti*.“ (V. A. Tardovas)

Perspektyvūs tie apibrėžimai, kurie atsakomybę sieja su pareiga. „*Atsakomybė yra [...] specifinis socialinis ir moralinis teisinis asmens santykis su visuomene, kuriam būdingas savo moralinės pareigos ir teisės normų vykdymas.*“ (Filosofijos žodynas, 1975, p. 36) „*Atsakomybė — tai pareigos valstybei ir visuomenei suvokimas.*“ (I. S. Samoščenko).

Atsakomybės aiškinimas pareiga grįstinas tuo, kad atsakomybės sąmonė atsiranda kartu su visuomene ir galima tik visuomenėje. Būtinybė žmonėms gyventi drauge reikalavo naudotis subjektinėmis teisėmis vykdant vienas kitam atitinkamas pareigas, kurių pagrindu tik ir galimas bendras žmonių gyvenimas ir kiekvieno asmens teisių sauga. Todėl pareigą laikome veiksmu, pajėgiu atverti duris tiek į teisinės atsakomybės, tiek į atsakomybės apskritai supratimą.

3.2 TEISINĖS ATSAKOMYBĖS SĄVOKA

Teisinė atsakomybė, kiek ji yra teisinė, jos samprata negali būti kildinama iš nieko kito, kaip tik iš pačios teisės prigimties. Todėl kaip suprasime teisę, toks ir bus požiūris į teisinę atsakomybę. Kol vyravo etatistinė (normatyvistinė) teisės samprata ir jos lemtas padidėjęs pasitikėjimas prievartos priemonėmis siekiant garantuoti socialinę tvarką, tol teisinė atsakomybė buvo suprantama tik kaip valstybės prievarta teisės pažeidėjui taikant jam asmeninio, turbinio, organizacinio pobūdžio ribojimus.

Teisinė atsakomybė čia faktiškai tapatinama su sankcijų taikymu, su neigiamais padariniais teisės pažeidėjui. Atsakomybė pradedama teisės pažeidimu ir baigiama teisės pažeidėjo teisių suvaržymu. Šiomis sąlygomis net buvo sunku įsivaizduoti, kad galima teisinė atsakomybė, ir nesusijusi su valstybės sankcijų (prievartos) taikymu.

Todėl absoliuti dauguma autorių, kurie tebesilaiko valstybės primato prieš asmenį tradicijos, tebesilaiko ir tradicinės pažiūros į teisinę atsakomybę kaip į valstybės sankcijų taikymą už padarytą teisės pažeidimą. Ir tai suprantama, nes tokio apibrėžimo pakanka teisės praktikai, ypač tai, kuri teisės įgyvendinimą iš esmės sieja su teisės taikymu. Jeigu teisės imperatyvų privalomumas garantuojamas tik valstybės prievarta, tai ir teisinė atsakomybė gali būti tik valstybės akcija.

Bet jeigu pripažinsime, kad teisės normų privalomumas pirmiausia garantuojamas teisinio santykio dalyvių abipuse nauda, tai ir teisinė atsakomybė nebus vien valstybinės veiklos kategorija; ji negalės būti tapatinama tik su valstybės prievartos asmeniui taikymu jau vien dėl to, kad prievarta nesukuria teisinės atsakomybės, o tik ją garantuoja.

Pagrindas formuotiis naujam požiūriui į teisinę atsakomybę atsiranda su pilietinė (demokratinė) teisės samprata, kuri teisę, matėme, aiškina kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovę ir ją pirmiausia plėtoja kaip įrankį, skirtą ne įtvirtinti, palaikyti politinį režimą, o apsaugoti žmogaus teises, garantuoti abipusę santykio dalyvių naudą.

Aiškinant teisinę atsakomybę ne valdžios, o piliečių interesais, ją reikės kildinti ne iš *valstybės valios*, o iš individų lygiaverčių mainų - iš subjektinių teisių ir pareigų vienovės ir suprasti ją kaip pačių piliečių ir kaip valstybės akciją. Tai įgyvendina gerai žinomą demokratijos principą, kad valstybė įsikiša į piliečių tarpusavio santykius tik ten ir tik tada, kur ir kada patys piliečiai negali teisėtomis priemonėmis išspręsti savo problemų — nepajėgia vykdyti vienas kitam pareigų nedalyvaujant valstybės institucijoms.

Tad prieiname prie išvados, kad teisinę atsakomybę, kaip ir kitas teisės kategorijas, reikia aiškinti remiantis ta pačia teisių ir pareigų vienove. Ir iš tiesų, jeigu atsakomybė teisinė, tai jos turinys gali būti atskleistas tik remiantis pačia teisės esme, kurios formali išraiška — subjektinių teisių ir pareigų vienovė. Būtent čia reikia ieškoti teisinės atsakomybės poreikio ir atsakymo į klausimą, kas yra teisinė atsakomybė.

Teisinė atsakomybė — tai teisinis įpareigojimas teisės subjektams garantuoti naudojimąsi savo teisėmis atitinkamų pareigų vykdymu nurodant, kad tokių pareigų nevykdymas virs atitinkamų teisių praradimu.

Šitaip suprantama teisinė atsakomybė formuoja asmens įsitikinimą, kad jis vykdo pareigas ne dėl to, kad tokio elgesio iš jo reikalauja įstatymas, o todėl, kad pareigų vykdymu jis legalizuoja savo teises visuomenėje, kad jo teisės pareigų vykdymu susiderina su kitų asmenų teisėmis, pasidaro santykinės, kad atsisakydamas vykdyti pareigas jis praranda tų pareigų garantuojamas savo teises.

3.3 TEISINĖ ATSAKOMYBĖ KAIP PROCESAS

3.3.1 POZITYVIOJI TEISINĖ ATSAKOMYBĖ

Teisinės atsakomybės poreikis kyla iš asmens naudojimosi subjektišėmis teisėmis. Kadangi savo teisėmis asmuo naudojasi ne šalia visuomenės, o visuomenėje, tai jis darosi pavojingas kito asmens teisėms, o kartais – ir pats sau. Pavyzdžiui, naudodamasis subjektine teise steigti ir eksploatuoti odų apdirbimo įmonę, asmuo kelia grėsmę kitų žmonių sveikatai (ekologinė grėsmė), o naudodamasis teise vairuoti automobilį, darosi pavojingas ne tik kitų asmenų gyvybei, sveikatai, turtui, bet ir pats sau. Čia negalioja Romos teisės principas: *neminem laedit, qui sua jure utitur* (niekam nekenkia tas, kas naudojasi savo teisėmis). Visuomenėje dažniausiai negalima naudotis teisėmis vienaip ar kitaip nekeliant grėsmės kito teisėms. Jau sakėme, kad tie leidimai, kuriais naudojantis negalima pažeisti kito asmens teisių, nėra ir subjektinė teisė. Subjektinė teisė gali būti ne bet koks leidimas, o tik toks, kuriuo naudojantis gali kilti grėsmė kito teisėms ir kuris įpareigoja tam tikrai pareigai. Kas nekelia grėsmės kito teisei, tam nereikia ir leidimo, nes tai būtų beprasmiška. Leidimas skaityti knygą, sakėme, nėra subjektinė teisė tik todėl, kad skaitymu negalima pažeisti kito asmens teisės. Todėl subjektinė teisė kartu apima leidimą ir pareigą naudotis tuo leidimu nepažeidžiant artimo teisės. Nėra subjektinės teisės be pareigos, nes nėra naudojimosi teisėmis be grėsmės kito asmens teisėms.

Reikalavimas naudotis savo teisėmis nepažeidžiant kito žmogaus teisių ir yra asmens įpareigojimas atsakomybei, t. y. suvokimui, kad naudodamasis teisėmis jis tampa pavojingas kito asmens teisėms ir todėl privalo naudotis jomis atsargiai, atsižvelgdamas į kito asmens teisę. Atsakomybė – tai tokia asmens psichinė būseną, kai asmuo suvokia, kad pareigos vykdymas yra jo subjektinės teisės garantas ir kad nuo šio vykdymo priklauso jo paties teisių likimas. Vadinasi, *atsako-*

mybė — tai asmens suvokimas, kad jis naudojasi teisėmis nuolat būdamas visuomenėje ir dėl to yra jai nuolat atitinkamai įpareigotas.

Jeigu nebūtų subjektinių teisių ir naudojimosi jomis, tai teisinės atsakomybės klausimo apskritai nekiltų. Nelaisvas (teisių neturintis arba jomis nesinaudojantis) žmogus negali būti atsakingas, nes nėra dėl ko arba už ką būti atsakingam. Prievolės vykdančio asmuo neturi pasirinkimo laisvės, jis priverstas vykdyti svetimos ir neatremiamos valios paliepimus ir todėl neatsakingas už tokios veikos padarinius. Jis negali nevykdyti prievolių, o subjektine teise gali naudotis ir gali nesinaudoti arba tik iš dalies naudotis, jeigu suvokia, kad toks naudojimasis neišvengiamai sukels žalą kitų asmenų teisėms.

Vadinasi, teisinė atsakomybė susijusi ne su prievole, o su pareiga. Prievolė nėra atsakomybės pavidalas, nes prievolės vykdymas nėra vykdytojo subjektinių teisių įgyvendinimas. Baudžiauninkas, sakėme, uoliai vykdančio prievolės, negali išplėsti savo teisių, nes prievolės skirtos įgyvendinti ne vykdytojo, o prievolę nustačiusio subjekto teises. Todėl už padarinius pirmiausiai atsakingas ne vykdytojas, o prievolės nustatytojas (šiuolaikinė tarptautinė teisė šiuo klausimu daro tam tikras išlygas nusikaltimų žmonijai atveju). Atsakomybė pirmiausia yra laisvo žmogaus socialinė charakteristika vien todėl, kad ji susijusi su naudojimosi subjektinėmis teisėmis. Jau sakėme: kas neturi teisių, tas negali jomis ir naudotis, o kas nesinaudoja teisėmis, tas negali pažeisti ir kito teisių, vadinasi, negali būti atsakingas.

Prievolė prievartos priemonėmis griežtai mechaniskai susieja asmenį su visuomene ir jis neturi galimybių pasirinkti bendravimo su ja arba buvimo joje būdo. Tuo tarpu pareiga, kiek ji sukuria, legalizuoja subjektines teises, yra asmens laisvės ir jos plėtros šaltinis, nes leidžia asmeniui pasirinkti buvimo visuomenėje būdą, kurio išraiška - naudojimasis subjektinėmis teisėmis. Pareiga susieja laisvą individą su visuomene tik subjektinei teisei tarpininkaujant. Būtent subjektinių teisių pobūdis nustato pareigos pobūdį ir jos intensyvumą.

Neatsitiktinai visiškai atsakingais laikomi tik laisvi ir veiksnūs asmenys, kurie šią teisių priklausomybę nuo pareigų vykdymo suvokia ir jai sąmoningai palenkia savo elgesį. *Būti atsakingam čia reiškia būti pareigingam:* suvokti, kad naudojimasis teisėmis yra tik tiek legalus, leistas, kiek jis garantuojamas pareigos nepažeisti kito asmens teisių, o pažeidimo atveju - išipareigojimu atlyginti padarytą žalą.

Todėl į atsakomybės sąvoką būtino elemento teisėmis įeina asmens suvokimas visų savo subjektinių teisių santykinumo - priklausomybės nuo pareigų vykdymo. Niekas visuomenėje negali turėti absoliučių (nuo pareigų nepriklausomų) teisių, nes atleisti nuo pareigų - tai atleisti nuo atsakomybės. Būtent suvokimas, kad pareigų nevykdymas reikš atitinkamos subjektinės teisės praradimą, ir yra teisinė atsakomybė. Visuomenė tik tiek civilizuota ir darni, kiek visi jos nariai yra saistomi abipusės atsakomybės (teisių ir pareigų vienovės).

Iš čia kyla bendra išvada: žmogus negali būti visavertis teisių santykių subjektas, kol negali būti atsakingas - negali vykdyti pareigų, proporcingų savo turimoms teisėms. Pareiga yra tas kriterijus (svarstyklės), kuris vieno teisę vertingumo požiūriu praktiškai įvertina, suvienodina su tokia pačia kito asmens teise. Skelbinyse, kad visi žmonės teisių požiūriu lygūs šalia pareigos, visus suliginančios ne idėjos, o akcijos lygiu, būtų ne tik neteisingas, bet ir agresyvus.

Asmens suvokimas būtinybės elgtis pagal teisių ir pareigų pusiausvyros reikalavimą bei šį reikalavimą atitinkantis elgesys ir yra atsakomybė. Ši pusiausvyra palaikoma, arba atsakomybė įgyvendinama, dviem būdais: 1) vykdant pareigas, kuriomis legalizuojamas naudojimasis subjektinėmis teisėmis; arba 2) siaurinant subjektines teises, kai atsisakoma vykdyti teisėms proporcingas pareigas. Šis siaurinimas jau vykdomas valstybės prievartos priemonėmis.

Atsižvelgiant į tai, kuriuo iš šių būdų yra palaikoma konkretaus asmens teisinio statuso teisių ir pareigų pusiausvyra, teisinė atsakomybė gali būti skirstoma į pozityviąją ir negatyviąją.

Pozityvioji teisinė atsakomybė - tai asmens suvokimas, kad naudodamasis subjektinėmis teisėmis jis privalo vykdyti atitinkamas pareigas ir savanoriškai atlyginti žalą, jei ši bus padaryta, kito asmens teisėms.

Pozityvioji teisinė atsakomybė - tai ne tik žinojimas, kaip reikia elgtis artimo teisės atžvilgiu naudojantis teisėmis, bet ir žinojimas, kodėl šitai reikia daryti ir kokių teisių praradimą reikš atsisakymas vykdyti pareigas. Ši teisinės atsakomybės forma rodo dvasinę, socialinę asmens brandą, gebėjimą suvokti, kad jis gyvena visuomenėje ir žino, ką reiškia joje gyventi.

Šitaip suprantamą atsakomybę sudaro trys struktūriniai elementai: naudojimasis teisėmis ir iš jo išplaukiančios dvejojo pobūdžio pareigos:

1) *Naudojimasis subjektinėmis teisėmis*. Jis įkūnija teisinės atsakomybės sampratoje demokratinę idėją dėl individo primato prieš valstybę, nes nurodo, kad ne iš valstybės, o iš individo interesų kyla teisinės atsakomybės iniciatyva, šaltinis ir poreikis (suinteresuotumas). Būtent naudojimasis teisėmis paaiškina, kodėl būti atsakingam naudinga ne tik visuomenei, bet ir pačiam teisinės atsakomybės subjektui. Atsakomybė šiuo atveju ne atnešama asmeniui iš šalies, o kyla iš jo paties teisių ir siekio jomis naudotis nepažeidžiant artimo teisių.

2) *Pareiga naudotis savo teisėmis kito asmens teisėms nepavojingu būdu*. Teise laikyti šunį bus naudojama atsakingai, jeigu šuo vedžiojamas už pavadėlio ir su antsnukių; naudojantis teise gauti kreditą, pozityvioji teisinė atsakomybė bus asmens pareiga taip organizuoti savo veiklą, pajamų ir išlaidų balansą, kad būtų išsaugomas asmens gebėjimas laiku mokėti kreditoriui palūkanas ir gražinti kreditą.

3) *Pareiga savanoriškai atlyginti kitam asmeniui padarytą žalą, atsiradusią nesugebėjus naudotis savo teisėmis nepažeidžiant kito asmens teisių*. Ši būtinybė atlyginti žalą kyla iš to fakto, kad, pagal teisių ir pareigų pusiausvyrą, bet kuris žalos padarymas kito asmens teisėms visada reiškia žalos padarymą savo paties teisėms.

Būdingas pozityviosios, arba aktyviosios, atsakomybės požymis, kad ji įgyvendinama netaikant sankcijų. Savanoriškas žalos atlyginimas nėra sankcija. Tai pačių piliečių tarpusavio išipareigojimų (sutarliniai) santykiai, iš kurių ir kyla abipusė pozityvioji atsakomybė. Atlygindamas žalą, pats asmuo sumažina savo turtines teises tiek, kiek jam nepavyko naudotis teisėmis nepažeidžiant artimo teisės. Kito asmens teisių pažeidimas čia visada yra netyčinis ir visada eina kartu su savo kaltės pripažinimu ir savanorišku žalos atlyginimu. Jeigu tokio prisipažinimo nėra, keičiasi atsakomybės forma.

Į pozityviają atsakomybę, netaikančią sankcijų, ilgą laiką žiūrėta ne kaip į teisinę, o kaip į moralinę atsakomybę ir dėl to, kad ji laikyta praktiškai mažai reikšminga. Ir vis dėlto pozityvioji atsakomybė yra ne moralinė, o teisinė, nes ji suponuoja pareigų vykdymo privalomumą, garantuojamą valstybės prievarta: jeigu pareiga atlyginti padarytą žalą nebus vykdoma savanoriškai, tai pozity-

vioji atsakomybė būtinai virs negatyviaja — žalos atlyginimas bus išieškomas valstybės prievartos priemonėmis. Ši valstybinės prievartos taikymo galimybė yra pakankama, kad būtinybės elgtis pagal teisių ir pareigų pusiausvyrą suvokimas būtų praktiškai reikšmingas.

Pozityvioji atsakomybė užtikrina nekonfliktišką asmens naudojimąsi savo teisėmis. Ji itin svarbi pilietinėje visuomenėje, kai asmuo pirmiausia elgiasi atsakingai ne iš baimės patirti valstybės prievartą, o dėl to, kad suvokia save kaip asmenybę ir mato ją esant kitą žmogų, kuris kito asmens teises brangina dar ir todėl, jog brangina savašias. Dėl šio požiūrio būtinybę atlyginti padarytą žalą asmuo supranta kaip natūralų ir sudedamąjį naudojimosi savo teisėmis visuomenėje elementą. Žalos atlyginimas - tai būtinos naudojimosi teisėmis „išlaidos“.

Civilizuotoje visuomenėje vyrauja pozityvioji teisinė atsakomybė, nes dauguma tokios visuomenės narių nori būti laisvi ir orūs; o tokie jie gali išlikti tik vykdydami pareigas, legalizuojančias jų teises.

Šitaip suprantama pozityvioji teisinė atsakomybė tampa nuolatinė, kaip kad nuolatinis yra naudojimasis teisėmis ir jų legalizuojantis pareigų vykdymas. Kol naudojamės teisėmis, tol esame įpareigoti būti atsakingi - vykdyti atitinkamas pareigas. Tai teisėtas elgesys, pačių piliečių savivaldos priemonė.

Šia teisinės atsakomybės forma teisininkai praktikai mažiau domisi, nes šiame procese jie mažiausiai reikalingi. O jeigu reikalingi, tai veikiau kaip advokatai, padedantys piliečiams geriau išmanyti savo teises ir pareigas. Jeigu subjektinės teisės įgyvendinamos nepažeidžiant kito asmens teisių, tai teisininkams kaip ir nėra kas veikti. Jie tarsi iš šalies stebi šį savaiminį teisių ir pareigų vienovės funkcionavimą konkrečiuose piliečių santykiuose, kuris kartu yra ir teisinės atsakomybės nuolatinis įgyvendinimas. Piliečiai savanoriškai vykdo pareigas, vadinasi, yra atsakingi, nes nori išsaugoti turimas teises, jomis naudotis. Čia pagrindinis teisinės atsakomybės garantas - abipusė nauda.

Ir tik kai pats teisių turėtojas nenori savo laisvu apsisprendimu vykdyti jo teises legalizuojančių pareigų (veikti atsakingai), jį tam pačiam imperatyvui palenkia valstybės prievarta. Pozityvioji teisinė atsakomybė tada pereina į negatyviają, susijusią su prievartos taikymu ir valstybės dalyvavimu.

3.3.2 NEGATYVIOJI, ARBA RETROSPEKTYVI, TEISINĖ ATSAKOMYBE

Negatyvioji teisinė atsakomybė - tai valstybės akcija, kai valstybė priverčia vieną iš teisinio santykio šalių įvykdyti kitos šalies naudai pareigą arba susiaurina teisės pažeidėjo subjektines teises iki jo paties susisiaurintų pareigų apimties. Arba trumpiau: tai teisės pažeidėjo subjektinių teisių praradimas arba susiaurinimas tokia apimtimi, kokio pobūdžio pareigos vykdymo ir kokia apimtimi jis atsiskaitė. Šiuo požiūriu negatyvioji teisinė atsakomybė iš esmės sutampa su teisingumo vykdymu. Jos įgyvendinimo įrankis — sankcija ir jos prievartinis taikymas.

Šią teisinės atsakomybės formą kai kurie autoriai vadina retrospektyvia dėl to, kad prievarta taikoma už praėityje padarytą teisės pažeidimą - atsisakymą vykdyti pareigas. Ji pradeda veikti ten, kur sustojo, kur nepajėgė garantuoti teisių ir pareigų pusiausvyros pozityvioji teisinė atsakomybė, kur konkretus asmuo ar organizacija naudojasi subjektinėmis teisėmis nevykdydami atitinkamų pareigų (nustojo būti atsakingi). Negatyvioji teisinė atsakomybė siekia užtikrinti asmens teisės legalizuojančių pareigų vykdymą tais atvejais, kai tokių pareigų vykdymo nepajėgė užtikrinti abipusė nauda. Valstybė taiko teisės pažeidėjui prievartą, kad, siaurindama jo teises, mažintų jo pavojingumą visuomenei. Pavyzdžiui, asmuo, padaręs autoavariją ir neatlyginęs padarytos žalos, turėtų prarasti teisę vairuoti automobilį, nes ši teisė virstų neleistina privilegija.

Ši teisinės atsakomybės forma - tai toks asmens teisių ir pareigų pusiausvyros atkūrimas, kuris jau vykdomas valstybinės prievartos priemonėmis. Todėl be sankcijų ši atsakomybės forma neįmanoma. Sankcija čia yra priemonė, leidžianti grąžinti teisės pažeidėjo teisiniui statusui teisių ir pareigų pusiausvyrą, kuri buvo pažeista atitinkamos pareigos nevykdymu. Sankcija yra ir teisių siaurinimo mastelis, nurodantis, kokia teisės pažeidėjo teisė siaurinama, likviduojama ir kokia apimtimi.

Todėl čia galioja visos definicijos, kurios apibrėžia teisinę atsakomybę kaip valstybės prievartos taikymą teisės pažeidėjui:

„Teisinė atsakomybė — tai taikymas teisės pažeidėjui valstybės prievartos, kurios pobūdis ir mastas nustatytas pažeistos teisės normos sankcijoje.“

(M. N. Marčenko)

„Teisės pažeidėjo pareiga iškęsti valstybinės valdžios daromus jam nemalonumus, numatytus įstatymo ir skiriamus už padarytą teisės pažeidimą.“

(V. V. Lazarevas)

„Teisinė atsakomybė — tai valstybinio poveikio priemonių, sukeliančių teisės pažeidėjui neigiamų padarinių, taikymas.“

(R. Z. Lifšicas)

„Teisinė atsakomybė ~ tai dėl teisės pažeidimo atsiradęs teisinis santykis tarp valstybei atstovaujančios institucijos ir teisės pažeidėjo, kuriam nustatoma pareiga iškęsti nemalonius padarinius už reikalavimų, suformuluotų teisės normoje, pažeidimą.“

(I. N. Siniakinas)

„Teisinė atsakomybė — tai valstybinis poveikis teisės pažeidėjui, kuris pasireiškia visuomeniniu, valstybiniu pažeidėjo pasmerkimu, asmeninio, turinio ir organizacinio pobūdžio apribojimų jam taikymu.“

(Valstybės ir teisės teorija, 1989)

„Teisinė atsakomybė - tai situacija, kai vienas asmuo turi teisę reikalauti, o kitas teisėtai patiria to reikalavimo padarinius.“

(R. Paundas)

Negatyvioji teisinė atsakomybė yra pozityviosios atsakomybės tęsinys ir garantas. Todėl ji ~ antrinė, o pozityvioji atsakomybė - pirminė (pagrindinė) teisinės atsakomybės forma. Ypač tai išryškėja demokratinėje visuomenėje, kai jos teisė nustoja būti represinė ir pozityviosios teisės įgyvendinimas pirmiausia garantuojamas abipusio teisinio santykio dalyvių nauda.

Šitaip suprantama negatyvioji teisinė atsakomybė apibrėžia valstybės vietą teisinės atsakomybės atžvilgiu demokratinėje visuomenėje. Valstybė, įgyvendindama negatyviają atsakomybę, taikydama sankcijas, vykdo teisingumą - juridškai įformina tokią asmens teisinio statuso padėtį, kurią pats asmuo susikuria atsisakymu vykdyti savo teises legalizuojančias pareigas. Todėl negatyvioji teisinė atsakomybė - tai tik teisės pažeidėjo teisinio statuso teisių ir pareigų pusiausvyros atkūrimas žemesniu lygiu padarius teisės pažeidimą.

Šia teisinės atsakomybės forma labiausiai domisi teisininkai praktikai, nes čia reikia taikyti valstybės prievartą, todėl reikia sukurti sankcijų taikymo procedūras ir taikymo ideologiją, sprendžiančią, kokias subjektines teises ir kiek būtina siaurinti. Nedemokratinėse visuomenėse vyraujant viešajai teisei, baudžiamosios teisės požiūris į teisinę atsakomybę buvo tapatinamas su teisine atsakomybe apskritai.

3.3.3 DVI TEISINĖS ATSAKOMYBĖS STADIJOS: POZITYVIOJI IR NEGATYVIOJI

Abu šiuos požiūrius į teisinę atsakomybę šiandien reikia sujungti į vientisą procesą, nes šis geriausiai atskleidžia teisinės atsakomybės esmę. Šie požiūriai susijungia tik jeigu teisinę atsakomybę kildiname iš subjektinių teisių ir pareigų vienovės - bendro metodologinio pagrindo suprasti tiek pozityviąją, tiek negatyviąją teisinę atsakomybę. Ši vienovė padeda suvokti, kad iš esmės yra ne dvi savarankiškos teisinės atsakomybės formos, o viena, tęstinė teisinė atsakomybė — procesas, kuris prasideda pozityviąja ir prireikęs baigiasi negatyviąja:

1) pozityvioji atsakomybė - nuolatinis asmens įsipareigojimas ir įpareigojimas garantuoti naudojimąsi teisėmis atitinkamų pareigų vykdymu;

2) negatyviosios atsakomybės paskirtis — kompensuoti pozityviosios nepakankamumą, t. y. susiaurinti asmens teises tokia apimtimi, kokia tų teisių turėtojas atsisakė vykdyti pareigas, kuriomis jis privalėjo legalizuoti naudojimąsi savo teisėmis.

Pozityvus požiūris į teisinę atsakomybę turi įgyti pirmumą garantuojant teisių ir pareigų vienovę, nes valstybės prievarta, su kuria etatistinė teisės samprata sieja teisinę atsakomybę, kaip sakėme, nesukuria pačios teisinės atsakomybės, o tik garantuoja ją.

Požiūris į teisinę atsakomybę kaip procesą padeda nuolat išlaikyti subjektinėmis teisėmis besinaudojantį asmenį visuomenėje, o patį naudojimąsi teisėmis - pavaldų teisingumo, teisėtumo, žmoniškumo ir civilizuotumo principams.

3.3.4 TEISINĖS ATSAKOMYBĖS ATSIKADIMO SĄLYGOS (PAGRINDAI)

Jeigu yra dvi teisinės atsakomybės stadijos, ar formos, tai privalo būti ir du skirtingi teisinės atsakomybės atsiradimo pagrindai.

Pozityviosios atsakomybės atsiradimo pagrindai yra:

- 1) teisės norma, kurios pagrindu atsiranda konkreti subjektinė teisė ir įpareigojimas garantuoti ją atitinkamu pareigų vykdymu;
- 2) naudojimasis subjektine teise;
- 3) žalos padarymas naudojantis šia teise.

Naudojimasis teise kartais dar turi remtis specialiu leidimu. Pavyzdžiui, asmuo, įsigijęs nuosavybės teise automobilį - didesnio pavojaus kitų asmenų teisėms šaltinį, ir norėdamasis juo naudotis, dar turi įgyti specialią subjektinę teisę jį vairuoti, kuri liudija, kad tokios teisės turėtojas pajėgus naudotis automobiliu keldamas minimalią grėsmę kitų asmenų teisėms. Ji apibūdina tos teisės turėtojo atsakingumo laipsnį (dvasinį ir fizinį pajėgumą naudotis tuo daiktu kito asmens teisei mažiausiai pavojingu būdu). Pirmosios dvi sąlygos yra pakankamas pagrindas atsirasti pozityviajai atsakomybei.

Asmens gebėjimą būti atsakingam (vykdyti jo teises legalizuojančias pareigas) dažniausiai rodo jo deliktinis veiksnumas (gebėjimas atlyginti žalą), o tam tikrais atvejais ir specialusis teisnumas, kuris suteikia asmeniui leidimą imtis tam tikros veiklos ir vykdyti iš jos specifikos kylančias pareigas. Pavyzdžiui, valstybės pripažinta tvarka gautas teisininko ar mediko diplomai leidžia verstis tam tikra profesine veikla. Verslo atveju juridinis pagrindas naudotis konkrečia subjektinė teise dar yra valstybės institucijų išduodamas specialus leidimas (licencija atidaryti privačią teisės paslaugų firmą, privatų stomatologijos kabinetą), kuris yra asmens (asmens) ir valstybės institucijos sutartis dėl abipusės atsakomybės.

Negatyviajai teisinei atsakomybei atsirasti reikalingos tokios sąlygos:

1) *teisės norma, įpareigojanti teisės subjektą vykdyti pareigas, legalizuojančias jo teises*, - ši sąlyga yra bendra abiem atsakomybės formoms;

2) *teisės pažeidimas (atsisakymas vykdyti pareigas, su kuriomis Įstatymas sieja naudojimąsi teisėmis)*;

3) *negatyviosios teisinės atsakomybės subjektas gali būti tik kaltas asmuo, organizacija*. Kaltė yra subjektyvusis teisinės atsakomybės pagrindas. Asmuo gali atsakyti tik už kaltai padarytą veiką. Jei jo veiksmuose nėra kaltės, tai jis neatsako už tokius veiksmus, nors jais ir būtų padaryta žala teisės saugomoms vertybėms. Asmuo, teismo pripažintas nepakaltinamu, nėra teisinės atsakomybės subjek-

tas, nors ir būtų padaręs žalos kito asmens teisėms. Tada pripažįstama, kad jo veikoje nėra teisės pažeidimo sudėties, o tik žala, kurios atsiradimo priežastys prilyginamos gamtos stichijai. Remdamasis ta veika teismas priima nutartį paskirti asmeniui priverstinį gydymą, kuris laikytinas visuomenės priemone valdyti gamtos stichiją. Civilinėje teisėje teisinė atsakomybė gali atsirasti ir be kaltės, remiantis vien materialiaja žala. Civilinis kodeksas nustato civilinę atsakomybę didesnio pavojaus šaltinio savininkui be kaltės: „Organizacija privalo atlyginti žalą, padarytą dėl jos darbuotojų kaitės, jiems einant savo darbines (tarnybines) pareigas“ (CK 484 str.), taip pat atlyginti žalą privalo ir didesnio pavojaus šaltinio savininkas (CK 493 str.). Pavyzdžiui, firmos samdomas vairuotojas, vairuodamas firmos automobilį, padaro žalą kitų asmenų teisėms. Pareiga atlyginti žalą atsiranda ne tik pačiam vairuotojui, bet ir automobilio savininkei - firmai, kuri, atlyginusi vairuotojo padarytą žalą, įstatymo nustatyta tvarka gali pareikšti kaltam savo darbuotojui grįžtamąjį ieškinį (CK 495 str.). Tuo pačiu principu galima grįšti ir valstybės atsakomybę piliečiams, kai jiems padaro žalą valstybės tarnautojai, eidami savo tarnybines pareigas. Valstybės tarnautojų įgaliojimai čia laikytini didesnio pavojaus šaltiniu, todėl už jų padarytą žalą piliečiams pirmiausia atsako valstybė, suteikusi tiems asmenims valdinius įgaliojimus;

4) teisės taikymo aktas, kuris yra juridinis pagrindas pritaikyti teisės normoje nustatytas sankcijas konkrečios teisės pažeidėjo teisėms.

Tik esant visoms šioms keturiomis sąlygoms, atsiranda pagrindas taikyti negatyviąją teisinę atsakomybę.

3.3.5 NEGATYVIOSIOS TEISINĖS ATSAKOMYBĖS RŪŠYS

Pagal teisės pažeidimo rūšį teisinė atsakomybė paprastai skirstoma į baudžiamąją, administracinę, civilinę, drausminę ir materialiąją.

Baudžiamoji atsakomybė yra griežčiausia negatyviosios teisinės atsakomybės rūšis, kurią taiko teismai už pavojingiausius teisės pažeidimus - nusikaltimus. Tik nustatyta asmens veiksmuose nusikaltimo sudėtis gali būti pagrindas traukti jį baudžiamojon atsakomybėn. Ji taikoma remiantis specialiu teisės taikymo aktu - teismo nuosprendžiu skiriant tokias sankcijas kaip įkalinimas (*laisvės atėmimas*), turto konfiskavimas, pataisos darbai, bauda, teisės eiti tam tikras pareigas suspendavimas tam tikram laikui.

Asmeniui padarius nusikaltimą ir iškėlus jam baudžiamąją bylą, tarp teisės pažeidėjo ir valstybės (teismo, prokuroro kaip valstybės atstovų) atsiranda baudžiamųjų įstatymų (materialiųjų ir proceso) reguliuojami teisiniai santykiai, kurių vienas iš dalyvių - valstybė (atstovaujama teisėsaugos institucijų) įgyja teisę ir pareigą taikyti nusikaltimą padariusiam asmeniui įstatymo numatytas sankcijas, o kitas to santykio subjektas - teisės pažeidėjas, privalo atlikti jam skirtą bausmę (taikstyti su savo teisių siaurinimu ar likvidavimu).

Baudžiamoji atsakomybė skiriasi nuo kitų valstybės prievartos priemonių tuo, kad ji yra viešo pobūdžio. Tai reiškia, kad paskirti bausmę turi teisę tik valstybė per savo įgaliotas institucijas - teismą. Tik teismas gali pripažinti asmenį kaltu padarius nusikaltimą ir skirti jam kriminalinę bausmę. Baudžiamoji atsakomybė palieka tam tikrą juridinį padarinį - teistumą, su kuriuo gali būti siejamas tam tikrų teisių ribojimas arba bausmių sugriežtinimas asmeniui pakartotinai nusikaltus.

Administracinė atsakomybė taikoma už administracinės teisės pažeidimus, t. y. už mažiau pavojingus teisės pažeidimus, aprašytus ATPK normose. Remiantis administracine atsakomybe užtikrinamas įvairių teisės šakų (administracinės, darbo, ūkinės, finansų ir kt.) normose nustatomų draudimų, įpareigojimų privalomumas. Ją taiko valstybės institucijos: teismai, įvairios inspekcijos, pareigūnai. *Pagrindinis administracinės atsakomybės teisinis aktas — Administracinių teisės pažeidimų kodeksas, kuris aprašo, kokiais veiksmais pažeidžiami reguliacinių teisės normų draudimai ir kokios administracinės sankcijos už tai taikomos.* Šis kodeksas nustato tokių administracinių sankcijų sąrašą: įspėjimas, bauda, atlygintinas daikto, kuris buvo administracinio teisės pažeidimo padarymo įrankis arba tiesioginis objektas, paėmimas arba konfiskavimas, atėmimas piliečiui suteiktos specialios teisės (teisės vairuoti **automobilį** turėti ginklą ir kt.), pataisos darbai, administracinis areštas, nušalinimas nuo darbo (pareigų) (ATPK 21 str.).

Civilinė atsakomybė yra turtinio pobūdžio ir taikoma asmeniui ar organizacijai (juridiniam asmeniui) už sutartyje prisiimtų įsipareigojimų nevykdymą ar netinkamą vykdymą, taip pat padarius žalą kito asmens teisėms. Tokios atsakomybės sankcijos yra netesybos: a) sutartyje nustatyta bauda už sutartinių įsipareigojimų nevykdymą arba netinkamą įvykdymą (praleistas įsipareigojimo įvykdymo terminas); ir b) delspinigiai, suma, mokama už pareigos įvykdy-

mo terminų praleidimą skaičiuojant už kiekvieną termino praleistą dieną, savaitę, dekadą ir t. t. (CK 195 str.)

Drausminą atsakomybę taiko įmonės, įstaigos administracija savo pavaldiems darbuotojams už darbo drausmės pažeidimus. Sankcijos - pastaba, papeikimas, griežtas papeikimas, laikinas pervedimas į mažiau atlyginamą darbą, pareigų pažeminimas, atleidimas iš darbo ir kita.

Skiriamos trys drausminės atsakomybės rūšys: 1) *drausminė atsakomybė pagal įstaigos darbo vidaus taisykles*; 2) *pavaldumo tvarka pagal drausmės statutą (kariuomenė, policija ar kita sukurta organizacija)*; ir 3) *pagal nuostatus, kurie gali galioti kai kuriose ministerijose*. Pirma drausminės atsakomybės rūšis galioja visiems darbininkams ir tarnautojams, dirbantiems pagal samdos sutartį, ir taikoma įstaigos vadovo už darbo drausmės pažeidimą; antruoju atveju (pavaldumo tvarka) drausminė atsakomybė taikoma pareigūnams, turintiems priėmimo į darbą ir atleidimo iš darbo teisę, taip pat einantiems pareigas konkurso (rinkimų) pagrindu. Statutuose ar įstatuose kaitų su bendrosiomis normomis gali būti griežtesnių sankcijų, taikomų tam tikrų ministerijų tarnautojams.

Materialioji atsakomybė — tai darbdavių ir darbuotojų tarpusavio pareiga atlyginti turtinę (materialiąją) žalą, atsiradusią jiems pažeidus darbo sutarties sąlygas.

3.4 TEISINĖS ATSAKOMYBĖS PRINCIPAI

Tai pagrindinės idėjos, metodologiniai orientyrai, kuriais turi vadovautis valstybės institucijos ir pareigūnai, turintys teisę taikyti teisinės sankcijas.

Teisinės atsakomybės principai kyla iš tų tikslų, kurie keliami teisinei atsakomybei: 1) *sumažinti teisės pažeidėjo subjektines teises iki jo paties susumažintų pareigų apimties (teisingumo vykdymas)*; 2) *atlyginti žalą, padarytą teisės pažeidimu*; 3) *ugdyti žmonių pagarbą teisei ir teisingumui*; 4) *vykdyti teisės pažeidimą prevenciją*. Šie tikslai yra bendri abiem teisinės atsakomybės formoms. Jų įgyvendinimas grindžiamas kiek skirtingais principais. Pozityviajai atsakomybei būdingesni tokie principai:

1) *Sutarčių reikia laikytis*. Tai reiškia, kad asmuo, naudodamasis subjektine teise, privalo vykdyti iš tos teisės išplaukiančias konkrečias pareigas, su kuriomis įstatymas ar sutartis sieja naudojimosi ja legalumą.

2) *Žala, kuri padaroma naudojantis savo teisėmis, turi būti atlyginama.* Negatyvioji šio principo modifikacija gali būti principas: „Nė vienas žmogus neturi pasipelnyti iš to, ką jis padarė bloga.“ (R. Krossas)

3) *Teisėtumo principas.* Jis reiškia, kad teisinė atsakomybė taikoma tik už įstatyme numatytą veiką, ir pagal proceso teisės reglamentuotas procedūras.

4) *Pagrįstumo principas:*, teisinė atsakomybė gali būti taikoma tik nustačius objektyvią tiesą - teisės pažeidimo faktą ir su juo susijusias aplinkybes.

5) *Teisingumo principas.* Jis reikalauja, kad teisinė atsakomybė pirmiausiai reikštų atkūrimą teisės pažeidėjo subjektinių teisių ir jo pareigų pusiausvyros, kuri buvo pažeista teisės pažeidimu: teisės įgijo persvarą prieš pareigas.

Šio principo įgyvendinimas turi kai kurių procesinių ypatumų:

a) *Neleistina taikyti baudžiamosios atsakomybės už nusižengimus.*

b) *Įstatymas, nustatantis baudžiamumą arba sunkinantis atsakomybę, atgal negalioja.*

c) *Jeigu teisės pažeidimu padaroma žala, kurią galima realiai atkurti (grąžinti pavogtą daiktą natūra), tai taikomos sankcijos privalo garantuoti tokį teisių atkūrimą.*

d) *Jeigu teisės pažeidėjas padarė negrįžtamą žalą kito teisėms, tai teisinės atsakomybės (jos sankcijų) griežtumas turi atitikti padarytos žalos mastą ir neteisėtos veikos pavojingumo visuomenei laipsnį.* Pasak Č. Bekarijos, norint teisingai nubauti, reikia siekti, kad „skausmai, daromi bausme, viršytų malonumą, gaunamą nusikalstant“¹⁰¹.

e) *Kiekvienas asmuo, padaręs teisės pažeidimą, teisine tvarka atsako tik už savo konkrečius neteisėtus veiksmus.*

J) *Už vieną teisės pažeidimą galima tik viena teisinė bausmė (non bis in idem - antrą kartą už tą patį nebaudžiama).* Tai galioja tik baudžiamajai ir administracinei atsakomybei, nes jos negali būti taikomos kartu (negalima skirti administracinės baudos už kelių eismo taisyklių pažeidimą, jeigu už jį iškelta baudžiamoji byla, nes baudžiamosios sankcijos, būda-

¹⁰¹ Bekarija Č. Apie nusikaltimus ir bausmes. Vilnius, 1992. P. 63.

mos sunkesnės, apima administracinės, esančias švelnesnės). Be to, tokiu atveju yra ne nusižengimas, o nusikaltimas.

Kai teisės pažeidimu padaroma žala kompleksiniam objektui, kurį saugo kelios teisės normos, tai teisinė atsakomybė atsiranda pagal kiekvieną teisės normą. Kartu gali eiti baudžiamoji ir civilinė, administracinė ir civilinė atsakomybės rūšys (kelių eismo taisyklių pažeidimo atveju, kai padaroma žala kito asmens teisėms, skiriama administracinė bausmė, kurios paskyrimas neatleidžia teisės pažeidėjo nuo pareigos atlyginti padarytą materialiąją žalą remiantis civiline teise, nes imperatyvas atlyginti žalą nėra bausmė, o tik savo teisių garantas. Tai išplaukia iš pačios teisės, kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovės, prigimties: žalos kito asmens teisei padarymas suprantamas taip, tarsi asrnuo, naudodamasis viena savo teise, būtų padaręs žalą kitai savo teisei.

Baudžiamųjų sankcijų paskyrimas taip pat neatleidžia nuo pareigos atlyginti padarytą materialiąją žalą, nes teisės pažeidimas nėra priemonė pasipelnyti ar padidinti savo teisių reikšmingumą.

Tai patvirtina minėtą teiginį, kad teisinės atsakomybės įgyvendinimas - tai teisingumo vykdymas.

6) *Tikslingumo principas reikalauja nustatyti teisės pažeidėjui taikomos poveikio priemonės ir teisinės atsakomybės tikslų atitiktį.* Tai bausmių (sankcijų) individualizavimas įstatymo numatyta apimtimi atsižvelgiant į padaryto teisės pažeidimo sunkumą, pažeidėjo asmenybę ir aplinkybes, kuriomis teisės pažeidimas padarytas. Jeigu teisinės atsakomybės tikslai gali būti pasiekti realiai netaikant teisės pažeidėjui teisinio poveikio priemonių, tai jos netaikomos (visuomeninio poveikio priemonių taikymas, nuosprendžio vykdymo atidėjimas ir kt.). Šiuo principu siekiama išreikšti teisinės atsakomybės auklėjamąją, prevencinę, humanistinę prasmę.

7) *Atsakomybės neišvengiamumo principas — tai bausmės (teisių praradimo) neišvengiamumas padarius teisės pažeidimą.* Jis reikalauja, kad kiekvienas teisės pažeidimas (pareigų atsisakymas) būtų valstybės pastebėtas ir išaiškintas, taptų visuomenei žinomas ir kad teisės pažeidėjui būtų taikomos teisinio poveikio priemonės. Teisinės atsakomybės neišvengiamumas - svarbiausia jos veiksmingumo sąlyga. „Įsitikinimas, kad bausmė neišvengiama (nors ir švelni) visada padarys didesnę įspūdį negu baimė žiaurios bausmės, bet nuo

kurios dar yra viltis išsigelbėti.¹⁰² Kad šis principas būtų įgyvendintas, reikia ne tik didelio teisėsaugos sistemos darbuotojų profesionalumo, bet ir atitinkamo visuomenės nepakantumo teisės pažeidimams, aktyvaus jos dalyvavimo išaiškinant teisės pažeidėjus.

Bausmės neišvengiamumas padidina teisėto elgesio ir pačios teisės socialinį vertingumą, rodo jos asmeninį ir visuomeninį naudingumą, padeda įveikti teisinį nihilizmą kaip pačiai asmenybei pavojingą nuostatą. Ir atvirkščiai — šio principo nevykdymas daro teisės pažeidimą priemone, didinančia teisės pažeidėjo socialinį reikšmingumą (nebaudžiamas mokesčių nemokėjimas neteisėtai didina firmos pelną ir jos konkurencinį pajėgumą, pažeidžia reikalavimą plėtoti verslą vienodo teisinio reguliavimo sąlygomis, teisėtai besielgiantys piliečiai pasijunta nuskriausti ir pažeminti, jiems užkraunama prievolė kompensuoti teisės pažeidėjų visuomenei daromą žalą - užtikrinti teisės pažeidėjų privilegijas, kurias jie susikuria teisės pažeidimu).

8) *Teisinės atsakomybės veiksmingumo principas*. Tai teisinės atsakomybės poveikio žmonių teisinei sąmonei ir jų elgesiui veiksmingumas. Jis susijęs ir su teisinės atsakomybės taikymo operatyvumu. Jis teigia, kad teisinė atsakomybė bus tuo veiksmingesnė, juo anksčiau ji atsiras. Kai teisės pažeidimas visuomenės jau pamirštas, teisės pažeidėjo patraukimas teisinėn atsakomybėn netenka savo aktualumo (koks gali būti teisinės atsakomybės taikymo, sakysime, sausio 13 dienos perversmininkams, veiksmingumas, kai ši byla buvo nagrinėjama vos ne dešimt metų). Juo mažiau praeis laiko nuo nusikaltimo padarymo iki bausmės skyrimo, tuo didesnis bus preventinis bausmės poveikis.

¹⁰² Bekarija Č. Apie nusikaltimus ir bausmes. Vilnius, 1992. P. 74.

VII SKYRIUS

TEISĖS VEIKSMINGUMAS

1. TEISINĖ KULTŪRA IR JOS SANTYKIS SU TEISINE SĄMONE

Teisinės kultūros kategorija įtraukiama į teisinę apyvartą tam, kad ja remiantis būtų galima įvertinti pavienio asmens ir visos visuomenės pasiektą gebėjimą gyventi pagal teisės reikalavimus, įsitikinti, kokiomis žmogaus teisių gynybos ir socialinės santarvės pasiekimo priemonėmis visuomenė disponuoja ir kiek žmonių tarpusavio santykiai, politiniai sprendimai yra realiai paveikti teisės, t. y. nutolę nuo „gamtinių“ santykių, grindžiamų jėga ir viešpatavimu. Įvertinti šį žmonių įdirbį socializuojant tarpusavio santykius teisinės kultūros sąvoka vartojama todėl, kad kultūra yra forma, kuria apibendrinamai reiškiasi žmonių pertvarkomoji veikla tiek gamtinės aplinkos, tiek tarpusavio santykių atžvilgiu. Kaip keičiama gamtinė žmogaus gyvenimo aplinka, taip „perdirbami“ (socializuojami, humanizuojami) ir žmonių santykiai. Socializuoti šiuos santykius – tai, sakėme, suteikti jiems teisinių santykių pavidalą, kad jie tiktų vienodai garantuoti visų visuomenės narių saugą. Todėl kai kalbame apie teisinę kultūrą, tai pirmiausia mąstome apie visuomenės gebėjimą kurti veiksmingas žmogaus teisių gynimo priemones ir tos visuomenės norą bei gebėjimą praktiškai naudotis tomis priemonėmis, socializuoti jomis savo elgesį.

Todėl teisinė kultūra gali būti suprantama dvejopai – objektiniu ir subjekciniu požiūriu. *Objektiniu požiūriu teisinė kultūra – tai visuma žmogaus sukurtų teisinių priemonių ir procedūrų skirtų norminti, socializuoti savo elgesį.* Į jos apimtį tada patenka visa teisinė sistema: teisinės idėjos (doktrina), teisėkūros procedūros, teisės normos, teisinė santykių apdorojimo technika, teisės sistema, teisiniai santykiai, taip pat valstybė su savo teisėkūros ir teisėsaugos institucijomis bei jų funkcijomis, ir patenka tik todėl, kad tai yra žmonių

kūriniai, skirti sukultūrinti tų pačių žmonių tarpusavio santykius, daryti juos tinkamus garantuoti kiekvieno asmens saugumą ir gerovę. Tai ekstensyvioji teisinės kultūros samprata.

Bet visos šios teisinės priemonės savaime neveikia. Kad jos realiai socializuotų žmonių elgesį, jas reikia sujungti su konkretaus žmogaus, kuriančio tą sistemą ir ja besinaudojančio, sąmone. Tada sakome, kad teisinė kultūra įgyja subjektinę prasmę, nes teisinė sistema virsta konkretaus asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema, kadangi tik šios gynybos atžvilgiu išryškėja visi teisinių priemonių privalumai ir trūkumai. Šalia realios žmogaus teisių saugos teisinė sistema nėra nei tobula, nei netobula; ji tiesiog yra.

Šiuo atveju sprendžiami du klausimai: 1) ar asmuo žino, supranta jam adresuojamus teisės reikalavimus, sugeba naudotis teisinėmis priemonėmis ir institucijomis gindamas ir įgyvendindamas savo teises. Šis žinojimas (teisinė sąmonė) sudaro intelektualinę gnoseologinę teisinės kultūros prielaidą (elementą); 2) ar asmuo praktiškai elgiasi pagal tuos reikalavimus, kuriuos žino, ir ar realiai naudojasi teisinėmis priemonėmis siekdamas apginti, įgyvendinti savo subjektinę teisę (valinis elementas). Šių elementų vienovė ir yra teisinė kultūra subjektyviu požiūriu. Ji gali būti išreiškiama įvairiomis definicijomis.

Teisinė kultūra:

- *tai teisės paliepiamų žinojimas ir praktinis jų įgyvendinimas;*
- *tai objektyvizuota, praktiniu asmens elgesiu virtusi teisinė sąmonė;*
- *tai ta pati teisinė sąmonė, tik papildyta teisėtumu.*

Teisinės sąmonės ir teisinės kultūros skirtumas yra tas, kad teisių imperatyvų žinojimas yra pagrindinis ir pakankamas teisinės sąmonės elementas. Tuo tarpu *teisinė kultūra reikalauja, kad teisių imperatyvų žinojimas dar būtų papildytas, užbaigtas valiniu asmenybės pasiryžimu veikti pagal šį žinojimą ir pačiu veikimu.* Teisinis išsilavinimas tiesiogiai reprezentuoja tik teisinę asmens sąmonę, bet ne jo teisinę kultūrą. Šiai dar reikalingas praktinis elgesys, įgyvendinantis teisinę sąmonę. Todėl konkretaus asmens teisinė sąmonė gali būti aukšta (gerai žinomi teisės paliepimai ir jų įgyvendinimo procedūros, suvokiama tų paliepiamų laikymosi reikšmė), bet žema teisinė kultūra, nes nesiengiama taip, kaip žinoma, kaip reikalauja teisė. Todėl teisinė kultūra subjektyviu požiūriu sutampa su teisėtumu.

Kadangi teisinė kultūra orientuota į praktinių teisinių paliepimų įgyvendinimą (teisėtą elgesį), tai ji irgi gali būti suprasta ir paaiškinta ta pačia subjektyvių teisių ir pareigų vienove. Sakėme, kad teisės reikalavimams paklūstantis elgesys visada yra naudojimas subjektyviomis teisėmis vykdamas tas teises legalizuojančias pareigas. Vadinas, siekti teisinės kultūros – tai siekti, kad kiekvieno asmens, institucijos viešas elgesys įgytų teisių ir pareigų vienovės pavidalą, nes tik toks elgesys gali būti laikomas teisėtu, kultūringu, socializuotu.

Bet toks elgesys nėra vien besielgiančiojo laisvos valios rezultatas, nėra paprastas valinis asmens pasiryžimas ir noras veikti pagal turimą teisinę sąmonę. Ši valia yra determinuota tiek objektyvių, tiek subjektyvių veiksnių:

a) *Ekonominių galimybių minimumas*. Šios sąlygos prasmė yra ta, kad asmuo, vykdydamas pareigas garantuoti vienas savo teises, nesukeltų grėsmės kitoms savo teisėms. Bedarbis žino ir supranta įstatymo reikalavimą laiku mokėti už komunalines paslaugas (teisinės sąmonės pakankamumas). Bet jeigu jis gyvena iš socialinės pašalpos, tai tokio reikalavimo (pareigos) vykdymas gali sukelti motyvų kovą – vykdyti šį teisinės sąmonės įpareigojimą ar atsisakyti kai kurių kitų pagrindinių savo teisių: teisės sveikai maitintis, naudotis gydytojo paslaugomis, leisti vaikus mokytis ir t. t., nes įvykdžius teisinę pareigą (sumokėjus už komunalines paslaugas) nebus kuo garantuoti likusių savo teisių. Todėl didelė tikimybė, kad esant tokiai padėčiai bus delsiama veikti pagal šį teisės reikalavimą, konfliktuojama su įstatymu, rodoma žema teisinė kultūra esant pakankamai teisinei sąmonei.

Ekonomiškai nepajėgių piliečių teisinė kultūra negali būti aukšta, nors ir būtų aukšta jų teisinė sąmonė. Tokia visuomenė visada jaus teisinės kultūros stygių, ji visada bus konfliktiškesnė, o jos piliečių teisinė sąmonė ir praktinis elgesys dažnai nesutaps, pati asmenybė bus susidvejinusi. Tai nuostata prieš teisinį romantizmą arba idealizmą: vien teisinių priemonių (įstatymų) sukūrimas (reikalavimų-pareigų formulavimas), teisinis švietimas negali išspręsti visuomenės teisinio kultūrinimo problemų, įveikti teisinio nihilizmo tradicijos. Teisinė kultūra gali progresuoti tik sąveikaudama su visų kitų žmogaus kultūrinio aktyvumo sričių pažanga, nes žmogaus socialinė būtis yra vientisa. Kita vertus, teisinė kultūra gali daryti ryškų grįžtamąjį poveikį kitų kultūros formų pažangai, pavyzdžiui, eko-

nomikos, nes teisėtumo garantavimas skatina žmonių tarpusavio pasitikėjimą, pasitikėjimas leidžia sudaryti įvairias sutartis, telkti laisvas piliečių pinigines lėšas, jas kapitalizuoti (akcinės bendrovės) ir šitaip didinti konkrečių asmenų finansines galimybes imtis savarankiškos ūkinės veiklos, ja garantuoti savo teises.

Kaip vienas iš būdų spręsti šias teisinės kultūros ugdymo problemas ir atsiranda socialinė teisinė valstybė, kurios tikslas - pagelbėti savo piliečiams įgyti bent minimalių savo teisių įgyvendinimo galimybių, kad, vykdydami vienus teisinius imperatyvus ir šitaip legalizuodami vienas savo teises, jie nesukeltų grėsmės kitoms savo teisėms, kad konkretaus asmens teisinė kultūra būtų veikiau jo laisvos valios negu objektyvių sąlygų determinuojančio poveikio išraiška.

b) Bausmės neišvengiamumas kaip teisės pažeidimo naudingumą likviduojantis principas. Teisinei kultūrai formuotis turi reikšmės ir subjektyvūs veiksniai; vienas iš jų - rezultatyvi teisės saugos institucijų veikla užtikrinant maksimalų teisės pažeidimų išaiškinamumą, baudžiamumo neišvengiamumą. Teisinei kultūrai yra reikšmingas ne tiek bausmės griežtumas, kiek jos neišvengiamumas, kuris ugdo įsitikinimą, kad nepaklusti teisės reikalavimams - tai neišvengiamai kenkti savo paties teisėms. Jis didina teisėto elgesio tikimybę, nes realiai didina tokio elgesio naudingumą pačiam besielgiančiajam. Kur klesti nebaudžiamas teisinis nihilizmas, kur pažeisti teisę naudingiau negu jos laikytis, ten sunku tikėtis teisinės kultūros pažangos.

Jeigu teisinės kultūros struktūrą sudaro gnoseologinis intelektinis ir valinis elementai, tai atitinkamą struktūrą turi įgauti ir ją formuojantys veiksniai: teisiniu švietimu ugdomas intelektinis (gnoseologinis) teisinės kultūros elementas, auklėjimu, teisės pažeidimų išaiškinamumu, jų prevencija — valinis.

Teisinis auklėjimas — tai sistemingas, teigiamas poveikis teisei sąmonei kaip pradiniam teisinės kultūros elementui. Jo tikslas - ne tiek teikti teisinę informaciją apie teisėtą elgesį, kiek ugdyti valinį asmens pasiryžimą elgtis teisėtai, diegti teisėtam elgesiui palankią asmens motyvaciją, ugdyti vientisą, minties ir elgesio požiūriu nesusidvejusią, socializuotą asmenybę. Tai šeimos, švietimo institucijų veikla mokant teisės pagrindų mokyklose, taip pat veikiant per visuomenės informavimo priemones, savarankiškai studijuojant teisės literatūrą (teisinę savišvietą). Šia linkme teigiamai veikia ir teisės praktika (teisės aktų taikymas), įgyvendinanti teisėtumo ir tei-

singumo principus, atskleidžianti jų naudą asmeniui ir visuomenei. Tai ne tik valstybės, bet ir visuomenės veikla, skirta tiek išaiškinti teisės pažeidimus, tiek vykdyti jų prevenciją.

Atsižvelgti į šias sąlygas - tai pripažinti, kad teisinės kultūros ugdymas yra integralaus daugelio veiksmų (objektyvių ir subjektyvių) veikimo rezultatas, kad ji yra ir pačios visuomenės daiktinių, intelektinių, moralinių galimybių koncentruota išraiška praktinio žmonių elgesio lygmeniu.

Taigi teisinė kultūra — tai teisės priemonėmis pasiekta žmonių sugyvenimo kokybė (socializuotas elgesys), kurią užtikrinant dalyvauja ir valstybė. Šiuo požiūriu teisinė kultūra skiriasi nuo dorovinės kultūros.

TEISINĖS KULTŪROS RŪŠYS PAGAL SUBJEKTUS

Atsižvelgiant į subjektus, teisinė kultūra, kaip ir teisinė sąmonė, gali būti skirstoma į individualią, grupinę ir visuomenės. Visuomenės teisinė kultūra apima visą visuomenės dvasinę sritį, vertybes, įeinančias į norminius teisės aktus ir į teisės taikymo aktus, kiek jų formuluojamos elgesio taisyklės įkūnija skirtingų socialinių interesų kompromisą - teisių ir pareigų vienovę. Grupinė teisinė kultūra - tai tam tikros socialinės grupės, kolektyvo elgesys, atitinkantis teisės reikalavimus.

Individuali teisinė kultūra - tai konkretaus individo praktinis elgesys, išreiškiantis jo teisinę sąmonę. Teisininko individuali teisinė kultūra — tai jo realiai pasireiškianti kvalifikacija, apimanti tiek teisinį išsilavinimą, tiek profesinės etikos taisyklių išmanymą ir praktinių jų laikymąsi. Jam privalu griežtai laikytis įstatymų, išsiugdyti gebėjimą nuslopinti savo vidines emocijas, mokėti susitvardyti situacijoje, aktyviai kovoti už teisėtumą ir teisingumą, būti nešališkam priimant sprendimus.

2. TEISĖS VEIKSMINGUMAS KAIP VIENO TEISĖS OBJEKTYVIZAVIMOSI CIKLO PABAIGA IR NAUJO CIKLO PRADŽIA

Teisinio reguliavimo veiksmingumas — tai teisinio poveikio žmonių elgesiui rezultatyvumas. Tai pasiekimas tokios žmonių interesų darnos, tokios subjektinių teisių saugos, kokios norėta kuriant ir taikant teisės normas. Todėl logiška teisės sampratos ir bendrųjų teisinio mąstymo sąvokų aparato pažinimą baigti teisės veiksmingumo

tema, nes teisei svarbu ne pats žmonių elgesio reglamentavimas, o juo remiantis suderinti priešingus žmonių interesus ir šitaip garantuoti asmens teisių saugumą, socialinę santarvę, socialinį stabilumą ir rimtį.

Tai strateginiai (tikrieji) kiekvieno teisinio reguliavimo tikslai. Jų siekiant, reikia, kad valstybė kas kiek laiko atliktų tokio reguliavimo padarinių apskaitą, jų vertinimą, ypač tai svarbu vykdant reformas. Tokios „revizijos“ metu reikia ne tik nustatyti, kas pasiekta, bet ir kaip, kokiomis sąnaudomis, pavyzdžiui, kokia yra įrodymų radimo, bylos tyrimo, teisingumo vykdymo, bausmės atlikimo ir kitų teisinių veiksmų savikaina. Tokiu atveju visapusiškai svarstoma, kas ekonomiškumo požiūriu konkrečiai šaliai būtų racionaliau: kad konstitucinę valstybinės valdžios veiklos teisėtumo kontrolę vykdytų atskiras konstitucinis teismas ar bendrosios kompetencijos teismai; užtikrinti žmogaus teisių apsaugą reikia keturių ar trijų pakopų teismų sistemos?

Teisės veiksmingumas gali būti *formalus, arba teisinis, ir socialinis (turiningasis)*. *Formalus veiksmingumas — tai konstatavimas, kad teisės institucijos funkcionuoja, Įstatymai priimami, teisės normos taikomos, tam tikras teisės pažeidimų procentas išaiškinamas, teisės pažeidėjai bausmes realiai atlieka ir t. t.* Tuo tarpu *socialinis teisės veiksmingumas — tai tas realus žmogaus teisių saugos, socialinio stabilumo laipsnis (padariniai), kurį lemia visa teisinio poveikio žmonių elgesiui priemonių sistema*. Pavyzdžiui, socialiniam teisės veiksmingumui svarbu ne tik tai, kad teisės pažeidėjai būtų išaiškinti, nuteisti, realiai atliktų paskirtą įkalinimo bausmę, bet ir atliktų ją taip, kad išėję į laisvę kai kurie iš jų pajėgtų integruotis į visuomenę, būti joje neagresyviu būdu.

Teisės veiksmingumas – sudėtinga kategorija, todėl ji gali būti nagrinėjama įvairiais aspektais ir metodais. Galima kalbėti apie sistemą veiksmų, lemiančių teisės veiksmingumą teisėkūros lygmeniu ir teisės įgyvendinimo (taikymo) lygmeniu. Pirmu atveju kalbama apie teisėkūros kokybę, antruoju — apie teisės įgyvendinimo organizaciją, teisėtumą, apie teisėsaugos sistemos profesionalumą, nusikaltimų išaiškinamumo lygį, apie teisėsaugos instituciją ir visuomenės bendradarbiavimą bei kita. Tai reiškia, kad teisės veiksmingumas tik tam ir nustatomas, kad būtų įsitikinta, kas ir kuria linkme turi būti

tobulinama kuriant teises priemones ir organizuojant jų taikymą, kad ir vienur, ir kitur būtų padidintos žmogaus teisių gynbos galimybės.

Šis teisinio poveikio grįžtamasis ryšys nustatomas sociologinio tyrimo metodais, kuriant specialių kriterijų sistemą. Šiuo požiūriu teisės veiksmingumo (rezultatyvumo) problema faktiškai yra ne teisės teorijos, o teisės sociologijos problema ir ji ypač svarbi tampa tik demokratinėje valstybėje, kai valstybė suinteresuota savo teisinės kūrybos grįžtamuju ryšiu: kai jai rūpi ne tik išleisti įstatymą, bet ir žinoti, kokių socialinių padarinių jis sukels ir su kokia prievartos doze jis pajėgs siekti savo tikslų. Toks valstybės „noras“ atsiranda tik todėl, kad valdžia tam yra Konstitucijos įpareigota: „Valdžios įstaigos tarnauja žmonėms.“ (5 str. 3 d.) Demokratinės visuomenės įstatymų leidėjas įpareigotas daryti teisinį poveikį žmonių elgesiui keldamas mažiausiai konfliktų, nes įpareigotas kurti įstatymus, įkūnijančius socialinį kompromisą. Įstatymų leidėjas siekia tobulinti ne tik socialinių santykių tikrovę, bet ir pats save kaip tokios tikrovės suvokėją ir kūrėją.

Konkrečių įstatymų veiksmingumo nustatymu baigiasi vienas teisės objektyvizavimosi ciklas ir prasideda naujas. Suvokus, kad tam tikros rūšies teisinis poveikis žmonių elgesiui pasirodė nepakankamas garantuoti žmogaus teises, palaikyti socialinę santarvę arba sukelti neigiamų padarinių, kurių nesitikėta ir kurie negali būti toleruojami, atsiranda pagrindas formuoti naujoms teisinėmis idėjoms, siūlančioms kitokias teisinio poveikio priemones ir būdus įveikti naujai išryškėjusi teisinio reguliavimo ribotumą. Čia vėl prasideda tradicinis teisinių idėjų judėjimas teisės normų link, o nuo jų - teisinių santykių kryptimi. Teisinio reguliavimo pabaiga tampa naujo reguliavimo pradžia. Pabaiga ir pradžia nustoja griežtai viena kitą šalinti.

Šitai garantuojamas nuolatinis teisinės sistemos ir teisinio reguliavimo atvirumas, dinamiškumas ir kartu nuolatinis žmogaus elgesio socializavimas teisinėmis priemonėmis atsižvelgiant į kintamus žmogaus teisių saugos poreikius. Teisinis reguliavimas įgyja spiralės pavidalą, kad žmonių elgesio socializavimo procesas būtų nuolat atviras.

LITERATŪRA

1. Cotterell R. Teisės sociologija / vert. iš angl. k. Vilnius, 1997.
2. Gareis K. Teisės enciklopedija ir metodologija / vert. iš pranc. k. Kaunas, 1924.
3. Hart H. L. A. Teisės samprata / vert. iš angl. k. Vilnius, 1997.
4. Iheringas R. Kova dėl teisės / vert. iš vok. k. Kaunas, 1923.
5. Leonas P. Teisės enciklopedija (1931). Vilnius, 1995.
6. Šeršenevičius G. F. Bendrasis teisės ir valstybės mokslas / vert. iš rusų k. Šiauliai, 1925.
7. Valstybės ir teisės teorija / ats. red. S. Vansevičius. Vilnius, 1989.
8. Vansevičius S. Valstybės ir teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000.
9. Kowalski J. Wstęp do prawoznawstwa. Warszawa, 1979.
10. Lang W., Wroblewski J., Ziembinski Z. Teoria panstwa i prawa. Warszawa, 1979.
11. Redelbach A., Wrankska S., Ziembinski Z. Zarys teorii panstwa i prawa. Warszawa, 1993.
12. Kiralfy A. K. R. The English Legal System. London, 1990.
13. Rawls J. Theory of Justice. Cambridge, 1971.
14. P. . Teop . , 1994.
15. / . H. . ,
A. B. . M o c , 1997.
16. Teop / . M. H. M a p . M o c ,
1998.

Vaišvila, Alfonsas

Va-112 Teisės teorija : vadovėlis / Alfonsas Vaišvila. -

Vilnius: Justitia, 2000. - 376 p.

ISBN 9986-567-41 -6

Nė viena Lietuvos teisės mokslo sritis šiandien taip nestokoja teisės literatūros ir mokslinio įdirbio kaip teisės teorija. Praktiškai iki šiol Lietuvos jurisprudencijoje ir pozityviojoje teisėje vyravo etatinė teisės samprata, teise laikiusi bet kokią valdžios imperatyvą, paverstą privalomo elgesio taisykle. Pasikeitus vertybių sistemai ir atsiradus kitokios teisės sampratos poreikiui, pirmiausia tenka kildinti teisę ne tiek iš valstybės valios, kiek iš visuomenės vertybių, kurios būtų privalomos ir įstatymų leidėjui.

Knygoje nesistengiama vengti problemiškų dalykų, manant, kad sąlytis su problemomis teikia galimybę studijuoti gyvą teisės mokslą. Orientuotajamasi ne vien į pirmo kurso studento teisininko kvalifikacijos poreikius, bet ir į aukštesnių kursų studentiją ir apskritai teisininkus, kurie teisės teorijoje galbūt ieškos paramos sprendami šakinių teisės mokslų problemas.

Knygoje autorius siekia pateikti ir savo požiūrį, pirmiausiai grįsdamas visateisės teorijos kursą dviem pagrindinėmis idėjomis: teisės kaip proceso (trių teisinės būties lygmenų) ir teisės kaip subjektinių teisių ir pareigų vienovės. Pirmąją siekta užtikrinti kurso struktūros, o antrąją - konceptualų (vertybinį, metodologinį) turinio vientisumą.

UDK 340.12

Alfonsas Vaišvila

TEISĖS TEORIJA

VADOVĖLIS

Redaktorė Dalia Vėbrienė

Išleido leidykla „Justitia“. Sėlių g. 8, 2004 Vilnius.

Spausdino AB „Vilspa“ spaustuvė. Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius.

Užsakymas 1111

